म्लिष्टम् क्ली. [म्लेच्छ+क्त+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धेत्यादिना' निपातितम्] अविस्पष्टं; अस्पष्टवाक्यं; त्रि. अव्यक्तवाक्; म्लानः। १४१

म्लेच्छः पुं. [म्लेच्छयति वा म्लेच्छति असंस्कृतं वदतीति। म्लेच्छ+अच्] किरातशबरपुलिन्दादिजातिः; पामरभेदः; पापरक्तः; अपभाषणम्। ५९९

य

यकृत् क्ली. [यज्+'शकेर्ऋतिन्' इत्यत्र 'बाहुलकाद् यजेः कश्च' इति ऋतन् जस्य च कः] कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डं; कालखण्डं; कालखञ्जं; कालेयं; कालकं; करण्डा; महास्नायुः; 'यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्तः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते'—इति ऋग्वेदे (१०।१६३।३)। 'यक्नः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् तस्माद्'–इति तद्भाष्ये सायणः। रोगविशेषः; 'प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृत्यपि समाचरेत्। कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम्। क्षारं च विडकृष्णाभ्यां पूतिकस्याम्बुनिस्रुतम्। पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये'—इति भावप्रकाशः। ६६५

यक्षः पुं. [यक्ष्यते पूज्यते इति। यक्ष्+घञ्। यद्वा ई लक्ष्मीमक्ष्णोतीति। यक्ष्+अण्] गुह्यकमात्रं; गुह्यकेश्वरः; धनरक्षकः; 'आजग्मुर्यक्षनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः। शैलजप्रस्तरकरा अञ्जनाकारमूर्तयः। विकृताकारवदनाः पिङ्गालाक्षा महोदराः। स्फटिकारक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन'—इति ब्रह्मवैवर्ते। इन्द्रगृहम्। ७९, ८७।

यजमानः पुं. [यजतीति, यज्+शानच्] अध्वरे आदेष्टा; व्रती; यष्टा; यजिः; दीक्षितः; 'नाहं तथापि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन'—इति भागवते (३।१६।८)। ४२०

यज्ञः पुं. [इज्यते हविर्दीयतेऽत्र। इज्यन्ते देवता अत्र वा। यज्+'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङ्] यागः; सवः; अध्वरः; सप्ततन्तुः; मखः; क्रतुः; इष्टिः; इष्टं; वितानं; मन्युः; आहवः; सवनं; हवः; अभिषवः; होमः; हवनं; महः; 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'—इति गारुडे। ४१४

यज्ञान्तः पुं. [यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन्] अवभृथः; यागान्तस्नानम्; विष्णुः; 'यज्ञान्तकृद् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च'—इति महाभारते (१३।१४९।११८)। ४१७

यज्वा [न्] पुं. [यज्+'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्] विधिना इष्टवान्; वेदविधानेन कृतयागः; 'राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम्। भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम्'--इति नैषधचरिते (३।२४)। ४२०

यतम् [यमनं नियमनमिति। यम्+भावे क्त] गजस्य चालनार्थपादकर्मभेदः; हस्तिपकेन स्वपादसङ्केतद्वारा गजचालनम्। २२२

यतिः पुं. [यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति। यत्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] निर्जितेन्द्रियग्रामः; यती; भिक्षुः; संन्यासिकः; कर्मन्दी; रक्तवसनः; परिव्राजकः; तापसः; पाराशरी; परिकाङ्क्षी; मस्करी; पारिरक्षकः; 'अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतातानाम्। एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः। अविमुक्ते प्रविष्ठानां विहारस्तु न विद्यते। यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते'—इति मात्स्ये। निकारः; विरतिः; ब्रह्मणः पुत्रविशेषः; 'सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः। नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्धरेतसः'—इति श्रीमद्भागवते (४।८।१)। नहुषपुत्रः; 'यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम्। नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवासस‍ि'—इति महाभारते (१।७५।३०)। विश्वामित्रपुत्रः; 'आराणिर्नाचिकं चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा। नवतन्तुर्बकनखः समनो यतिरेव च'—इति महाभारते (१३।४।५७)। त्रि. कर्मसूपरतोऽयष्टा; 'येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ'—इति ऋग्वेदे (८।३।९)।' येन सुवीपेण यतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि'–इति तद्भाष्ये सायणः। स्त्री. [यम्यते रसनात्रेति। यम्+'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति' मकारलोपः] पाठविच्छेदः; जिह्वेष्टविश्रामस्थानम्; 'यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते। सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया। क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्व-

कृतिभिः, पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च। पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां, यथा कृष्णः पुष्णात्वतुलमहिमा मां करुणया। श्वेतमाण्डव्य मुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्। इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः'—इति छन्दोमञ्जरी (१।१६-१८)। [यम्यते इति। यम्+क्तिन्। यतते चेष्टते व्रतादिरक्षार्थं वा। यत्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] विधवा; रागः; सन्धिः; वाद्याङ्गप्रबन्धविशेषः; 'यतिरोढाप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम्। गणपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा। प्रहरणं वृन्दनं च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः। यथा दं थातः इत्येकताल्यां यतिः।' इति सङ्गीतदामोदरः। सा त्रिविधा, यथा—'चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम्। यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे (२३।५३)। ३४४, ३९४

यथाकामी [न्] त्रि. [यथा कामयते इति। यथा+कामि+णिनि। यद्वा काममनतिक्रम्य प्रवृत्तिरस्यास्तीति। यथाकाम+'अत इनिठनाविति' इनि] स्वेच्छाचारी; स्वरुचिः; स्वच्छन्दः; स्वैरी; अपावृतः; स्वतन्त्रः; निरवग्रहः; निर्यन्त्रणः; 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्। स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः'—इति याज्ञवल्क्यसंहितायाम् (१।८१)। ३७९

यथातथम् अव्य. [तथानतिक्रम्य वर्तते इति। अनतिवृत्ती अव्ययीभावः, 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम्, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः। 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः] यथार्थम्; 'येन स्वधाम्न्यमी भावा रजस्सत्त्वतमोमयाः। गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम्'—इति श्रीमद्भागवते (६।१।४१)। १४४

यथार्थवर्णः पुं. [यथार्थं यथावृत्तं वर्णयति। यथार्थ+वर्ण्+अच्] चरः; सन्देशहरः; दूतः। ४२५

यथार्हवर्णः पुं. [यथार्हं यथायोग्यं वर्णयति। यथार्ह+वर्ण्+अच्] चरः। यथायोग्यमक्षरं जातिश्च। ५२४

यथाविधि अव्य. [विधिम् अनतिक्रम्य वर्तते इति] विध्यनुसारं; सविधि। ३९८

यथोद्गतः त्रि. [उद्गतम् उत्पत्तिम् अनतिक्रम्य वर्तते इति यथोद्गतम्, तदस्यास्तीत्यच्] मूढः; मूर्खः। ३३६

यदृच्छा त्रि. [ऋच्छनम् ऋच्छा, ऋच्छ्+'गुरोश्च हलः' इत्य। या चासौ ऋच्छा, विशेषणसमासः] स्वातन्त्र्यं; स्वैरिता; स्वरिता; स्वतन्त्रता; स्वाधीनता; 'यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशम्'—इति गीतायाम् (२।३२)। ७७४

यद्भविष्यः पुं. [यत् किमप्यनिश्चितं भविष्यम् आयतिरस्य] दैवपरः; भाग्यवादी। ३७७

यद्वदः पुं. [यत् किंचिदप्यसम्बद्धं वदति। यद्+वद्+अच्, बाहुलकात्खच् वा] अनुत्तरः; उत्तरदानाशक्तः। ३७७

यन्त्रमुक्तम् क्ली. [मुच्यते इति मुक्तम्, वर्तमाने क्त। यन्त्रेण मुक्तम्] अस्त्रभेदः; यन्त्रक्षेप्यशरादिः। ४६२

यमः पुं. [यमयति नियमयति जीवानां फलाफलमिति। यम्+अच्] दक्षिणदिक्पालः; धर्मराजः; पितृपतिः; समवर्ती; परेतराट्; कृतान्तः; यमुनाभ्राता; शमनः; यमराट्; कालः; दण्डधरः; श्राद्धदेवः; वैवस्वतः; अन्तकः; धर्मः; धर्मराट्; जीवितेशः; महिषध्वजः; औडम्बरः; दण्डधारः; कीनाशः; दध्नः; महिषवाहनः; शीर्णपादः; भीमशासनः; कङ्कः; हरिः; कर्मकरः। 'यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान्। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औडम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः। एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन् दद्यात् जलाञ्जलीन्। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'—इति तिथ्यादितत्त्वे। (७००) त्रि. यमलः; युग्मं; शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्म; उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादि तद्यमः। 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च'—इति मनुः। अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः; 'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता। अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चैते यमाः स्मृताः'—इति गारुडे १०९ अध्यायः। 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ। यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम्'—इति गारुडे २३० अध्यायः। 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः'—इति पातञ्जले

साधनपादे(३०)। [यच्छति नियच्छति इन्द्रियग्राममनेनेति। यम्+घञ्] संयमः; 'वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ'—इत्यमरः। काकः; शनिः; विष्णुः, यथा महाभारते (१३।१४९।३०)। 'अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः।' 'अन्तर्यच्छतीति यमः' —इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्यः। त्रि. [यच्छति एकत्र गर्भाशये निरतो भवतीति, यम्+अच्] यमजः; 'बहिर्वर्णेषु चारित्राद्यमयोः पूर्वजन्मतः। तस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्। सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम्।' ७२, १००

यमलम् क्ली. [यमं मिलितं लातीति, यम+ला+क] युग्मं; त्रि. यमजः; यमः; एककालीनैकगर्भजातसन्तानद्वयम्; 'सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ। ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधराः किल'—इति देवीभागवते (३।२८।५)। ७००

यमुना स्त्री. [यमयतीति। यमि+'अजियमिशीङ्भ्यश्च' इति उनन्+टाप्। यच्छति उपरमति गङ्गायामिति वा] नदीविशेषः; कालिन्दी; सूर्यतनया; शमनस्वसा; तपनतनूजा; कलिन्दकन्या; यमस्वसा; श्यामा; तापी; कलिन्दनन्दिनी; यमनी; यमी; कलिन्दशैलजा; सूर्यसुता। 'सावर्णिर्मेरुपृष्ठे तु तपो घोरं चकार ह। अद्यापि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे। भ्राता शनैश्चरश्चास्य ग्रहणं स तु लब्धवान्। तयोर्यवीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी। अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी'—इति वह्निपुराणे। दुर्गा; 'सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला। सङ्गमाद् गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते। यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता'—इति देवीपुराणे। ६७४

यवः पुं. [यूयते अम्भसा इति। यु मिश्रणे+अप्] शूकधान्यविशेषः; सितशूकः; शितशूकः; मेध्यः; दिव्यः; अक्षतः; कञ्चुकी; धान्यराजः; तीक्ष्णशूकः; तुरगप्रियः; सक्तुः; महेष्टः; पवित्रधान्यं; युवकः। 'यवः कषायमधुरो बहुवातशकृद्गुरुः। रूक्षः स्थैर्यकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः'—इति राजवल्लभः। परिमाणविशेषः; स तु चतुर्धान्यमानरूपः; षट्सर्षपपरिमाणात्मकः; 'जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः। षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः'—इति शब्दचन्द्रिका। अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः; 'तर्जनीमूलसम्पृक्तौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात्। मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः। तदान्यसञ्चितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे। यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णं च दृश्यते। तदा पितामहादीनाम् अर्जितं लभते धनम्'—इति सामुद्रिके। पूर्वपक्षः; 'एकत्रिंशतास्तु बत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्'—यजुःसंहितायाम् (१४।३१)। 'यवाः पूर्वपक्षाः अथवा अपरपक्षाः' इति तट्टीकायां महीधरः। ५८६

यवसम् क्ली. [यौतीति, यु+'वहियुभ्यां णित्' इत्यसच्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः] तृणं; घासः; 'तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः। ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च'—इति मनुः (७।७५)। १९१

यवागूः स्त्री. [यूयते मिश्र्यते इति। यु+'सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः' इति आगूच्] षड्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः; उष्णिका; श्राणा; विलेपी; तरला; 'यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना। यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी'—इति शार्ङ्गधरः। ३२०

यव्यम् त्रि. [यवानां भवनं क्षेत्रम्। यव+'यवयवकषष्टिकाद् यत्' इति यत्] यवादिभवनोचितक्षेत्रम्; यवक्यं; यवोचितं; यवकोचितं; [यवेभ्यो हितम्। यव+'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' इति यत्] यवहितः; पुं. [वेभ्यो हितः] मासः; 'यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम्। स्त्री. नदीभेदः; 'वार्णत्वा यव्याभिर्वर्द्धन्ति शूरब्रह्माणि'—इति ऋग्वेदे 'यव्याभिः नदीभिः, अवनयः यव्याः इति नदीनामसु पाठात्'—इति तद्भाष्ये सायणः। १६३

यशः [स्] क्ली. [अश्नुते व्याप्नोतीति। अश्+'अशेर्देवने युट् च' इत्यसुन्, युट् च] सुख्यातिः; कीर्तिः; समज्ञा; समाख्या; कीर्तना; अभिख्यानम्; आज्ञा; समज्या; 'दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः'—इति माधवी। अन्नम्; 'वयं स्याम यशसो जनेषु'—इति ऋग्वेदे (४।५२।११)। 'यशसः कीर्तेरन्नस्य वा'—इति

तद्भाष्ये सायणः। त्रि. यशस्वी; 'त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते'—इति ऋग्वेदे (८।७९।५)। 'त्वं यशाः यशस्विन्नसि भवसि–इति तद्भाष्ये सायणः। १५३

यष्टा [ऋ] पुं. [यजते इति, यज्+तृच्, 'व्रश्चेति' षत्वम्] यजमानः; यज्ञकर्ता। 'स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः'—इति मार्कण्डेये (१२०।२)। ४२०

यष्टिः पुं.–स्त्री.[यजते सङ्गच्छते। यज्+ति] शस्त्रभेदः; दण्डः; लगुडः; 'यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले। तेषां तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः'—इति वह्निपुराणे। तन्तुः; हारलता; हारावलिः; 'क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा। अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम् इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव' —इति रघौ (१३।५४)। 'यष्टिः हारावलिः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। भार्गी; मधुका; स्त्री·शाखा; 'चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी'—इति कुमारे (६।२)। 'चूतयष्टिः चूतशाखा इव'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। यष्टिमधु; 'यष्टचाह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका। यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। पुं. [इज्यते इति। यज्+बाहुलकात् ति] ध्वजदण्डः; भुजदण्डः। ७२६

यष्टिमधु क्ली. [यष्टचां मधु माधुर्यमस्य] यष्टिमधुका; क्लीतकं; यष्टीमधु; मधुकं; मधुमुष्टिका; यष्टचाह्वं; यष्टिः; यष्टचाह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका। यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ६१५

यागः पुं. [इज्यते इति, यज्+घञ्]यज्ञः; 'स्वल्पेनैव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत्। तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर!। ४१४

याचकः पुं. [याचते इति। याच्+ण्वुल्] याच्ञाकर्ता; वनीयकः; याचनकः; मार्गणः; अर्थी; वनीपकः; भिक्षुकः; भिक्षाकरः। 'तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः। वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रार्थनशङ्कया।' 'कुब्जस्य कीटघातस्य वातान्निष्कासितस्य च। शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम्। जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः। कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम्'—इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः। ३५९

याचना स्त्री. [याच्+स्वार्थे णिच्+युच्, टाप्] याच्ञा; याचनम्; अर्थना; भिक्षा; अर्दना; अभिशस्तिः; 'नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनाम्'—इति रामायणे (२।२७।२३)। ३६०

याच्ञा स्त्री. [याचनमिति। याच्+'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङ्] याचनम्; अभिशस्तिः; याचना; अर्थना; भिक्षा; अर्दना; लालसा; ईमहे; यामि; मन्महे; दद्धि; शग्धि; पूर्द्धि; मिमिड्ढि; मिमीहि; रिरिड्ढि; रिरीहि; पीपरत्; यन्तारः; यन्धि; इषुध्यति; मदेमहि; मनामहे; मायते। 'ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः। क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः'—इति भागवते (२।७।१७)। ३६०

यातम् क्ली. [या+क्त] निषादिनामङ्कुशद्वारा गजनियमनम्; अङ्कुशेन हस्तिचालनम्; अङ्कुशवारणम्; 'अपष्टं त्वङ्कुशस्याग्रं यातमङ्कुशवारणम्। निषादिनां पादकर्म यातं वीतं तु तद् द्वयम्' —इति हैमः। २२२

यातना स्त्री. [यत्+णिच्+'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् +टाप्] गाढवेदना; कारणा; तीव्रवेदना; अतिव्यथा; 'हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम्। जिघांसुरकरोन्नानायातना मृत्युहेतवे'—इति भागवते (७।१।४१)। नरकरुजा। ६२६

याता [ऋ] स्त्री. [यततेऽन्योऽन्यभेदायेति। यत्+'तृन्' इति तृन्] पतिभ्रातृपत्नी; 'स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः, श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः'—इति साहित्यदर्पणे (३।७८)। [या+तृच्] गमनकर्तरि त्रि.। 'उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः'—इति बृहत्संहितायाम् (३३।१३)। सारथ्यादिः; 'यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च। दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते'—इति मनुः (८।२९०)। 'यातुः सारथ्यादेः' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। हन्ता; 'अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र'—इति ऋग्वेदे (१।३२।१४)। ५०८

यातु क्ली.–पुं. [सर्वेषामन्तं यातीति। या+'कमिमनिजनीति' तु] राक्षसः; 'यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ।' 'न यातव इन्द जूजुवुर्नो न'—इति ऋग्वेदे

(७।२१।५)। 'यातवो राक्षसाः'–इति तद्भाष्ये सायणः। पुं. कालः; अध्वगः; वायुः; स्त्री. यातना; 'मानो रक्ष आवेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातु मावताम्'—इति ऋग्वेदे (८।४९।२०)। 'यातुर्यातिना पीडा' इति तद्भाष्ये सायणः। कर्मनाशकरी हिंसा; 'नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं शपाम्यरुषस्य वृष्णः'—इति ऋग्वेदे (५।१२।२)। 'यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसाम्'–इति तद्भाष्ये सायणः। त्रि. [यातीति। या+'कमिमनीति' तु] गन्ता। [क्रियापदं चेत्] गच्छतु। ७३

यातुधानः पुं. [यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णातीति। यातु+धा+'बहुलमन्यत्रापीति' युच्। स्वजातिपोषकत्वात्तथात्वम्] राक्षसः; 'दाक्षिण्यदिष्टां कृतमात्विजीनैस्तद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत्'—इति भट्टिकाव्ये (२।२९)। ७३

यात्यः पुं. [यत् निकारोपस्कारयोः, णिच्, यातयितुं यातनामनुभवितुं योग्यः। कर्मणि यत्] प्रेतः; त्रि. यतितव्यं; यतनीयम्। ६२५

यात्रा स्त्री. [या+'हुयामाश्रुभसिम्यस्त्रन्' इति त्रन्+टाप्] विजिगीषोः प्रयाणं; व्रज्या; अभिनिर्याणं; प्रस्थानं; गमनं; गमः, प्रस्थितिः; यानं; प्राणनं; यापनम्; 'यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनयत्युत'—इति भागवते (१०।८६।१५)। उत्सवः; 'यात्रामुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह'—इति कथासरित्सागरे (१०।८७)। व्यवहारः; 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः'—इति भगवद्गीतायाम् (३।८) 'शरीरयात्रा देहव्यवहारः'–इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। उपायः। ४५२

यादः [स्] क्ली. [यान्ति वेगेनेति। या+असुन्, बाहुलकाद् दुगागमश्च] जलजन्तुः; 'अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१०।२९)। जलम्। ६५६

यादसांनाथः पुं. [यादसां जलजन्तूनां नाथः पतिः। षष्ठ्या अलुक्] यादसां पतिः; यादःपतिः; वरुणः; 'अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुवेरो यादसां पतिः'—इति देवीभागवते (३।९।३५)। समुद्रः। ७४

यानम् क्ली. [यान्त्यनेनेति। या+ल्युट्] हस्त्यश्वरथदोलादि; वाहनं; युग्यं; पत्रं; धोरणं; विमानं; चङ्कुरं; यापनं; गतिमित्रकम्; 'शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः। गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया। अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम्। कुल्यान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः'—इति मनुः (३।६४-६५)। फलप्राप्तिहेतौ त्रि.। 'तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व'—इति ऋग्वेदे (१०।११०।२)। 'यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान्' इति तद्भाष्ये सायणः। [या+भावे ल्युट्] गतिः; 'यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः। यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे'–इति वाग्भटः। ४४९

याप्ययानम् क्ली. [याप्य, अधमं यानं वाहनम्] शिबिका। ४५०

यामः पुं. [याति याप्यते वा। या+'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' इति मन्। यम्+घञ् वा] दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः; प्रहरः; 'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः। हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम्'—इति मनुः (७।१४५)। संयमः; गमनम्; 'उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते'—इति ऋग्वेदे (१।४८।४)। 'यामेषु गमनेषु' इति तद्भाष्ये सायणः। गमनसाधनः; 'कुवित्सदेवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य'—इति ऋग्वेदे (४।५१।४)। 'यामो गमनसाधनः स रथः'–इति तद्भाष्ये सायणः। देवगणभेदः; 'यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे। यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे'—इति मार्कण्डेयपुराणे (५०।१८)। १०६

यामिनी स्त्री. [यामाः सन्त्यस्याम्। याम+इनि+ङीप्] रात्रिः; यामिका; तमी; तमा; तमिस्रा; तमस्विनी; बिभावरी; नक्तमुखा; शर्वरी; क्षपा; त्रियामा; क्षणदा; निशीथिनी; निशा; दोषा; रजनी; 'ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः। याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत'—इति महाभारते (१२।५३।१)। हरिद्रा; कश्यपपत्नी; 'तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ'—इति भागवते (६।६।२१)। प्रह्लादस्य द्वितीया तनया; 'प्रह्लादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ'—इति कथासरित्सागरे (४६।२२)। १०७

याम्या त्रि. [यमस्येयं, यमो देवतास्या इति वा। यम+

'यमाच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकोक्त्या ण्य+टाप्] दक्षिणदिक्; 'प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्। दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत्'—इति रामायणे (२।१०३।२६)। यमसम्बन्धिनि त्रि; 'कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर! निबोध ताम्। वैवस्वतस्य यां पार्थ! विश्वकर्मा चकार ह'—इति महाभारते (२।८।१)। क्ली.- स्त्री. भरणीनक्षत्रं; पुं. [यामी दिग् निवासोऽस्य। यामी+यत्] अगस्त्यमुनिः; चन्दनवृक्षः; (यमस्यायमिति, यम+ण्य] यमदूतः; 'कृष्यपाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः। पुनश्च गर्भो जन्माथ मरण नरकस्तथा'—इति मार्कण्डेये (११।३०)। १०१

यायजूकः पुं. [पुनः पुनः यजति। यज्+यङ, 'यजजपदशां यङः' इति ऊक] पुनः पुनर्यागकर्ता; इज्याशीलः; 'या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः। राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः'—इति रामायणे (२।७२।१५)। ४२०

यावकः पुं. [यव एव यावः, स इवेति इवार्थे कन्। यद्वा याव एव। याव+'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्] अलक्तकः; 'इह सनियमयोः सुरापगायामुषसि सयावकसव्यपादलेखा। कथयति शिवयोः शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्तनेषु'–इति किराते (५-३९)। यावान्नं; कुल्मासः; कुल्माषः; 'यवकः स्यात्तु कुल्माषः कुल्मासो यावकोऽपि च। बोरवाख्ये षष्टिके वा कुल्ये कश्मीरदेशजे। शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते'—इति शब्दरत्नावली। यावान्नम्; 'सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यवकैस्त्र्यहम्'—इति मनुः (११।१२६)। ५५५

युक्तम् त्रि. [युज्यते स्म इति, युज्+क्त] न्याय्यं; तत्तु न्यायागतद्रव्यादिकम्; 'जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। अपृथग्भूतं; मिलितम्; 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं, न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि। अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि, प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति।' स्त्री. [युक्त+टाप्] वृक्षविशेषः; क्ली. [युज्+क्त] हस्तचतुष्टयम्; पुं. [युज्यते स्म योगेनेति, युज्+क्त] अभ्यस्तयोगी; 'योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः। युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः'—इति भाषापरिच्छेदे (६६)। 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः'—इति भगवद्गीतायाम् (६।८)। रैवतमनोः पुत्रः; 'अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः'—इति हरिवंशे (७।२८)। ७४६

युगम् क्ली. [युज्यते इति। युज्+घञ्, कुत्वम्, संज्ञापूर्वकत्वाद् न गुणः] युग्मम्; 'उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम्। रभसोत्थितामुपगतः सहसा परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत्'—इति माघे (९।७२)। कृतादिकालचतुष्टयं; सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपान्यतमम्; 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे'—इति भगवद्गीतायाम् (४।८)। वृद्धिनामौषधं; हस्तचतुष्कम्; 'द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टयन्। चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च'—इति मार्कण्डेये (४९।३६)। पुं. [युयेज्ते बलीवर्दौ अस्मिन्निति। युज्+घञ्। युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वम् इति काशिका] रथहलाद्यङ्गम्; 'नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव'—इति ऋग्वेदे (२।३९।४)। 'युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव' इति तद्भाष्ये सायणः। 'तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम्। भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभग्नतः'—इति कथासरित्सागरे (६०।१२)। ७००

युगकीलकः पुं. [युगस्य कीलकः] युगकाष्ठस्य कीलकः; शम्या। ५७५

युगन्धरः पुं. [युगं धारयतीति। युग+धारि+'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः' इति खच्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम्] यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्; (रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं, तद्युगं धरति युगन्धरः) कूबरः; पर्वतविशेषः। 'निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्धरः'—इति शब्दरत्नावली। तूणिपुत्रः; स च सात्यकेः पौत्रः; 'तूणेर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते'—इति हरिवंशे (१६०।३१)। ४४७

युगलम् क्ली. [युज्यते परस्परं सङ्गच्छते इति। युज्+

वृषादिभ्यः कलच्, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] युग्मम्, 'पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ।'—इति भागवते (४।२६।२०) । ७००

युगान्तः पुं. [युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो वा] प्रलयः; 'उद्वर्तयन् दस्युसंघान् समेतान् प्रवर्तयन् युगमन्यद्युगान्ते । यदा धक्ष्याम्यग्निवत् कौरवेयांस्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः सपुत्रः'—इति महाभारते (५।४८।६५) । युगशेषः । ११७

युग्मम् क्ली. [युज्यते इति । युज्+'युजिरुचितिजां कुश्च' इति मक्] द्वयं; द्वन्द्वं; युगलं; युगम्; 'पादुकोपानहञ्चैव युगान्यत्र सहस्रशः'—इति रामायणे (२।९१।७६) । 'क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ओजोऽथ युग्मं विषयः समश्च । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । द्वितीया; मेलनम्; 'युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा । प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् । द्वयविशिष्टे त्रि. । 'युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्'—इति मनुः (३।४८) । ७००

युग्यम् क्ली. [युगाय हितम् । युग+'उगवादिभ्यो यत्' इति यत् । युगमर्हतीति वा, दण्डादित्वाद् यत् । यद्वा युज्यते इति, युज्+'युग्यं च पत्रे' इति क्यबन्तो निपातितः] वाहनं; यानम्; 'हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा'—इति महाभारते (३।५९।९) । 'यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्'—इति मनुः (८।२९३) । वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते, यथा 'युग्यो गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती'—इति काशिका (३।१।१२१) । पुं. [युगं वहतीति, युग+'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत् प्रत्ययः] युगवोढा । ४४९

युत् [ध्] स्त्री. [योधनमिति, युध्+क्विप्] युद्धं; त्रि. युद्धकर्ता । 'इति ब्रुवाणावन्योऽन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ! युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती'—इति भागवते (६।१२।२३) । ४५३

युद्धम् क्ली. [युध्यते इति । युध्+भावे क्त] योधनम्; आयोधनं; जन्यं; प्रधनं; प्रविदारणं; मृधम्; आस्कन्दनं; संख्यं; समीकं; साम्परायिकं; समरम्; अनीकं; रणः; कलहः; विग्रहः; सम्प्रहारः; अभिसम्पातः; कलिः; संस्फोटः; संयुगः; अभ्यामर्दः; समाघातः; सङ्ग्रामः; अभ्यागमः; आहवः; समुदायः; संयत्; समितिः; आजिः; समित्; युत्; संरावः; आनाहः; सम्परायकः; विदारः; दारणं; संवित्; सम्परायः; तीक्ष्णम्; अम्बरीषं; बलजम्; आनर्तः; अभिमरः; समुदयः; 'लड़ाई' इति भाषा । 'धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च । यः शूरो वध्यते युद्धे विमृदन् परवाहिनीम्'—इति वह्निपुराणे । ४५३

युयुः पुं. [यातीति, या+'यो द्वे च' इति कु, द्वित्वं च । पृषोदरादित्वादभ्यासस्य उत्वम्] अश्वः; घोटकः; 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः ।' ४३६

युवतिः स्त्री. [युवन्+'यूनस्तिः' इति ति] प्राप्तयौवना; युवती; तरुणी; 'शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने, भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी, यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः'—इति अभिज्ञानशाकुन्तले ४ अङ्के । स्त्रीसामान्यम्; 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृता'—इति भागुरिः । ४८२

युवती स्त्री. [यु+शतृ+ङीप्, इति सिद्धान्तकौमुदी (४।१।७७) । कृदिति ङीष्] प्राप्तयौवना; युवतिः; यूनी; तरुणी; तलुनी; दिक्करी; धनिका; धनीका; मध्यमा; दृष्टरजाः; मध्यमिका; ईश्वरी; वर्या; वयस्था; योग्या; 'आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता । पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ।' 'बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् । निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ।' स्त्रीसामान्यम्; 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतिः'—इति भागुरिः । प्राप्तयौवना; हरिद्रा । ४८२

युवा [न्] त्रि. [यौतीति, यु+'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्] तरुणः; 'ऊर्ध्वं प्राणा

युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'—इति मनुः (२।१२०)। श्रेष्ठः; निसर्गबलशाली। ५०३

युवा [न्] पुं. [यौतीति, यु+कनिन्] यौवनावस्थाविशिष्टः; षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्षपर्यन्तवयस्कः; षोडशवर्षात् सप्ततिवर्षपर्यन्तः; वयस्थः; तरुणः; वयःस्थः; तलुनः; गर्भरूपः; बेटकः; 'आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात्सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्'—इति भरतधृतस्मृतिः। 'आषोडशाद्भवेद्बालः पञ्चत्रिंशद् युवा नरः'—इति हारीतः। ५०३

यूथम् क्ली. [यु मिश्रणे+'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' इति थक् प्रत्ययेन निपातितम्] सजातीयसमूहः; 'तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि। विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव!'—इति रामायणे (२।५४।४१)। ६८६

यूथिका स्त्री. [यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ+ठन्+टाप्] पाठा; अम्लानकः; गणिका; अम्बष्ठा; मागधी; हेमपुष्पिका; यूथी; प्रहसन्ती; शिखण्डिनी; वासन्ती; बालपुष्पिका; बहुगन्धा; भृङ्गानन्दा; पुष्पविशेषः; 'पटोलशेलूसुनिषण्णयूथिका। वटातिमुक्ताङ्कुरमिन्दुवारजम्'—इति सुश्रुतः। 'विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि सिञ्चन्, उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि'—इति मेघदूते (१।२८)। २०५

योक्त्रम् क्ली. [युज्यतेऽनेनेति। युज्+'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति' ष्ट्रन्] युगेन सह ईषा लाङ्गलदण्ड आबध्यते अनेन तत्; आबन्धः; योत्रम्; 'स त्वं न इन्द्र धियमानो अर्कैर्हरीणां; वृषन् यो त्रमश्रेः'—इति ऋग्वेदे (५।३३।२)। 'योक्त्रं नियोजनरज्जुम् अश्वः आश्रयसि'—इति तद्भाष्ये सायणः। मन्थनरज्जुः; 'ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा तु वासुकिम्। मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः'—इति रामयणे (१।४५।१८)। ५७५

योग्यता स्त्री. [योग्यस्य भावः। योग्य+तल्+टाप्] क्षमता; 'तथान्यानप्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः। योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि योग्यता'—ति मार्कण्डेये (११३।९)। शाब्दबोधकारणविशेषः; र पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः। न्यायमते र्ये तत्पदार्थवत्ता; 'पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता ता'—इति भाषापरिच्छेदः। २६४

योग्या स्त्री. [योग्य+टाप्] अभ्यासः; 'अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्चशरीरगोचरान्'—इति रघौ (८।१९)। 'अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन'—इति मल्लिनाथः। अर्कयोषित्; शस्त्राभ्यासः; खुरली; श्रमः; अभ्यासः; 'एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि। द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु। तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षाग्निकर्मसु। यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत्'—इति सुश्रुतः। युवती; 'निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते।' 'योग्या युवती'—इति राजवल्लभः। ४७०

योग्यारथः पुं. [योग्यायै युद्धाभ्यासाय रथः] वैनयिकः; युद्धगतिशिक्षको रथः। ४४५

योनिः पुं. – स्त्री. [यौति संयोजयतीति। यु+'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति नि] भगं; वराङ्गम्; उपस्थः; स्मरमन्दिरं; रतिगृहं; जन्मवर्त्म; अधरम्; अवाच्यदेशः; प्रकृतिः; अपथं; स्मरकूपकः; अप्रदेशः; प्रकूतिः; पुष्पी; संसारमार्गकः; संसारमार्गः; गुह्यं; स्मरागारं; स्मरध्वजं; रत्यङ्गं; रतिकुहरं; कलत्रम्; अधः; रतिमन्दिरं; स्मरगृहं; कन्दर्पकूपः; कन्दर्पसम्बाधः; कन्दर्पसन्धिः; स्त्रीचिह्नम्; आकरः; कारणम्; 'ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः। सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः'—इति उत्तररामचरिते। जलं; कुशद्वीपस्थनदीविशेषः; 'धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता। सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा स्मृता'—इति मार्कण्डेये (१२१।७१)। तन्त्रशास्त्रविशेषः; 'सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम्। तन्त्रान्तरं च देवेशि! नवरत्नेश्वरं तथा'—इति महासिद्धिसारस्वते। प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम्; 'जलजा नव लक्षाणि स्थावरा लक्षविंशतिः। कृमयो रुद्रसङ्ख्याकाः पक्षिणां दशलक्षकम्। त्रिंशल्लक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः। सर्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात्'—इति बृहद्विष्णुपुराणम्। ५१४

योषा स्त्री. [यौति मिश्रीभवतीति। यु मिश्रणे+बाहुलकात् स। स्त्रियां टाप्] नारी; योषित्; योषिता; 'स्त्री वधूरबला नारी प्रिया रामा जनिर्जनी। योषा

योषिद्योषिता च जोषिज्जोषा च जोषिता'—इति शब्दरत्नावली। ४८१

योषित् स्त्री. [योषति पुमांसं, युष्यते पुम्भिरिति वा। युष्+'हृसुरुहियुषिभ्य इतिः' इति इति] नारी; स्त्री; 'गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं, रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः'—इति मेघदूते (१।३९)। 'तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत्। अवध्याः सर्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति'—इति वह्निपुराणे। ४८१

र

रंहः [स्] क्ली. [रमते येन इति। रम्+'रमेर्हुक्च' इति असुन् हुगागमश्च धातोः। रहिं गतौ वा+'अहि-रहिभ्यामसुन्' इति। 'अंहोरंहः' इति धातुप्रदीपः] वेगः; 'अलं महीपाल! तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्। न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य'—इति रघुवंशे (२।३४)। महादेवः; 'हरिनेत्राय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च। भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे'—इति महाभारते (१४।८।-१५)। विष्णुः; 'नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे। प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्रमम्'—इति महाभारते हरिवंशपर्वणि (२५२।१८)। ४४३

रक्तम् क्ली. [रज्यते अङ्गमनेनेति। रञ्ज्+क्त] शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः; रुधिरम्; असृक्; लोहितम्; अस्त्रं; क्षतजं; शोणितं; पलङ्कारं; रोहितम्; रङ्गकम्; कीलालम्; अङ्गजं; रौधिरं; स्वजं; त्वग्जं; शोणं; लोहं; चर्मजम्; 'यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकं च सम्प्राप्य जीवस्याधार उत्तमः। रक्तं सर्वशरीरस्थं स भवेद् रक्तसंज्ञकः। स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्'—इति वाग्भटः। कुङ्कुमम्; ताम्रं; 'रक्तं वरिष्ठं म्लेच्छाख्यं ताम्रं शुल्वमुडुम्बरम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। प्राचीनामलकं; पद्मकम्; 'रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्'—इति रत्नमाला। सिन्दूरं; हिङ्गुलम्; 'रक्तं मर्कटशीर्षं च हिङ्गुलं दरदो रसः'—इति रत्नमाला। रक्तचन्दनभेदः; 'पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गं च कुचन्दनम्'—इति रत्नमाला। पुं. लोहितवर्णः; कुसुम्भः; हिज्जलः; बन्धूकः; 'बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि च'—इति भावप्रकाशः। ६२२

रक्तः त्रि. [रञ्ज् करणे+क्त] लोहितः; अनुरक्तः; नील्यादिरञ्जितः; क्रीडारतः। ७३३

रक्तशालिः पुं. [रक्तवर्णः शालिः] रक्तवर्णधान्यविशेषः; ताम्रशालिः; शोणशालिः; लोहितः; 'रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्। चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड् ज्वरापहः। विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः'—इति भावप्रकाशः। ५८०

रक्तश्यामः त्रि. [विशेषणसमासः] धूम्रः; धूमलः। ७३७

रक्तहंसा स्त्री. [रक्ता वशीभूता हंसा अत्र] रागिणीविशेषः। १०४ अ

रक्ता स्त्री. [रक्त+टाप्] सप्तार्चिषो जिह्वाभेदः; गुञ्जा; 'रक्ता सा काकचिञ्चीस्यात् काकानन्ती च रक्तिका। काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी'—इति भावप्रकाशः। लाक्षा; मञ्जिष्ठा; उष्ट्रकाण्डी। ६८

रक्ताक्षः पुं. [रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति अच्] महिषः; पारावतः; चकोरः; क्रूरः; सारसः; अब्दविशेषः; 'रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च'—इति बृहत्संहितायाम् (८।५१)। रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते त्रि.। 'कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः। सुखभागी न दुःखार्हो शयितो भुवि राघवः'—इति रामायणे (२।८८।१९) 'न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम्। न दीर्घबाहुमैश्वर्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम्'—इति ज्योतिःसागरे। २२७

रक्षः [स्] क्ली. [रक्षत्यस्मादिति। रक्ष्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] राक्षसः; 'दृष्ट्वा तु विकलान् व्यङ्गाननाथान् रोगिणस्तथा। दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः'—इत्याग्नेये। मनुरुवाच—'रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा। अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्मभृतांवर!' मत्स्य उवाच—'पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी। तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका। काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च। केशिनी वृश्चिकाली च महानागा

शतावरी। तथा गरुडवेगा च स्थले कुमुदिनी तथा। स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या। उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव! विशेषान्मरकतान्यत्र कीटपक्षविशेषतः। जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः। रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्यावेतालनाशनाः' —इति मात्स्ये १९२ अध्यायः। ७३

रक्षिवर्गः पुं. [रक्षिणां वर्गः समूहः] राजाङ्गरक्षकगणः; अनीकस्थः। ४३३

रङ्कुः पुं. [रमते इति। रम्+बाहुलकात् कु] मृगविशेषः स तु शबलपृष्ठहरिणः। २३०

रङ्गः पुं. [रञ्ज्+घञ्] नाट्यस्थानम्; 'इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया। वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता'—इति मृच्छकटिकप्रकरणे १। लक्षणया नाट्यस्थानस्थितो जनः; सूत्रधारः—'आर्ये! साधु गीतम्। अहो रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति सर्वतो रङ्गः। तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्यैनमाराधयामः'—इति अभिज्ञानशाकुन्तले, १ प्रस्तावनायाम्। राजमार्गः; 'अवतार्य तदा रङ्गे तां भार्यां नृपसत्तमः'—इति देवीभागवते। टङ्कणः; खादिरसारः; रागः; 'वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति'—इति महाभारते(५।३६।११)। नृत्यम्; 'रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा। सूचीमाहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः'—इति विष्णुपुराणे (२।२६।२०)। [रजति आसज्जति मल्लोऽत्र। रञ्ज्+अधिकरणे घञ्]। रणभूमिः; 'वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः—इति भागवते (१०।४३।१७)। क्ली.– पुं. [रङ्गतीति। रङ्ग्+अच्। रज्यते अस्मिन्। रञ्ज्+अधिकरणे घञ् वा] धातुविशेषः; त्रपुः; त्रपुषम्; आपूषं; वङ्गं; मधुरं; हिमं; कुरूप्यं; पिच्चटं; पूतिगन्धं; 'राँगा' इति भाषा। 'श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम्। सूत्रपत्रकरं कान्तं त्रपु श्रेष्ठमुदाहृतम्। क्षुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते। उत्तमं क्षुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम्'—इति राजनिघण्टः। ९७

रङ्गाजीवः पुं. [रङ्गो हरितालादिस्तेनाजीवतीति। रङ्ग+जीव्+अण्। यद्वा रङ्ग आजीवोऽस्य] चित्रकरः; नटः। ५९१

रचना स्त्री. [रच्यते इति, रच्+णिच्+'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच्] निर्मितिः; कृतिः; सन्दर्भः; गुम्फः; ग्रन्थनं; श्रन्थनं; ग्रन्थनं; रचनं; निर्माणम्; 'असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः'—इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः। कुसुमप्रकारादेः पत्रावल्यादेश्च रचनं; परिस्पन्दः; परिष्यन्दः; 'भूषाणामर्द्धरचना वृथा विश्वगवेक्षणम्। रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके'—इति साहित्यदर्पणे (३।१४९)। यथाक्रमेण स्थापनं; निवेशः; स्थितिः; 'शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनस्य यथागतः'—इति महाभारते (८।४६।१०)। उद्यमः; 'दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव! युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति'—इति भागवते (३।९।१०)। 'दैवेनाहताः सर्वतः प्रतिहताः अर्थानां रचनाः अर्थार्थोद्यमाः येषाम्'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। [रचयतीति, रचि+ल्यु+टाप्] विश्वकर्मणो भार्या; 'त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान्।' ७३०, ७९५।

रजः [स्] क्ली. [रज्यते रजतीति वा। रञ्ज्+'भूरञ्जिभ्यां कित्' इत्यसुन्] रेणुः; धूलिः; 'पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति। स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः'–इति माघे (२।४६)। 'आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्जनीरजः। तथाश्वरथधान्यानां गवां चैव रजः शुभम्। अशुभं च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च। गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः। एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम्। अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्जनीरजः। एतद्रजो महापापं महाकिल्विषकारणम्'—इति गारुडे ११४ अध्यायः। रजः; उदकम्; 'वियत्तिरोधसणमच्युतं रजोतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा'—इति ऋग्वेदे (१।५६।५) 'रज उदकम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। भुवनम्; 'असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि'—इति ऋग्वेदे। 'रजसि लोके'—इति तद्भाष्ये सायणः। ज्योतिः; 'वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना विपार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत'—इति ऋग्वेदे (१०।३२।२)। रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा विद्युल्लक्षणेन, यद्वा रजः शब्दाच्छस आकारः पार्थिवान् लोकान्—इति तद्भाष्ये सायणः। स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तं; पुष्पम्;

आर्तवम्; ऋतुः; कुसुम; रजम्; 'मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम्। वत्सराद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्'—इति वाग्भटः। प्रकृतेर्गुणविशेषः; तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःखहेतुः। रजोऽदन्तः पुंल्लिङ्गोऽपि। 'रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु।' दुःखजनकगुणः; तस्य धर्मः—कामः, क्रोधः, लोभः, मानः, दर्पश्च। 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्'—इति भगवद्गीतायाम्। परागः; 'पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम्'—इति भागवते (४।२४।२२)। ५४३

रजः पुं. [रञ्जयतीति। रञ्ज्+अच्। निपातनान्नलोपः] रेणुः; धूलिः; 'अर्थाः पादरजोपमाः'—इति उज्ज्वलदत्तः (४।२१६)। गुणभेदः; आर्तवं; स्कन्दस्य सेनाविशेषः; 'दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा'—इति महाभारते (९।४५।७१)। विरजपुत्रः; 'स्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः'—इति विष्णुपुराणे (१।१०।१३)। परागः; 'पद्मपुष्परजोन्मिश्रो वृक्षान्तरविनिःसृतः। निश्वास इव सीताया वायुर्वाति मनोरमः'—इति रामायणे (३।७९।२९)। क्ली. रजम् [रञ्जयतीति, रञ्ज्+अच्। निपातनात् सिद्धम्] स्त्रीकुसुमम्। ४४३,५४३

रजकः पुं. [रजति निर्णेजनेन श्वेतिमानमापादयति वस्त्रादीनामिति। रञ्ज्+'नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्तव्यम्' इति ष्वुन्] वर्णसङ्करजातिविशेषः; स च तीवरपत्न्यां धीवराज्जातः; निर्णेजकः; शौचेयः; कर्मकीलकः; धावकः; रजोहरः; 'वासांसि फलकैः श्लक्ष्णैर्निर्णिज्याद्रजकः शनैः। अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्ड्यः स्याद्रुक्ममाषकम्'—इति मात्स्ये २०१ अध्यायः। 'रजके चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि। एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'—इति प्रायश्चित्तविवेकः। अंशुकः; रजकी; रजकपत्नी। ५९३

रजतम् क्ली. [रजति प्रियं भवति, रज्यते इति वा। रञ्ज्+'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' इति अतच्, कित्कार्यं च] रूप्यं; हारः (७९३); हस्तिदन्तः; धवलः; शोणितं; ह्रदः; शैलः; पर्वतप्रभेदः; स तु शाकद्वीपस्थ एव। 'रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत्। तस्या परेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः'—इति मात्स्ये (१२१।१४)। स्वर्णं; शुक्लवर्णविशिष्टे त्रि.। 'सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते। रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा। राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः। वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्प्यते। यथार्घ्यपिण्डभोज्यादौ पितॄणां राजतं मतम्। शिवनेत्रोद्भवं तस्माद्दत्तं तत्पितृवल्लभम्। अमङ्गलं तद्यत्नेषु देवकार्येषु वर्जितम्'—इति मात्स्ये १७ अध्यायः। १७२

रजनिः स्त्री. [रजन्ति लोका यत्र। रञ्ज्+बाहुलकादनि] रात्रिः; रजनी; निशा; निशीथिनी। १८७

रजनिकरः पुं. [रजनिं करोतीति। रजनि+कृ+ट] चन्द्रः; चन्द्रमाः। ४३

रजनी स्त्री. [रजनि+कृदिकारादिति ङीष्] रात्रिः; 'सा व्युष्ट्वा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी। विश्रान्ता मातरं राजन्! इदं वचनमब्रवीत्'—इति महाभारते (३।६९।२८)। हरिद्रा; 'हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा। मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीत् यदम्बरं पीतमिदं रजन्या। चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितापि'—इति नैषधे (२२।४९)। जतुका; 'दन्त्यमृताञ्जनरजनीसुवर्णपुष्पाग्निमन्थाश्च'—इति बृहत्संहितायाम् (४४।९)। नीलिनी; शाल्मलीद्वीपस्थनदीभेदः; 'अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति'—इति भागवते (५।२०।१०)। १०७

रजनीकरः पुं. [रजनीं करोतीति। रजनी+कृ+ट] चन्द्रः; चन्द्रमाः; 'हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा। अन्वधावत पाण्डयेशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम्'—इति भागवते (४।२८।३४)। ४३

रजनीमुखम् क्ली. [रजन्या मुखम्] प्रदोषः; 'ततः शशाङ्कधवले सञ्जाते रजनीमुखे। पाणिनालम्ब्य भूपालं शय्यावेश्म विवेश सा'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।४३३)। १०९

रजस्वला स्त्री. [रजोऽस्त्यस्याः। 'रजःकृष्यासुतीति वलच्+टाप्] रजोयुक्ता; स्त्रीधर्मिणी; अवी; आत्रेयी; मलिनी; पुष्पवती; ऋतुमती; उदक्या; दुरिः; पुष्पहासा; वली; पुष्पिता; अवीरा; विफली; निष्फली; म्लाना; पांशुला; 'रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि। एकरात्रं निराहारा पञ्च-

गव्येन शुध्यति। रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा। रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या। पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति। रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि। षड्रात्रेण विशुद्धयेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः। अकामतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु' —इति काश्यपः। 'प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम्। ब्रह्महत्याचतुर्थांशं लभते नात्र संशयः। स पुमान्नर्हि कर्मार्हो दैवे पित्र्ये च कर्मणि। अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः। द्वितीयदिवसे नारीं यो व्रजेच्च रजस्वलाम्। कामतः परिपूर्णां च ब्रह्महत्यां लभेद् ध्रुवम्। आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुरार्चने। अमनुष्योऽयशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्। तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम्। स मूढो ब्रह्महत्यां च लभते नात्र संशयः। पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्वकर्मसु। असत्पुत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। रजोयुक्ते त्रि.। ४८८

रजोहरणधारी [न्] पुं. [रजसो मलस्य हरणं यस्मात् तत् रजोहरणं शुभ्रवस्त्रं, तद्धारयति। व्यधिकरणबहुव्रीहौ कर्मण्यण्] श्वेतवासाः; सिताम्बरः। ३४४

रज्जुः स्त्री. [सृज्यते रच्यते इति। सृज्+'सृजेरसुश्च' इति उ, असुगागमश्च, धातुसकारलोपश्च। आगमसकारस्य जश्त्वम् दकारः, तस्यापि चुत्वम् जकारः। अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामिति कथनात् न ऊङ्] बन्धनसाधनवस्तु; शुल्लं; वराटकः; घटी; गुणः; शुल्ला; शुल्वं; शुल्वः; शुल्वा; शुल्वी; सुष्मं; वराटः; वटाकरः; वटीगुणः; 'कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च। पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः'—इति मनुः (११।१६९)। वेणी; प्रत्यङ्गविशेषः; 'रज्जवः सेवन्यः संघाताः'—इति सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये। ५९७

रणम् क्ली.– पुं. [रणन्ति शब्दायन्तेऽत्रेति। रण्+'ग्रहे' इत्यत्र 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इति काशिकोक्त्या अप्] युद्धम्; 'न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्। न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः'—इति मनुः (७।९०)। रमणम्; 'शाचिगो शाचि पूजनाय रणाय ते सुतः'—इति ऋग्वेदे (८।१७।१२)। 'रणाय रमणाय'—इति तद्भाष्ये सायणः। रमणीये त्रि.। 'एकस्यावन्त्यो रावतं रणाय वशमश्विनासनये सहस्रा'—इति ऋग्वेदे (१।११६।२१) 'रणाय रमणीयाय'—इति तद्भाष्ये सायणः। पुं. [रण्+अप्] शब्दः; कणः; गतिः। ४५३

रणरणकः पुं.— उत्कण्ठा; औत्सुक्यम् 'अयं सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति'—इति उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के। ७४२

रतकूजितम् क्ली. [रतस्य कूजितम्] मैथुनकालिकध्वनिः; मणितम्। ५६९

रतार्थिनी स्त्री. [रतमर्थयते इति। रत+अर्थ्+णिनि+ङीप्] मैथुनाभिलाषिणी। ४८५

रतिः स्त्री. [रम्यतेऽनया इति। रम्+क्तिन्] कामदेवपत्नी; 'मनो मथ्नाति सर्वेषां पञ्चबाणेन कामिनाम्। तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः। तस्य पुंसो वामपार्श्वात् कामस्य कामिनी वरा। बभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी। रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम्। रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। निधुवनम् (५६९); अनुरागः; 'नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्'—इति भागवते (१।२।८)। रतम्; 'कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम्। उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः'—इति बृहत्संहितायाम् (७४।१८)। गुह्यम्; अप्सरोविशेषः; 'विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च। एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः'—इति महाभारते (१३।१९।४५)। प्रीतिः; 'तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः'—इति रामायणे (१।१८।२४)। 'रतिः प्रीतिः'—इति तट्टीकायां रामानुजः। ३४

रतिपतिः पुं. [रत्याः पतिः] कामदेवः; रतिप्रियः; रतिरमणः; 'पश्चात्पिप्पलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्योत्पले, बिभ्रत्या सममैक्षवं धनुरिषून् पौष्पान् वहन् पञ्च च'—इति महागणपतिस्तोत्रे (१०)। देशविशेषस्थस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो यथा—'वाचि श्रीमथुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां कटाक्षे, दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कलप्रेयसीनाम्। तैलङ्गीनां नितम्बे

सजलवनरुचौ केरलीकेशपाश, कार्णाटीनां कटौ च स्फुरति रतपतिर्गुर्जरीणां स्तनेषु'—इति साहित्य-दर्पणम्। ३२

रतिप्रियः पुं. [रतेः प्रियः] कामदेवः; सुरतप्रियः; स्त्री. शक्तिविशेषः; 'गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रति-प्रिया'—इति देवीभागवते (७।३०।६८)। ३२

रत्नम् क्ली. [रमयति हर्षयतीति। रम्+णिच्+'रमेस्त च' इति न, तकारश्चान्तादेशः] अश्मजातिः; मुक्तादि; मणिः; 'न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्'—इति कुमारे (५।४५)। स्वजातिश्रेष्ठः; 'स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा'—इति मार्कण्डेये (८५।४५)। 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते।' माणिक्यं; वज्रम्। १७६

रत्नगर्भा स्त्री. [रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः] पृथिवी (उपचाराद् गुणवत्पुत्रवती)। १५७

रत्नप्रभा स्त्री. [रत्नानां प्रभात्र] रत्नसूः; रत्नसूतिः; भूमिः; जिनानां नरकविशेषः; 'रत्नशर्कराबालुका-पङ्कधूमतमप्रभाः। महातमप्रभा वेत्यधोऽधो नरक-भूमयः'—इति हेमचन्द्रः। १५७

रत्नसानुः पुं. [रत्नानि सानौ प्रस्थे यस्य] सुमेरुपर्वतः। १३६

रत्नसूतिः स्त्री. [रत्नानां सूतिः उत्पत्तिर्यत्र] पृथिवी। १५७

रत्नाकरः पुं. [रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम्] समुद्रः; 'दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म'—इति महाभारते (३।१०१।२३)। रत्नोत्पत्ति-स्थानं; कविविशेषः; 'मा स्म सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे। इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरो-ऽपरः'—इति राजशेखरः ६५२

रत्निः पुं. [ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति। ऋ+'ऋतन्य-ञ्जीति' कत्नि] बद्धमुष्टिहस्तः; स्त्रीपुंसयोः रत्न्य-रत्नी; 'अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः सुदुर्जयः'—इति महाभारते (८।७२।२७)। ५३६

रथः पुं. [रम्यतेऽनेनात्र वा, रम्+'हनिकुषिनीरमि-काशिभ्यः क्थन्' इति क्थन् अनुनासिकलोपश्च] चक्रविशिष्टयुद्धार्थयानं; शताङ्गः; स्यन्दनः; स्यन्दन-मात्रम्; 'हस्त्यश्वरथदोलाद्यैर्भ्रमणं वातकोपनम्। स्थिरी-करणमङ्गानां बल्यं वह्निविवर्द्धनम्'—इति राजवल्लभः। कायः; 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च'—इति उपनिषदि। चरणः; वेतसवृक्षः; 'वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा। अभ्रपुष्पश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः'—इति भावप्रकाशः। तिनिश-वृक्षः। ४४४

रथकरः पुं. [करोतीति। कृ+अच्। रथस्य करः] रथकारः; वर्धकिः। ५८७

रथकारः पुं. [रथं करोतीति, कृ+अण्] रथनिर्माणकर्ता; स तु करणीगर्भे माहिष्याज्जातः; तक्षा; वर्द्धकिः; त्वष्टा; काष्ठतट्; सूत्रधारः; वर्द्धकयः; रथकरः; काष्ठतक्षकः। ५८७

रथगोपनम् क्ली. [रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो रक्षार्थ-मावरणम्] रथगुप्तिः; वरूथः; रथसंवृतिः। ४४९

रथाङ्गः पुं. [रथस्य अङ्गं चक्रं यस्य नाम्नीति शेषः] कोकः; चक्रः; रथाह्वयः; रथनामकः; चक्रवाकपक्षी; रथनामा; 'विरहतरलजिह्वा बह्वाह्वयन्त्यतिविह्वला-मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः'—इति नैषधे (१९।३५)। क्ली. चक्रं; सुदर्शनचक्रं; रथावयव-मात्रम्। २४४

रथाङ्गपाणिः पुं. [रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य] विष्णुः; 'स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः'—इति भागवते (१।३।३८)। २२

रथी [न्] पुं. [रथोऽस्यास्तीति। रथ्+इनि] रथ-स्वामी; राजादिः; रथिकः; रथिनः; रथारोही; रथिरः; साराक्षः; स्यन्दनारोहः; 'पत्तिः पदाति रथिनं रथेशस्तु-रङ्गसादी तुरगाधिरूढम्'—इति रघौ (७।३७)। ३९०

रथ्या स्त्री. [रथानां समूहः। रथ्+'खलगोरथात्' इति यत्] अभ्यन्तरमार्गः; प्रतोली; विशिखा; आवर्तनी; रथसमूहः; रथकट्या; रथकड्या; [रथाय हिता, रथ+'रथाद्यत्' इति यत्। यद्वा रथं वहतीति, 'तद् वह-तीति' यत्] पन्थाः; 'पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ। चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च'—इति महाभारते (१।१४०।६०)। चत्वरम्। २८९

रदः पुं. [रदतीति। रद् विलेखने+पचादित्वाद् अच्] दन्तः; 'भ्रमसि- प्रकटयसि रदं करं प्रसारयसि तृणमपि श्वयसि। धिङ्मानं तव कुञ्जर! जीवं न जुहोषि

जठराग्नौ'—इति आर्यासप्तशत्याम्। विलेखनम्। ५२७
रदनः पुं. [रदतेऽनेनेति। रद्+करणे ल्युट्। रदतीति, रद्+ल्यु वा] दन्तः; 'रदनैः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तथा। ऐरावतो गजपतिराजघान नखैस्तथा'—इति हरिवंशे (१३०।८७)। [रद्+भावे ल्युट्] उत्खनने क्ली.। ५२७
रदी [न्] पुं. [रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स इति। रद+इनि] रदनी; हस्ती; दन्ती। २१४
रन्ध्रम् क्ली. [रन्धयति हिनस्त्यनेनेति। रध्+बाहुलकाद् रक्,नुम्] छिद्रम्; 'नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते मेहनापानवक्त्राणाम् एकैकं रन्ध्रमुच्यते। दशमम् मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः। स्त्रीणान्त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः। सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम्'—इति शार्ङ्गधरे। दूषणम्; 'रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ'—इति रघौ (१२।११)। योनिः; रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम्। नेत्ररोगः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना'—इति महाभारते (१२।२८२।५३)। ६२४
रमणः पुं. [रमते रमयतीति वा। रम्+णिच् वा, ल्यु] पतिः; 'वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण! त्वामनुयामि यद्यपि'—इति कुमारे (४।२१)। [रमयति स्त्रीपुरुषाणामन्तःकरणमिति। रम्+णिच्+ल्यु] कामदेवः; गर्दभः; वृषणः; महारिष्टः; धरवसुपुत्राणामन्यतमः; 'कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च। मनोहरा वरात् पुत्रानवापाथ हरेः सुता'—इति मात्स्ये (५।२६)। रमणीये त्रि.। 'रमणं। विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम्'-इति भागवते (४।६।१०)। क्ली. [रमयतीति, रम्+णिच्+ल्य] पटोलमूलं; जघनं; [रम्+भावे ल्युट्] रमनम्; अब्रह्मचर्यकं; ग्राम्यधर्मः; सुरतं; रतं; सम्प्रयोगः; निधुवनं; मैथुनं; रतिः; उपसृष्टं; धर्षितं; क्रीडारत्नं; महासुखं; त्रिभद्रं; योगमिथुनम्; अभिमानितम्; 'विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः, सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः। प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामाः, रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः'—इति माघे (११।१९)। क्रीडनं; रत्युत्पादनम्; 'रामेति लोकरमणाद्बलं बलवदुच्छ्रयात्'—इति भागवते (१०।२।१३) 'लोकस्य रमणाद् रत्युत्पादनात्'—इति तट्टीकायां स्वामी। वनविशेषः; 'भाति चैत्रवनं चैव नन्दनं च वनं महत्। रमणं भावनं चैव वेणुमद्वै समन्ततः'—इति हरिवंशे (१५५।२१)। ४९७
रमणा स्त्री. [संज्ञाविशेषे टाप्] स्त्री; रमणी; पीठस्थशक्तिविशेषः; 'रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती' इति देवीभागवते (७।३०।६७)। ४८२
रमणी स्त्री. [रमतेऽस्यामिति। रम्+ल्युट्+ङीप्] नारी; उत्कृष्टस्त्रीविशेषः; या वपुर्गुणोपचारेण सौभाग्येन कान्तं रमयति सा; सुन्दरी; 'रथेन रमणीयुक्त प्रजानां दत्तकौतुकः'—इति कथासरित्सागरे (५२।२१४)। बालाख्यवृक्षः; 'बाला च रमणी रामा बन्ध्या कामकलापि च'—इति शब्दचन्द्रिका। ४८२
रम्भः पुं. [रम्भते रागमूर्च्छनादिकमनेनेति। रभि+कर्मणि घञ्] वैणवः; लगुडः; दण्डः; यष्टिः; वेणुः; [रम्भते उद्यमशीलो भवति निरन्तरमुदरभरणायेति भावः, रभि+अच्] वानरविशेषः; महिषासुरपिता; 'आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा। चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः'—इति कालिकापुराणे ५९ अध्यायः। रक्तबीजः; 'दनोः पुत्रौ महाराज! विख्यातौ क्षितिमण्डले। रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ'—इति देवीभागवते (५।२।१७)। ७२६
रम्भा स्त्री. [रभि+अच्+टाप्] अप्सरोविशेषः; 'अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा'—इति महाभारते (१।६५।५०)। कदली (१९२); 'तरुमूरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम्'—इति नैषधे (२।३७)। गौरी; सा तु पीठस्थ शक्तीनामन्यतमा; 'गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले'—इति देवीभागवते (७।३०।५८)। गोध्वनिः; वेश्या। ८८
रयः पुं. [रयते अनेनेति। रय्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ। रीणात्यनेनेति वा, री गतौ +घ प्रत्ययेन साधुरिति] वेगः; प्रवाहः (६६९); 'प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेणी धारा रयश्च सः'—इति हेमचन्द्रः। 'कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः'—इति महाभारते (२।१७।६)। पुरूरवसः पुत्रभेदः; 'ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप!, आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः'—इति भागवते (९।१५।१)। ४४३
रन्तकः पुं. [रमणं रत्, क्विप्यनुनासिकलोपे, रत् इच्छा,

तां लाति, क रल्लस्ततः स्वार्थे कन्] कम्बलः; पक्ष्म; मृगविशेषः। ५५१

रवः पुं. [रूयते इति, रु शब्दे+भावे अप्] शब्दः; 'धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेशरी'—इति रघौ (९।५४)। १३८

रवणः पुं. [रौतीति। रु+'सुयुरुवृञो युच्' इति युच्] उष्ट्रः, 'उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरो बलान्निधीयमाने भरभाजि यन्त्रके। अर्द्धोज्झितोद्गारविझर्झरस्वरः स्वनाम निन्ये रवणःस्फुटार्थताम्'—इति माघे (१२।९)। कोकिलः; क्ली. कांस्यं; [रु+भावे ल्युट्] रवः; त्रि. शब्दनः; तीक्ष्णः; भण्डकः; चञ्चलः। २००

रविः पुं. [रूयते स्तूयते इति। रु+'अच इः' इति इ] सूर्यः; 'माषमामिषमांसं च मसूरं निम्बपत्रकम्। भक्षयेद्यो रवेर्वारि सप्तजन्मन्यपुत्रकः। आर्द्रकं मधु मत्स्यं च भक्षयेद्यो रवेर्दिने। सप्तजन्म भवेद्रोगी जन्म जन्म दरिद्रता। निम्बं मांसं मसूरं च बिल्वकाञ्जिकमार्द्रकम्। भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः'—इति कर्मलोचने। 'अवतीमांश्च त्रीँल् लोकांस्तस्मात् सूर्यः परिभ्रमात्। अचिरात्तु प्रकाशेत अवनात् स रविः स्मृतः'—इति मात्स्ये १०१ अध्यायः। पर्वतः(८३९); अर्कवृक्षः। ३५

रशना, रसना स्त्री. [रसयति स्वादयतीति, नन्द्यादित्वाल् ल्यु, पृषोदरादित्वात् शत्वम्] जिह्वा; 'रशना काञ्चिजिह्वयोः'—इति धरणिः। [अश्नुते व्याप्नोतीति, अशू व्याप्तौ+'अशे रश् च' इति युच् धातो रशादेशश्च] काञ्ची (५६०); 'इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहः सखी'—इति रघौ (८।५८)। रज्जुः; 'होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (२१।४६)। 'रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशून् इति शेषः' इति तद्भाष्ये महीधरः। अङ्गुलयः, अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति। ५२१

रश्मिः पुं. [अश्नुते व्याप्नोतीति। अशू व्याप्तौ+'अश्नोतेरश्च' इति मि, धातो रशादेशश्च] किरणः; 'मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः। रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत्'—इति मनुः (५।१३३)। प्रभा (६५); वल्गा (४४२); कुशा; (५७५) योक्त्रम्, आबन्धः; पक्ष्म; अश्वरज्जुः; 'यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमित वा इव'—इति ऋग्वेदे (१।२८।४)। 'रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान्'—इति तद्भाष्ये सायणः। ३८

रसः पुं. [रसतीति, रस्+पचाद्यच्। यद्वा रस्यते इति। रस् आस्वादने+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ] विषम्; 'ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः'—इति मुद्राराक्षसे २ अङ्के। शृङ्गारादिनवष्वन्यतमः (८६१); 'शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः। करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः'—इति रत्नकोषः। 'रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया तथा। भयानकश्च बीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः'—इति प्राचीनः। 'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः।' कट्वम्लमधुरलवणतिक्तकषायाः; पारदः; 'रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः। शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु।' 'शिवबीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः। एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे।' रागः; 'कविता कोमलवनिता रसयति रसिकं रसेन मिलिता। सा यदि दुर्जनहस्ते पतिता प्रतिपदभग्ना संशयमग्ना'—इत्युद्भटः। द्रवः; निर्यासः; वीर्यं; गुणः; गन्धरसः; 'विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो रसः।' विषं; घृतादि; जलम्; 'प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्। सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इति रघुवंशे (१।१८)। शिरालसः; 'कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलश्चलः। तुरुष्को मुक्तिमुक्तश्च पिण्डातैः सिह्लको रसः।' हिङ्गुलम्; 'रक्तं मर्कटशीर्षं च हिङ्गुलं दरदो रसः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ६४६

रसज्ञा स्त्री. [रसं जानातीति। ज्ञा+क+टाप्] जिह्वा; गङ्गा; रसवेत्तरि त्रि.। 'यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः'—इति रघौ (२।३६)। ५२१

रसना स्त्री. [रस्+युच्+टाप्] जिह्वा; 'घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते'—इति भागवते (९।४।१९)। न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादिसहितः; 'रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा। सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत्। घ्राणस्य

गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतः'—इति भाषापरिच्छेदः। 'तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः'—इति सिद्धान्तमुक्तावली। रास्ना; 'रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा' —इति भावप्रकाशः। गन्धभद्रा; काञ्ची (५६०); 'कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीम् अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा'—इति रघौ (७।१०)। रज्जुः। ५२१

रसवती स्त्री. [रसो विविधखाद्यरसो विद्यतेऽस्यामिति। रस+'रसादिभ्यश्च' इति मतुप्, मस्य वत्वम्] महानसं; पाकस्थानम्; 'यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वते अनुमीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्'—इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्। रसविशिष्टे त्रि.। 'रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा'—इति आर्यासप्तशती (४९८)। २९५

रसा स्त्री. [माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्त्यस्यामिति। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इति अच्। रसति शब्दायते इति वा। रस+अच्+टाप्] पृथिवी; जिह्वा। रसना; 'रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा'—इति भावप्रकाशः। पाठा; 'पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका। एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका'—इति भावप्रकाशः। शल्लकी; 'शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा। महेरुणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा' —इति भावप्रकाशः। कङ्गुः; द्राक्षा; काकोली; रसातलम्; 'रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया'—इति भागवते (१०।६। १२)। 'सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमाना रसां गता' —इति भागवते (३।१३।१६)। 'रसां रसातलं गता' इति तट्टीकायां स्वामिपादाः। नदी; 'याभी रसां क्षोदसोद्रः पिपिन्वथुः'—इति ऋग्वेदे (१।११२।१२)। 'रसां नदीम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। १५६

रसातलम् क्ली. [रसायाः तलं निम्नभागस्थलोकविशेषः] पातालम्; 'जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः' —इति महाभारते (१२।३४७।५६)। पातालभेदः; 'अतलं वितलं चैव नितलं च तलातलम्। महातलं च सुतलं सप्तमं च रसातलम्। पातालभेदाः सप्तैव नामतः कीर्तिता अमी। तत्र पातालमेकैकं दशसाहस्रयोजनम्' —इति शब्दमाला। ६२३

रहः [स्] अव्य. –क्ली. [रमन्तेऽस्मिन्। रम्+'देशे ह च' इति असुन्प्रत्ययः हकारश्चान्तादेशः] रतिः; (७०८) निर्जनं; विविक्तः; विजनः; छन्नः; निःशलाकः; रहः; उपांशुः; 'तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ'—इति रघौ (३।३)। तत्त्वम्; गुह्यम्; 'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्'—इति रभसः। 'देशादन्यत्र रहोऽव्ययं शब्दान्तरं वास्ति सुरतवाचकम्'—इत्युज्ज्वलः (४। २१४)। ५६९

रहस्यम् क्ली. [रहसि भवम्। यत्] वेदान्तः; उपनिषत्; तथा च मनुस्मृतिः (२।१६५)। ९

रहस्यम् त्रि. [रहसि भवम्। रहस्+दिगादित्वाद् यत्] गोपनीयं; रहसि भवम्; 'न सर्वशस्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत्। रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सदा व्रजेत्'—इति कौर्मे १५ अध्यायः। ७०८

रहितम् त्रि. [रह्+क्त] वर्जितम्; 'जातसूतकमादौ च अन्ते च मृतसूतकम्। गुरोस्तद्रहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत्'—इति तन्त्रसारः। 'दिग्घ्नोऽब्दश्चाश्विरहितो जन्मर्क्षाढ्यो भशेपितः। भं भवेदब्दवेशेऽत्र योगेऽप्येवं विचिन्तयेत्'—इति जातकपद्धतिः। ४८६

राः [ऐ] पुं. [रा दाने+'रातेर्डैः' इति डै] धनम्; 'आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः'—इति भागवते (३।२५।३८)। स्वर्णं (१७३); शब्दः; स्त्री. श्रीः; 'स चत्तयदुषसः, सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन्' —इति ऋग्वेदे (१०।१११।७)। 'चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अलभन्त'-इति तद्भाष्ये सायणः। ८०

राका स्त्री. [रायते दीयते देवेभ्य हविर्यस्याम्। रा दाने+'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति क, बहुलवचनादेव न ह्रस्वः] सम्पूर्णेन्दुतिथिः; पूर्णिमा; 'राकामहं सुहवां सुष्टुतीहुवे शृणोत्तु नः सुभगा बोधतु त्मना'—इति ऋग्वेदे (२।३२।४)। 'सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका' —इति सायणाचार्यः। नवजातरजाः स्त्री (४८८); नदीविशेषः; 'तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः

सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पावर्षः सहस्रश्रुतिरिति। अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति—इति भागवते (५।२०।१०)। कच्छूरोगः; राक्षसीविशेषः; सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च जननी। 'मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा'—इति महाभारते (३।२७४।८)। ११२

राक्षसः पुं. [रक्षन्त्यस्माद् रक्षः, रक्ष एव राक्षसः] कौणपः; क्रव्यात्, क्रव्यादः; अस्रपः; आशरः; रात्रिञ्चरः; रात्रिचरः; कर्वूरः; निकषात्मजः; यातुधानः; पुण्यजनः; नैर्ऋतः; यातु; रक्षः; सन्ध्याबलः; क्षपाटः; रजनीचरः; कीलापाः; नृचक्षाः; नक्तञ्चरः; पलाशी; पलाशः; भूतः; नीलाम्बरः; कल्माषः; कटप्रूः; अगिरः; कीलालपाः; नरधिष्मणः; 'रजो मात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्। ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः। क्षुत्क्षामानन्धाकारांश्च सोऽसृजद्भगवांस्ततः। विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम्। नैवं भो रक्ष्यतामेष तैरुक्तं राक्षसास्तु ते'—इति वह्निपुराणम्। अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः; 'आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः। राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्'—इत्युद्वाहतत्त्वम्। 'हत्वा च्छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्। प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते'—इति मनुः (३।३३)। अब्दविशेषे पुं.-क्ली.। 'इन्द्राग्निदैवं दशमं युगं यत् तत्राद्यमब्दं परिधाविसंज्ञम्। प्रमाद्यथानन्दमतः परं यत् स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितञ्च'—इति बृहत्संहितायाम् (८।४५)। रक्षः सम्बन्धिनि त्रि.। ७३,८७

रागः पुं. [रञ्जनमिति, रज्यतेऽनेनेति वा। रञ्ज्+भावे करणे वा घञ्, 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः] प्रीतिः; 'वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्मुनिरुच्यते'—इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी। 'सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते। यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्यते'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। मात्सर्यं; लोहितादिः; 'रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलं चकार'—इति कुमारे (३।३०)। अनुरागः; 'तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसङ्घटितः। कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२७०)। गान्धारादिः; नृपः; चन्द्रः; सूर्यः; लाक्षादिः; 'तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे'—इति कुमारे (४।१९)। रक्तिमत्विट्; रञ्जनम्; अभिमतविषयाभिलाषः; स तु पञ्चक्लेशान्तर्गतः, यथा–'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः।' 'रागोऽभिमतविषयाभिलाषः' इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः (४।५६)। 'सुखानुशयी रागः'–इति पतञ्जलिः। गानशास्त्रीयरागाः। भरतमते हनूमन्मते च रागः षड्विधः— भैरवः, कौशिक, हिन्दोलः, दीपकः, श्रीरागः, मेघः। किन्तु कल्लिनाथसोमेश्वरमते षड्रागा इमे—श्री रागः, वसन्तः; भैरवः, पञ्चमः, मेघः, नटनारायणः। ८६१

राजधानी स्त्री. [धीयतेऽस्यामिति। धा+अधिकरणे ल्युट्+ङीप्। राज्ञां धानी नगरी] राजधानिका; कोट्टः; राजधानकं; स्कन्धावारः; राजधानं; राजपुरम्। २८६

राजन्यः पुं. [राज्ञोऽपत्यमिति। राजन्+'राजश्वशुराद् यत्' इति यत्] क्षत्रियः; 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत'—इति ऋग्वेदे (१०।९०।१२)। राजपुत्रः; [राजति दीप्यते इति। राज्+'राजेरन्यः' इति अन्य] अग्निः; क्षीरिकावृक्षः। ४२१

राजयक्ष्मा [न्] पुं. [राज्ञश्चन्द्रस्य क्षयकारको यक्ष्मा, राजा चासौ यक्ष्मा चेति वा] क्षयरोगः; यक्ष्मा; रोगविशेषः; क्षयः; शोषः; रोगराट्; 'मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति। राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम्'—इति माघे (२।९६)। 'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः। राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः। नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद् यदयं पुरा। यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः'—इति वाग्भटः। ६०२

राजराजः पुं. [राज्ञामपि राजा धनाधिपत्वात्। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्] कुवेरः; 'इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये। सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः'—इति किराते (५।५१)। सार्वभौमः; 'प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः। हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन्'—इति रामायणे

(२।९२।१४)। सुधाकरः। ७९

राजवाह्यः पुं. [राज्ञां वाह्यः] राजवाहकहस्ती; उपवाह्यः; विजयकुञ्जरः; राजवहनीये त्रि.। २२४

राजसर्पः पुं. [सर्पाणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः] सर्पविशेषः; भुजङ्गभोजी; सर्पभुक्। ६४३

राजसर्षपः पुं. [सर्षपाणां राजा, श्रेष्ठत्वात्, परनिपातः] सर्षपविशेषः; कृष्णिका; राजिका; सूरी; मुष्टकः; व्यष्टकः; क्षवः; क्षुताभिजननः; क्षुधाभिजननः; कृष्णा; तीक्ष्णफला; राजी; कृष्णसर्षपाख्या; आसुरी; 'राई' इति भाषा। 'त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः' —इति मनुः (८।१३३)। 'अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्रो लिक्षा राजसर्षपो ज्ञेयः। ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः'—इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। ५८१

राजसूयम् क्ली.–पुं. [राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र। राजन्+सु+अधिकरणे क्यप्। राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूयते,'राजसूयसूर्येति' निपातनाद् दीर्घः] राजकर्तव्ययज्ञविशेषः; नृपाध्वरः; क्रतुराजः; क्रतूत्तमः; 'यक्षन्ति च नरव्याघ्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्। राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः।' ४२२

राजहंसः पुं. [हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात्। राजदन्तादित्वात् परनिपातः] चञ्चुचरणलोहितश्वेतवर्णहंसः; 'सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु। व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि' —इति कुमारे (१।३४)। कदम्बः; कलहंसः; नृपोत्तमः। २५२

राजा [न्] पुं. [राजते शोभते इति। राज्+'कनिन् युवृषितक्षिराजीति' कनिन्] चन्द्रः; चन्द्रमाः; नृपतिः (४२१); 'यथा प्रह्लादनाच् चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा। तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात्' —इति रघौ (४।१२)। प्रभुः; क्षत्रियः; 'शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम्। वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्'—इति मनुः (२।३२)। यक्षः; इन्द्रः; उत्तरपदे चेत् श्रेष्ठार्थवाचकः। अथ नृपतेः पर्यायाः–राट्; पार्थिवः; क्ष्माभृत्; नृपः; भूपः; महीक्षित्; नरपतिः; पार्थः; नृपतिः; भूपालः; भूभृत्; महीपतिः; नाभिः; नाराट्; भूमीन्द्रः; नरेन्द्रः; नायकाधिपः; प्रजेश्वरः; भूमिपः; इनः; दण्डधरः; अवनीपतिः; स्कन्दः; स्कन्धः; भूभुक्; अर्थपतिः। अस्य व्युत्पत्तिः। 'महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः। पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः। अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत'—इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः। 'रागी राजसिकं स्वर्ग्यं कुरुते कर्म रागतः। रागान्धाश्च राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ४२

राजिः स्त्री. [राजते इति, राज्+'वसिवपियजिराजीति' इञ्] राजी; राजसर्षपः; 'राई' इति भाषा। श्रेणी (७२१); 'उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरललेखेव'—इति आर्यासप्तशत्याम् (६९३)। रेखा; 'कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः। रथसेनं हयश्रेष्ठाः समूहुर्युद्धदुर्मदम्'—इति महाभारते (७।२२। ६२)। पुं. आयुपुत्रविशेषः; स तु ऐलपौत्रः; 'नहुषं वृद्धशर्माणं राजिं गयमनेनसम्। स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते'—इति महाभारते (१।७५। २५)। ५८१

राजिका स्त्री. [राजते या, राज्+ण्वुल्, टापि अत इत्वम्] राजसर्षपः; कृष्णसर्षपः; क्षवः; क्षुधाभिजननः; कृष्णिका; आसुरी; क्षुताभिजननः; क्षुत्करी; रक्तवर्णसर्षपः; राजी; रक्तिका; रक्तसर्षपः; तीक्ष्णगन्धा; मधूलिका; क्षवकः; क्षुतकः; क्षवः; 'राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी। क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः। राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्। किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमीन् हरेत्। अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका'—इति भावप्रकाशः। ५८१

राजिलः पुं. [राजी रेखास्त्यस्येति। राजि+सिध्मादित्वाल् लच्। यद्वा राजिं लातीति। ला+क] डुण्डुभसर्पः; डुण्डुभः; 'किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते'—इति रघौ (११।२७)। ६४३

राजी स्त्री. [राजि+कृदिकारादिति ङीष्] निश्छिद्रपङ्क्तिः; श्रेणिः; 'राजीवराजीवशलोलभृङ्गमुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरूणाम्'—इति माघे (४।९०)। राजिका (५८१); 'राई' इति भाषा। 'राजी तु

राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुर्ज्जनिकासुरी । क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः'—इति भावप्रकाशः । ७२१

राजीवः पुं. [राजी अस्त्यस्येति । राजी+व] बृहन्मीनभेदः; 'पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः'—इति मनुः (५।१६) । हरिणभेदः; 'राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः'—इति भावप्रकाशः । हस्ती; सारसपक्षी; राजोपजीविनि त्रि. । ६५९

राजीवम् क्ली. [राजी दलश्रेणिरस्यास्तीति । राजी+'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्युक्तचा व] पद्मं; कमलम्; 'उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये' —इति कुमारे (३।४५) । ६८०

राज्ञी स्त्री. [राज्ञः पत्नी । राजन्+ङीप् । यद्वा राजते इति । राज+कनिन्, ततः स्त्रियां ङीप्] राजपत्नी; 'रानी' इति भाषा । 'तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी । तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः' —इति रघौ (१।५७) । सूर्यपत्नी; 'विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा । तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा । रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् । प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् । यमश्च यमुना चैव यमलौ तु बभूवतुः'—इति मात्स्ये । कांस्यं; नीली; प्रतीची दिक्; 'तस्य प्राची दिक् जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति'—इति छान्दोग्योपनिषदि (३।१५।२) । 'तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगाद्वा' —इति शङ्करभाष्यम् । ९८

राट् [ज्] पुं. [राजते शोभते इति । राज् दीप्तौ, क्विप्, व्रश्चेति षत्वम्] राजा; नृपः । ४२१

राढा स्त्री. [रह्+औणादिकः क्तप्रत्ययः, बाहुलकादिड्भावः, ढत्वधत्वष्टुत्वलोपदीर्घटापः] शोभा; सूक्ष्मः; पुरीविशेषः; 'गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरी, भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता' —इति प्रबोधचन्द्रोदये । ५६५

रात्रम् क्ली.—रात्रिः; 'क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा । त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते' —इति महाभारते (१३।१३६।११) । ज्ञानम्; 'रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् । तेनेदं पञ्चरात्रं च प्रवदन्ति मनीषिणः'—इति नारदपञ्चरात्रे । (क्वाचित्कोऽयम्, वृत्तिविषये समासान्तेन प्रयोगात् ।) १०८

रात्रिः स्त्री. [राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादिसुखं वा । रा दाने+'राशदिभ्यां त्रिप्' इति त्रिप्] एतद्द्वीपावच्छिन्नसूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः; शर्वरी; निशा; निशीथिनी; त्रियामा; क्षणदा; क्षपा; विभावरी; तमस्विनी; रजनी; यामिनी; तमी; श्यामा; घोरा; याम्या; तुङ्गी; नक्तं; दोषा; वासतेयी; तमा; क्षमा; शताक्षी; क्षणिनी; निशिथ्या; चक्रभेदिनी; शार्वरी; शय्या; वासुरा; निषद्वरी; वसतिः; वायुरोषा; निशीथः; निट्; यामवती; तारा; भूषा; ज्योतिष्मती; तारकिणी; काली; कलापिनी; 'यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा । छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाद्दिनम्'—इति वह्निपुराणे । हरिद्रा; क्रौञ्चद्वीपस्थ नदीविशेषः । १०८

रात्री स्त्री. [रात्रि+कृदिकारादिति ङीष्] निशा; रात्रिः; 'रात्री व्यख्यद् आयती पुरुत्रा देव्यक्षभिः' —इति ऋग्वेदे (१०।१२७।१) । हरिद्रा । १०८

राद्धान्तः पुं. [राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात्] कृतान्तः; सिद्धान्तः; समयः; 'अथेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् । समस्ततन्त्रराद्धान्ते भवान् भागवततत्त्ववित्'—इति भागवते (१२।११।१) । १०

रामः पुं. [रमते इति, रम् क्रीडायाम्+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ण । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा । हलश्चेति घञ्] बलदेवः; स च अनन्तदेवो विष्णोरंशः, यदुवंशीयवसुदेवपुत्रत्वेन द्वापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्णः । 'निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः । अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः'—इति भागवते (१।११।१७) । परशुरामः; स तु विष्णोरंशः, जमदग्निमुनेः पुत्रत्वेन त्रेतायुगादाववतीर्णः एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःक्षत्रियामकरोत् । असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च क्षत्रियशोणितह्रदान् विधा पितॄन् सन्तर्पयामास । 'अघोरश्चाथ बाणश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ । भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्तिताः' —इति वह्निपुराणम् । राघवः; श्रीरामचन्द्रः; स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन

त्रेतायुगशेषे रावणादिवधार्थमवतीर्णः । 'रा शब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः । विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः । रमते रमया सार्द्धं तेन रामं विदुर्बुधाः । रमाणां रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः । रा चेति लक्ष्मीवचनो मश्चापीश्वरवाचकः । लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः । दिव्यनाम्नां सहस्रस्य स्मरणे यत्फलं लभेत् । तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः'—इति ब्रह्मवैवर्ते । वरुणः; घोटकः; पशुभेदः । २९

रामः त्रि. [रमते इति, रम्+ण । रम्यतेऽनेनेति, रम्+घञ् वा] असितः; (८०८) सितः; शुक्लः । मनोज्ञः; 'गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा रामारतैरविरतं रमयन्ति रामान्'—इति बृहत्संहितायाम् (१९।५) । क्ली. [रम्यतेऽनेनेति । रम्+घञ्] वास्तूकं; कुष्ठं; तमालपत्रं; नैशं तमः; 'सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्'—इति ऋग्वेदे (१०।३।३) 'रामं कृष्णवर्णं शार्वरं तमः अभ्यस्थात्सायं होमकाले अभिभूय तिष्ठति'—इति तद्भाष्ये सायणः । ७३४

रामकरी स्त्री.—रामकली रागिणी; रामकिरी । १०२अ

रामकिरी स्त्री.—रामकली रागिणी; रामकरी । 'षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा रामकिरी मता । मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुज्यते । रिधत्यक्ताथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता । त्रिविधा सा समुद्दिष्टा सम्पूर्णा षाडवौडवा । 'हेमप्रभा भासुरभूषणा च नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती । कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा मानोन्नता रामकिरी मतेयम्'—इति सङ्गीतदर्पणे । १०२अ

रामा स्त्री. [रमते रमयतीति वा । रम्+ज्वलादित्वात् ण, टाप् । रमतेऽनयेति करणे घञ् वा] योषा; सुन्दरी, 'स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यन्तरथं क्षणेन । रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार'—इति रघौ (५।४९) । उत्कृष्टस्त्रीविशेषः; गीतकलाभी रमते सा रामा; 'विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् । रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् मुहूर्तवत्'—इति भागवते (३।२३।४३) । हिङ्गु; नदी; हिङ्गुलं; श्वेतकण्टकारी; गृहकन्या; अशोकः; आरामशीतला; गोरोचना; बाला; गैरिकम् । ४८१

राशिः पुं. [रशते इति, रश् शब्दे+इण् । यद्वा अश्नुते व्याप्नोतीति, अशू व्याप्तौ+'अशिपणायोरुडायलुकौ च' इति इण् रुडागमश्च] धान्यादिसमूहः; पुञ्जः; उत्करः; कूटं; समुच्चयः; समाहारः; 'न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः'—इति शकुन्तलायाम् । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशः; 'मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाथ वृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः ।' ६८६

रासभः पुं. [रासते शब्दायते इति । रास्+'रासिवल्लिभ्याञ्च' इति अभच्] गर्दभः; खरः; बालेयः; चक्रीवान्; 'पद्भ्याञ्चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् शशकान् मृगान् । उष्ट्रानश्वतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः'—इति मार्कण्डेये (४८।२६) । अश्वतरः; 'खच्चर' इति भाषा । 'स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना । वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु'—इति महाभारते (१।१४५।७) । २८०

राहुः पुं. [रह् त्यागे+बहुलवचनाद् उण्] ग्रहविशेषः; तमः; स्वर्भानुः; सैंहिकेयः; विधुन्तुदः; अस्रपिशाचः; ग्रहकल्लोलः; सैंहिकः; उपप्लवः; शीर्षकः; उपरागः; सिंहिकासूनुः; कृष्णवर्णः; कबन्धः; अगुः; असुरः; 'सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेश्चतुर्दश । शम्बः शम्बलगात्रश्च व्यङ्गः शाल्वस्तथैव च । इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी हसृपो जिकः । हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा । राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः । इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः । दारुणाभिजना क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते । दशान्यानि सहस्राणि सैंहिकेयो गणः स्मृतः । निहतो जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु शची सुता'—इति वह्निपुराणे । ४९

राहुसंस्पर्शः पुं. [राहोः संस्पर्शो यत्र] राहुग्रसनः; राहुग्रासः; राहुदर्शनः; राहुपीडाः राहुसूतकः; उपरागः; उपप्लवः । ४१

राहुस्पर्शः पुं. [राहोः स्पर्शो यत्र] उपरागः; उपप्लवः; राहुग्रासः; । ४१

रिक्तम् त्रि. [रिच्+क्त] शून्यं; रिक्तकम्; 'भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः'—इति मनुः (८।

४०५)। निर्धनं; क्ली. वनं; शून्यम्। ७७७

रिक्थम् क्ली. [रिक्तं बहिर्गच्छति नश्यतीति। रिच्+ 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' इति थक्] धनम्; ऋक्थं; पृक्थम्; 'बालदायादिकं रिक्थं तावद् राजानुपालयेत्। यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः' –इति मनुः (८।२१)। ८०

रिपुः पुं. [अनिष्टं रपतीति । रप् व्यक्तायां वाचि+ 'रपेरिच्चोपधायाः' इति कु, इकारश्चोपधायाः] शत्रुः; 'न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः। कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा'—इति हितोपदेशे। ४५५

रिष्टम् क्ली. [रिष्+क्त] पापम्; अशुभम्; अमङ्गलम्; 'स्थालीपिधाने यत्राग्निर्दत्तो दर्वीफलेन वा। गृहे तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः—इति मार्कण्डेये। अभावः; नाशः; शुभस्या भावः; पुं. खड्गः; फेनिलः; रक्तशिग्रुः। ८०४

रिष्टतातिः त्रि. [रिष्टं कल्याणं करोति। रिष्ट+ 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति बाहुलकात् रिष्टादपि लोकेऽपि तातिल्] क्षेमङ्करः; क्षेमकरः; क्षेमकारः; शिवतातिः; शिवङ्करः। ३४०

रिष्टिः पुं. [रेषति हिनस्तीति। रिष्+क्तिच्] खड्गः; निस्त्रिंशः; करवालः; कौक्षेयकः; कृपाणः; असिः; चन्द्रहासः; तरवारिः; तलवारिः; मण्डलाग्रः। ४७२

रीढा स्त्री. [रिह् निन्दायाम्+औणादिकः क्त] हेला; अवहेलना; अवज्ञा; अवलीढा। ७१५

रीतिः स्त्री. [री+क्तिच् क्तिन् वा] आरकूटः; कांस्यं; सौराष्ट्रिकम्; 'पित्तलं त्वारकूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते। राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च। रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः'—इति भावप्रकाशः। प्रचारः; स्यन्दः; लोहकिट्टं; दग्धवर्णादिमलं; सीमा; स्रवणं; गतिः; स्वभावः; रूपं; लक्षणं; भावः; आत्मा; प्रकृतिः; सहजः; रूपतत्त्वं; धर्मः; सर्गः; निसर्गः; शीलं; सतत्त्वं; संसिद्धिः। 'निशान्तक्लिष्टचक्रा ह्लरीतिह्यो रसक्रमः'—इति कथासरित्सागरे (१४।६२)। स्तुतिः; 'महीव रीतिः शवसासरत् पृथक्'—इति ऋग्वेदे (२।२४।१४)। 'महीव रीतिः महती स्तुतिरिव' इति तद्भाष्ये सायणः। काव्यपदसंघटनाप्रकारः; गौडीवैदर्भीपाञ्चालीलाटीरूपः। १७०

रुक्मम् क्ली. [रोचते शोभते इति। रुच्+'युजिरुचितिजां कुश्च' इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः] काञ्चनम्; 'रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च। सत्कृत्य केकयीपुत्रं कैकेयो धनमादिशत्'—इति रामायणे (२।७०।२१)। धुस्तूरं; लोहम्; 'कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। नागकेशरं; वर्णे पुं.। दीप्तिशीले त्रि.। 'दिवि रुक्म इवोपरि'–इति ऋग्वेदे (५।६१।१२)। 'दिवि द्युलोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव'–इति तद्भाष्ये सायणः। स्वर्णालङ्कारः—माघे (१५।७८)। १७३

रुक् [च्] स्त्री. [रुच्+भावे क्विप्] गभस्तिः; रश्मिः; किरणः; (६५) अर्चिः; कीला; ज्वाला; वर्चः; तेजः; त्विषः; ज्योतिः; हेतिः; द्युतिः; शिखा; प्रभा; 'क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम्' इति किराते (५।४५)। शोभा; 'दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदैर्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः' —इति माघे (४।६६)। इच्छा; 'नाना बुद्धिरुचो लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि। ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः—इति महाभारते (१३।१२४।२८)। तेजः; 'अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा' —इति रघौ (९।६) ३८

रुक् [ज्] स्त्री. [रुज्+क्विप्] रोगः; व्याधिः; आकल्यं; गदः; मान्द्यम्; अपाटवम्; आमः; आमयः; उपतापः; रुजा; 'दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित्'—इति भागवते (६।१।८)। रुजति पीडयतीति, पीडादायके त्रि.। 'प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश। महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः'– इति महाभारते (५।८४।१)। ६००

रुचकः पुं.– क्ली. [रोचतेऽनेनेति। रुच्+'बहुलमन्यत्रापि' —इति क्वुन्] सौवर्चलम्; 'सौवर्चलं स्याद्रुचकमन्यपाकं च तन्मतम्।' 'रुचकं रोचनम्भेदि दीपनं पाचनं परम्। सुस्नेहं वातनुन्नातिपित्तलं विशदं लघु। उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित्'—इति भावप्रकाशः। सर्जिकाक्षारम्; अश्वाभरणं; माल्यं; माङ्गल्य-

द्रव्यम् 'हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम्'—इति भागवते (३।२३।३१) 'रुचकेन मङ्गलद्रव्येण' इति तट्टीकायां श्रीधरः। उत्कटः; स्वाद्यरसः; रोचना; विहङ्गः; लवणं; दक्षिणदिक्; 'प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ शेषौ। रुचके द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि'—इति बृहत्संहितायां (५३।३५)। मातुलुङ्गकं; [रोचते इति, रुच्+क्वुन्] पुं. बीजपूरः; निष्कः; दन्तः; कपोतः; 'जीवेन भवति हंसः सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च' —इति बृहत्संहितायाम् (६९।२)। पर्वतविशेषः; 'त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा'—इति विष्णुपुराणे (२।२।२६)। स्तम्भः; 'समचतुरस्रो रुचको वज्रोऽष्टाश्रिर्द्विवज्रको द्विगुणः'—इति बृहत्संहितायाम् (५३।२८)। ६१७

रुचिः स्त्री. [रुच्यते इति। रुच्+'इगुपधात् कित्' इति इन्, स च कित्] किरणः; बुभुक्षा; शोभा; 'लक्ष्मीविनोदयति येन दिगन्तलम्बी, सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः'—इति रघौ (५।६७)। (७१०) स्पृहा; इच्छा; कामना; ईप्सा; आशंसा; अभिष्वङ्गः; अनुरागः; आसक्तिः; रुचा; 'रुचिकरमपि नार्थवद्बभूव स्तिमितसमाधिशुचौ पृथातनूजे'—इति किराते (१०।६२)। 'अम्लो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वह्निदीपनः'—इति वैद्यकराजवल्लभे। अभिलाषः; गभस्तिः; गोरोचना; आलिङ्गनविशेषः; पुं. [रोचते शोभते इति। रुच्+इन् स च कित्] प्रजापतिविशेषः; स च रौच्यमनुपिता, 'रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्ममो निरहङ्कृतिः। यत्रास्तमितशायी च चचार पृथिवीमिमाम्'—इति मार्कण्डेयपुराणे। ३८

रुचिरः त्रि. [रुच्+किरच्] सुन्दरः; 'उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि!, अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (११७)। मिष्टम्। ६८९

रुच्यः पुं. [रुच्+क्यप्] पतिः; कान्तः; कमिता; वरयिता; भर्ता; भोक्ता; धवः; अभीकः; वरः; अभिकः; रमणः; प्राणाधिनाथ; अनुगः; कतकवृक्षः; शालिधान्यं; सुन्दरे त्रि.। रुचिकरः; 'पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम्। पित्तावरोधि वातघ्नं हृद्यं गुर्वनुलोमनम्'—इति वैद्यकराजवल्लभे। क्ली. [रोचते इति, रुच्+राजसूयसूर्यमृषोद्येति' क्यप्] सौवर्चलम्। ४९७

रुजा स्त्री. [रुज्+क, टाप्] रोगः; व्याधिः; आकल्यं; गदः; मान्द्यम्; अपाटवम्; आमः; आमयः; उपतापः; रुक्; भङ्गः; पीडा; 'निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे या भवद्रुजा। तया ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन'—इति महाभारते (८।३४।१४९)। मेषी; कुष्ठम्। ६००

रुण्डः पुं. [रुण्डति इति, प्रतिहन्ति इत्यर्थः। पचाद्यच्] कबन्धः; छिन्नपादहस्तः; 'तेनारोप्य स्थलं पृष्टः स रुण्डः पुरुषोऽभ्यधात्। निकृत्तहस्तचरणो नद्यां क्षिप्तोऽस्मि शत्रुभिः'—इति कथासरित्सागरे (६५।११)। ६३०

रुदितम् क्ली. [रुद्+क्त] क्रन्दनं; तद्वति त्रि.। 'केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम्। रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः'—इति महाभारते (१३।२३।६)। ६३९

रुद्रः पुं. [रोदयतीति, रुद्+णिच्+'रोदेर्णिलुक् च' इति रक् णेश्च लुक्] शिवः; महादेवः; शङ्करः; उमापतिः; 'त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः'—इति महाभारते (२३।१७।४६)। आदित्यपत्रवृक्षः; गणदेवताविशेषः; अयम् अग्निमूर्तिः; 'अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः। जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः। वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः'—इति जटाधरः। कर्मपुत्रविशेषः; 'तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु। अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान्'—इति विष्णुपुराणे (१।१५।१२२)। कविविशेषः; स च विद्याविलासपुत्रः भावविलासप्रणेता। कविरयं मानसिंहपुत्रस्य भावसिंहमहीपतेः समये बभूव। 'अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धिश्रीभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात्। सम्पादितो विविधभावविकासभाजां प्रीत्यै भृशं भवतु भावविलास एषः। सद्गुणानां समुद्रेण रुद्रेण ग्रथिता गुणैः। कण्ठस्था श्लोकमालेयं केषां न कुरुते श्रियम्। विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम्। काव्यालापविदग्धानां मुदं निर्मातु निर्मितिः'—इति भावविलासे (१३४-१३६)। (६९९) त्रि. बृहत्; उरु; गुरु; विस्तीर्ण; पुरु; पृथु; पृथुल; महत्; विशालं; व्यूढं; विपुलं; वरिष्ठम्। ११

रुद्राणी स्त्री. [रुद्रस्य पत्नी। 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रेति' ङीष् आनुक् च] दुर्गा; पार्वती; अपर्णा; शिवा;

भवानी; 'रुद्रस्येयं तु रुद्राणी रौद्रं हन्ति करोति या'—इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः। रुद्रजटा। १५

रुधिरम् क्ली. [रुणद्धि रुध्यते इति वा। रुध्+'इषि-मदिमुदीति' किरच्] शरीरस्थरसभवधातुः; रक्तम्; अस्रं; त्वग्जं; कीलालं; क्षतजं; शोणितं; लोहितम्; असृक्; शोणं; लोहं; चर्मजं; 'तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा। युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते।' 'बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धया रुधिरस्य वा। रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा'—इति चरकः। 'रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते। सामध्वनावृग्-यजुषी नाधीयीत कदाचन'—इति मनुः (४।१२२)। 'देहस्यरुधिरं मूलं रुधिरेणव धार्यते। तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः'—इति सुश्रुते। कुङ्कुमम्; 'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा'—इति रघौ (११।२०)। पुं. [रुध्+किरच्] मङ्गलग्रहः। ६३२

रुमा स्त्री.— विशिष्टलवणाकरः; सुग्रीवभार्या। १६९

रुरुः पुं. [रौतीति, रु+'रुशातिभ्यां क्रुन्' इति क्रुन्] मृगविशेषः; हरिणभेदः; 'रुरून् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यां-श्चान्यान् वनेचरान्। बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत्'—इति महाभारते (३।५०।७)। दैत्यभेदः; 'एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति। भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिरुरुविदारिणि।' क्रूरसत्त्वविशेषः; 'इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा। त एव रुरवो भूत्वा परत्रपीडयन्ति तम्। तस्माद्रौरव मित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः। रुरुः सर्पादतिक्रूरो जन्तुरुक्तः पुरातनैः'—इति देवीभागवते (८।२२।१०-११)। मुनिविशेषः; स तु च्यवनस्य पौत्रः। अयमेव निजायुषोऽर्द्धं दत्वा प्रियां जीवयामास। अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याये तथा महाभारते पर्वणि ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। २३०

रूपम् क्ली. [रूयते कीर्त्यते, रौतीति वा। रु+'स्वप्प-शिल्पशष्पेति' प दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप्+अच् वा] पशुः; मृगः; स्वभावः; सौन्दर्यं; नामकं; शब्दः; ग्रन्थावृत्तिः; नाटकादिः; श्लोकः; आकारः; 'तदध्या-स्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्। कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम्'—इति मनुः (३।७७)। स्वरूपम्; 'देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः'—मनुः (८।४५)। शुक्लादिः; नाणकम्; 'अङ्गान्य-भूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना। येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ८१६

रूपाजीवा स्त्री. [रूपेण सौन्दर्येण आजीवतीति। रूप+आ+जीव्+अच्+टाप्] वेश्या; गणिका; पण्याङ्गना; क्षुद्रा; 'रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः। शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः'—इति रामायणे (२।३६।३)। ४९०

रूप्यम् क्ली. [आहतं रूपम् अस्यास्तीति। रूप+'रूपादाहत-प्रशंसयोर्यप्' इति यप्] धातुविशेषः; शुभ्रं; वसुश्रेष्ठं; रुचिरं; चन्द्रलोहकं; श्वेतकं; महाशुभ्रं; रजतं; तप्तरूपकं; चन्द्रभूतिः; सितं; तारं; कलधूतम्; इन्द्रलोहकं; रौप्यं; धौतं; सौधं; चन्द्रहासं; खर्जूरं; दुर्वर्णं; श्वेतं; रङ्गबीजं; राजरङ्गं; लोहराजकं; कलधौतम्; 'सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्'—इति महा-भारते (५।३९।७९)। आहतस्वर्णरजतं; त्रि. [प्रशस्तं रूपम् अस्यास्तीति। रूप+'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति यप्] सुन्दरं; क्ली. उपमेयम्; 'तत्र हि तिमिरांशुकयो रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेनस्फुटमिति'—इति साहित्यदर्पणे। पुं. प्रत्ययविशेषः; स च तत आगत इत्ये-तस्मिन्विषये 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' इति सूत्रेण हेतुमनुष्यवाचकात् पाक्षिको भवति। यथा—समा-दागतं समरूप्यम्, देवदत्तरूप्यम्। १७२

रूषितम् त्रि. [रूष्+क्त] गुण्डितं; छुरितम्; 'यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः। वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः'—इति रामायणे (२।४२।१५)। ७६८

रेखा स्त्री. [लिख्यते इति। लिख् विलेखने+'षिद्भिदा-दिभ्योऽङ्' इति भिदादित्वाद् अङ+टाप्। रलयोरैक्याल् लस्य रत्वम्] उल्लेखस्त्वत्र दण्डाकारलिपिविशेषः; लेखा; 'यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके। तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत्। अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरबिन्दवः। यत्र रेखा न बिन्दुश्च तत्समं परिकीर्तितम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। 'ललाटे यस्य

दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहिताः। सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः। चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखा-दर्शनान्नरः। विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ता शतायुषः। आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः। सप्तत्या मूर्द्धिन रेखा तु षष्ट्यायुस्तिसृभिर्भवेत्। व्यक्ताव्यक्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि। चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति। भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि। त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते। धनपुत्र-समायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम्। कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते। मध्यमायाः करे रेखा आयुरेखा अतः परम्। कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत्। अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम्। यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयत्। शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र! न संशयः। कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता। षष्टिवर्षायुषं कुर्याद् आयूरेखा तु मानवम्—इति गारुडे ६३ अध्यायः। 'धनाङ्गुलिश्च सघनस्त्रिस्रो रेखाश्च यस्य वै। नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता। युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सत्रप्रदो नरः। वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे। शङ्खात-पत्रशिविकागजपद्मोपमा नृपे। कुम्भाङ्कुशपताकाभा मृणालाभा निरीश्वरे। चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे। उदूखलाभा यज्ञाढ्ये वेदीभाश्चाग्नि-होत्रिणि। वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके। अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः सूक्ष्माश्च कारिकाः। प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी। शतायुषं च कुरुते छिन्नया तरुतो भयम्। निःस्वाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रव्याश्चिबुकैः कृशैः'—इति गारुडे ६६ अध्यायः। अल्पकं; छद्म; आभोगः; उल्लेखः। ५४१

रेणुः पुं.— स्त्री. [रिणातीति। री गतिरेषणयोः+'अजि-वृरीभ्यो निच्च' इति णु.] धूलिः; 'मानुषीकरणरेणुरस्ति ते, पादयोरिति कथा प्रथीयसी। क्षालयामि तव पाद-पङ्कजं, नाथ! दारुदृशदोस्तु का भिदा।' पुं. [री+णु] पर्पटः; रेणुका; पांशुः; 'दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम्'—इति रघौ (९।२३)। विडङ्गः; 'जन्तुघ्नं भस्मकं रेणुः क्रिमिघ्नं चित्रतण्डुलम्। क्रिमिशत्रुः विडङ्गश्च गर्दभं तच्च केवलम्'—इति वद्यकरत्नमालायाम्। ४४३

रेतः [स्] क्ली. [रीयते क्षरतीति। री क्षरणे+'सुरीभ्यां तुट् च' इति असुन्, तस्य तुट् च] शुक्रं; वीर्यं; बलं; बीजम्; इन्द्रियं; रेतनं; रेत्रम्; 'स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे। तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः। प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत्'—इति हारीतः। 'मातापित्रोर्बीजदोषाद-शुभैश्चावृतात्मनः। गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः। शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते। तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान्। एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात्'—इति चरकः। 'न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम्। नोत्तरेदनु-पस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत्'—इति कौर्मे। पारदं; जलम्; 'वृष्टिलक्षणानाम् अपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते। तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षमिति'—इति तट्टीकायां देवराजयज्वा। यथा—ऋग्वेदे (६।७०।२) 'अस्ते रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम्।' ६३८

रेपः त्रि. [रेप्यते निन्द्यते इति। रेप्+घञ्] अधमः; निन्दितः; क्रूरः; कृपणः। ३३७

रेफाः [स्] त्रि. [रिफतीति। रिफ्+असुन्] अधमः; क्रूरः; दुष्टः; कृपणः। ३३७

रेवतीरमणः पुं. [रेवत्या रमणः पतिः] रेवतीशः; रेवतीपतिः; बलदेवः; बलरामः; कामपालः; हलायुधः; बलभद्रः। २९

रेवा स्त्री. [रेवते उत्प्लुत्य गच्छतीति। रेव्+अच्+टाप्] नर्मदानदी; 'रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्'—इति मेघदूते (२०)। ६७४

रोकम् क्ली. [रोचतेऽत्रेति। रुच्+घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] छिद्रं; नौका; चलं; पुं. क्रयभेदः; दीप्तिः; 'दिवश्चिदाते रुचयन्त रोकाः'—इति ऋग्वेदे (३।६।७)। 'ते रोकास्त्वदीया दीप्तयः'—इति तद्भाष्ये सायणः। ६२४

रोगः पुं. [रुज्यतेऽनेनेति। रोजनमिति वा। रुज्+घञ्। यद्वा रुजतीति। रुज्+'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति कर्तरि घञ्] देहभङ्गकारकः; रुक्; रुजा; उपतापः; व्याधिः; गदः; आमयः; अपाटवः; आमः; आतङ्कः; भयः; उपघातः; भङ्गः; अर्तिः; तमोविकारः; ग्लानिः; क्षयः; अनार्जवः; मृत्युभृत्यः; अमः; मान्द्यम्;

आकल्पम्; 'रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता। रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते'—इति वाग्भटः। कुष्ठौषधम्। ६००

रोगितः त्रि. [रोगः संजातः अस्य। इतच्] रोगयुक्तः; व्याधितः; विकृतः; ग्लानः; म्लानः; मन्दः; आतुरः; अम्यान्तः; अम्यमितः; रुग्णः; सामयः; अपटुः; आमयावी; ग्लास्नुः। २८२

रोचिः [स्] क्ली. [रोचतेऽनेनेति। रुच्+बाहुलकात् इसिन्] किरणः; अंशुः; प्रभा; 'रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिता विरेजिरे'—इति माघे (१।२१)। ३८

रोदः [स्] क्ली. [रुद्+असुन्] स्वर्गः; भूमिः; 'एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः'—इति ऋग्वेदे (९।२२।५)। [द्वि. व.] रोदस्यौ, द्यावाभूमी। रोदसी स्त्री.। 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ; रोदसी रोदसीति च।' 'प्रसूरस्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते-' इत्यमरः। 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्। सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी'—इति विश्वः। 'रोदसी रोदसा सार्द्धं पृथ्वीस्वर्गे दिवि क्षितौ'—इत्यजयः। १२१।

रोधः पुं. [रुणद्धि जलमिति। रुध्+पचाद्यच्] नदीतीरं; [रुध्+घञ्] रोधनम्; 'अहं वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे। समतीते गवां रोधं निपाने कृतवान् पुरा'—इति मार्कण्डेये (१३।१)। ६६७

रोधः [स्] क्ली. [रुणद्धि वार्यादिकमिति। रुध्+ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] नदीतीरम्; 'स नर्मदा-रोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले। निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम्'—इति रघौ (५।४२)। ६६७

रोधवक्रा स्त्री. [रोधेन वक्रा] नदी; 'निम्नगा रोधवक्रा च स्रवन्ती सिन्धुरापगा'—इति भागुरिः। ६६६

रोधोवक्रा स्त्री. [रोधसा वक्रा] नदी। ६६६

रोधोवती स्त्री. [रोधोऽस्त्यस्या इति। रोधस्+मतुप्+ ङीप्] नदी। ६६६

रोपः पुं. [रुप्यतेऽनेनेति। रुप् विमोहे+घञ्] बाणः; [रुप्+णिच्+घञ्] रोपणं; जननं; प्रादुर्भावः; 'एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे'—इति महाभारते (१३।५८।२४)। ४६६

रोम [न्] क्ली. [रौतीति, रु+'नामन्सीमन्व्योमन्-रोमन्निति' मनिन् प्रत्ययेन साधु] शरीरजाताङ्कुरः; लोम; अङ्गजं; त्वग्जं; चर्मजं; तनूरुहम्; 'अल्प-रोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा। रोमैकैकं कूपके स्यान्नृपाणां तु महात्मनाम्। द्वे द्वे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणां तथैव च। रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसजानुकः'—इति गारुडे ६६ अध्यायः। न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत्। रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सदा व्रजेत्'—इति कौर्मे। जनपदविशेषः; तद्देशवासिनि पुं. भूम्नि। 'वानायवो दशाः पार्श्वाः रोमाणः कुशबिन्दवः'—इति महाभारते (६।९।५५)। रोमं; क्ली. जलं; लोम; 'द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ सुमनोहरौ च'—इति महाभारते (३।११२।३)। जनपदविशेषः। ५२४

रोमविकारः पुं. [रोम्णां विकारः] रोमाञ्चः; रोम-विक्रिया; रोमोद्गमः; रोमोद्भेदः; रोमहर्षः; रोम-हर्षणम्। ६५१

रोमहर्षः पुं. [रोम्णां हर्षः] रोमाञ्चः; 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते'—इति गीतायाम् (१।२९)। ६५१

रोमाञ्चः पुं. [रोम्णाम् अञ्चः उद्गमः] रोमहर्षणम्; 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः।' 'हर्षाद्भुत-भयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया'—इति साहित्य-दर्पणे (३।१६६)। ६५१

रोमोद्गमः पुं. [रोम्णामुद्गमः] रोमाञ्चः; रोमहर्षणम्; 'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतु-रासीत्। वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य'—इति कुमारे (७।७७)। ६५१

रोमोद्भेदः पुं. [रोम्णामुद्भेदः] रोमाञ्चः; रोमविक्रिया; रोमविकारः; 'स्फुरद्रोमोद्भेदस्तरलतरताराकुलदृशो, भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसुभगः'—इति प्रबोध-चन्द्रोदये १ अङ्के। ६५१

रोषः पुं. [रुष्+घञ्] क्रोधः; कोपः; 'मुञ्चसि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमन्युवेगेति। स्नेहभवः पय-सामिः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति'—इति आर्यासप्त-शत्याम् (४४९)। ३६२

रोषणः त्रि. [रोषति तच्छीलः । रुष्+'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच्] कोपनः; क्रोधनः; क्रोधी; अमर्षणः; 'न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थं चाप्नोति रोषणः। नालं सुखाय कामाप्तिः कोपेनाविष्टचेतसाम्'—इति मार्कण्डेये (११२।१५) । पारदः; हेमघर्षणोपलः; ऊषरभूमिः । ३६१

रोहणद्रुमः पुं. [रोहणः शुभ्रः स चासौ द्रुमः] चन्दनवृक्षः; मलयजं; श्रीखण्डम् । ५४४

रोहिणी स्त्री. [रुह्+इनन्,गौरादित्वाद् ङीष्] स्त्रीगवी; 'प्रीत्या नियुक्ताँल्लिहती: स्तनन्धयान्निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः । वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयः चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः'—इति माघे (१२।४०) । तडित्; कटुम्भरा; सोमवल्कः; 'कट्फलः सोमवल्काख्यः सोमवृक्षश्च रोहिणी'—इति वैद्यकरत्नमालायाम् । महाश्वेता; 'कटभी किनिही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी' —इति वैद्यकरत्नमालायाम् । [रोहितवर्णविशिष्टा स्त्री, रोहित+'वर्णादनुदात्तोपपधात्तो नः' इति ङीप् तस्य नत्वं च] लोहिता; जिनानां विद्यादेवीविशेषः; काश्मरी; हरीतकी; मञ्जिष्ठा; कपिलवर्णा वर्तुलाकारा विरेचने प्रशस्ता हरीतकी; बलदेवमाता; सा वसुदेवभार्या; कश्यपपत्नीसुरभ्यंशजाता; 'देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः । रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत्'—इति महाभारते हरिवंशः । सुरभिकन्या; 'दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यां तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः। नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकामदुघा नृणाम् । तस्यां जज्ञे शूरसेनाद्वसोरिति तपोज्वलात् । कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता'—इति कालिकापुराणे। नववर्षीया कन्या; 'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला।' पञ्चवर्षाकुमारी; 'रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता'—इति देवीभागवते (३।२६।४२) । 'रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ।' पूजामन्त्रोऽस्याः— 'रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि वै । या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम्'—इति देवीभागवते (३।२६।५६) । हिरण्यकशिपुकन्या; 'कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुताः'—इति महाभारते (३।२२०।१८) । [रोहिणि+पक्षे ङीष्] अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थनक्षत्रम् ; रोहिणिः ; ब्राह्मी। 'स्याद्धर्मकार्ये कुशलः कुलीनः सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः । स्मराग्निनाकुलिताखिलाशयो यो रोहिणीजः स धनी स मानी'—इति कोष्ठीप्रदीपः । गलरोगविशेषः; 'रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च। अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैरवृन्दकः। ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः प्रस्वरघ्नश्च मांसतालस्तथैव च। विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः । गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ, प्रदूष्य मासं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी'—इति भावप्रकाशः । स्थूले त्रि. । 'नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी। नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया'—इति महाभारते (२।६१।३३) । २६८

रोहिणीवल्लभः पुं. [रोहिण्या वल्लभः] रोहिणीपतिः; रोहिणीरमणः; रोहिणीशः; रोहिणीप्रियः; चन्द्रः; चन्द्रमाः; वसुदेवः । ४२

रोहितम् क्ली. [रुह्+'रुहे रश्च लो वा' इति इतन्] ऋजुशक्रशरासनम्; 'विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च। उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च'—इति मनुः (१।३८) । कुङ्कुमं; रक्तम्। ५७

रोहितः पुं. [रोहतीति । रुह्+'रुहे रश्च लो वा' इति इतन्] मीनविशेषः; महामत्स्यभेदः; 'रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः'—इति सुश्रुतः । 'रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः'—इति चरकः । 'वातघ्नो नहि पित्तकृद्बलकरः स्याद्रोहितः सर्वदा'—इति हारीतः । स्वनामख्यातो हरिश्चन्द्रस्य नृपतेः पुत्रः; रोहिताश्वः; 'राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम्। नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ।' मृगभेदः; रोहितकवृक्षः; रोहीतवृक्षः; अग्निघोटकः (रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति); 'यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे'—इति ऋग्वेदे (१।९४।१०)। रोहिता लोहितवर्णौ, रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या, रोहितोऽग्नेरितिदर्शनाद्, रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयन्त्विति मन्त्रवर्णाच्च'—इति तद्भाष्ये सायणः । रक्तवर्णः; रक्तवर्णविशिष्टे

त्रि.। 'नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः'— इति वाजसनेयसंहितायाम् (१६।१९)। ६५९

रोहिताश्वः पुं. [रोहितः अश्वो यस्य] अग्निः; वह्निः। ६४

रौद्रम् क्ली.–पुं. [रुद्रस्येदमिति। रुद्र+अण्] सूर्यतेजः; घर्मः; प्रकाशः; द्योतः; आतपः, सप्त रौद्राः—'जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोराख्यः कालसंज्ञितः। अग्निर्नामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकीर्तिताः।' ४०

रौद्रः पुं. [रुद्रो देवतास्य। रुद्र+अण्] नवरसभेदः; 'रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः। आलम्बनं रिपुस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्।' हेमन्तऋतुः; यमः; कार्तिकेयः; 'आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः'—इति महाभारते (१।१३८।१३)। त्रि. [रुद्र+अण्] तीव्रः; 'ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः। भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः'—इति हरिवंशः। भीषणः; 'तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम्। प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम्'—इति महाभारते (२।६४।५०)। रुद्रसम्बन्धी। ९२

रौहिणेयः पुं. [रोहिण्या अपत्यमिति। रोहिणी+'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक्] बलदेवः; बलरामः; बलभद्रः; 'तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः'— इति महाभारते (१।१९२।१९)। (५६) बुधग्रहः; सौम्यः; रौहिणीसुतः; रोहिणीभवः। पुरुषोत्तमस्थतीर्थपञ्चकान्यतमः; 'मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ। इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते'— इति तीर्थतत्त्वे। त्रि. गोवत्सः; क्ली. मरकतमणिः। २९

ल

लक्षणम् क्ली. [लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति। लक्ष्+ल्युट्। यद्वा 'लक्षेरट् च' इति नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च] चिह्नम्; 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्'— इति रघौ (१०।६)। नाम; 'सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्। एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः'—इति मनुः (४।१६०)। दर्शनं; पुं. [लक्ष्+'लक्षेरट् च' इति न तस्याडागमश्च। लक्षणमस्त्यस्येति अच् वा] सौमित्रिः; रामभ्राता लक्ष्मणः; 'लक्षणानुगतो यश्च सर्वभूतहिते रतः। चतुर्दश वने तप्त्वा तपो वर्षाणि राघवः'—इति हरिवंशे (४१।१२९)। सारसपक्षी; असाधारणधर्मः। ४५

लक्षणा स्त्री. [लक्षण+टाप्] सारसी; हंसी; अप्सरोविशेषः; 'अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा'— इति महाभारते (१।१२३।५९)। शक्यसम्बन्धः; 'लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः'—इति भाषापरिच्छेदः। २४४

लक्ष्म [न्] क्ली. [लक्षयत्यनेन, लक्ष्यते इति वा। लक्ष्+मनिन्] चिह्नम्; 'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं, मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी, किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। प्रधानम्। ४५

लक्ष्मणा स्त्री. [लक्ष्मीरस्त्यस्याः। पामादित्वान्न अ च, टाप्। लक्ष्मणमस्त्यस्या इति वा। अर्श आदित्वाद् अच्+टाप्] सारसी; ओषधिभेदः; लक्ष्मणाकन्दः; पुत्रकन्दा; पुत्रदा; नागिनी; नागाह्वा; नागपत्री; तुलिनी; मञ्जिका; अस्रबिन्दुच्छदा; पुञ्छदा; 'पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा। लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत्'—इति भावप्रकाशः। मद्राधिपतिकन्या; 'सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्। स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव'— इति भागवते (१०।५८।५७)। दुर्योधनकन्या; सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण साम्बेन विवाहिता; 'दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः। स्वयंवरस्थामहरत् साम्बो जाम्बवतीसुतः'—इति भागवते (१०।६८।११)। २४४

लक्ष्मीः स्त्री. [लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति। लक्षि+'लक्षेर्मुट् च' इति ई प्रत्ययो मुडागमश्च] विष्णुपत्नी; पद्मालया; पद्मा; कमला; श्रीः; हरिप्रिया; इन्दिरा; लोकमाता; मा; क्षीराब्धितनया; रमा; जलधिजा; भार्गवी; हरिवल्लभा; दुग्धाब्धितनया; क्षीरसागरसुता; 'नित्यं छेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पशौचम्, एकाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनता बन्धनं मूर्द्धजानाम्। द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः, स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशवस्यापि लक्ष्मीम्।' शोभा (८१३); दुर्गा;

'स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च वा। लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते'—इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः। सम्पत्तिः; ऋद्धयौषधिः; वृद्धिनामौषधिः; फलिनीवृक्षः; सीता; वीरयोषित्; स्थलपद्मिनी; हरिद्रा; शमी; द्रव्यं; मुक्ता; मोक्ष-प्राप्तिः; शोभा; 'कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः। मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः'—इति कुमारे (३।४९) ३१

लक्ष्यम् क्ली. [लक्ष्यते यदिति, लक्ष्+ण्यत्] शरवेध-स्थानं; लक्षं; शरव्यं; प्रतिकायः; वेध्यं; वेधम्; 'कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः। उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श'—इति कुमारे (३।६४)। त्रि. लक्षणया बोध्यः; [लक्ष्यते इति, लक्ष्+ण्यत्] दर्शनीयः; इति लक्षधात्वर्थदर्शनात्। व्याजः; 'रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः'—इति रघौ (६।८१)। अनुमेयः; 'इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्य कोपया'—इति कुमारे (५।८४)। 'छायामण्डल-लक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम्। पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्'—इति रघौ (४।५)। ४६८

लगुडः पुं. [लगति सङ्गं करोति। लगे सङ्गे, बाहुल-कादुडच्] दण्डः; वंशादिमयो दण्डः; लोहमयोऽस्त्र-भेदः; लोहमयी यष्टिः; 'लट्ठ' 'लाठी' इति भाषा। 'लगुडः सूक्ष्मपादः स्यात् पृथ्वंशः स्थूलशीर्षकः। लौह-बद्धाग्रभागश्च ह्रस्वदेहः सुपीवरः। दण्डाकारो दृढाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः। उत्थानं पातनं चैव पेषणं पोथनं तथा। चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते'—इति शुक्रनीतौ। ७२६

लग्नः पुं. [लग्+क्त, निपातनात् साधुः। यद्वा लस्ज्+क्तः। 'ओलस्जी, लस्जेरोदनुबन्धबलादिडभावे नत्वम्] मत्तगजः; प्रभिन्नः; स्तुतिपाठकः; प्रातर्गेयः; स्तुतिव्रतः; सूतः; त्रि. सक्तः; लज्जितः; क्ली. [लगति फले इति, लगे सङ्गे+'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त-लग्नेति' निपातनात् साधु] राशीनामुदयः; अहोरात्र-मध्ये द्वादशराशयः उदयन्ति। २२०

लग्नकः पुं. [लग्न एव+स्वार्थे कन्] प्रतिभूः; 'जामिन' इति यवनभाषा। ३८०

लघु क्ली. [लङ्घते अनेनेति। लङ्घ्+'लङ्घिबंह्योर्नलो-पश्च' इति कु धातोर्नलोपश्च] शीघ्रं; क्षिप्रं; झटिति; 'यावदेव तु सुप्तास्तावदेव वयं लघु। रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम्'—इति रामायणे (२।४६।२१)। कृष्णागुरु; लामज्जकम्; 'लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु। इष्टकापथकं सेव्यं नलदं चावदातकम्'—इति भावप्रकाशः। हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि; 'लघुहस्ताश्विनपुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु। शिल्पौषधयानादिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि'—इति बृहत्संहितायाम् (९८।९)। कालपरिमाणविशेषः; 'क्षणान् पञ्च विदुः काष्ठां लघु ता दश पञ्च च। लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिकाः।' पुं. प्राणायामविशेषः; 'लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः। तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे। लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः। त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्तितः'—इति मार्कण्डेये (३९।१३-१४)। स्त्री. पृक्कानामौषधिः; 'पृक्कासृग् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः। समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि'—इति भावप्रकाशः। त्रि. अगुरुः; 'तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिक्षुकः। न नीतो वायुना कस्मादर्थप्रार्थनशङ्कया'—इति उद्भटः। मनोज्ञः; इष्टः; 'नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम्। दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः'—इति रघौ (११।१२)। निःसारः; 'श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः। महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखा-लघुम्'—इति रघौ (१२।६६)। ह्रस्वः; 'ह्रस्वो लघुः, दीर्घो गुरुः। 'मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादि-गुरुः पुनरादिलघुर्यः। जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्त-गुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः। गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः'—इति छन्दोमञ्जरी। ६६७

लघुहस्तः त्रि. [लघुः क्षिप्रकारी हस्तो यस्य] शीघ्र-वेधी; 'स राजपुत्रश्छित्त्वैव रक्षसस्तस्य तच्छिरः। भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो द्विधाकरोत्'—इति कथा-सरित्सागरे (४२।१३३)। 'तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्ट-कर्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभे-षजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः। सत्य-धर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते'—इति सुश्रुतः। ४७१

लज्जा स्त्री. [लज्जनमिति, लस्ज् व्रीडने+'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप्] अन्तःकरणवृत्तिविशेषः; अकर्तव्ये कर्मणि परज्ञानभयम्; मन्दाक्षं; ह्रीः; त्रपा; व्रीडा; 'लाज' इति भाषा। अपत्रपा; मन्दास्यं; लज्या; व्रीडः; व्रीडनम्; 'लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः। तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः'—इति कुमारे (१।४८)। लज्जालुः; क्षुपविशेषः; रक्तपादी; शमीपत्रा; स्पृक्का; खदिरपत्रिका; सङ्कोचिनी; समङ्गी; नमस्कारी; प्रसारिणी; सप्तपर्णी; खदिरी; गण्डमालिका; लज्जिरी; स्पर्शलज्जा, अस्ररोधिनी; रक्तमूला; ताम्रमूला; स्वगुप्ता; अञ्जविकारिका; महाभीता; वशिनी; महौषधिः। ५६७

लञ्चा स्त्री. [लुञ्च्यते या, लुञ्च् अपनयने, 'गुरोश्च हलः' इत्य, टाप्, पृषोदरादित्वादत्वम्] उपदा; प्राभृतम्; उपग्राह्यम्; उपायनं; उत्कोचः; उपादानम्; उपचारः; आमिषम्। ४३४

लता स्त्री. [लतति वेष्टयते यान्यमिति। लत्+पचाद्यच्, टाप्] शाखादिरहिता गुडूच्यादिः; वल्ली; व्रततिः; वल्लिः; वेल्लिः; प्रततिः; लतिका; सा शाखापत्रसमायुक्ता चेत्प्रताननिनी; वीरुत्; गुल्मिनी; उलपः। 'अलावुश्चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकामुकः। खर्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा। वास्तूकं कारवेल्लश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः। लताफलं च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम्'—इति विष्णुपुराणे। (२०८) अतिमुक्तकः; वासन्ती; माधवी; शाखा; प्रियङ्गुः; 'प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया। गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गनाप्रिया'—इति भावप्रकाशः। पृक्का; 'तस्करोच्चारकश्चण्डो देवी पृक्का लता लघुः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। अशनपर्णी; ज्योतिष्मती; 'ज्योतिष्मती स्यात्कटभी ज्योतिष्का कङ्गिनीति च। पारावतपदी पण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी'—इति भावप्रकाशः। लताकस्तूरिका; माधवी; दूर्वा; कैवर्तिका; सारिवा; बृहती; 'भण्टाकी बृहती सिंही वार्ताकी राष्ट्रिकाकुली। प्रसहा रक्तपाका च लता बृहतिका परा।' नारी; 'नग्नां परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः। प्रजपेत् स भवेत् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम्'—इति तन्त्रसारे। 'नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः। दृशानृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे।' 'नवा नवीना लता माधवीलता, पक्षे नवा रम्या लता स्त्री' इति तट्टीका। अप्सरोविशेषः; 'अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत!'—इति महाभारते (१।२१७।२०)। १८०

लतोद्गमः पुं. [लता इव उद्गमः] अवरोहः। १८४

लपनम् क्ली. [लप्यतेऽनेनेति, लप्+करणे ल्युट्] मुखं; भावे ल्युट् भाषणं [लपधात्वर्थदर्शनात्]; सम्भाषणम्; 'प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति। प्रीणयति च प्रतिपदं दूति! शुकस्येव दयितस्य'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३८१)। 'शुकस्येव दयितस्य लपनं सम्भाषणम् पक्षे वदनम्'—इति तट्टीका। ५१८

लब्धवर्णः पुं. [लब्धा वर्णा यशांसि येन] पण्डितः; 'कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम्'—इति रघौ (११।२)। ३३२

लब्धिः स्त्री. [लभ्+क्तिन्] दायः; प्राप्यः; भजनफलम्। ८४४

लम्पटः पुं. [लम्बते इति, लबि+'शकादिभ्योऽटन्' इत्यटन्, पृषोदरादित्वात् पत्वम्] आसक्तः; लोलुभः; लोलुपः; लोलः; लालसः; 'यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्। शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद् यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम्'—इति भागवते (५।१९।१४)। षिङ्गः; लम्पाकः; 'अथैतराब्रवीन्मैवं यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः। तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नीदृशः स्यात्तथाविधः'—इति कथासरित्सागरे (४७।१०१)। ३५२

लम्बितः त्रि. [लम्ब्+क्त] स्रंसितः; शब्दितः; निष्पन्नः; 'त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रियलोचने'—इति गीतगोविन्दे (१२।१८)। ५५३

लम्बोदरः पुं. [लम्बमुदरं यस्य] हेरम्बः; आखुरथः। गणपतिः; गजवदनः; परशुधरः; एकदन्तः; एकदंष्ट्रः; विनायकः; विघ्नराजः; गणेशः; 'गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनौ। मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (१९८)। नृपविशेषः; भागवते (१२।१।२२)। औदरिके त्रि.। 'ततो लम्बोदरेणेत्य पुंसारोपितबाहुकः। सम्पादितः स यावत्तस्तद्वनं केशरिणी कृते'—इति कथा-

सरित्सागरे (७०।१०२)। १८

लयः पुं. [ली+अच्] तौर्यत्रिकस्य साम्यं; विनाशः; प्रलयः; अखण्डवस्त्ववलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा; 'चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः। लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः'—इतिसंगीतदामोदरः। ९४

ललना स्त्री. [ललति ईप्सति कामानिति। लल्+ल्यु+टाप्] कामिनी; 'रतिलुलितललितललनाक्लमजललववाहिनो मुहुर्यत्र। श्लथकेशकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्यनिलाः'—इति कलाविलासे (१।५)। नारीभेदः; लालिनी; जिह्वा। ४८२

ललाटम् क्ली. [ललम् ईप्सामटति ज्ञापयतीति। लल्+अट्+अण्] अवयवविशेषः; अलिकं; गोधिः; महाशङ्खः; शङ्खः; भालः; कपालकः; अलीकं; ललाटकम्; 'कपाल' इति भाषा। 'उन्नतैर्विपुलैः शङ्खैर्ललाटैर्विषमैस्तथा। निर्द्धना धनवन्तश्च अर्द्धेन्दुसदृशैर्नराः। आचार्याः शुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः। उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनेश्वराः। निम्नैर्ललाटैर्वधार्हाः क्रूरकर्मरतास्तथा। संवृतैश्च ललाटैश्च कृपणा उन्नतैर्नृपाः। ललाटोपसृतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम्। नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ। अरेखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः। केशान्तोपगताभिश्च अशीत्यायुर्नरो भवेत्। पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पञ्चाशद्द्विभिस्तथा। चत्वारिंशच्च वक्राभिस्त्रिंशद्भ्रूलग्नगामिभिः। विंशतिर्वामवक्राभिरायुः क्षुद्राभिरल्पकम्। न पृथु बालेन्दुनिभे भ्रुवौ चाथ ललाटकम्। शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्यादलोमशम्'—इति गारुडे ६५ अध्याये। 'मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः'—इति सुश्रुते। ५२५

ललाटपट्टः पुं. [ललाटः पट्ट इव फलक इव, यद्वा ललाट एव पट्टः] ललाटपट्टिका। ५४१

ललाटिका स्त्री. [ललाटे भवोऽलङ्कारः। 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' इति कन्] ललाटस्थचन्दनं; शङ्खचर्चा; तिलकः; 'तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका। न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि'—इति कुमारे (५।५५)। स्वर्णादिरचितललाटाभरणम्; पत्रपाश्या; 'टीका' इति भाषा। ५४१

ललाम [न्] क्ली. [लड्+अम्+कनिन्] ललामम्; यथाह रुद्रः—'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु। भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च।' प्रधाने; रघौ (५।६४)। 'तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं, कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः।' ८५५

ललामम् पुं.—क्ली. [लड् विलासे+क्विप्, तम् अमति प्राप्नोतीति। अम् गतौ+अण्, डस्य लत्वम्] भूषा; 'पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टास्फुरत्कुन्तलमण्डिताननम्'—इति भागवते (३।१४।४८)। लाङ्गूलं; पुच्छं; लूमं; बालहस्तः; बालधिः; लङ्गूलं; लाङ्गुलं; लुलामः; अवालः; लञ्जः; पिच्छः; बालः। प्रधानम्; 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रबालधिलक्ष्मसु। भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च'—इति रुद्रः। शृङ्गं; प्रभावः; पुण्ड्रं; ध्वजः; लक्ष्म; चिह्नं; तुरङ्गः। अश्वललाटे अन्यवर्णचिह्नं; गवादीनां ललाटचिह्नम्; अश्वस्य भूषा; पुरुषः; 'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे। श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नाश्वलिङ्गिषु'—इति यादवः (वैजयन्तीकोशः)। त्रि. रम्यः; श्रेष्ठः; 'ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वशब्दसहैर्युधि। राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरम्यवर्तत'—इति महाभारते (७।२२।१३)। ८५५

ललामकम् क्ली. [ललाटपर्यन्तमागतं ललामकं, ललामं तिलकमिव इति इवार्थे क] पुरोन्यस्तमाल्यं; तदेव माल्यं पुरः संमुखभागे न्यस्तम्। ५५३

ललितम् क्ली. [लल्+क्त] शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः; सुकुमारविधानेन भ्रूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गविन्यासो ललितम्; 'सुकुमाराङ्गविन्यासे मसृणा ललितं भवेत्।' 'सुभ्रूभङ्गं करकिशलयावर्तनैरापतन्ती, सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याञ्जनेन। विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरयाते, निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी।' 'भ्रूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः। हस्तपादाङ्गविन्यासस्तरुण्या ललितं विदुः।' 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम्।' 'विन्यासभङ्गिरङ्गाणां भ्रूविलासमनोहरा। सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम्।' [लल् ईप्सायाम्, भावे क्त। लड् विलासे इत्यस्य डलयोरेकत्वेन डस्य लत्वं वा। इति भरतः] माघे (९।७९) किराते (१०।५२)। पुं.

[लल्यते ईप्स्यते इति। लल्+कर्मणि क्त] रागविशेषः; 'प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी युवातिगौरोऽलसलोचनश्रीः। विनिःसरन् वासगृहात् प्रभाते विलासिवेशो ललितः प्रदिष्टः।' 'प्रातर्गेयास्तु देशागो ललितः पटमञ्जरी। विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोण्डकीर्यपि'—इति सङ्गीतदामोदरः। त्रि. सुन्दरः; 'अथ तस्य विवाह-कौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः'—इति रघौ (८।१)। ईप्सितः; चलितः। ८९

लवः पुं. [लवनमिति। लू+अप्] लेशः; 'वक्रेतराग्रैरल-कैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान् वारिलवान् वमन्ति'—इति रघौ (१६।६६)। विनाशः; छेदनं; रामपुत्रः; कालभेदः; 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः'—इति हेमचन्द्रः। 'तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्। भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः'—इति भाग-वते (१।१८।१३)। लावनामपक्षी; किञ्जल्कः; पक्षः; गोपुच्छलोम; 'स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया। कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः'—इति रघौ (१५।३२)। ६८८

लवणम् क्ली. [लुनाति जाड्यमिति। लू+नन्द्यादित्वात् ल्यु। नन्द्यादिगणे णत्वपाठाद् णत्वम्] क्षाररसयुक्त-द्रव्यम्; 'सामुद्रं यत्तु लवणम् अक्षीवं वसिरं च तत्। सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे। रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम्।' 'सौवर्चलेऽक्ष रुचके' इत्यमरः। 'चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम्। स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम्। सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च। भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलम्। सक्षारं दीपनं रूक्षं शूलहृद्रोग-नाशनम्। रोचनं तीक्ष्णमुष्णं च विडं वातानुलोमनम्। लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु। गुल्मशूल-विबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्। रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च। वातघ्नं लघु विस्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम्। लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवण-मौद्भिदम्। कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम्। दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाह्वयम्। ऊषःसूतं बालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवम्। लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु रोच्यते'—इति सुश्रुतः। [लू+भावे ल्युट्] छेदनम्; 'लवोऽभिलावो लवने'—इत्यमरः। खड्गयुद्ध-प्रकारविशेषः; 'आहितं चित्रकं क्षिप्तं कुद्रवं लवन धृतम्'—इति हरिवंशे। पुं. [लुनातीति। लू+ल्यु] सिन्धुभेदः; 'लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः'—इति महाभारते (६।५।१५)। राक्षसविशेषः; रघौ (१५।२)। रसविशेषः; 'कटुतीक्ष्णोष्णलवणक्षारा-म्लादिभिरुल्वणैः। मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थित-वेदनः'—इति भागवते (३।३१।७)। पृथिव्यग्नि-गुणबाहुल्याल्लवणः; पटुः, 'लवणो रुचिकृद्रसोऽग्नि-दायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। रसितो नितरां जरां च पित्तं शितिमानं च ददाति कुष्ठकारी'—इति राजनिर्घण्टः। 'लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। सोऽतियुक्तोऽक्षि-पाकास्रपित्तकुष्ठक्षयापकृत्'—इति राजवल्लभः। त्रि. लवणरसयुक्तः; 'मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः'—इति सुश्रुतः। लावण्ययुक्तः। ३२२

लवणाकरः पुं. [लवणस्य आकरः खनिः] रुमा। १६९

लवणोत्तमम् क्ली. [लवणेषु उत्तमम्] सैन्धवम्। ६१४

लवणोदकः पुं. [लवणम् उदकं जलं यस्य] लवणसमुद्रः। ३२२

लवित्रम् क्ली. [लूयतेऽनेनेति। लू+'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति इत्र] दात्रम्। ५७७

लहरिः, लहरी स्त्री. [सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति पाक्षिको ङीष्] महातरङ्गः; उल्लोलः; कल्लोलः; 'सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्यः। क्षारास्वेव स तृप्यति जलनिधिलहरिषु जलद इव'—इति आर्या-सप्तशत्याम् (६१४)। ६५३

लाक्षा स्त्री. [लक्ष्यतेऽनयेति। लक्ष्+'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप्। यद्वा बाहुलकात् राजतेरपि स। कपिलि-कादित्वाद् वा लत्वम्, इत्युज्ज्वलः] रक्तवर्णवृक्ष-निर्यासविशेषः; राक्षा; जतु; यावः; अलक्तः; द्रुमामयः; खदिरिका; रक्ता; रङ्गमाता; पलङ्कषा; क्रिमिहा; द्रुमव्याधिः; अलक्तकः; पलाशी; मुद्रिणी; दीप्तिः; जन्तुका; गन्धमादिनी; नीला; द्रवरसा; पित्तारिः; 'लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः। अनुष्णा कफपित्तास्लहिक्काकासज्वरप्रणुत्। वस्रोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा। अलक्तको गुणै-

स्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्ग्यनाशनः'—इति भावप्रकाशः। शतपत्री; सेवन्ती; 'गुलाब' इति भाषा। 'शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा। महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षा कृष्णातिमङ्गला'—इति भावप्रकाशः। ५५५

लाङ्गलम् क्ली. [लङ्गतीति, लगि गतौ+बाहुलकात् कलच् वृद्धिश्च धातोः, इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः] भूमिकर्षणयन्त्रविशेषः; हलं; गोदारणं; सीरः; हलः; हालं; हालः; शीरः; 'लाङ्गलं पवीरवत्सुशेव सोमपित्सरु'—इति यजुः संहितायाम् (१२।७१)। लिङ्गम्; पुष्पविशेषः; तालवृक्षः; गृहदारु। ५७५

लाङ्गलपद्धतिः स्त्री. [लाङ्गलस्य पद्धतिः] लाङ्गलरेखा; शीता; सीता। ५७६

लाङ्गूलम् क्ली. [लगि+'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इति ऊलच्, बाहुलकाद् वृद्धिश्च] पशुपश्चाद्वर्ति-लम्बमानलोमाग्रावयवविशेषः; पुच्छं; लूम; बाल-हस्तः; बालधिः; लङ्गूलं; लाङ्गुलं; लुलामः; अवालः; लञ्जः; पिच्छः; बालः। 'लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः। यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः'—इति कुमारे (१।१३)। 'लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः। सर्वतीर्थफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते'—इति वराह-पुराणे गोलाङ्गूलजलमाहात्म्यम्। शेफः; कुशूलः। ४४१

लाजाः पुं. भूम्नि [लज्यन्ते ये ते। लज्+घञ्] भृष्ट-धान्यम्; अक्षतं; लाजा; अक्षताः; 'एते च व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संज्ञिताः। यवादयश्च ये भृष्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः। लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः। गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः। तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः परः। मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम्। देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः'—इति राजनिर्घण्टः। लाजा स्त्री.; अक्षतम्; 'पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः'—इति सुश्रुते (४।१६)। क्ली. [लाज्+अच्] उशीरं; भृष्टधान्यम्; 'येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च। भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानीति मनीषिणः। लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते। स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः। छर्दचतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः'—इति भाव-प्रकाशः। पुं. आर्द्रतण्डुलः। ५८५

लाञ्छनम् क्ली. [लाञ्छ्+ल्युट्] चिह्नम्; 'दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा बालादनाविष्कृतलाञ्छनेन। चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य'—इति कुमारे (७।३५)। नाम; पुं. [लाञ्छतीति। लाञ्छ्+ल्यु] रागीधान्यं; लाञ्छनी। ४५

लालसः पुं. [लस्+यङ, ततः 'अ प्रत्ययात्' इति अ] लोलुभः; लोलुपः; लोलः; लम्पटः। ३५३

लालसा पुं. – स्त्री. [लस्+यङ, ततः 'अ प्रत्ययात्' इति अ+टाप्] दोहदं; दौहृदं; श्रद्धा; 'दोहदं दौहृदं श्रद्धा लालसा सूतिमासि तु'—इति हेमचन्द्रः। ४९८ महाभिलाषः; औत्सुक्यं; याच्ञा; लोलः, लोलुपे त्रि.। 'छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिच् चटुलालसानाम्। कुर्वाणमुत्पिञ्जरजातपत्रैर्विहङ्ग-मानां जलजातपत्रैः'—इति माघे (४।६)। 'तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणां ईशानसन्दर्शनलालसानाम्'—इति कुमारे (७।५६)। ४९८

लास्यम् क्ली. [लस्+'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्] नृत्यं; लास्यकं; तौर्यत्रिकम्। भावाश्रयं नृत्यं। ताललयाश्रयं नृत्तम्। 'पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते'—इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता। 'सम्भोगस्नेह-चातुर्यैर्हावलास्यमनोहरैः। राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः'—इति महाभारते (१।९८।१०)। पुं. [लास्यमस्त्यस्येति। लास्य+अच्] नर्तकः; लास्या स्त्री.; [लास्यमस्त्यस्या इति, लास्य+अच्+टाप्] नर्तकी। ९३

लिङ्गम् क्ली. [लिङ्ग्यते अनेन इति। लिङ्ग्+घञ्। अभिधानात् क्लीबत्वम्] शेफः; शिश्नः; स्मरस्तम्भः; उपस्थः; मदनाङ्कुशः; कन्दर्पमुषलः; मेहनं; शेफः (स्)। मेढ्रम्; लाङ्गुः; ध्वजः; रागलता; व्यङ्गः; लाङ्गूलं; साधनं; सेफः; कामाङ्कुशः। चिह्नम्; 'येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते। तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः'—इति महाभारते (१।२।१२)। अनुमानं; साङ्ख्योक्तप्रकृतिः; 'तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन'—इति सांख्यकारिकायाम् (५५)। शिव-मूर्तिविशेषः; व्याप्यं; व्यक्तं; पुंस्त्वादिः। 'एका लिङ्गे

गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता'—इति मनुः (५।१३६)। सामर्थ्यम्; 'यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत्। अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः'—इति तिथ्यादितत्त्वे। पुराणविशेषः; 'एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम्'—इति देवीभागवते (१।३।१०)। हेतुः; 'लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गिज्ञानमनुमितिः'—इति तर्ककौमुद्याम्। 'ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि'—इति भाषापरिच्छेदः। सूक्ष्मशरीरम्; 'बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते'—इति पञ्चदश्याम् (१।२३)। ८६६

लिङ्गवृत्तिः पुं. [लिङ्गं बाह्यलक्षणमेव वृत्तिर्जीवनोपायो यस्य] धर्मध्वजी; जीविकार्थं जटादिचिह्नधारी; 'जीविकादिनिमित्तं तु यो बिभर्ति जटादिकम्। धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते'—इति शब्दरत्नावली। ४०५

लिङ्गी [न्] पुं. [लिङ्गमस्त्यस्येति। इनि] तपस्वी; मुनिः; यतिः; व्रती; हस्ती; त्रि. धर्मध्वजी; लिङ्गवृत्तिः जीविकार्थजटादिचिह्नधारी; 'अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति। स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्योनौ च गच्छति'—इति कौर्मे. १५ अध्यायः। वासनाश्रयः; 'तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भवम्। श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमिच्छति'—इति भागवते (४।२९।६५)। ३४४

लिपिः स्त्री. [लिप्+'इगुपधात् कित्' इति इन्। स च कित्] लिखितवर्णः, लिखितम्; अक्षरसंस्थानं; लिविः; लेखनम्; अक्षरविन्यासः; लिपी; लिवी; अक्षररचना; लिपिका; 'अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्। मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः'—इति नैषधे (१।१५)। 'मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा। गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः'—इति वाराहीतन्त्रे। ७२८

लिपिकरः पुं. [लिपिं करोतीति। लिपि+कृ+'दिवाविभानिशेति' ट] लेखकः; लिपिकारः। ५८६

लिपिकारः पुं. [लिपिं करोतीति। कृ+अण्] लेखकः; लिपिकरः। ५८६

लिपिसंख्या स्त्री. [लिपेः वर्णमालायाः संख्या वर्णनं यत्र] ग्रन्थः। ८४४

लिपी स्त्री. [लिपि+कृदिकारादिति ङीष्] लिपिः; लिपिका; अक्षररचना; लेखनं; लिखनम्; अक्षरविन्यासः। ७२८

लिप्सा स्त्री. [लब्धुमिच्छा। लभ्+सन्+अ+टाप्] इच्छा; तृष्णा; अभिलाषा; आशा; धनाया; गर्धना; 'लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्ने स्यमन्तके। गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह'—इति हरिवंशे (३८।२६)। ३६४

लिप्सुः त्रि. [लभ्+सन्+उ] लब्धुमिच्छुः; गृध्नुः; गर्द्धनः; तृष्णक्; लुब्धः; अभिलाषुकः; लोलुपः; लोलुभः; 'सोऽप्युपायनलोभात्तत् श्रद्दधे कल्पितायतिः। उपप्रदानं लिप्सूनामेकं ह्याकर्षणौषधम्'—इति कथासरित्सागरे (२४।११९)। ३६३

लिबिः, लिविः स्त्री. [लिप्+इन्, बाहुलकात् पस्य बत्वम्] लिपिः; लिपिका। ७२८

लिबिकरः, लिविकरः पुं. [लिबिं करोतीति। कृ+'दिवाविभानिशेति' ट] लिपिकरः; लिपिकारः। ५८६

लिबिङ्करः, लिविङ्करः पुं. [लिपिं करोतीति। कृ+ट, बाहुलकाद् द्वितीयाया अलुक्] लिपिकारः; लिपिकरः। ५८६

लिबी स्त्री. [लिबि+कृदिकारादिति ङीष्] लिपिः। ७२८

लीला स्त्री. [लयनमिति, ली+सम्पदादित्वात् क्विप्। लियं लातीति, ली+ला+क] शृङ्गारभावचेष्टा; केलिः; विलासः; खेला; 'अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः। लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया'—इति भागवते (१।१।१८)। 'अलब्धप्रियसमागमया स्वचित्तविनोदार्थं प्रियस्य या। वेशगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः क्रियते सा लीला।' ८९

लुप्तपदम् त्रि. [लुप्तं रहितं पदं शब्दः यस्मात्] ग्रस्तं; न्यूनपदकं वाक्यं; त्रुटितं वाक्यम्। १४२

लुब्धः त्रि. [लुभ्+क्त] आकाङ्क्षी; गृध्नुः; गर्धनः; अभिलाषुकः; तृष्णक्; 'लुब्धो यशसि नत्वर्थे भीतः पापान्न शत्रुतः। मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभवत्'—इति कथासरित्सागरे। ३६३

लुब्धकः पुं. [लुब्ध एव। स्वार्थे कन्] मृगयुः; मगद्युः;

व्याधः; वागुरिकः; 'अस्माकमीदृशं मांसं ददते लुब्धका इति'—इति कथासरित्सागरे (८।२४)। ५९६

लुलापः पुं. [लुल्यते इति, लुल् विमर्दने+भिदादित्वाद् अङ। लुलाम् आप्नोतीति। लुला+आप्+अण्] महिषः; सैरिभः; रक्ताक्षः; कासरः; घोटकारिः; रजस्वलः; पीनस्कन्धः; कृष्णकायः; यमवाहनः; 'लुलापं खड्गेन छिन्धि छिन्धि'—इति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्। 'महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रजस्वलः। पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः'—इति भावप्रकाशः। २२७

लुलायः पुं. [लुल्, घञर्थे क, तमयते, अच्] महिषः; सैरिभः; रक्ताक्षः; कासरः; घोटकारिः; रजस्वलः; पीनस्कन्धः; कृष्णकायः; यमवाहनः। २२७

लुलितः त्रि. [लुल्+क्त] प्रेङ्खोलितः; तरलितः; आन्दोलितः; प्रेङ्खितः; 'हत्वा रथाश्वांश्चिच्छेद शिरो लुलितकुण्डलम्'—इति कथासरित्सागरे (३७।७०)। 'प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि'—इति कोषान्तरे। विकीर्णः; 'युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक् कचलुलितश्रमवार्यलङ्कृतास्ये'—इति भागवते (१।९।३४)। व्याप्तः; 'न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रु-लुलितानना।' ग्लानः; 'प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा लुलितनिःसहैरङ्गैः। जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः'—इति आर्यासप्तशत्याम्। उन्मूलितः; 'विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतत् यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता'—इति भागवते (३।१९।२४)। खण्डितः; किंत्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात्'—इति भागवते (४।९।१०)। विध्वस्तः; 'येऽस्मत्पितुः कुपितहास-विजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः'—इति भागवते (७।९।२३)। ७४६

लूता स्त्री. [लुनातीति। लू+बाहुलकात् तन् गुणा-भावश्च] कीटविशेषः; तन्तुवायः; ऊर्णनाभः; मर्कटकः; लूतिका; ऊर्णनाभिः; शनकः; कृमिः; जालिकः; तन्त्रवायः; 'लूतातन्तुनिरुद्धद्वारः शून्यालयः पतत्पतगः। पथिके तस्मिन्नञ्चलपिहितमुखो रोदितीव सखि'—इति आर्यासप्तशत्याम्। पिपीलिका; रोगविशेषः; मर्मव्रणः; वृक्का; 'यस्माल्लूनतृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेद-बिन्दवः। तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश'—इति सुश्रुतः। 'रजनीयुग्मपत्राङ्गमञ्जिष्ठाना-गकेशरैः। शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत्'—इति भावप्रकाशः। 'रोध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम्। कान्ता पुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः'—इति वाग्भटः। २५३

लूनः त्रि. [लूयते स्मेति। लू+क्त, 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठातस्य नः] छिन्नः; दातः; 'दैवेन वैरिणा संख्ये लूनबाहुवनः कृतः'—इति कथासरित्सागरे (२७।१४३)। उपचितः; 'तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य। व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः'—इति कुमारे (३।६१)। ५५७

लूमम् क्ली. [लूयते इति, लू+बाहुलकाद् मक्] लाङ्गूलं; पुच्छम्। ४४१

लेखः पुं. [लिख्यते इति, लिख्+घञ्] देवः; सुरः; देवता; लेख्यः; 'व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम् अनङ्ग-लेखक्रिययोपयोगम्'—इति कुमारे (१।७)। ४

लेखकः पुं. [लिखतीति। लिख्+ण्वुल्] लेखनकर्ता; लिपिकरः; अक्षरचणः; अक्षरचुञ्चुः; वोलकः; करकः; मसीपण्यः; करप्रणीः; वर्णी; 'श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम्। लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम्। व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित्। ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः'—इति महाभारते (१।१।७८-७९)। 'सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः। सर्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः'—इति चाणक्यसंग्रहः। ५८६

लेखा स्त्री. [लिख्यते इति, लिख्+बाहुलकात् अप्+टाप्] पङ्क्तिः; रेखा; लिपिः। ५४२

लेपकः पुं. [लिम्पतीति। लिप्+ण्वुल्] जातिविशेषः; पलगण्डः; लेपी; लेप्यकृत्; लेपनकर्तरि त्रि.। ५९१

लेप्यम् त्रि. [लिप्+कर्मणि ण्यत्] लेपनीयं; लेप्तव्यम्; 'शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती। मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता'—इति भागवते (११।२७।१२)। ५९१

लेप्यमयी स्त्री. [लेप्य+मयट्+ङीप्] काष्ठादिघटित-पुत्तलिका; पुत्रिका; पाञ्चालिका; अञ्जलिकारिका। ४९३

लेशः पुं. [लिश्+घञ्] कणः; सूक्ष्मम्; 'एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः'—इति महाभारते (१२।५८।२४)। ६८८

लेष्टुः पुं. [लिश्यते इति। लिश्+बाहुलकात् तुन्] लोष्टम्; मृत्पिण्डखण्डः। ५७६

लोकः पुं. [लोक्यते इति, लोक्+घञ्] भुवनं; विष्टपं; जगत्, 'भूर्भुवः स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च। सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः'—इत्यग्निपुराणम्। (२८४) जनः; प्रजा; मनुष्यः। १३३

लोकपालः पुं. [लोकान् पालयतीति। लोक+पाल्+णिच्+अण्] राजा; 'उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशस्तिषु। यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पशुक्षयम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।३४९)। दिक्पालः; 'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्निरृतिर्वरुणोऽनिलः। धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः'—इति वह्निपुराणम्। 'सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च। अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः'—इति मनुः (५।९६)। ४२१

लोचनम् क्ली. [लोचतेऽनेनेति। लोच्+ल्युट्] चक्षुः; नेत्रं; नयनम्; 'वक्रान्तैः पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभागिनः। मार्जारलोचनैः पापो महात्मा मधुपिङ्गलैः। क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षाः सकल्मषाः। जिह्मैश्च लोचनैः क्रूराः सेनान्यो गजलोचनाः। गम्भीराक्षा ईश्वराः स्युर्मन्त्रिणः स्थूलचक्षुषः। नीलोत्पलाक्षा विद्वांसः सौभाग्यं श्यावचक्षुषाम्। स्यात्कृष्णतारकाक्षाणामक्ष्णामुत्पाटनं किल। मण्डलाक्षाश्च पापाः स्युर्निःस्वाः स्युर्दीर्घलोचनाः। दृक् स्निग्धा विपुला भोगे अल्पायुर्नाभिरुन्नता। विशालोन्नताः सुखिनो दरिद्रा विषमभ्रुवः'—इति गारुडे ६५ अध्यायः। ५१९

लोतम् क्ली. [लुनातीति, लू+'हसिमृग्रिणिति' तन्] अपहृतद्रव्यं; स्तेयधनं; लोप्त्रं; लोप्त्री; लोत्रं; लुम्पं; पुं. नेत्राम्बु; चिह्नं; लवणम्; अश्रुपातः। ३३९

लोत्रम् क्ली. [लुनातीति, लू+'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्। यद्वा ला+'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इति उत्र] लोतं; स्तेयधनं; लोप्त्रं; लोप्त्री; लुम्पं; नेत्रजलम्। ३३९

लोपामुद्रापतिः पुं. [लोपामुद्रायाः पतिः भर्ता] अगस्त्यमुनिः; अगस्तिः; घटयोनिः; लोपापतिः। ४१३

लोप्त्रम् क्ली. [लुप्+ष्ट्रन्] स्तेयधनं; लोतम्; अपहृतं द्रव्यम्; 'ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम! निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले'—इति महाभारते (१।१०७।५)। ३३९

लोप्त्री स्त्री. [लोप्त्र+षित्वाद् ङीष्] लोप्त्रं; स्तेयधनं; लोतम्; अपहृतं द्रव्यम्। ३३९

लोलः त्रि. [लोडतीति। लुड् विलोडने+अच्, डलयोरैक्यम्] साकाङ्क्षः; लोलुभः; लोलुपः; लालसः; लम्पटः; 'ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योऽन्यलोलानि विलोचनानि'—इति रघौ (७।२३)। (६९५) चञ्चलः; चपलः; चटुलः; प्रचलः; तरलः; परिप्लवः; अधीरः; पारिप्लवः; चलाचलः; 'पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे। पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण'—इति साहित्यदर्पणे (३।१४१)। पुं. तामसमनुः। ३५३

लोलुपः त्रि. [गर्हितं लुम्पतीति। लुप्+यङ+अच्] अतिलुब्धः; 'तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः'—इति माघे (१।४०)। ३५३

लोलुभः त्रि. [भृशं लुभ्यतीति। लुभ्+यङ+अच्] लोलुपः; 'स्त्रियोऽपीच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः। तस्यास्ते को भवेन्नार्थी तुल्यरूपः स किं पुनः'—इति कथासरित्सागरे (११७।४६)। ३५३

लोष्टः पुं.—क्ली. [लोष्टयते इति। लोष्ट्+घञ्। यद्वा लूयते इति, लू+'लोष्टपलितौ' इति क्त प्रत्ययेन निपातितः] मृत्तिकाखण्डं; लोष्टुः; दलिः; 'अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा। तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशोयान्तु दिवसाः, क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः'—इति वेतालपञ्चविंशत्याम्। क्ली. [लोष्टते इति, लोष्ट्+अच्] लौहमलं; लेष्टुः। ५७६

लोष्टकः पुं. [लोष्ट+संज्ञायां कन्] लोष्टः; लोष्टुः; दलिः; मृत्तिकाखण्डं; 'ढेला' इति भाषा। ५७६

लोष्टघ्नः पुं. [लोष्टं हन्तीति। लोष्ट+हन्+टक्] लेष्टुभेदनः; कोटिशः। ७५६

लोष्टभेदनः पुं. [भिनत्तीति। भिद्+ल्यु। लोष्टस्य भेदनः] लोष्टभञ्जसाधनमुद्गरः; लेष्टुभेदनः; लोष्टघ्नः; लेष्टुघ्नः; कोटिशः; कोटीशः; 'हेंगा'

इति भाषा। ५७६

लोष्टुः पुं. [मृगय्वादित्वात् साधुः] लोष्टः। ५७६

लोहः पुं.-क्ली. [लूयतेऽनेनेति। लू+बाहुलकात् ह। रोहति रुह्यते वा, अच् वा घञ्, कपिलकादित्वाल् लत्वम्] लोहं; जोङ्गकं; सर्वतैजसं; रुधिरं; मुण्डं; मुण्डायसं; दृषत्सारं; शिलात्मजम्; अश्मजं; कृषिलोहम्; आरं; कृष्णायसं; तीक्ष्णं; शस्त्रायसं; शस्त्रं; पिण्डं; पिण्डायसं; शठम्; आयसं; निशितं; तीव्रं; खड्गं, मुण्डनम्; अयः; चित्रायसं; चीनजम्। क्ली. अगुरु; 'अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा। वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजग्धमनार्यकम्'—इति भावप्रकाशः। रक्तवर्णः त्रि.। पुं. छागः; पार्वत्यजातिविशेषः। १७१

लोहकारः पुं. [लोहं लोहमयं शस्त्रादि करोतीति। लोह+कृ+अण्] लौहकारकः; ध्माकारः; लोहकारकः; व्योकारः; लौहकारः; अयस्कारः; कर्मकारः; कर्मारः; वर्णसङ्करजातिविशेषः। ५८८

लोहलः त्रि. [लोहमिव लातीति। लोह+ला+क] अव्यक्तवाक्; 'हकला' इति भाषा। लोहग्राहकः; पुं. [लोहं लातीति, ला+क] श्रृङ्खलाचार्यः। ३८७

लोहितम् क्ली. [रुह्यते इति। रुह्+'रुहेरश्च लो वा' इति इतन्, रस्य लत्वम्] रुधिरम्; 'नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्। अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा'—इति मनुः (४।५६)। रक्तगोशीर्षं; कुङ्कुमं; रक्तचन्दनं; पतङ्गं; हरिचन्दनं; तृणकुङ्कुमं; युद्धं; सरोवरविशेषः; माणिक्यं; लोहितकः; 'माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नं च लोहितम्'—इति भावप्रकाशः। पुं. [रुह्+इतन्। रस्य ल] नदविशेषः; सागरविशेषः; 'ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम्। गत्वा प्रेक्षत ताञ्चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम्'—इति रामायणे (४।४०।३९)। भौमः; 'मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति ततः। पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयमवृष्टिः'—इति बृहत्संहितायाम् (६।८)। रक्तवर्णः; रोहितमत्स्यः; मृगविशेषः; सर्पः; 'वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा। कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान्'—इति महाभारते (२।९।८)। सुरान्तरः; मसूरः; रक्तालुः; रक्तशालिः; 'षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः। मुद्गाढकी मसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः'—इति सुश्रुते (१।४६)। बलभेदः; पर्वतविशेषः; कुशद्वीपस्थवर्षविशेषः। त्रि. रक्तवर्णयुक्तः (७३३); 'लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा। शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्'—इति मनुः (५।६)। ६३२

लोहितचन्दनम् क्ली. [लोहितं चन्दनमिव] कुङ्कुमं; रक्तचन्दनम्; 'परिश्रमलैँ लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरिरेणुरूषितः'—इति किरातार्जुनीये (१।३४)। ५४३

लोहिताङ्गः पुं. [लोहितमङ्गं यस्य] मङ्गलग्रहः; 'वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रबृहस्पती। शनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः'—इति हरिवंशे (२२८।१२)। कम्पिल्लकः। ४६

लोहिनी स्त्री. [लोहिता+'वर्णादनुदात्तादिति' ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च] रक्तवर्णा स्त्री; 'रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा'—इति जटाधरः। ७३८

लौल्यम् क्ली. [लोलस्य भावः, ष्यञ्] चञ्चलता; चञ्चलत्वम्। ३९९

व

वंशः पुं. [वमति उद्गिरति पुरुषान्, वन्यते इति वा। यद्वा वष्टि उश्यते इति वा, वश् कान्तौ+अच् घञ् वा, ततो नुम्] पुत्रपौत्रादिः; सन्ततिः; गोत्रं; जननं; कुलम्; अभिजनः; अन्वयः; अन्ववायः; सन्तानः; निधनं; जातिः; 'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः। तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्'—इति रघौ (१।२)। (२०४) तृणजातिविशेषः; त्वक्सारः; कर्मारः; त्वचिसारः; तृणध्वजः; शतपर्वा; यवफलः; वेणुः; मस्करः; तेजनः; किष्कुपर्वा; वम्भः; तृणकेतुकः; कण्टालुः; कण्टकी; महाबलः; दृढग्रन्थिः; दृढपत्रः; धनुर्द्रुमः; धानुष्यः; दृढकाण्डः; 'बाँस' इति भाषा। 'ध्वनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीषु स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु। प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन क्षपयति मृगयूथं प्रान्तलग्नो दवाग्निः'—इति ऋतुसंहारे। (८०३) पृष्ठास्थि; पृष्ठावयवः;

भागवते (११।८।३३)। पुत्रः; 'नृपस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः'—इति भागवते (९।२।१७)। गृहोर्ध्वकाष्ठम्; 'वंशः पृष्ठास्थिन गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले'—इति केशवः। पृष्ठावयवः; 'यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम्'—इति भागवते (११।८।३३)। वर्गः; 'उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः'—इति रघौ (७।३९)। वाद्ययन्त्रविशेषः; 'बंसी' इति भाषा। मुरली; 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्। शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः'—इति रघौ (२।१२)। वंशशर्करा; वंशलोचना; वंशरोचना; वंसकः; इक्षुभेदः; सालवृक्षः; प्राधागर्भसम्भूताप्सरोविशेषे स्त्री.। 'अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम्। अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत'—इति महाभारते (१।६५।४६)। ३९६

वंशाङ्कुरः पुं. [वंशस्य अङ्कुरः] करीरं; वंशाग्रं; यवफलाङ्कुरः। ८२८

वकः पुं. [वङ्कते इति, वकि कौटिल्ये, अच्, अनित्यत्वान्न नुम्। वक्ति वा, अच्, न्यङ्क्वादिः] वकोटः; बकः; बकोटः। २५०

वकुलः पुं. [वङ्कते इति, वकि कौटिल्ये गत्यर्थो वा, बाहुलकादुलच्, आगमशास्त्रानित्यत्वेन नुम् न] मौलिश्रीति ख्यातः; केशरः; केसरः; बकुलः। २०६

वकोटः पुं.– वकः; बकः; बकोटः। २५०

वक्त्रम् क्ली. [वक्ति अनेनेति। वच्+'गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः' इति त्र] मुखं; तुण्डं; वदनं; लपनम्; आस्यम्; आननम्; 'धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः'—इति मनुः (८।२७२)। तगरमूलं; वस्त्रभेदः; छन्दोविशेषः; 'भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमं च कदाचन। तयोर्द्वयोरुपान्तेऽत्रच्छन्दस्तदधुनोच्यते। वक्त्रं युग्म्यां मगौ ख्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभिः ख्यातम्।' 'वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम्। वल्लवीनां सुराराते-श्वेतोभृङ्गं जहारोच्चैः'—इति छन्दोमञ्जरी। ५१८

वक्रः पुं. [वञ्चतीति, वञ्च गतौ+'स्फायितञ्चिवञ्चीति' रक्, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्] अङ्गारकः; कुजः; भौमः; लोहिताङ्गः; धरात्मजः; मङ्गलग्रहः। शनैश्चरः; रुद्रः; त्रिपुरासुरः; पर्पटः; वक्रगतिविशिष्टग्रहः; करूषदेशीयनृपतिभेदः; 'तमेव च महाराज! शिष्यवत् समुपस्थितः। वक्रः करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबलः'—इति महाभारते (२।१४।११)। ४६

वक्रः त्रि. [वङ्कते इति, वकि कौटिल्ये+रन्। पृषोदरादित्वान् नलोपः। यद्वा वञ्चि+रक्] अनृजुः; अरालं; वृजिनं; जिह्मम्; ऊर्मिमत्; कुञ्चितं; नतम्; आविद्धं; कुटिलं; भुग्नं; वेल्लितं; वङ्कुरं; वेङ्कुः; विनतम्; उन्दुरम्; अवनतः; आनतः; भङ्गुरः; 'स वै तथा वक्र एवाम्य जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः'—इति महाभारते (३।१३२।१२)। क्ली. वङ्कः; नदीवङ्कः; पुटभेदः; तगरपादिकम्; 'कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्। महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। त्रि. क्रूरः। ६९६

वक्रसंस्थम् त्रि. [वक्रा तिर्यक् संस्था स्थितिः समाप्तिर्वा यस्य] जिह्मसंस्थं; तिर्यगास्तीर्णं; गृहाद्याच्छादनम्। ३०३

वक्षः [स्] क्ली. [उच्यतेऽनेनेति। वच्+'पचिवचिभ्यां सुट् च' इति असुन्, सुट्। वक्षतेरसुन् वा] अङ्गविशेषः; स तु हृदयोपरि कण्ठादधोभागः; क्रोडं; भुजान्तरम्; उरः; वत्सम्; अङ्कः; उत्सङ्गः; वक्षणं; गणपीठकम्; 'अथ वक्षश्च वत्सं स्यादुरो वक्षस्थले त्रयम्'—इति शब्दरत्नावली। 'अन्नवान् समवक्षाः स्यात्पीनैर्वक्षोभिरूर्जितः। वक्षोभिर्विषमैर्निःस्वः शस्त्रेण निधनं तथा'—इति गारुडे ६६ अध्यायः। पुं. [वहतीति, वह्+असुन् सुट् च] अनड्वान्। ५२७

वक्षोरुहः पुं. [वक्षसि रोहतीति। वक्षस्+रुह्+क] वक्षोजः; स्तनः; उरसिजः; पयोधरः; कुचः; 'मा शबरतरुणि पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भज गर्वम्। निर्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरुन्मुक्तैः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४४६)। ५२६

वङ्क्षणः पुं. [वक्षति संहतो भवतीति। वक्ष् सङ्घाते+ल्यु। पृषोदरादित्वात् नुम्] ऊरुसन्धिः; 'चतुर्दशास्थ्नां सङ्घाताः, तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु'—इति सुश्रुते। ५२६

वङ्गम् क्ली. [वङ्गतीति, वगि गतौ+अच्] धातुविशेषः; त्रपुः; स्वर्णजं; नागजीवनं; मृद्वङ्गं; रङ्गं; गुरुपत्रं;

पिच्चटं; चक्रसंज्ञं; तमरं; नागजं; कस्तीरम्; आलीनकं; सिंहलं; स्ववेतं; नागं; त्रपु; 'सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्'—इति भावप्रकाशः। सीसकं; देशविशेषे पुं. भूम्नि, एकवचनान्तोऽपि। 'अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः।' 'रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे!, वङ्गदेशो मयाः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः'—इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः। पुं. चन्द्रवंशीयबलिराजपुत्रः; 'बलेः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः। सुह्मपौण्ड्राश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः—' इति गारुडे १४४ अध्यायः। १७२

वङ्गुला स्त्री.— रागिणीविशेषः; वङ्गाली। १०५ अ

वचः [स्] क्ली. [उच्यते इति, वच्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] उक्तिः; वाक्यम्; 'इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य। प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार'—इति रघौ (२।४१)। १३९

वचनीयता स्त्री. [वचनीयस्य भावः। वचनीय+तल्] लोकापवादः; जनप्रवादः; कौलीनं; विगानम्; 'जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता'—इति हेमचन्द्रः (२।१८४)। 'कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषाः स्वप्ने च यद्वर्द्धते, विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत्। स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः, मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना'—इति मृच्छकटिके तृतीयाङ्के। वचनीयं; निन्दा। १४७

वज्रम् पुं.- क्ली. [वजतीति, वज् गतौ+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेति' रन्प्रत्ययेन निपातितः] इन्द्रस्यास्त्रविशेषः; ह्लादिनी; कुलिशं; भिदुरं; पविः; शतकोटिः; स्वरुः; शम्बः; दम्भोलिः; अशनिः; कुलीशं; मिदिरं; भिदुः; स्वरुः; सम्बः; संवः; अशनी; वज्राशनिः; जम्भारिः; त्रिदशायुधं; शतधारं; शतारम्; आपोत्रम्; अक्षजं; गिरिकण्टकः; गौः; अभ्रोत्थं; मेघभूतिः; गिरिज्वरः; जाम्बविः; दम्भः; भिद्रः; अम्बुजम्; 'अहन्नहिं पर्व्वते शिश्रियाणां त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष'–इति ऋग्वेदे (१।३२।२)। रत्नविशेषः; इन्द्रायुधं; हीरं; भिदुरं; कुलिशं; पविः; अभेद्यम्; अशिरं; रत्नं; दृढं; भार्गवकं; षट्कोणं; बहुधारं; शतकोटिः; हीरकः। 'हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः। स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियो मतः। पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः। रसायनो मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः। क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः परः। वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दार्ढ्यकृत्। शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयस्तम्भं करोति च'—इति भावप्रकाशः। अभ्रविशेषः; पुं. [वज्+रन्] कोकिलाक्षवृक्षः; श्वेतकुशः; सेहुण्डवृक्षः; श्रीकृष्णप्रपौत्रः; 'अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम नृपोऽभवत्। प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत्'—इति गारुडे १४४ अध्यायः। विश्वामित्रपुत्रभेदः; 'वल्गुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानृषिः। रुचिर्वज्रस्तथाख्यातः सालङ्कायन एव च'—इति महाभारते (१३।४।५१)। 'विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः'—इति महाभारते (१३।४।५९)। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः; 'गुणी गुणज्ञो बलवान् महौजाः सद्रत्नवस्त्रादिपरीक्षकः स्यात्। वज्राभिधाने यदि चेत् प्रसूतो वज्रोपमः स्वाद्रिपुकामिनीनाम्'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ५६

वज्रज्वाला स्त्री. [वज्रस्य ज्वाला] वज्राग्निः, 'वज्रज्वालान्तरमधः शाल्मलश्चान्तरालकृत्'—इति मात्स्ये (१२१।१४)। ५७

वज्रधरः पुं. [धरतीति। धृ+अच्। वज्रस्य धरः] इन्द्रः; वज्रपाणिः; वज्री; 'अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम्। नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद् यथा शची वज्रधरस्य चैव'—इति महाभारते (३।११३।२२)। जिनविशेषः; वल्लापुराधिपतिराजविशेषः; 'उपरागे नवे सज्जे पार्वतीयास्त्रयो नृपाः। चाम्पेयी जासटो वज्रधरो वल्लापुराधिपः'—इति राजतरङ्गिण्याम्। ५२

वज्रनिर्घोषः पुं. [वज्रस्य निर्घोषः] स्फूर्जथुः; वज्रनिष्पेषः; वज्रजनितशब्दः। ५७

वज्रनिष्पेषः पुं. [वज्राणां निष्पेषः सङ्घर्षध्वनिः] वज्रनिर्घोषः; स्फूर्जथुः; वज्रजनितशब्दः। ५७

वञ्चनम् क्ली. [वञ्च्+भावे ल्युट्] अतिसन्धानं;

व्यलीकं; प्रतारणं; वञ्चना; प्रतारणा; 'वञ्चनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत्'—इति चाणक्यः। ७४८

वञ्जुलः पुं. [वजतीति, वज् गतौ+बाहुलकाद् उलच् नुम् च] वेतसवृक्षः; वञ्जुलप्रियः; 'वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा। अभ्रपुष्पश्च विदुलो ह्यथ शीतश्च कीर्तितः'—इति भावप्रकाशः। पक्षिविशेषः (२५४); तिनिशवृक्षः; 'तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्वञ्जुलस्तथा'—इति भावप्रकाशः। अशोकवृक्षः; वञ्जुलद्रुमः; स्थलपद्मवृक्षः। २०१

वटः [वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति। वट्+पचाद्यच्] वृक्षविशेषः; न्यग्रोधः; बहुपात्; वृक्षनाथः; यमप्रियः; रक्तफलः; शृङ्गी; कर्मजः; ध्रुवः; क्षीरी; वैश्रवणावासः; भाण्डीरः; जटालः; रोहिणः; अवरोही; विटपी; स्कन्धरुहः; मण्डली; महाच्छायः; भृङ्गी; यक्षावासः; यक्षतरुः; पादरोहणः; नीलः; शिफारुहः; बहुपादः; वनस्पतिः; 'वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः। वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्'—इति भावप्रकाशः। (५९७) त्रि. [वटतीति, वट्+अच्] गुणः; शुल्वा; रज्जुः; वराटः; तन्त्रीगणः। पुं. कपर्दः; गोलः; भक्ष्यं; वटकः; पिष्टकविशेषः; 'बड़ा' इति भाषा। क्ली. व्रजमण्डलाभ्यन्तरीणवटसंज्ञकषोडश वनानि। १९६

वटुः पुं. [वटतीति, वट्+'कटिवटिभ्याञ्च' इति उ] माणवकः; 'वटुः पुनर्माणवको भिक्षास्य ग्रासमात्रकम्'—इति हेमचन्द्रः। ब्रह्मचारी; 'वटुर्वर्णी ब्रह्मचारी'—इति शब्दरत्नावली। 'तस्माद् ब्रुवन्तु सर्वत्र वटुरेष धनुर्महत्। आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः'—इति महाभारते (१।१८९।१५)। कुटन्नटवृक्षः; 'मण्डूकपर्णः श्योनाकः शुकनासः कुटन्नटः। ऋक्षो वटुर्दीर्घवृन्तो दीर्घवृन्तक इत्यपि'—इति शब्दरत्नावली। बालकः; 'बालको माणवो बालः किशोरो वटुरित्यपि'—इति शब्दरत्नावली। ५०२

वडवा स्त्री. [बल सामर्थ्यमधिकमस्याः। 'अन्येभ्योऽपीति' व। बलं वाति, क वा। बल-डलानामैक्यात् वडौ] अश्वा; वामी; वाजिनी; द्विजयोषित्; दासी। ४४०

वडवानलः पुं. [वडवारूपः अनलः। तथारूपस्य समुद्रे पुराणेषु श्रुतत्वात्] और्वः; समुद्रवह्निः; वाडवः। ७०

वडवामुखः पुं. [वडवाया इव मुखं यस्य] वडवाग्निः; और्वः; समुद्रवह्निः; वाडवः। (६२३) पातालं; वैरोचननिकेतनम्; अधोभुवनं; नागलोकः; रसातलम्। ७०

वडिशम् क्ली. [बलिनः मत्स्यान् श्यति। बलिन्+शो+क। ऐक्याद् वत्वडत्वे] मत्स्यबन्धनं; वलिशं; बडिशं; बलिशम्। ७६४

वणिक् [ज्] पुं. [पणते, पण् व्यवहारे+'पणतेरिज्यादेश्च वः' इतीज् वत्वं च] पण्याजीवः; प्रापणिकः; वणिजकः; नैगमः; वैदेहः। ५७१

वणिज्यम् क्ली., वणिज्या स्त्री. [वणिजां कर्म, वणिज्+'दूतवणिग्भ्यां च' इति येति काशिका। वणिजि साधुरिति यत् वा। स्त्रीत्वमादिमाधवमते टाप्] वाणिज्यं; वणिक्कर्म। ७६१

वत अव्य. [वन् याचन, वन्यते स्मेति, क्त, अनुनासिकलोपः] निन्दा; विस्मयः; 'अहो वत महच्चित्रम्।' खेदः; अनुकम्पा; 'क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं, क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते'—इति शकुन्तलायाम् १ अङ्के। ८७८

वत्सः पुं. [वदतीति, वद्+'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति स] गोशिशुः; शक्रत्करिः; तर्णकः; दोग्धा; दोषकः; दोषः; रौहिणेयः; बाहुलेयः; तन्तुभः; तर्णभः; कचः; 'बाछा' 'बछड़ा' इति भाषा। कुमारे (१।२)। वर्षः (८०८); पुत्रादिः; 'न वत्स! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति। न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज!'—इति भागवते (४।८।११)। दिवोदासपुत्रः; 'तत्पुत्रः केतुमालस्य जज्ञे भीमरथस्ततः। दिवोदासो द्युमांस्तस्मात् प्रतर्दन इति स्मृतः। स एव शत्रुजिद् वत्स ऋतध्वज इतीरितः। तथा कुवलयाश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः'—इति भागवते (९।१७।५-६)। देशभेदः; 'अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये। स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव क्षितौ'—इति कथासरित्सागरे (९।४)। २६४

वत्सम् क्ली. [वदतीति, वद् व्यक्तायां वाचि+'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति स] वक्षः; भुजमध्यं; उरः; हृदयस्थानम्। ५२७

वत्सकामा स्त्री. [वत्सं कामयते इति । वत्स+कम्+अच्+टाप्] वत्सला; वत्साभिलाषिणी गौः; पुत्रादिकामा स्त्री । २७०

वत्सतरः पुं. [प्रथमवया वत्सः । 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चेति' ष्टरच्] प्राप्तदमनकालो गौः; दम्यः; दुर्दान्तः; गडिः; रघौ (३।३२) । २६०

वत्सनाभः क्ली.– पुं. [वत्सान् नभ्यति हिनस्तीति । नभ् हिंसायाम्+'कर्मण्यण्' इत्यण्] विषवृक्षविशेषः; अमृतं; विषम्; उग्रं; महौषधं; गरलं; मारणं; नागः; स्तोकंकं; प्राणहारकं; स्थावरादि; 'सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः'—इति भावप्रकाशः । 'चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।' 'ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता'—इति सुश्रुते । ६४७

वत्सला स्त्री. [वत्से कामोऽस्त्यस्या इति, लच् । यद्वा वत्सं लातीति, ला+क] वत्सकामा गौः; 'साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता । कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात्'—इति रामायणे (२।४३।१८) । २७०

वत्सादनी स्त्री. [वत्सैरद्यते प्रियत्वादिति । अद्+ल्युट्+ङीप्] अमृता; गुडूची । ६१५

वदनम् क्ली. [वदन्त्यनेनेति । वद्+करणे ल्युट्] तुण्डं; वक्त्रं; लपनं; मुखम्; आस्यम्; 'दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोल्लसत्कपोलतलम् । चुम्बननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणिभ्याम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२७६) । अग्रभागः; 'त्रीण्यन्यानि (यन्त्राणि) जाम्बववदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षड्वाग्निकर्मस्वभिप्रेतानि'—इति सुश्रुते । [वद्+भावे ल्युट्] कथनम् । ५१८

वदान्यः त्रि. [वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनोहरवाक्यम् । वद्+'वदेरान्यः' इति आन्य] वल्गुवाक्; बहुप्रदः; 'गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे माभूत् परीवादनवावतारः'—इति रघौ (५।२४) । ऋषिविशेषः; 'निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः । ऋषेरथ वदान्यस्य वव्रे कन्यां महात्मनः'—इति महाभारते (१३।१९।११) । ३६६

वधः पुं. [हननमिति । हन्+अप्, वधादेशः] प्राणवियोगफलकव्यापारः; प्रमापणं; निबर्हणं; निकारणं; निशारणं; प्रवासनं; परासनं; निसूदनं; निहंसनं; निर्वासनं; संज्ञपनं; निर्ग्रन्थनम्; अपासनं, निस्तर्हणं; निहननं; क्षणनं; परिवर्जनं; निर्वापणं; विशसनं; मारणं; प्रतिघातनम्; उद्वासनं; प्रमथनं; क्रथनम्; उज्जासनम्; आलम्भः; पिञ्जः; विशरः; घातः; उन्मन्थः; हिंसा;. घातनं; विदारणं; पिञ्जकं; पातः; परिघः; परिघातनं; कदनं; निवारणं; समाघातः; निर्ग्रन्थनं; मारिः; मारी; उत्पातः; मारकः; मरकः; मारः; सङ्घातः । ३२२

वघुटी स्त्री.— वधूटी; युवतिः । ४८४

वधूः स्त्री. [उह्यते पितृगेहात् पतिगृहम् । वह्+'वहो धश्च' इत्यू] स्त्री; नारी; (४९४) दाराः; क्षेत्रं; कलत्रं; भार्या; सहचरी; सधर्मचारिणी; पत्नी; जाया; गृहिणी; गृहम् । (५०४) स्नुषा; जनी; पुत्रवधूः । ४८२

वधूटी स्त्री. [वधूट+'वयस्यचरमे इति वाच्यम्' इति ङीप् । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ] चिरण्टी; द्वितीयवयस्का स्त्री । ४८४

वध्रम् क्ली. [बध्नाति अनेन, बध्+'स्फायितञ्चीति' बाहुलकात् रक् वत्वं च] वध्री; नद्ध्री; वर्ध्री; वर्ध्रम् । ५९६

वध्री स्त्री. [बध्+बाहुलकाद् रकि ङीष्] नद्ध्री; वर्ध्री; वर्धं; वर्धिका । ५९६

वनम् क्लीं.– स्त्री. [वनतीति, वन्+पचाद्यच्] बहुवृक्षयुक्तस्थानम्; अटवी; अरण्यं; विपिनं; गहनं; काननं; दावः; दवः; अटविः; भीरुकं; झाटं; गुहिनं; शत्रं; समजं; प्रान्तरं; विक्तं; कान्तारम्; 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्भेदे स संग्रहणमाप्नुयात्'—इति मनुः (८।३५६) । 'कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य'—इति साहित्यदर्पणे । क्ली. [वन्यते सेव्यते इति । वन्+'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घ, इति निघण्टौ देवराजयज्वा] जलम् (६४८); 'नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः'—इति रघौ (९।२२) । निवासः; आलयः; चमसः; 'अध्वर्यवः कर्तनाः श्रुष्ठिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम्'—इति

ऋग्वेदे (२।१४।९) 'वने सम्भजनीये वने उदके निपूत-माप्यायनेन शोधितं सोममुन्नयध्वमूर्द्ध्वं नयत। यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। प्रस्रवणं; रश्मिः; 'अबुध्ने राजा वरुणो वनस्य'—इति ऋग्वेदे (१।२४।७)। पुं. शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्याणामुपाधिविशेषः; 'सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः। आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते'—इति प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे। २१०

वनचरः पुं. [वने चरति यः] व्याघ्रादिः; निल्लः; किरातः। २३३

वनमाली [न्] पुं. ['आजानुलम्बिनी माला सर्वर्त्तु-कुसुमोज्ज्वला। मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता।' सा वनमाला अस्त्यस्येति। इनि] श्रीकृष्णः; नारायणः; 'कमलयामलया वनमालिनं गिरिजया गिरिशञ्च निशा विधुम्। सुविवृता परियोजयतो विधेश्चतुरता ह्यनुरूपसमागमे'—इति प्रद्युम्नविजये ३ अङ्के। २४

वनराजिः, वनराजी स्त्री. [वनस्य राजिः पङ्क्तिः] वनावली; अरण्यानी। २११

वनवह्निः पुं. [वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः] दावानलः; वडवामुखः; वनहुताशनः; वनाग्निः; वनोपप्लवः; 'फणारत्नप्रभाजालजटिलं वनवह्निना। गृहीतमिव तेजो-ग्रहेतिहस्तेन मूर्द्धनि'—इति कथासरित्सागरे (५६। ३४३)। ७०

वनस्पतिः पुं. [वनस्य पतिः। पारस्करादित्वात् सुट्] वृक्षमात्रम्; 'कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ'—इति महाभारते (१।१४१।१६)। विना पुष्पं फलिद्रुमः। (१७९); ,अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः'—इति मनुः (१।४७)। स्थालीवृक्षः; 'नन्दीवृक्षोऽश्वत्थ-भेदः प्ररोही गजपादपः। स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः'—इति भावप्रकाशे। १७७

वनायुजः पुं. [वनायौ देशे जातः इति। जन्+ड] वाना-युजः; वनायुदेशोद्भवघोटकः। ४३९

वनाश्रयः पुं. [वनमेव आश्रयो यस्य] द्रोणकाकः; काकोलः; मौकलिः; मौकुलिः; द्रोणः; कृष्णकाकः। अरण्याश्रयिणि त्रि.। 'सीदिष्यत्यखिलो लोकस्त्वयि भूप! वनाश्रये'—इति मार्कण्डेये (१०९।४३)। २४६

वनिता स्त्री. [वन्+क्त+टाप्] स्त्रीसामान्यम्; 'वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात्। पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचना-भ्याम्'—इति रघौ (२।१९)। जातरागस्त्री। ४८२

वनीयकः त्रि. [वनिं याचनमिच्छतीति। क्यच्+ण्वुल्] अर्थी; मार्गणकः; याचकः; वनीकः। ३५९

वनौकाः [स्] पुं. [वनमेव ओको गृहं यस्य] वलीमुखः; मर्कटकः; मर्कटः; प्लवङ्गमः; प्लवगः; प्लवङ्गः; हरिः; कपिः; कीशः; शाखामृगः; वानरः; वनरः; वनवासिनि त्रि.। 'धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः। चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः'—इति भागवते (४।९।२१)। २३१

वन्दनमाला स्त्री. [वन्दनार्था माला यत्र सा] वन्दन-मालिका; तोरणं; [वन्दनार्था माला इति कर्मधारये] रम्भास्तम्भचतुष्टयवेष्टिताम्रपत्ररचितमाला; 'कुर्याद्-वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः। चूतवृक्षोद्भवैः पत्रजागरे चक्रपाणिनः। युगानि पत्रसंख्यानां स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत्। पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरो-वृतः'—इति हरिभक्तिविलासे १३ विलासः। ३०१

वन्दना स्त्री. [वन्द्+'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' इत्युक्तया युच्, टाप्] नमस्या; वन्दनी; स्तुतिः; समीची; होमभस्मना तिलकम्; 'ऐशान्यामाहरेद्भस्म स्रुचा वाथ स्रुवेण वा। वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठां-सकेषु च। कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ७७६

वन्दिः स्त्री. [वन्दते स्तौति नृपादिकं स्वमुक्त्यर्थमिति। वदि+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] कृतबन्धनमनुष्य-गवादिः; प्रग्रहः; उपग्रहः; वन्दी; वन्दी; वन्दिका; सोपानकः; ग्लहः; 'वन्द्यक्षैः कैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्ति-मास्थितः'—इति भागवते (६।१।२२)। पुं. स्तुति-पाठकः; 'सूतमागधवन्दीनामेकैकस्य सहस्रिकम्'—इति हरिवंशे (११२।५०)। ७५९

वन्दी स्त्री. [वन्दि+'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्] वन्दिः; वन्दिः; वन्दी; 'कैदी' इति भाषा। ७५९

वन्दी [न्] पुं. [वन्दते स्तौति नृपादीनिति। वदि स्तुतौ+णिनि] राजादेर्यात्रादौ वीर्यादिस्तुतिकारकः; स्तुति-

पाठकः; मागधः; मगधः; 'परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु। स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती'—इति रघौ (४।६)। भृत्यः; 'ओमित्यादेशमादाय न वा तं सुरवन्दिनः। उर्वशीमप्सरः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः'—इति भागवते (१२।४।१५)। 'सुरवन्दिनो देवभृत्याः' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। ४३५

वपनम् क्ली. [वप्+भावे ल्युट्] वपः; केशमुण्डनं; क्षौरं; भद्राकरणं; मुण्डनम्; 'शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम्'—इति मनुः (५।१४०)। बीजाधानम्। ७२१

वपा स्त्री. [उप्यतेऽत्रेति। वप्+भिदाद्यङ+टाप्] छिद्रम्, 'अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति'—इति शतपथब्राह्मणे (६।३।३।५)। मेदः (६३५); 'पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः। ऋत्विक् परमसम्पन्नः स्नपयामास शास्त्रतः'—इति रामायणे (१।१४।३६)। ६२४

वपुः [स्] क्ली. [उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्रेति। वप्+'अर्तिपृवपियजीति' उसि] शरीरम्; 'एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च'—इति रघौ (२।४७)। प्रशस्ताकृतिः; अंशः; 'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः'—इति मनुः (५।९६)। 'वपुस्तेजोंऽशः' इति तट्टीकायां मेधातिथिः। स्त्री. दक्षकन्या; धर्मराजपत्नी; 'बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी। पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः'—इति मार्कण्डेये (५०।२१)। ५२८

वप्ता [ऋ] पुं. [वपति बीजमिति। वप्+तृच्] जनकः; तातः; पिता; कविः; नापितः; 'यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्रभूम'—इति ऋग्वेदे (१।८।१४२।४) 'यथा वप्ता नापितो वपति मुण्डयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि'–इति तद्भाष्ये सायणः। त्रि. [वपतीति। वप् बीजोप्तौ+तृच्] वापकः; कर्षकः; 'यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्। तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्'—इति मनुः (३।१४२)। ५०४

वप्रम् क्ली.–पुं. [उप्यतेऽत्रेति। वप्+'वृधिवपिभ्यां रन्' इति रन्] दुर्गनगरे परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपबद्धे, यदुपरि प्राकारो निवेश्यते तत्; चयः; मृत्तिकास्तूपः; 'लग्नं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे। वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्तां विभूषयति'—इति आर्यासप्तशत्याम्। (५०५)। (५७४)[वपति बीजमत्र] केदारः क्षेत्रं; निष्कुटः; वनजं; वाजिका; पाटीरः; 'शालीक्षुमत्यपि धरा धरणीधराभवाराधरोजितपयःपरिपूर्णवप्रा'—इति बृहत्संहितायाम् (१९।१६)। पर्वतसानुः(८१०); 'नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैश्छन्नेष्वन्तः सानुवप्रान्तरेषु'—इति किराते (५।३६)। रेणुः; तटः; 'तत्पूर्वं प्रतिविदधे सुरापगाया वप्रान्तस्खलितविवर्तनं पयोभिः'—इति किराते (७।११)। २८८

वमथुः पुं. [वमनमिति। वम्+'ट्वितोऽथुच्' इति अथुच्] हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणः; करशीकरः; 'रजनिवमथुप्रालेयाम्भःकणक्रमसंभृतैः, कुशकिशलयस्याच्छैरग्रेशयैरुदबिन्दुभिः'—इति नैषधे (१९।६)। वमिः; प्रच्छर्दिका; 'दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः'—इति सुश्रुतः। २१६

वम्रः पुं. [वमति उद्गिरति आर्द्रमृदमिति। वम्+बाहुलकाद् र] वम्री उपदेहिका; पिपीलिका। ६४५

वम्री स्त्री. [स्त्रीत्वे ङीष्] वम्रः; पिपीलिका; उपदेहिका। ६४५

वम्रीकूटम् क्ली.–पुं. [वम्रीकृतं कूटम्] नाकुः; वल्मीकः; वामलूरः। ६४४

वयः [स्] क्ली. [वयते, वेति, अजतीति वा। वय् गतौ, वी गतौ, अज् गतौ वा+असुन् अजतेर्वीभावः] पक्षी; 'ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजन्'–इति विष्णुपुराणे। बाल्यादिः; 'तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम्। नैषधोऽर्हति वैदर्भी तं चेयमसितेक्षणा'—इति महाभारते (३।६८।२३)। अन्नम्; 'वयं ते वय इन्द्र विद्धि षुणः प्रभरामहे वाजयुर्नरयम्'—इति ऋग्वेदे (२।२०।१)। यौवनम्; 'बाल्यं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुस्त्वक् श्रोत्ररेतसी। दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च'—इति महाभारते। २३७

वयस्यः पुं. [वयसा तुल्यः। वयस्+'नौवयोधर्मेति' यत्] समानवयस्कः; स्निग्धः; सवयाः; मित्रं; सखा; सुहृत्; 'बहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित

उपहसिते। तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४०३)। ४२८

वयस्या स्त्री. [वयस्य+टाप्] आली; सखी; 'अत्यर्थं सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनातुरा। तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि'—इति कथासरित्सागरे (१०।१४५)। इष्टका; 'एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वारिंशद्द्वितीया चितिः'—इति शतपथब्राह्मणे (१०।४।३।१५)। तथा च वाजसनेयसंहिताभाष्ये (१४।९) 'वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैः' इत्यर्थः। ४८७

वरः पुं. [वृ+अप्] पतिः; वरणं; वृतिः; 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः'—इति भरतः। जामाता; 'प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत् क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्'—इति रघौ (६-८६)। षिङ्गः; गुग्गुलुः; निग्रहः; 'न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः'—इति ऋग्वेदे (१।१४३।५)। 'योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न भवति'–इति तद्भाष्ये सायणः। त्रि. श्रेष्ठः (६८९); 'राजासनं राजच्छत्रं वराश्वा वरवारणाः। यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतत् शाम्य पुत्रक'–इति विष्णुपुराणे (१।११।१८)। क्ली. [व्रियते इति, वृ+कर्मणि अप्] कुङ्कुमं; मनाक्प्रियम्; 'वरं प्राणास्त्याज्या न च शिशुविनाशेष्वभिरति, वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतम्। वरं क्लीवं भाव्यं न च परकलत्राभिगमनं, वरं भिक्षाशित्वं न च परधनानां हि हरणम्'—इति वामनपुराणे। त्वचम्; आर्द्रकम्; अव्य. मनाक्प्रियम्; 'मनागिष्टे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययम्'—इति मेदिनी। ४९७

वरटा स्त्री. [वरट+टाप्] हंसी; वरला; वारला; हंसकान्ता; वरटी; 'मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी'—इति नैषधे (१।१३५)। कुसुम्भबीजम्; 'वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा। कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्यानिलापहा'—इति भावप्रकाशः। पुं. [वरति सेवते सरोवरमिति। वृ सेवायाम्, 'शकादिभ्योऽटन्' इति अटन्] हंसः; कीटविशेषः; गन्धोली; वरला; वरली; क्षुद्रा; क्रूरा; क्षुद्रवर्णा। २५१

वरटी स्त्री. [वरट+जातौ ङीष्] हंसी; गन्धोली; 'सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाभृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः'—इति सुश्रुतः। २५१

वरणः पुं. [व्रियते अनेन, वृणोतीति वा। वृ+'सुयुरुवृञो युच्' इति युच्] संक्रमः; प्राकारः; वरणवृक्षः; 'इह सिन्धवश्च वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः'–इति किराते (५।२५)। उष्ट्रः; क्ली. [वृ+भावे ल्युट्] कन्यादिवरणम्; 'न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति। स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः'–इति महाभारते (१।१९०।७)। वेष्टनं; पूजनादि। ६७१

वरत्रा स्त्री. [व्रियतेऽनयेति। वृ+'वृञश्चित्' इति अत्रन् +टाप्] हस्तिकक्षरज्जुः; चूषा; कक्ष्या; कक्षा; चर्मरज्जुः; नद्ध्री; वद्ध्री; वर्ध्री, वार्ध्री; 'यथायुगं वरत्रया नह्यति धरुणायकम्'—इति ऋग्वेदे (१०।६०।८)। २२१

वरयिता [ऋ] पुं. [वृ+णिच्+तृच्] भर्ता; कान्तः; कमिता; पतिः; भोक्ता; धवः; रुच्यः; अभीकः; वरः; अभिकः; रमणः; प्राणाधिनाथः; अनुगः। वरणकारयिता। ४९७

वरला स्त्री. [वृ+अलच्+टाप्] हंसी; वरटा; वरली। २५१

वरली स्त्री. [वरल+ङीष्] वरटा; हंसी; हंसकान्ता। २५१

वरस्त्री स्त्री.— मुख्या नारी; वरारोहा; वराङ्गना; मत्तकासिनी; मत्तकाशिनी। ४९८

वराङ्गम् क्ली. [वरमङ्गानाम्] भगः; योनिः; उपस्थः; स्मरमन्दिरं; मस्तकं; गुह्यं; गुडत्वक्; श्रेष्ठावयवः [वराण्यङ्गान्यस्य]; तद्युक्ते त्रि.। चोचम्; 'त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्याद् भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्'—इति भावप्रकाशः। पुं. [वराणि स्थूलान्यङ्गानि यस्य] हस्ती; विष्णुः; 'सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। ५१४

वराटः पुं. [वरं मन्दमटतीति। वर+अट्+कर्मणि अण्] रज्जुः; शुल्वा; 'रज्जुः शुल्वा वराटो ना'—इति रत्नकोषः। (६६४) कपर्दकः; कपर्दः; वराटकः; वराटिका। ५९७

वरारोहा स्त्री. [वर आरोहो नितम्बो यस्याः] उत्तमा

स्त्री; 'यदा तु वैदिको दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा। न स्थास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः'—इति विश्वः। कटिः। ४८९

वराहः पुं. [वरान् आहन्ति। हन्+ड] पशुविशेषः; वाराहः; शूकरः; घृष्टिः; कोलः; पोत्री; किरिः; किटिः; दंष्ट्री; घोणी; स्तब्धरोमा; क्रोडः; भूदारः; किरः; मुस्तादः; मुखलाङ्गलः; स्थूलनासिकः; दन्तायुधः; वक्रनक्रः; दीर्घतरः; आखनिकः; भूक्षित्; बहुसूः। 'भुक्त्वा वाराहमांसं तु यस्तु मामुपसर्पति। वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वनम्'-इत्येकादशीतत्त्वम्। विष्णोरवतारविशेषः; 'वराहपर्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः। स एव भूतो भगवानाजगामापुरान्तिकम्'—इति वह्निपुराणम्। विष्णुः; मानभेदः; पर्वतभेदः; मुस्ता; शिशुमारः; वाराहीकन्दः; अष्टादशद्वीपान्तर्गतक्षुद्रद्वीपविशेषः; 'गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च। कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा। चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्कगभस्तिमान्। ताम्राकुश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः'—इति शब्दमाला। कृष्णपिण्डीरः; 'वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। २२६

वरिवस्या स्त्री. [वरिवसः पूजायाः करणम्। वरिवस्+ 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इति क्यच्, 'अ प्रत्ययात्' इत्य, टाप्] शुश्रूषा; परिचर्या; उपासना; परीष्टिः; सेवा; भक्तिः; उपास्तिः; प्रसादना; आराधना; उपचारः। १२९

वरिष्ठः त्रि. [अयमेषामतिशयेन वर उरुर्वा। अतिशायने इष्ठन्, प्रियस्थिरेति वरादेशः] वरतमः; 'हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः'—इति भागवते (१।१०।१)। उरुतमः; 'यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिण्वन् वद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः'—इति ऋग्वेदे (४।५६।१)। वत्सः; पुं. [वर+इष्ठन्] तित्तिरिपक्षी; नारङ्गवृक्षः; चाक्षुषमनुपुत्रः; 'वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः'—इति महाभारते (१३।१८।२०)। धर्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः; 'हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः। निश्चरश्चानघश्चैव दिष्टिश्चान्यो महामुनिः। सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः'—इति मार्कण्डेये (९४।१९)। दैत्यविशेषः; 'वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोन्मथनो विभुः। सुप्रसादः किरीटी च सूचीवक्त्रो महासुरः'—इति हरिवंशे (२३२।१३)। स्त्री. [वरिष्ठ+टाप्] आदित्यभक्ता। ६९९

वरुणः पुं. [वृणोति सर्वं, व्रियते अन्यैरिति वा। वृ+ 'कृवृदारिभ्य उनन्' इति उनन्] प्रचेताः; पाशी; यादसांपतिः; अप्पतिः; यादःपतिः; अपांपतिः; जम्बुकः; मेघनादः; जलेश्वरः; परञ्जयः; दैत्यदेवः; जीवनावासः; नन्दपालः; वारिलोमः; कुण्डली; रामः; सुखाशः। वृक्षविशेषः; सेतुः; तिक्तशाकः; कुमारकः; श्मरीघ्नः; वराणः; सेतुकः; शिखिमण्डनः; श्वेतवृक्षः; श्वेतद्रुमः; साधुवृक्षः; तमालः; मारुतापहः; जलं; सूर्यः; 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा'—इति महाभारते (१।६५।१५)। मुनिगर्भजातकश्यपपुत्रविशेषः; महाभारते (१।६५।४२)। ७४

वरूथः पुं. [व्रियते रथोऽनेनेति। वृ वरणे+'जॄवृभ्यामूथन्' इति ऊथन्] परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य सन्नाहवद्यदावरणकादिद्रव्यं तत्; रथगुप्तिः; रथसंवृतिः; 'उरगध्वजदुर्द्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम्'—इति रामायणे (६।५७।२६)। ग्रामविशेषः; 'तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थं समागतम्। वरूथं च ययौ सम्यक् ग्रामं दशरथात्मजः'—इति रामायणे (२।७१।११) क्ली. तनुत्राणं; चर्म; गृहम्; 'भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्म'—इति ऋग्वेदे (१।५८।९)। सैन्यम्; 'तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः। जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः सीताभिमर्षहतमङ्गलरावणेशान्'—इति भागवते (९।१९।२०)। ४४९

वरूथिनी स्त्री. [वरूथं तनुत्राणादिकमस्त्यस्या इति। वरूथ+इनि+ङीप्] सेना; पृतना; ध्वजिनी; पताकिनी; वाहिनी; बलं; सैन्यं; चक्रः; चमूः; अनीकिनी; अनीकम्; 'तस्य जातु मरुतः प्रतीपगावर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः। चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम्'—इति रघौ (११।५८)। ४५७

वरेण्यः त्रि. [वृ+एण्य] प्रधानः; श्रेष्ठः; वरः; 'पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः'—इति भट्टिः (११४) वरणीयः; 'संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन'—इति कुमारे (७।९०)। पुं. पितृगणानामन्यतमः; 'वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा'—इति मार्कण्डेये (९६।४५)। भृगुपुत्रविशेषः; 'भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः। च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च। शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते'—इति महाभारते (१३।८५।१२९)। महादेवः; 'वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः'—इति शिवसहस्रनामकीर्तने (१३।१७।१३६)। क्ली. [व्रियते लोकैरिति। वृ+'वृञ एण्यः' इति एण्य] कुङ्कुमम्। ६८९

वर्करः पुं. [वृक्यते गृह्यते इति। वृक् आदाने+बहुलवचनात् अर] युवपशुः; तरुणपशुः; मेषशावकः; छागः; परिहासः; 'कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक् पतिः कातरे, किन्नो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते'—इति अमरुशतके (७)। २७८

वर्कराटः पुं. [वर्करं परिहासम् अटति गच्छतीति। अट्+अच्] कटाक्षः।

वर्गः पुं. [वृज्यते इति, वृजी वर्जने + घञ्] स्वजातीयसमूहः; 'व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः' — इति रघौ (२।४)। समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिश्चोपलक्षितं वृन्दम्; यथा—कवर्गः ग्रन्थपरिच्छेदः; 'सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकं च ग्रन्थसन्धयः'—इति त्रिकाण्डशेषः। समानाङ्कद्वयस्य गुणनं; कृतिः; स्त्री. अप्सरोविशेषः; 'अप्सरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!'—इति महाभारते (१।२१७।१५)। ५०८

वर्चः [स्] क्ली. [वर्चते इति, वर्च+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] तेजः; 'अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्च्चः सुवीर्यम्'—इति ऋग्वेदे (९।६६।२१)। 'वर्चः तेजः' इति तद्भाष्ये सायणः। (६३७) विष्ठा; वर्चस्कः। 'शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी स्रस्तापानः सन्नकटघ्रुजङ्घः। वर्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन'—इति सुश्रुतः। रूपम्; अन्नम्; 'अग्ने सहस्व पृतना अभियातीरपास्य। दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्च्चोधायज्ञवाहसे'—इति ऋग्वेदे (३।२४।१)। 'वर्च्चोधाः अन्नं देहि'—इति तद्भाष्ये सायणः। ६५

वर्चस्कः पुं.-क्ली. [वर्चस्+स्वार्थे कन्] विष्ठा; वर्चः; उच्चारः; अवस्करः; शकृत्; गूथः; कीटः; विट्; पुरीषः; शमलः; मलः। दीप्तिः; 'देविकायामुपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाह्रदे। अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्य वै लभते नरः'—इति महाभारते (१३।२५।१९)। ६३७

वर्जनम् क्ली. [वृज्+ल्युट्] मारणं; घातनं; निशारणं; निबर्हणं; सूदनं; हिंसा; त्यागः। ४७७

वर्णम् क्ली. [वर्णयतीति, वर्ण्+अच्] कुङ्कुमं; घुसृणम्। ५४३

वर्णः पुं. [व्रियते इति, वृ+'कृवृजृषिद्रुजुपन्यनिस्वतिभ्यो नित्' इति न, स च नित्] शुक्लादिः; ब्राह्मणादिः; शोभा; अक्षरः; व्रतं; गीतक्रमः; स्तुतिः; वेषः। ८६०

वर्णनम् क्ली. [वर्ण स्तुतौ विस्तारे रञ्जनादौ+ल्युट्] वर्णना; स्तवनम्; 'इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुरुवर्णनजातमन्युः। उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः'—इति भागवते (१०।७४।३०)। विस्तरणं; शुक्लादिवर्णयोजनं; दीपनम्। १५०

वर्णना स्त्री. [वर्ण+णिच्+युच्+टाप्] गुणकथनम्; इडा; स्तवः; स्तोत्रं; स्तुतिः; नुतिः, श्लाघा; प्रशंसा; अर्थवादः, 'विदग्धा अपि वर्ण्यन्ते विटवर्णनया स्त्रियः'—इति कथासरित्सागरे (३२।१६६)। १४५

वर्णपुष्पम् क्ली. [वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि यस्य] कुरण्टकः; पुष्पविशेषः। २०७

वर्णिनी स्त्री. [वर्णोऽस्त्यस्या इति। वर्ण+इनि+ङीप्] वनिता; स्त्री; हरिद्रा। ४८१

वर्णी [न्] पुं.] वर्णः प्रशस्तिः अस्यास्ति। वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्येति वा। वर्ण+'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इति इनि] ब्रह्मचारी, 'वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि'—इति मेदिनी। लेखकः; [वर्णाः नीलपीतादयः लेख्यत्वेन सन्त्यस्येति इनि] चित्रकरः; 'अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरवर्णिनाम्। यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च सञ्चयान्'—इति महाभारते

(१२।६९।५७)। वर्णविशिष्टे त्रि.। [वर्णोत्तरपदात् तु 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' इति इनि स्यात्] 'याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मुनयो ज्येष्ठवर्णिनः'—इति कामन्दकीये नीतिसारे (२।१९)। ज्येष्ठवर्णिनो ब्राह्मणस्येत्यर्थः। ३९४

वर्तनम् क्ली. [वर्ततेऽनेनेति। वृत्+करणे ल्युट्] वृत्तिः; साधारणवर्तुलं; क्ली.– स्त्री. तूलनाला; तर्कुपीठः; जीवनं; पुं. [वृत्+युच्] वामनः; वर्तिष्णौ त्रि.। ७८७

वर्तनिः स्त्री. [वर्ततेऽनयेति। वृत्+'वृतेश्च' इति अनि] पन्थाः; पुं. पूर्वदेशः। २६०

वर्तनी स्त्री. [वर्तनि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष्] पन्थाः; पेषणम्। २६०

वर्तमानः त्रि. [वर्तते इति, वृत्+शानच्, मुक्] तत्कालवृत्तः; अद्यतनः; अधुनातनः; उपस्थितः; 'प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च। नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः।' पुं. प्रयोगाधिकरणीभूतकालः ।८८०

वर्तिः स्त्री. [वर्ततेऽनया इति। वृत्+'हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च' इति इन्] वस्तिः; दशा; सिचः; भेषजनिर्माणं; नयनाञ्जनं; लेखः; गात्रानुलेपनी; दीपदशा; 'यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम्'—इति भागवते (५।११।८)। दीपः; वर्तिविशेषः। 'कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं वचा। फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला। एषां वर्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा'—इति गारुडे। [वर्ततेऽनयेति, वृत्+'वृतेश्छन्दसि' इति इ। बाहुलकात् लोकेऽपि] योगकर्मद्रव्यम्। ५५१

वर्तुलम् त्रि. [वर्तते इति, वृत्+बाहुलकात् उलच्] गोलवस्तु; निस्तलं; वृत्तं; मण्डलायितम्। 'वृत्तानि बाहुनारङ्गस्कन्धवम्मिल्लमोदकाः। रथाङ्गलावककुत्कुम्भिकुम्भाण्डकादयः। कर्णपाशभुजापाशाकृष्टचापघटाननम्। मुद्रिकापरिखायोगपट्टहारस्रगादयः'—इति कविकल्पलतायाम्। क्ली. गृञ्जनं; पुं. कलायविशेषः; 'कलायस्य त्रयो भेदास्त्रिपुटो वर्तुलोऽङ्कुटी'—इति शब्दमाला। ७५३

वर्त्म [न्] क्ली. [वर्ततेऽनेनास्मिन् वेति। वृत्+मनिन्] पन्थाः; वर्तनिः; वर्तनी; अध्वा; पद्धतिः; एकपदी; सरणिः; मार्गः; 'गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः। बाधन्ते विश्वमभिमातिनमपवर्त्मान्येषामनुरीयते घृतम्'—इति ऋग्वेदे(१।८५।३)। 'वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य'—इति तद्भाष्ये सायणः। 'पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या। तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या'—इति रघौ(२।२०)। (७९२) नेत्रच्छदः; नयनच्छदः। 'सितासितं च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत्। प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतः परम्'—इति अश्ववैद्यके (२।१०)। २६०

वर्धकम् क्ली. [वर्धते इति, वृध्+णिच्+ण्वुल्] कल्पनं; कर्तनं; छेदनं; पुं. ब्राह्मणयष्टिका; [वर्द्धयतीति, वर्ध पूरणे छेदने च, ण्वुल्] पूरके छेदके च त्रि.। ७२९

वर्द्धकिः पुं. [वर्द्धते छिद्यते इति। वृध्+अच्। वर्द्ध कषतीति। कष् हिंसायाम्+बाहुलकात् डि] त्वष्टा; तक्षा; रथकारः; वर्धकी; 'बढ़ई' इति भाषा। 'कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्धकीन् खनकानपि। गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान्'—इति रामायणे (१।१३।७)। ५८७

वर्धकी [न्] पुं. [वर्द्धको वर्धोऽस्ति अस्येति। वर्धक+इनि] त्वष्टा; वर्द्धकिः; तक्षा; सूत्रधारः; रथकारः; रथकरः; काष्ठतट्; काष्ठतक्षकः; 'अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः। अर्थक्षयोऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्धकिनः'—इति बृहत्संहितायाम् (४३।२२)। ५८७

वर्धनी स्त्री. [वर्धयति अवस्करमिति। वर्ध+'अनुदात्तेतश्च' इति युच्] सम्मार्जनी; घटी (३१७); गलन्तिका; कर्करी; सनालपात्रविशेषः; 'आलुः स्त्री कर्करी पारी वर्धनी च गलन्तिका'—इति जटाधरः। 'प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदाख्यं कलसं न्यसेत्। ऐशान्यां पूजयेद्याम्ये अस्त्रेणैव च वर्द्धनीम्। कलसं वर्द्धनीं चैव ग्रहान् वास्तोष्पतिं तथा। आसने तानि सर्वाणि प्रणवाद्यं जपेद् गुरुः'—इति गारुडे। ३०२

वर्धमानः पुं. [वर्धते इति, वृध् वृद्धौ+शानच्] धनिनां गृहविशेषः; स्वस्तिकः; नन्द्यावर्तादिः; 'द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः। तद्वच्च वर्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम्'—इति बृहत्संहितायाम् (५३।)३३। (३१५) शरावः; शालाजिरः; वर्ध-

मानकः; 'तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सवत्साः पाण्डुनन्दनः। हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्वा चक्रे प्रदक्षिणम्। स्वस्तिकान् वर्धमानांश्च नन्द्यावर्तांश्च काञ्चनान्'—इति महाभारते (७।८०।१९)। एरण्डवृक्षः; 'शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः। पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः। वातारिस्तरुणश्चापि रूवूकश्च निगद्यते' —इति भावप्रकाशः। पशुभेदः; विष्णुः; 'वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः'—इति महाभारते (१३।१४९।४१)। जिनविशेषः; वीरः; चरमतीर्थकृत्; महावीरः; देवाप्यः; अज्ञातनन्दनः; देशविशेषः; 'प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौडराढकाः। वर्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः'—इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम्। भद्राश्ववर्षस्य कुलपर्वतविशेषः; 'विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः। विशोको वर्धमानश्च सप्तैते कुलपर्वताः'—इति मार्कण्डेये (५९।१२)। वृद्धिविशिष्टे त्रि.। ३०५

वर्धी स्त्री. [वर्धते इति। वृध्+अच्, वर्द्ध+गौरादित्वाद् ङीष्] चर्मरज्जुः; नद्ध्री; वद्ध्री; वरत्रा; वर्ध्रिका। ५९६

वर्म्म [न्] क्ली. [वृणोति आच्छादयति शरीरमिति। वृ+मनिन्] तनुत्रं; सन्नाहः; कवचः; तनुत्राणम्; उरश्छदः; जगरः; कङ्कटः; माठी; दंशनः; जालिका; 'अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः। वर्म्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः'—इति रघौ (४।५६)। गृहम्; 'छिन्नभिन्नकृमिखातकण्टकिप्लुष्टरूक्षकुटिलैर्नसत्कुजैः। क्रूरपक्षियुतनिन्द्यनामभिः शुष्कशीर्णबहुपर्णवर्मभिः'—इति बृहत्संहितायाम् (५१।३)। पुं. क्षत्रियस्य पद्धतिः; 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य च। गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः'—इति शातातपवचनम्। ४५९

वर्मितः त्रि. [वर्म करोतीति। वर्म+णिच्, वर्मि+कर्मणि क्त। वर्म सञ्जातमस्येति। इतच् वा] वर्मयुक्तः; कृतसन्नाहः; सन्नद्धः; सज्जः; दंशितः; व्यूढकङ्कटः; ऊढकङ्कटः; ; 'वाजिनां वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः। अद्य भित्त्वा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि म्रृधेरिताः'—इति रामायणे (२।९१।१५)। ४६०

वर्यम् त्रि. [वर्यते प्रार्थ्यते इति। वर ईप्सायाम्+'अचो यत्' इति यत्] प्रधानं; वरेण्यं; वरः; 'यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः। न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः'—इति भागवते (१।५।९)। श्रेष्ठम्; 'माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः'—इति किराते (७।२०)। पुं. कामदेवः। ६८९

वर्या स्त्री. [व्रियते इति, वृ+'अवद्यपण्यवर्येति' अप्रतिबन्धे यत्] पतिंवरा कन्या। ४८३

वर्वरः पुं. [वृणोति दोषानिति। वृ+ष्वरच्] पामरः; नीचजातिविशेषः; केशः; चक्रलः; देशविशेषः; तद्देशवासिनि पुं. भूम्नि। 'काम्बोजा दरदाश्चैव वर्वरा हर्षवर्धनाः'—इति मार्कण्डेये (५७।३८)। फञ्जिका; वृक्षविशेषः; सुमुखः; गरघ्नः; कृष्णवर्वरकः; मुकन्दजः; गन्धपत्रः; पूतिगन्धः; सुवाहकः; क्ली. हिङ्गुलं; पीतचन्दनं; बोलम्। ३४८

वर्षः पुं.-क्ली. [वृष्यते इति, वृषु सेचने+'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यान'मित्यच्। यद्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति, वृ+'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति स] वत्सरः; हायनः; अब्दः; संवत्सरः; समा; 'वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्'—इति मनुः (५।५३)। वृष्टिः; 'विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे। आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत्'—इति मनुः (४।१०३)। जम्बुद्वीपः; [वर्षतीति, वृष्+पचाद्यच्]· मेघः; वर्षके त्रि.। 'नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादं सरोजमल्पीयसि कामवर्षम्'—इति भागवते (३।२१।२०)। ११६

वर्षधरः पुं. [वर्षस्य पूरकस्य धरः आश्रयकर्ता] क्लीवः; नपुंसकः; मेघः। ४३०

वर्षवरः पुं. [वरतीति, वर आवरणे+अच्। वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वरः आवरकः] षण्ढः; क्लीवः; 'नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः'—इति रत्नावल्याम् २ अङ्के। ४३०

वर्षाः स्त्री. बहुवचनान्तः [वर्ष+अर्श आदित्वात् अच्, टाप्] वर्षर्तुः; प्रावृट्; तपात्ययः। ११६

वर्षाभूः स्त्री. [वर्षासु भवतीति। वर्षा+भू+क्विप्] भेकी; वर्षाम्वी; भेकवधूः; पुनर्नवा; 'तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि' —

इति सुश्रुतः। वर्षाभवे त्रि.। पुं. भेकः; 'मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः'—इति भावप्रकाशः। इन्द्रगोपः; भूलता। ६६२

वर्षुकाम्बुदः पुं. [वर्षुकश्चासौ अम्बुदश्चेति कर्मधारयः] वर्षणशीलमेघः; वर्षुकाब्दः; घनाघनः। ८२६

वर्ष्म [न्] क्ली. [वर्षति वृष्यते वेति। वृष्+मनिन्] शरीरं; वर्ष्मम्; 'ददर्श च समीपेऽस्य पिशाचानां शतैर्वृतम्। काणभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम्'—इति कथासरित्सागरे (२।५)। प्रमाणम्; (प्रमाण-मत्रोन्नतिः) 'अयापश्यदृषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदर-वर्ष्मणः। पलालवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि'—इति महाभारते (१।३१।८)। इयत्ता; अतिसुन्दरा-कृतिः; उन्नते स्थिरे च त्रि.। 'सरोरुवद्वृषभस्तिग्मश्रृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः'—इति ऋग्वेदे (१०।२८।२)। 'वर्ष्मन् शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा'—इति तद्भाष्ये सायणः। वर्षीयान्; 'ॐ नमो भगवते-ऽकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते'—इति भागवते (५।१८।३०)। 'वर्ष्मणे वर्षीयसे'—इति तट्टीकायां श्रीधरः। ५१०

वर्ष्मम् क्ली. – शरीरं; कायः; देहम्। ५१०

वर्हम् क्ली.– पुं. [वर्हयति दीप्यते इति। वर्ह्+अच्। वर्हतीति वा, वृह् वृद्धौ+अच्] पत्रम्; 'विलासिनी-विभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः। प्रियानितम्बो-चितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः'—इति रघौ (६।१७)। मयूरपिच्छम् (२४२); 'यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाशनः। तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित्'—इति महाभारते (१२।१२०।४)। ग्रन्थिपर्णं; परीवारः। १८५

वर्हिणः पुं. [बर्हमस्त्यस्येति। बर्ह+'फलबर्हाभ्यामिनच्' इति इनच्। यद्वा 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनेन सिद्धः। पृषोदरादित्वेन वकारादिः] मयूरः; केकी; शिखी; शिखण्डी; प्रचलाकी; कलापी; सर्पाशनः; शिखावलः; श्यामकण्ठः; 'छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकं तु वर्हिणः। श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः'—इति मनुः (१२।६५)। क्ली. तगरम्; 'कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मधुरं मतम्। अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च वर्हिणम्'—इति भावप्रकाशः। २४१

वर्हिणवाहनः पुं. [वर्हिणो मयूरो वाहनं यानं यस्य] मयूरवाहनः; कार्त्तिकेयः; कुमारः। २०

वलक्षः त्रि. [बलं क्षायत्यस्मात्। वल+क्षै+क। यद्वा अवलक्ष्यते, घञ्, भागुरिनतेनाकारलोपः] गौरः; श्वेतः; सितः; शुभ्रः; धवलः; अर्जुनः; माघे (६।३४)। ७३२

वलभिः, वलभी स्त्री. [वल् संवरणे, बाहुलकादभच् इत्वं च। वलभि+कृदिकारादिति वा ङीष्] वडभी; 'हर्म्य-प्रासादवलभीष्वन्विष्यन् सोऽभ्रमन्निशि'—इति कथा-सरित्सागरे (८७।१२)। पुरीविशेषः; 'काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां, श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्। कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम्'—इति भट्टिः (२३।३५)। ३०३

वलयः पुं.– क्ली. [वलते आवृणोति हस्तादिकमिति। वल्+ 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' इति कयन्] स्वर्णादिरचित-प्रकोष्ठाभरणम्; आवापकः; परिहार्यः; कटकः; पारिहार्यः; शङ्खकः; कम्बुः; कुण्डलम्; 'सहेमसूत्रैर्म-णिभिः केयूरैर्वलयैरपि'—इति रामायणे (२।३२।५)। मण्डलम्; 'अश्रान्तः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः। समर्थः क्रान्तुमर्केण तवायं प्रतिपादितः'—इति मार्कण्डेये (२०।४९)। अस्थिविशेषः; 'कपालरुचकतरुणवलय-नलकसंज्ञानि। पाणिपादपार्श्वपृष्ठोरःसु वलयानि'—इति सुश्रुतः। वैद्यकोक्ताग्निकर्मविशेषः; 'तत्र रोगाधि-ष्ठानभेदादग्निकर्म चतुर्धा भिद्यते। तद्यथा वलयबिन्दु-लेखाप्रतिसारणानीति, दहनविशेषाः'—इति सुश्रुतः। वेष्टनम्; 'सवेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्। अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव'—इति रघौ (१।३०)। पुं. [वलयवदाकृतिरस्त्यस्येति। अर्श आदित्वात् अच्] अष्टादशगलरोगान्तर्गतगलरोगविशेषः; 'वलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य। त सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति'—इति भावप्रकाशः। वेला; कङ्कणं; दण्डव्यूहविशेषः; 'सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयः'—इति कामन्द-कीये नीतिसारे (१९।४५)। ५५७

वलयितम् त्रि. [वलयवत् कृतमिति। वलय+तत्करो-तीति णिच्, ततः क्त। यद्वा वलयं तदाकृतिर्जातमस्येति। वलय+इतच्] वेष्टितं; निवृतं; परिवृतं; परिक्षिप्तम्;

'नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम्'—इति गीतगोविन्दे (११।२६)। 'इन्धनमालावलयितबाहुः परधनहरणे साक्षाद् राहुः। रण्डायौवनभञ्जनवीरः कीर्तनपतने मल्लशरीरः'—इति वैरागिमङ्गले। ७१२

वलीकः पुं.– क्ली. [वलते आवृणोति भित्त्यादिकम्। 'अलीकादयश्च' इति साधुः] नीध्रं; पटलान्तम्। ३०३

वल्कम् क्ली. [वलते इति, वल संवरणे+'शूकवल्कोल्काः' इति कप्रत्ययान्तो निपातितः] वल्कलः; 'गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः। पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे'—इति रघौ (८।११)। शल्कः; खण्डं; पुं. पट्टिकालोध्रः। १८३

वल्कलः पुं.– क्ली. [वल तेसंवृणोतीति, वल्+बाहुलकात् कलन्] वृक्षत्वक्; त्वक्; वल्कं; त्वचा; त्वचं; चोचं; चोलकं; शल्कं; छल्लकं; छल्लिः; छल्ली; चीतकम्; 'तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ'—इति महाभारते (१।१५६।२)। क्ली. त्वचम्; 'दालचीनी' इति भाषा। १८३

वल्गा स्त्री. [वल्ग्यतेऽश्वोऽनयेति। वल्ग्+करणे घञ्+टाप्] दन्तालिका; अवक्षेपणी; रश्मिः; कुशा; 'लगाम' इति भाषा। 'वल्गान्मध्येऽश्ववाराणां नृत्यते वाग्रवाजिना। वल्गाङ्केनोद्वहल्लम्बं शिरसा वामपाणिना' —इति राजतरङ्गिण्याम् (५।३४७)। ४४२

वल्गुः त्रि. [वलते इति, वल् संवरणे संचरणे च+'वलेर्गुक् च' इति उ प्रत्ययः गुगागमश्च धातोः] सुन्दरः; 'तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत् सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे। पस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम्'—इति रघौ (५।६८)। पुं छागः। ४४२

वल्भनम् क्ली. [वल्भ भक्षणे+भावे ल्युट्] भक्षणम्। ३२५

वल्मिकः पुं.– क्ली. [पृषोदरादित्वेन ह्रस्वमध्यः] वल्मीकः; वाल्मीकिः; वल्मीकूटं; वामलूरः। ६४४

वल्मीकः पुं.– क्ली. [वलते इति, वल् संवरणे+'अलीकादयश्च' इत्यत्र वलतेर्मुडागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकनन्तो निपातितः] उपदीकाकीटकृतमृत्तिकास्तूपः; वामलूरः; नाकुः; वल्मिकः; वाल्मीकः; वाल्मिकिः; वाल्मीकिः; पुगलकः; शक्रमूर्द्धा; कृमिशैलकः; 'वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य'—इति मेघदूते (१५)। पुं. [वल्मीकः उपदीकाकृतमृत्तिकास्तूपः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति, अच्] वाल्मीकिमुनिः; रोगविशेषः; 'क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक्। गाढमुत्सादनं कुर्याद्रूरुस्तम्भे प्रलेपनम्।' 'शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत्। विधानेनार्वुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत्'—इति भावप्रकाशः। ६४४

वल्मीकिः पुं.– वल्मीकः; वामलूरः। ६४४

वल्लः पुं. [वल्लते संवृणोतीति। वल्ल्+अच्] निष्पावकः। गुञ्जात्रयपरिमाणम्; 'वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ'—इति लीलावती। द्विगुञ्जा; 'विषटङ्कवलिम्लेच्छदन्तीबीजं क्रमाद् बहु। दन्त्यम्बुमर्दितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः। वल्लं व्योषेण चार्द्रस्य रसे च सितया सह'—इति रसेन्द्रसारसंग्रहः। सार्द्धगुञ्जा; 'गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तथा सार्द्धया। वल्लो वल्लचतुष्टयेन भिषजां माषा मतस्तच्चतुः'—इति राजनिर्घण्टः। ५८४

वल्लकी स्त्री. [वल्लते इति। वल्ल्+क्वुण्, गौरादित्वाद् ङीष्] घोषवती; वीणा; विपञ्ची; परिवादिनी; माघे (१।९)। सल्लकीवृक्षः; 'वल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा। महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी च बहुस्रवा'—इति भावप्रकाशः। ९६

वल्लभः त्रि. [वल्ल् संवरणे+'रासिवल्लिभ्यां च' इति अभच्] दयितः; चक्षुष्यः; सुभगः; प्रियः; 'पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्याद् वल्लभेभ्यश्च भूपतेः'—इति कामन्दकीयनीतिसारे (५।१९)। अध्यक्षः; गवाध्यक्षः; पुं. दयितः; सल्लक्षणतुरङ्गमः; जह्नुवंशीयवलाकाश्वस्य पुत्रः; स च कुशिकस्य पिता। 'वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः। कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः'—इति महाभारते (१३।४।५)। ३६७

वल्लरम् क्ली. [वल्लते इति, वल्ल्+अरन्] मञ्जरिः; कृष्णागुरुः; गहनं; कुञ्जम्। १८५

वल्लरिः, वल्लरी स्त्री. [वल्ल+क्विप्। वल्लं संवरणं ऋच्छतीति। ऋ+'अच इः', कृदिकारादिति वा ङीष्] मञ्जरी; 'अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी'—इति कुमारे (४।३१)। चित्रमूलं; मेथिका; 'मेथिका मिथिनिर्मेथिर्दीपनी बहुपुत्रिका। बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा। वल्लरी चैत्र कामन्था

मिश्रपुष्पा च करवी। कुञ्चिका बहुपर्णी च पित्त-जिद्वायुनुद्द्विधा'—इति भावप्रकाशः। १८५

वल्लवः त्रि. [वल्लमानन्दं वातीति। वल्ल+वा+क] आरालिकः; सूपकारः; सूदः; बल्लवः। ४३१

वल्लवः पुं. [वल्ल् प्रीतौ सौत्रः+ततो घञ्, वल्लं प्रीतिं वातीति, वा+क] गोपः; आभीरः; महाशूद्रः; गोपालः; बल्लवः; 'द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैले, दधति दधनि क्षीरानारवान् वारिणीव। शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते, कलसिमुदधिगुर्वी वल्लवा लोडयन्ति'—इति माघे (११।८)। भीमसेनः; विराट-नगरे छद्मवासकाले एवास्य एतन्नाम आसीत्। 'पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः'–इति महाभारते (४।२।१)। ५८७

वल्लिः स्त्री. [वल्लते संवृणोति वृक्षादीनिति। वल्ल्+'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन्] लता; प्रतानिनी; वल्ली; प्रततिः; व्रततिः; 'वल्लिर्वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति'—इति महाभारते (१२।१८४।१३)। पृथिवी। १८०

वल्ली स्त्री. [वल्लि+ङीष्] लता; सा च भूमिप्रसारा वर्षमात्रस्थायिनी कूष्माण्डाद्या। 'विदारीसारिवारजनी-गुडूच्योऽजश्रृङ्गी चेति वल्लीसंज्ञाः'—इति सुश्रुतः। अजमोदा; कैवर्तिका; चव्यम्। १८०

बल्वजः पुं. [बल्वे पर्वते जातः इति। बल्व+जन्+ड] तृणविशेषः; मौञ्जीपत्रा; बल्वजः; उलपः; दृढपत्री; तृणक्षुः; तृणवल्वजा; दृढतृणा; पानीयाश्रा; दृढक्षुरा; 'मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मान्तकबल्वजैः। त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा'–इति मनुः (२।४३)। १९१

वशा स्त्री. [वष्टि कामयते, वश् कान्तौ+अच्+टाप्। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इति अप् वा] करिणी; हस्तिनी; 'असिञ्च्यते स ताभिश्च वशाभिरिव वारणः' —इति कथासरित्सागरे(६।११०)। बन्ध्या (२६९); 'वन्ध्याऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च। पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च'—इति मनुः.(८।२८)। (४८२) योषा; युवती; सुता; स्त्रीगवी; बन्ध्या-गवी; 'त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः'—इति ऋग्वेदे (२।७।५)। 'वशाभिर्वन्ध्याभिर्गोभिः'—इति तद्भाष्ये सायणः। वशीभूता; 'सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम्। स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणाद्वै सा वशा भवेत्'—इति गारुडे १८३ अध्याये। २२५

वशीकरणम् क्ली. [वश्+कृ+भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्वि] मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणं; वशक्रिया; संवदनं; मूलीकर्म; कार्मणं; संवननम्। ७१६

वषट्कृतम् त्रि. [वषडिति मन्त्रेण कृतम्] हुतम्; 'अग्नौ हुतं तु यद्धव्यं तत् स्यात्त्रिषु वषट्कृतम्'—इति शब्दरत्नावली। ४१७

वष्कयणी, वष्कयिणी स्त्री. [वष्कय एकहायनो वत्सः तेन नीयते इति। नी+क्विप्। गौरादित्वाद् ङीष्] चिरप्रसूता गौः; प्रौढवत्सा गौः। २६९

वसतिः स्त्री. [वस् निवासे+'वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्' इति भावाधिकरणादौ अति] यामिनी; निशा; रात्रिः; जैनाश्रमः (८०७); वासः; 'धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं, दीर्घोच्छ्वासमुदश्रुणा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता। अध्वन्येन विमुक्त-कण्ठकरुणं रात्रौ तथा क्रन्दितं, ग्रामीणैर्व्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा'—इति अमरुशतके (११)। निकेतनम्; 'रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्द-विक्लवाः। वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रियाः त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः'—इति कुमारे (४।११)। १०८

वसती स्त्री. [वसति+कृदिकारादिति ङीष्] यामिनी; रात्रिः; वासः; निकेतनम्। १०८

वसन्तः पुं. [वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति। वस्+'तॄभूवहि-वसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' इति झच्] ऋतुविशेषः; चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः; पुष्पसमयः; सुरभिः; मधुः; माधवः; फल्गुः; ऋतुराजः; पुष्पमासः; पिकानन्दः; कान्तः; कामसखः; 'द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं, स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः। सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः सर्वं प्रिये ! चारुतरं वसन्ते'—इति ऋतुसंहारे (६।२)। अतिसारः; षड्रागान्तर्गत-द्वितीयरागः; 'रागाः षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु। भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा।' ११३

वसन्तजा स्त्री. [वसन्ते वसन्तकाले जाता इति। वसन्त+जन्+ड] रागिणीभेदः; वासन्तीलता; वसन्त-कालोद्भवे त्रि.। १०२ अ

वसन्तसखः पुं. [वसन्तस्य सखा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्] कामदेवः ।

वसा स्त्री. [वसति वस्ते वा । वस् निवासे, वस् आच्छादने वा+अच् । स्त्रियां टाप्] मांसप्रभवधातुविशेषः; मेदः; वपा; 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता'—इति सुश्रुतः । मांसरोहिणी । ६३५

वसुः पुं. [वसतीति, वस्+उ] रश्मिः; किरणः; अनलः (६२); क्ली. [वसत्यनेनेति, वस्+'शृस्वृस्निहीति'उ] धनम् (८०); 'बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् । वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजनम्'–इति रघौ (८।३१) । रत्नं (१७६); (८५०) अग्निः; अनलः; वनं; रश्मिः; रत्नं; गणदेवताविशेषः; त्रिदशविशेषः; 'धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः'—इति भरतः । 'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः'—इति महाभारते । क्ली. वृद्धौषधं; श्यामं; हाटकं; जलं; पुं. वकवृक्षः; योक्त्रं; राजा; धनाधिपः; साधुः; पीतमुद्गः; वृक्षः; पुष्करिणी; शिवः; सूर्यः; विष्णुः; 'वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः'—इति महाभारते (१३।१४९।८७) । 'वसन्ति भूतान्यत्र, एतेषु स्वयमपीति वसुः'—इति तत्र शङ्करभाष्यम् । अष्टसंख्या; 'युग्मानि कृतभूतानि षण्मनोर्वसुरन्ध्रयोः'–इति तिथ्यादितत्त्वम् । वकुलः; बृहद्बोलसरी; 'शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो वुको वसुः'—इति भावप्रकाशः । स्त्री. [वस्+उ] दीप्तिः; वृद्धौषधं; दक्षस्य कन्याविशेषः; सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा; त्रि. मधुरं; शुष्कम् । ३९

वसुदेवः पुं. [वसुना धनेन दीव्यतीति । वसु+दिव्+अच्] श्रीकृष्णजनकः; आनकदुन्दुभिः; शूरः; कृष्णपिता; 'कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी । पूर्वपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम्'–इति ब्रह्मवैवर्ते । कलियुगराजविशेषस्य देवभूतेरमात्यः; 'शुङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः'—इति भागवते (१२।१।१८) । [वसवो देवता यस्य] धनिष्ठानक्षत्रे क्ली. । वसुदेवता; 'घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव'—इति वराहसंहितायाम् (७।११) । २७

वसुधा स्त्री. [वसूनि रत्नानि दधाति धारयतीति । वसु+धा+क] पृथ्वी; पृथिवी; 'राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गना सर्वस्वम्'—इति साहित्यदर्पणे । [वसु धनं दधाति दत्ते इति । धा+क्विप्] धनदातरि त्रि. । 'वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च'–इति वाजसनेयसंहितायाम् (२७।१५) । 'वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः क्विबन्तात् तमप्'–इति तद्भाष्ये महीधरः । १५६

वसुन्धरा स्त्री. [वसूनि धारयतीति । वसु+धृ+'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' इति खच्, 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम्] पृथिवी; पृथ्वी; भूमिः; 'निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् । तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा'—इति विष्णुपुराणे (१।४।११) । श्वफल्कस्य कन्या; 'विश्रुता शाम्बमहिषी कन्या चास्य वसुन्धरा । रूपयौवन सम्पन्नासर्वसत्त्वमनोहरा'—इति हरिवंशे (३८।५३) । पुं. प्लक्षद्वीपस्य वर्षपुरुषभेदः; 'प्लक्षवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्यधरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते'—इति भागवते (५।२०।११) । १५७

वसुमती स्त्री. [वसूनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति । वसु+मतुप्+ङीप्] पृथिवी; 'तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता । वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः'—इति रघौ (८।८३) । १५६

वस्कयनी स्त्री. [वस्कयः एकहायनो वत्सः तेन नीयते इति । वस्कय+नी+क्विप्+ङीप्] चिरप्रसूता गौः; वष्कयणी; 'वस्कयन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः'—इति भावप्रकाशः । २६९

वस्तः पुं. [वस्त्यते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त+कर्मणि घञ्] छागः; बस्तः; छगलः; छगः; बर्करः; 'यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा । तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम्'—इति मार्कण्डेय (४३।१२) । २७७

वस्तिः स्त्री. ['वस्+वसेस्तिः' इति ति] वस्त्रस्य दशा; अमरमते बहुवचनान्तोऽयम् पुंस्यपि; 'स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः'—इत्यमरः

(२।६।११४)।पु.–स्त्री. [वसति मूत्रादिकमत्र वस्+'वसेस्तिः' इति ति] नाभेरधोभागः; [वस्ते आच्छादयति मूत्राशयपुटम्] मूत्राशयपुटः। ५५१

वस्त्रम् क्ली. [वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति। वस् आच्छादने+सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] परिधानाद्युपयुक्त-कार्पासादिनिर्मितवस्तु; आच्छादनं; वासः; चेलं; वसनम्; अंशुकं; सिचयः; प्रोतः; लक्तकः; कर्पटः; शाटकः; कशिपु; वासनं; द्विचयं; प्रोतं; छादं; वासम्; 'सूर्ये चाल्पधनं व्रणः शशिदिने क्लेशः सदा भूमिजे, वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः। नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भार्गवे, शौरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने'—इति कर्मलोचनम्। ५४८

वस्त्रस्यान्तः पुं.– वस्त्रान्तः; अञ्चलः; वस्त्राञ्चलः। ५५०

वहः पुं. [वहति युगमनेनेति। वह्+'गोचरसञ्चरेति' घ प्रत्ययेन साधुः] वृषस्कन्धप्रदेशः; 'यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ। दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः'—इति महाभारते (४।२।२१)। [वहतीति। वह्+अच्] घोटकः; वायुः; पन्थाः; नदः; वाहके त्रि.। 'आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः'— इति मनुः (१।७६)। २६७

वह्निः पुं. [वहति धरति हव्यं देवार्थमिति। वह्+'वहिश्रिश्रुय्विति' नि] अग्निः; जातवेदाः; अनलः; 'जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः। आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः।' चित्रकः; भल्लातकः; 'मञ्जिष्ठाक्षौ वासको देवदारु पथ्यावह्नी व्योषधात्रीविडङ्गम्'—इति सुश्रुतः। निम्बूकः; रेफः; दैत्यविशेषः; 'बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथनैर्ऋतिः'—इति महाभारते (१२।२२७।५०)। तुर्वसुपुत्रः; 'तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चात्मजः'—इति हरिवंशे (३२।११७)। कुकुरपुत्रः; 'कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः'—इति भागवते (९।२४।१९)। मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्यपुत्रविशेषः; 'महांशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः'—इति भागवते (१०।६१।१६)। ६२

वह्निरेताः [स्] पुं. [वह्नौ रेतो यस्य। अग्निनिषिक्तवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम्] शिवः; स्वर्णम्। १२

वा अव्य. [वा+क्विप्] विकल्पः; 'धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे'—इति मनुः (२।११२)। उपमा; इवार्थे; 'व्योमपश्चिमकलास्थितेन्दु वा, पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम्'—इति रघौ (१९।५१)। वितर्कः; 'किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः। मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन!'—इति महाभारते (१।१५४।२३)। पादपूरणम्; 'देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि। यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि'—इति रामायणे (१।२५।३)। समुच्चयः; एवार्थः; 'सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः'—इति किराते (३।१३)। ८७३

वाः क्ली. [वारयतीति, वृञ्+णिच्+क्विप्] जलं; सलिलं; नीरम्; 'गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद् वाः श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः'—इति भागवते (१०।३३।२२)। ६४८

वाक् [च्] स्त्री. [उच्यतेऽसौ,अनयावेति। वच्+'क्विब् वचिप्रच्छीति' क्विप्, दीर्घोऽसम्प्रसारणं च] सरस्वती; गीः; वाणी; 'प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्योतदीपिकाम्। बृहत्कथायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्यहम्'—इति कथासरित्सागरे (१।३)। वाक्यम्; वचनम्; 'अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्। वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता'–इति मनुः (२।१५९)। ८

वाक्यम् क्ली. [उच्यते इति, वच्+ण्यत्, 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वं, शब्दसंज्ञात्वात् 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इति निषेधो न] पदसमुदायः; तिङन्तचयः; सुबन्तचयः; कारकान्विता क्रिया; 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतं च वदेत् क्वचित्। नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात्कदाचन।' १४१

वागुरा स्त्री. [वातीति, वा गतिबन्धनयोः+'मद्गुरादयश्च' इति उरच् प्रत्ययेन गुगागमेन च साधुः] मृगबन्धनार्थजालविशेषः; मृगबन्धनी; मृगजालिका। ५९७

वागुरिकः पुं. [वागुरया चरतीति। वागुरा+'चरति' इति ठक्] व्याधः; वागुरया मृगादीन् बध्नाति यः; मृगयुः; लुब्धकः; 'श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः'—इति रघौ (९।५३)। ५९६

वागुसः पुं.– महामत्स्यविशेषः । ६५९
वाचंयमः पुं. [वाचो वाक्याद् यच्छति विरमतीति। वाच्+यम् उपरमे+'वाचि यमो व्रते' इति खच्। 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति अमन्तत्वं निपात्यते] मुनिः; मौनव्रती; 'वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात्'–इति छान्दोग्ये (५।२।८)। ४१२
वाचस्पतिः पुं. [वाचः पतिः, 'षष्ठ्याः पतिपुत्रेति' षष्ठ्या अलुक्, विसर्गस्य सः] वचसाम्पतिः; बृहस्पतिः; 'वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्'—इति कुमारे (२।३०)। शब्दप्रतिपालके त्रि.। 'वाचस्पते निषेधे मान्यथा मदवरं वदान्'—इति ऋग्वेदे (१०।१६६।३) 'हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव'—इति तद्भाष्ये सायणः। ४७
वाजः पुं. [वजति अनेन। वज् गतौ+'हलश्चेति' घञ्, निष्ठायां सेट्त्वान्न कुत्वम्] पिच्छं; पक्षः; वेगः (४४३); (४६८) शरपक्षः; पत्रपाली; 'विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः'—इति भागवते (१०।५९। १६)। निस्वनः; मुनिः; क्ली. घृतम्; 'वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (९।१)। यज्ञः; अन्नम्; 'यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः'—इति ऋग्वेदे (४।२२।३)। 'वाजेभिरन्नैः'–इति तद्भाष्ये सायणः। वारि; संग्रामः; 'अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्निं वाजेषु दुष्टुरम्'—इति ऋग्वेदे (५। ३५।१)। बलम्; 'वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु'—इति ऋग्वेदे(५।८५।२)। २३९
वाजिनी स्त्री. [वाजो वेगः अस्ति अस्याः। वाज+इनि, ङीप्] घोटकी; वडवा; वामी; प्रसूका; आर्तवी; अश्वगन्धा; उषा। ४४०
वाजिशाला स्त्री. [वाजिनां शाला गृहम्] घोटकगृहं; मन्दुरा; 'अस्तबल' 'घुड़साल' इति भाषा। २९६
वाजी [न्] पुं. [वाजः पक्षो वेगो वास्त्यस्येति। वाज+इनि] पक्षी; (४३६) घोटकः; 'शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः'–इति रघौ (३।४३)। [वाजः पक्षोऽस्त्यस्येति] बाणः; वासकः; [वजति गच्छतीति, वज्+णिनि] त्रि. चलनवान्; 'वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षिप्रियमासधस्थम्'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (२९।१)। 'वजति वाजी, वज् गतौ, चलनवान्'—इति तद्भाष्ये महीधरः। [वाजमन्नमस्यास्तीति] अन्नवान्; 'तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत्'–इति ऋग्वेदे (३।२।१४)। 'वाजिनम् अन्नवन्तम्' —इति तद्भाष्ये सायणः। [वाजः पक्षोऽस्त्यस्येति] पक्षविशिष्टः; 'मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना'—इति भागवते (४।७।१६)। २३८
वाञ्छा स्त्री. [वाञ्छनमिति, वाछि इच्छायाम्, गुरोश्चेत्य, टाप्] आत्मवृत्तिगुणविशेषः; इच्छा; काङ्क्षा; स्पृहा; ईहा; तृट्; लिप्सा; मनोरथः; कामः; अभिलाषः; तर्षः; आकाङ्क्षा; कान्तिः; अग्रचयः; दोहदः; अभिलाषः; अभिलाषा; रुक्; रुचिः; मतिः; दोहलं; छन्दः। 'सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिष्यतां प्रति। त्वत्पुत्र्यास्तदिहैवैषा भवता प्रेष्यतामिति'— इति कथासरित्सागरे (११।२७)। ७१०
वाञ्छितम् त्रि. [वाञ्छ्+क्त] अभिलषितम्; 'अविच्छेदं पठेद्धीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम्। शुक्लाम्बरधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम्। वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः। इति ब्रह्मा स्वयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम्'—इति तन्त्रसारः। ५३५
वाञ्छितोऽर्थः पुं.— मनोरथः। ५३५
वाटः पुं. [वट्यते वेष्ट्यते इति। वट्+घञ्] आवेष्टकः; वृतिः; मार्गः; वृतिस्थानम्; 'मुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृतिः'—इति हेमचन्द्रः। वास्तु; मण्डपः; 'छत्रं सदण्डं सजलं कमण्डलुं विवेश बिभ्रद्धयमेधवाटम्'—इति भागवते (८।१८।२३)। ['वटस्येदमिति, वट्+अण्] वटसम्बन्धिनि त्रि.। 'ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलव्यौदुम्बुरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः'—इति मनुः (२।४५)। क्ली. वरण्डः; गात्रभेदः; 'वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः'—इति हैमः। २९०
वाडवः पुं. [वडवाया अपत्यं, वडवानां समूहो वा, अण्] वडवानलः; और्वः; समुद्रवह्निः; वडवाग्निः; (३९१) ब्राह्मणः; विप्रः। ७०
वाडवेयः पुं. [वडवा+ढक्] अनड्वान्; वृषभः; वृषः; ऋषभः; बलीवर्दः। २६३
वाढम् अव्य. [वह्+क्त, ढत्वादयः] अवश्यं; भृशम्। ८३६

बाणः पुं. [वण् शब्दे+घञ्] नीला झिण्टी; नीलझिण्टी। २०५

वाणिज्यम् क्ली. [वणिजां कर्म, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, वृद्धिः] वणिज्यं; वणिज्या। ७६१

वाणिनी स्त्री. [वण् शब्दे+णिनि+ङीप्] विदग्धा; मत्ता; मत्तस्त्री। 'यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम्। वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि कोलम्बयेदाहरणाय हस्तम्'—इति रघौ (६।७५)। नर्तकी; षोडशाक्षरच्छन्दोविशेषः; 'नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः।' ४८९

वाणी स्त्री. [वण् शब्दे, इञ्, वाणि+ङीप्] सरस्वती; वाक्; वचनम्; 'चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम्। सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतं च चिन्तयेत्'—इति मार्कण्डेये (४१।४)। वपनम्। ८

वातः पुं. [वातीति, वा+क्त] पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूतम्; गन्धवहः; वायुः; पवमानः; महाबलः; पवनः; स्पर्शनः; गन्धवाहः; मरुत्; आशुगः; श्वसनः; मातरिश्वाः; नभस्वान्; मारुतः; अनिलः; समीरणः; जगत्प्राणः; समीरः; सदागतिः; जीवनः; पृषदश्वः; तरस्वी; प्रभञ्जनः; प्रधावनः; अनवस्थानः; धूननः; मोटनः; खगः; रोगभेदः; 'पलद्वयं सैन्धवं च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम्। पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः। ग्रहगृह्यप्लवप्लीहसर्ववातविकारनुत्'—इति गारुडे। ७५

वातकी [न्] त्रि. [वातोऽतिशयितोऽस्त्यस्येति। वात+'वातातीसाराभ्यां कुक् च' इति इनि, कुक् च] वातरोगी; वातव्याधियुक्तः। ६०६

वातप्रमीः पुं.—स्त्री. [वातं प्रमिमीते वाताभिमुखं गच्छतीति। वात+प्र+मा माने+'वातप्रमीः' इति ईप्रत्ययेन साधुः] वातमृगः; हरिणभेदः; वातायुः; हरिणः; नकुलः; अश्वः; वायुवद्वेगगामिनि त्रि.। 'सिन्धोरिव प्राध्वणे शूधनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः'—इति ऋग्वेदे (४।५८।७)। २३०

वातरोगी [न्] त्रि. [वातरोगोऽस्त्यस्येति। वातरोग+इनि] वातरोगयुक्तः; वातकी; वातसहः। ६०६

वातसहः त्रि. [वातं वातजनितरोगं सहते। वात+सह्+अच्] अत्यन्तवायुयुक्तः; वातरोगी; वातकी; 'वातासहो वातसहो वातूलो वातुलोऽपि च'—इति शब्दरत्नावली। ६०६

वातायनम् क्ली. [वातस्य अयनं गमनागमनमार्गः] गवाक्षः; 'लीलागारस्य बहिः सखीषु चरणातिथौ मयि प्रियया। प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५१०)। पुं. [वातस्येव अयनं गतिर्यस्य] घोटकः। ३०४

वात्या स्त्री. [वातानां समूहः। वात+'पाशादिभ्यो यः' इति य] वातसमूहः; 'आसङ्गिनी च वाताली स्याद्वात्या वातमण्डली'—इति त्रिकाण्डशेषः। 'ववौ वायुः सुदुस्पर्शः फेत्कारानीरयन् मुहुः। उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः'—इति भागवते (३।१७।५)। ७७

वादनदण्डः पुं. [वादनस्य वाद्यस्य दण्डः यष्टिका] वाद्ययष्टिका; कोणः। ९८

वाद्यम् क्ली. [वद्+णिच्+कर्मणि यत्] वादयन्ति ध्वनयन्ति यत्; वादित्रम्; आतोद्यम्; 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंश्यादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्'—इत्यमरः। ९३

वाद्यभाण्डमुखम् क्ली. [वाद्यभाण्डानां मृदङ्गभेरीदुन्दुभ्यादीनां मुखम् ऊर्ध्वभागः] पुष्करः; वादित्रवक्त्रम्। ८५८

वाध्रीणसः पुं.— खड्गी; गण्डकः। २२७

वाध्रीनसः पुं.—वाध्रीणसः; खड्गी; गण्डकः। २२७

वानम् त्रि. [वै शोषणे+क्त। ओदितश्चेति नत्वम्] शुष्कफलं; शुष्कम्। [वनस्येदमिति, वन+अण्] वनसम्बन्धि; क्ली. [वा+ल्युट्] स्यूतिकर्म; कटः; गतिः; सुरुङ्गा; सौरभः; गोक्षीरजं; तवक्षीरं; जलसम्प्लुतवातोर्मिः। १८९

वानप्रस्थः पुं. [वनप्रस्थे भवः, अण्] वैखानसः; तृतीयाश्रमः; पुत्रमुत्पाद्य वनवासं कृत्वा अकृष्टपच्यफलादि भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति यः सः; मधूकवृक्षः; 'मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुश्रवः। वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेत्रमधूलकः'—इति भावप्रकाशः। पलाशवृक्षः; 'वातपोथः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः। राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। ३९४

वानरः पुं.— स्त्री. [वा विकल्पितो नरः; यद्वा वानं वने

भवं फलादिकं रातीति। वान+रा+क] पशुविशेषः; कपिः; प्लवङ्गः; प्लवगः; शाखामृगः; वलीमुखः; मर्कटः; कीशः; वनौकाः; मर्कः; प्लवः; प्रवङ्गः; प्रवगः; प्लवङ्गमः; प्रवङ्गमः; गोलाङ्गूलः; कपित्थास्यः; दधिशोणः; हरिः; तरुमृगः; नगाटनः; झम्पी; झम्पारुः; कलिप्रियः; किखिः; शालावृकः। 'हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च। वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाम्'—इति मनुः (११।१३६)। २३१

वानस्पत्यः पुं. [वनस्पतौ भवः। वनस्पति+'दित्यदित्यादित्येति' ण्य] पुष्पजातफलवद्वृक्षः; स तु आम्रजम्ब्वादिः। वनस्पतीनां समूहः; वनस्पतिसमूहे क्ली.। वनस्पतिजाते त्रि.। 'अद्रिरसि वानस्पत्यः'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१।१४)। 'हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वाद् अद्रिरसि'—इति तद्भाष्ये महीधरः। 'तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम्। वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे। चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः'—इति महाभारते (३।१२१।४)। १७९

वानीरः पुं. [वायति शुष्यति इति वै+क्विप्। वा शुष्यत् नीरं यस्मात्।] वेतसवृक्षः; वञ्जुलः; वृत्तपुष्पः; शाखालः; जलवेतसः; व्याधिघातः; परिव्याधः; नादेयः; जलसम्भवः; शीतः; विदुलः; वेतसः। २०१

वापिः स्त्री. [उप्यते पद्मादिकमस्यामिति। वप्+'वसिवपियजिराजिव्रजीति' इञ्] वापी; दीर्घिका। ६८४

वापी स्त्री. [वापि+कृदिकारादिति ङीष्] आहावः; दीर्घिका; कूपः। [उप्यते पद्मादिकम् अस्याम्] 'वाप्यां वापिरपि स्मृता'—इति द्विरूपकोषः। 'यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः'—इति वायुपुराणे। ६८४

वामः त्रि. [वमति वम्यते वेति। वम् उद्गिरणे+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ण, मित्संज्ञायां वा इत्यनुवृत्तेर्न वृद्धिबाधनम्। यद्वा वातीति। वा गतिगन्धनयोः+'अतिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदीति' मन्] चारुः; सुषमः; सव्यः (७५६); 'भालं वह्निशिखाङ्कितं दधदधिश्रोत्रं वहन् सम्भृत-क्रीडत्कुण्डलिजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छकण्ठच्छविः। वक्षो बिभ्रदहीनकञ्चुकचितं यद्वाङ्गनार्द्धस्य वो, भागः पुङ्गवलक्षणोऽस्तु यशसे वामोऽथवा दक्षिणः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।२)। (८०८) प्रतिकूलम्; प्रतीपः; विरुद्धः; 'दुःखेनोपार्ज्यन्ते पाल्यन्ते प्रत्यहं च लाल्यन्ते। वामाः स्त्रियो विमूढैरुपभुञ्जाना सुखं विगुणम्'—इति वैराग्यशतके (५३)। वल्गुः; सुन्दरः; 'स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ। आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुः मौर्वीव बाणान् सुषुवे रिपुघ्नान्'—इति रघौ (७।५७)। अधमः; वननीयः; 'अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणं वामं गृहपतिं नय'—इति ऋग्वेदे (६।५३।२) 'वामं वननीयम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। सायणः। वननीयं याचनीयं, वनु याचने इत्यस्य प्रयोगो ज्ञातव्यः। पुं. [वातीति। वा गतिगन्धनयोः+मन्] हरः; शिवः; महादेवः; 'प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल। वयं च तत्राभिसराम वाम! ते यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति'—इति भागवते (४।३।८)। कामदेवः; पयोधरः; श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः; संग्रामजित् बृहत्सेनः शूरप्रहरणोऽरिजित्। जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः'—इति भागवते (१०।६१।१७)। क्ली. धनं; वास्तूकम्। ६८९

वामदेवः पुं. [वामः श्रेष्ठः सुन्दरः, फणिकपालादिना विपरीतो वा देवः] शिवः; शङ्करः; महादेवः; उमापतिः; 'वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः'—इति महाभारते (१३।१७।७०)। ऋषिप्रभेदः; मुनिविशेषः; 'आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः। एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः'—इति पञ्चदश्याम् (९।४५)। १२

वामनः पुं. [वामयति वमति वा मदमिति। वम्+णिच्+ल्यु] दक्षिणदिग्गजः; कुमुदाञ्जनः; 'तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाविनिवेशिता ये द्विरदपतयः ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः'—इति भागवते (५।२०।३९)। ह्रस्वः; रघौ (१९।५१)। 'प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः'—इति रघौ (१।३)। अङ्कोटवृक्षः; हरिः; 'उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः'—इति महाभारते (१३।१४९।३०)। शिवः;

'वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षश्च वामनः'—इति महाभारते (१३।१७।८०)। अश्वभेदः; 'एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः। यमजं वाजिनं विन्द्याद्वामनं वामनाकृतिम्'—इति अश्ववैद्यके (३।१५३)। दनोः पुत्रभेदः; 'अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा'—इति हरिवंशे (३।८२)। भुजङ्गभेदः; 'कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा। नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः'—इति महाभारते (१।३५।६)। गरुडवंशीयपक्षिविशेषः; 'पङ्कजिद्वज्रनिष्कुम्भो वैनतेयोऽथ वामनः। वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा—इति महाभारते (५।१०१।१०)। हिरण्यगर्भस्य सुतभेदः; 'गार्गः पृथुस्तथैवाग्रचो जान्यो वामन एव च'—इति हरिवंशे (२५३।६)। क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वतविशेषः; 'क्रौञ्चद्वीपे महाराज! क्रौञ्चो नाम महागिरिः। क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः। अन्धकारात्परो राजन् मैनाकः पर्वतोत्तमः। मैनाकात्परतो राजन्! गोविन्दो गिरिरुत्तमः'—इति महाभारते (६।१२।१७-१८)। तीर्थभेदः; 'ततस्तु वामनं कृत्वा सर्वपापप्रमोचनम्'—इति महाभारते (३।८४।१२२)। महापुराणान्यतमः; 'अयुतं वामनाख्यं च वायव्यं षट् शतानि च। चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनक!'—इति देवीभागवते (१।३।७)। विष्णोः पञ्चमावतारः; 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहश्च वामनः। रामो रामश्च कृष्णश्च क्रमाद् द्वौ बुद्धकल्किनौ।' 'वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम्। वामनं च प्रतिग्राही तेन मे वामने रतिः। वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च। वामनस्तारको द्वाभ्यां तेनेदं वामने नमः—इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः। १०४

वामनः त्रि. [वामयतीति। वम्+णिच्+ल्यु] अतिक्षुद्रः; न्यङ्; नीचः; खर्वः; ह्रस्वः; अनुच्चः; अनायतः; 'विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्तुं कर्तुं विनिर्माति तदन्तभिन्नैः। ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि'—इति नैषधे (२२।५७)। ६११

वामनेत्रा स्त्री. [वामे सुन्दरे अराले वा नेत्रे यस्याः] नारी; वामलोचना; वामा; अङ्गना; वामाक्षी; **क्ली.** [वर्णन्यासे वामं नेत्रं स्पृश्यं येन] दीर्घैकारः; 'ईस्त्रिमूर्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम्'—इति वर्णाभिधानम्। 'ईशो वैश्वानरस्थः शशधरविलसद्वामनेत्रेण युक्तो, बीजन्ते द्वन्द्वमन्यद्विगलितचिकुरे कालिके ये जपन्ति'—इति श्यामास्तोत्रम्। ४८१

वामलूरः पुं. [वामं यथा तथा लुनातीति। वाम+लू+बाहुलकाद् रक्] वल्मीकूटः; नाकुः; वल्मीकः; 'जटाटवीकोटरान्तः कृतनीडाण्डजाश्च ये। प्ररूढवामलूराङ्गाः स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः'—इति काशीखण्डे (२२।१९)। ६४४

वामा स्त्री. [वमति सौन्दर्यम् इति। वम्+ज्वलादित्वाद् ण+टाप्। यद्वा वमति प्रतिकूलमेवार्थं कथयति। यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्या इति। 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्] सामान्या स्त्री; 'श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति वामाम्। पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति रामाम्'—इति गीतगोविन्दे (१।४६)। दुर्गा; 'वामं विरुद्धरूपं तु विपरीतं तु गीयते। वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः'—इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः। लक्ष्मीः; सरस्वती। ४८१

वामी स्त्री. [वमति गर्भम्। वम्+'ज्वलितिकषन्तेभ्यो णः' इति ण, गौरादित्वाद् ङीष्। 'अनाचमिकमिवमीनाम्' इति न 'नोदात्तेति' वृद्धिबाधकता] अर्वती; वडवा; वाजिनी; 'अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः'—इति रघौ (५।३२)। शृगाली; रासभी; करभी। ४४०

वायसः पुं. [वयते इति। वय् गतौ+'वयश्च' इति असच् स च णित्] अरिष्टः; करटः; कागः; काकः; बलिपुष्टः; सकृत्प्रजः; एकदृक्; बलिभुक्; ध्वाङ्क्षः; चिरञ्जीवी; अगरुवृक्षः; श्रीवासः; वायससम्बन्धिनि त्रि.। 'स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः। सर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः। अर्धाध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः। अनागतमतीतं च यच्च सम्प्रति वर्तते'—इति महाभारते (१२।८२।७-८)। २४५

वायुः पुं. [वातीति, वा गतिगन्धनयोः+'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इति उण्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] उत्तरपश्चिमदिक्कोणाधिपतिः; पञ्चभूतान्तर्गतभूतभेदः; श्वसनः; स्पर्शनः; मातरिश्वा; सदागतिः; पृषदश्वः; गन्धवहः; गन्धवाहः; अनिलः;

आशुगः; समीरः; मारुतः; मरुत्; जगत्प्राणः; समीरणः; नभस्वान्; वातः; पवनः; पवमानः; प्रभञ्जनः; अजगत्प्राणः; खश्वासः; वाहः; धूलिध्वजः; फणिप्रियः; वातिः; नभःप्राणः; भोगिकान्तः; स्वकम्पनः; अक्षतिः; कम्पलक्ष्मा; शसीनिः; आवकः; हरिः; वासः; सुखाशः; मृगवाहनः; सारः; चञ्चलः; विहगः; प्रकम्पनः; नभःस्वरः; निश्वासकः; स्तनूनः; पृषतांपतिः; 'वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता। बलं शैघ्रं च मोक्षश्च कर्म चेष्टात्मता भवः'—इति महाभारते। असुरविशेषः; 'दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रियः। वायुर्मरिष्टो नमुचिः शम्बरो विजयो महान्'—इति हरिवंशे (२।८५) । ७५

वायुसखः पुं. [वायोः सखा, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्] अग्निः; वह्निः। ६२

वायुसखा [खि] पुं. [वायुः सखा यस्येति विग्रहे समासान्ताभावपक्षे टजभावात् 'अनङ् सौ' इति अनङादेशः] अग्निः; वह्निः; अनलः। ६२

वारः पुं. [वारयति व्रियते वेति। वृ+णिच्+अच्। वृ+घञ् वा] समूहः; (७५०) अवसरः; क्षणः; 'एकैकश्चापि पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम्। स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः'—इति महाभारते (१।१६।७) । सूर्यादिवासरः; द्वारः; हरः; कुब्जवृक्षः; बालः; 'वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वा मत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान्'—इति ऋग्वेदे (२।४।४)। वरणीये त्रि.। ६८७

वारणः पुं. [वारयति परबलमिति । वृ+णिच्+ल्यु] हस्ती; करी; गजः; 'इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना, यदूढया वारणराजहार्यया। विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया, महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति'—इति कुमारे (५।७०)। वारबाणः; कञ्चुकः; कवचः; बाणवारः; 'वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः। सुपार्श्व सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्'—इति महाभारते (४।४०।२)। [वारि जले रणति चरतीति। वार्+रण्+अच्] जलजाते त्रि.। 'ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम्। अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम्'—इति हरिवंशे (३१।४८)। 'वारि जले रणति चरतीति वारणः समुद्रोद्भवः'—इति तट्टीकायां नीलकण्ठः। २१४

वारमुख्या स्त्री. [वारे वेश्यासमूहे मुख्या श्रेष्ठा] जनैः सत्कृता वेश्या; 'वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः'—इति भागवते (१।११।२०) । ४९०

वारयिता पुं. [वारयति दुर्नीतिरिति। वृ+णिच्, तृच्] पतिः। ४९७

वारला स्त्री. [वारं लातीति। वार+ला+क] वरटा; वरला; हंसकान्ता; हंसी। २५१

वारवाणः पुं.– क्ली. [वारं वारणीयं वाणं यस्मात्] वारबाणः; कञ्चुकः; कवचः (७९५); 'पीनकुचतटनिपीडदलद्वारबाणमुरसा लिलिङ्गिरे'—इति माघे (१५।८४)। ५५२

वारस्त्री स्त्री. [वारस्य जनसमूहस्य स्त्री.। यद्वा वारे अवसरे सति यस्य कस्यापि स्त्री] वेश्या; गणिका; रूपाजीवा; पण्याङ्गना; क्षुद्रा; वारमुख्या; वाराङ्गना; वारनारी; वारवाणिः; वारवाणी; वारविलासिनी; वारसुन्दरी; वारवनिता। ४९०

वाराणसी स्त्री. [वरणा च असी च, तयोर्नद्योरदूरे भवा। 'अदूरभवश्च' इत्यण्+ङीप्। पृषोदरादित्वात् साधुः] मोक्षदपुरीविशेषः; वारणसी; काशी; शिवपुरी; जित्वरी; तपःस्थली; वरणसी; तीर्थराजी; काशिका; 'वरणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे। तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता।' २८७

वारि क्ली. [वारयति तृषामिति। वृ+णिच्+'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' इति इञ्] जलम्; 'न कुर्वीत वृथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत्। नोत्सङ्गे भक्षयेत्भक्ष्यान् न जातु स्यात्कुतूहली'—इति मनुः (४।६३)। ६४८

वारिः स्त्री. [वारयतीति, वारि+इञ्] गजबन्धनभूमिः; 'संहारविक्षेपलघुक्रियेण, हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम्। बभौ स भिन्दन् बृहतस्तरङ्गान् वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः'—इति रघौ (५।४५)। वाक्; सरस्वती; गजबन्धनी; वन्दिः; वरणीये त्रि.। 'बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यते'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (२१।६१)। 'एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते'—इति तद्भाष्ये महीधरः। २२३

वारी स्त्री. [वार्यतेऽनयेति। वृ+णिच्+'वसिवपिवजि-

राजिव्रजिसदिहनिराशिवादिवारिभ्य इञ्' इति इञ्, वा ङीष्] गजबन्धनी; रघुवंशे (४।४५) । कलसी । २२३

वारुणी स्त्री. [वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' इत्यण्+ङीप्] पश्चिमदिक्; 'वद विधुन्तुदमालि मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम्। किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम्'—इति नैषधे (४।६०) । सुरा (३३०); 'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति। मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः'—इति मनुः (११।१४७) । मदिराधिष्ठात्री देवी; 'किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः । बभूव वारुणी देवी मद्यघूर्णितलोचना'—इति विष्णुपुराणे (१।९।९३) । 'वारुणी मद्याधिष्ठात्री देवी'—इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी । वरुणपत्नी; वारुणीवल्लभ-शब्ददर्शनात्। 'यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वितः। दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः'—इति महाभारते (२।९।६) । नदीविशेषः; 'पूर्वेण वारुणीं तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् । सरांसि च प्रफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः—इति रामायणे (२।७०।१२) । विद्याविशेषः; 'आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रत्यभिसंविशन्तीति सैषा भार्गवी वारुणी विद्या'—इति तैत्तिरीयोपनिषदि (३।६) । अश्वानां छायाविशेषः; 'शुद्धस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी'—इति अश्ववैद्यके । शतभिषानक्षत्रं; गण्डदूर्वा; इन्द्रवारुणी; दूर्वा; शतभिषानक्षत्रयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशी; 'वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा। शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्।' १०१

वार्तः त्रि. [वृत्तिराहारः अस्त्यस्येति। 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति ण] निरामयः; वृत्तिशाली; क्ली. असारम्; आरोग्यम्। ३८०

वार्ता स्त्री. [वृत्तिरस्याम् अस्तीति। 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति ण+टाप्] उदन्तः; 'यावद्वित्तोपार्जनसक्तः तावन्निजपरिवारो रक्तः। तदनु च जरया जर्जरदेहे वार्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे'—इति मोहमुद्गरे (८) । वृत्तिः (५७०); जनश्रुतिः; वार्तिङ्गणः; वार्ताकुः; वार्ताकः; वार्ताकी; हिङ्गुली; सिंही; भण्टाकी; दुष्प्रधर्षिणी; शाकविल्वः; राजकूष्माण्डः; वार्तिकः; वार्तिगमः; वृन्ताकः; वङ्गणः; अङ्गणः; कण्टवृन्ताकी; कण्टालुः; कण्टपत्रिका; निद्रालुः; मांसकफना; वृन्ताकी; महोटिका; चित्रफला; कण्टकिनी; महती; कट्फला; मिश्रवर्णफला; नीलफला; रक्तफला; शाकश्रेष्ठा; वृन्तफला; नृपप्रियफला; 'बैंगन, भंटा, भाँटा' इति भाषा। दुर्गा; 'पश्वादिपालनाद्देवी कृषिकर्मान्तिकारणात्। वर्तनाद्धारणाद्वापि वार्ता सा एव गीयते'—इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः। कृष्यादि; 'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्। वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे'—इति मनुः (९।३२६)। 'कृषिवाणिज्यगोरक्षाः कुसीदं तुर्यमुच्यते। वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्'—इति भागवते (१०।२४।२१)। १४६

वार्तिकः पुं. [वृत्तिं वेदेति। वृत्ति+उक्थादित्वात् ठक्] चरः; 'दुर्गतो वार्तिकजनो लोभात्कि नाम नाचरेत्'—इति कथासरित्सागरे (३४।७६)। प्रवृत्तिज्ञः; [वार्ता कृष्यादिस्तत्र साधुः, ठक्] वैश्यः। [वार्ते आरोग्ये साधुरिति। ठक्] वर्तिकपक्षी; वार्ताकी; [वृत्तौ साधुरिति, वृत्ति+'कथादिभ्यष्ठक्' इति ठक्] सूत्रवृत्तिनिपुणे त्रि.। क्ली. [वृत्तिर्ग्रन्थसूत्रवृतिः। तत्र साधुः। वृत्ति+'कथादिभ्यष्ठक्' इति ठक्] उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तीकारकग्रन्थः; 'उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम्'—इति हेमचन्द्रः। ८८०

वार्धुषिकः पुं. [वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति। 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इति ठक्, 'वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः' इति वृधुषिभावः] वृद्धिजीवी; लभ्यभुक्; कुसीदकः; वृद्ध्याजीवः; वार्धुषिः; कुसीदः; कुसीदिकः; 'समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृतः'—इति स्मृतिः। ५७१

वालः पुं.—केशः, बालः; कचः; चिकुरः; शिरसिजः; शिरोरुहः। ५३०

वालकः पुं.—क्ली. [वलते, वल् संवरणे, ण्वुल्] ह्रीवेरः; गन्धयुक्तद्रव्यविशेषः; 'त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्कारसतगरवालकैस्तुल्यैः। केशरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोग्यं शिरःस्नानम्'—इति बृहत्संहितायाम् (७७।५)। पारि-

हार्यः; अङ्गुरीयके त्रि.। पुं. बालकः। ६२२

वालधिः पुं. [वालाः केशा धीयन्ते अत्र। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति कि] बालधिः; बालहस्तः; केशवल्लाङ्गूलम्। ४४१

वालहस्तः पुं. [वालानां हस्तः समूहः;, वालाः हस्त इव वा, दंशादिवारकत्वात्] बालधिः। ४४१

वालुका स्त्री. [बल् प्राणने, बाहुलकादुण्, संज्ञायां कन्, टाप् च। पृषोदरादित्वेन बत्वम्] सिकता; बालुका। ६७०

वालुकी स्त्री. [वालुक+ङीष्] बालुकी; कर्कटी। २०९

वाल्मीकः पुं. [वल्मीके भवः स्थित इत्यर्थः। 'तत्र भवः' इत्यण्] वाल्मीकिः। ४१२

वाल्मीकिः पुं. [वल्मीके भवः, 'अत इञ्' इतीञ्] मैत्रावरुणः। ४१२

वाशिता स्त्री. [वाश्+क्त+टाप्] वाशिता; स्त्रीमात्रं; करिणी। ४०१

वाष्पः पुं. [ओवै शोषणे, यद्वा बाधते इति, बाधृ लोडने+ 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः' इति पप्रत्यये धस्य षत्वं निपातनात्] उष्मा; 'तस्याप्रतिद्वन्द्वभवाद्विषादात् सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे। निश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः'—इति रघौ (७।६८)। अश्रुः (५१९); 'प्राङ्गण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मन्युकम्पिकुचकलसा। अंशनिषण्णमुखी सा स्नपयति वाष्पेण मम पृष्ठम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३९४)। ६७

वासः [स्] क्ली. [वस्यतेऽनेनेति। वस् आच्छादने+ 'वसेर्णित्' इत्यसुन् स च णित्] वस्त्रम्; 'उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्'—इति मनुः (४।६६)। पत्रकम्। ५४८

वासतेयी स्त्री. [वसतौ साधुरिति। वसति+'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्, ङीप्] रात्रिः; रजनी; निशा; वसतिसाधुमात्रे त्रि.। 'वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः। शय्योत्थाय मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे'—इति भट्टिः (४।८)। १०८

वासना स्त्री. [वासयति कर्मणा योजयति जीवमनांसीति] वस्+णिच्+युच्+टाप्] स्मृतिहेतुः; संस्कारः; भावना; देहात्मबुद्धिजन्यमिथ्यासंस्कारः; दुर्गा; 'वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च। धातुर्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता'—इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः। अर्कस्य भार्या; 'अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः'—इति भागवते (६।६।१३)। ज्ञानं; प्रत्याशा; 'शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः'—इति भागवते (२।२।२)। ७८०

वासन्तिकः त्रि. [वसन्तमधीते वेद वा इति। वसन्त+ 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' इति ठक्] विदूषको; केलिकिलः; वैहासिकः; 'वासन्तिकः केलिकिलो वैहासिकः विदूषकः' —इति हेमचन्द्रः। [वसन्तस्येदमिति। 'वसन्ताच्च' इति ठञ्] वसन्तसम्बन्धिनि त्रि.। 'सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास'—इति भागवते (५।९।५)। ४३२

वासन्ती स्त्री. [वसन्तस्येयमिति। वसन्त+अण्+ङीष्] माधवी; पुष्पलताविशेषः; प्रहसन्ती; वसन्तजा; महाजातिः; शीतसहा; मधुबहुला; वसन्तदूती; यूथी; 'मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः। केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः'—इति रामायणे (४।१।७७)। पाटला; कामोत्सवः; चैत्रावलिः; चैत्रावली; मधूत्सवः; सुवसन्तः; काममहः; कर्दनी; गणिकारी; नवमल्लिका; नवमालिका; 'नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका। वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयास्रजित्'—इति भावप्रकाशः। चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः। २०८

वासरः पुं. – क्ली. [वासयतीति, वस्+णिच्]+'अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' इति अर] दिवसः; वाश्रः; 'प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः'—इति कथासरित्सागरे (४।२३)। पुं. नागप्रभेदः; सर्पविशेषः। १०६

वासवः पुं. [वसुरेव। प्रज्ञाद्यण्] इन्द्रः; मघवा; 'सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः। अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः'—इति महाभारते (३।४३।२२)। क्ली. धनिष्ठानक्षत्रम्। ५२

वासा स्त्री. [वासयतीति, वस्+णिच्+अच्+टाप्] वासकः; वृक्षविशेषः; वैद्यमाता; सिंही; वासिका; वृषः; अटरुषः; सिंहास्यः; वाजिदन्तकः; वाशा; वाशिका; वृशः; अटरूषः; वाशकः; वासः; वाजी; वैद्यसिंही; मातृसिंही; वासका; सिंहपर्णी; सिंहिका;

भिषङ्माता; वसादनी; सिंहमुखी; कण्ठीरवी; शितकर्णी; वाजिदन्ती; नासा; पञ्चमुखी; सिंहपत्री; मृगेन्द्राणी; 'वासको वासिका वासा भिषङ्माता सिंहिका। सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटरुषोऽटरूषकः। आटरूषो वृषो नाम्ना सिंहपर्णश्च स स्मृतः। वासको वासकृत् सर्धः कफपित्तास्रनाशनः। तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृर्डतिहृत्। श्वासकासज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठक्षयापहः'–इति भावप्रकाशः। 'वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च। रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति'—इति वैद्यके। १९८

वासागारम् क्ली. [वासाय वासस्य वा अगारम्] वासगृहं; भोगगृहं; कन्याटः; पल्याटः; निष्कुटः। २९५

वासिता स्त्री. [वासयतीति, वस् निवासे +णिच्+क्त+टाप्] स्त्रीमात्रं; करिणी; हस्तिनी। ४८१

वासुदेवः पुं. [वसुदेवस्यापत्यमिति। वसुदेव+'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति अण्। यद्वा सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण विश्वम्भरत्वादिति। वस्+बाहुलकाद् उण् वासुः। वासुश्चासौ देवश्चेति कर्मधारयः] श्रीकृष्णः; वसुदेवभूः; सव्यः; सुभद्रः; वासुभद्रः; षडङ्गजित्; षड्बिन्दुः; प्रश्निश्रृङ्गः; प्रश्निभद्रः; गदाग्रजः; मार्जः; बभ्रुः; लोहिताक्षः; परमाण्वङ्गकः; 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते।' 'सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि। भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः। खोण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा। नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः। भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि सत्। धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः'—इति विष्णुपुराणे। २३

वास्तुः पुं. – क्ली. [वसन्ति प्राणिनो यत्र। वस् निवासे+'वसेरगारे णिच्च' इति तुन्, स च णित्] गृहकरणयोग्यभूमिः; वेश्मभूः; पोतः; वाटी; वाटिका; गृहपोतकः; 'वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम्। ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे त्यजेत्'—इति मात्स्ये। क्ली. शाकविशेषः; वास्तुकं; वास्तू; वसुकं; वस्तूकं; हिलमोचिका; शाकराजः; राजशाकः; चक्रवर्ती; 'बथुआ' इति भाषा। २९१

वास्तु क्ली. ['अगारे णिच्च' इति वसेस्तुन्] गेहं; गृहम्। २९२

वास्तोष्पतिः पुं. [वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता। 'वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' इति निपातनाद् अलुक् षत्वञ्च। यद्वा वास्त्वन्तरिक्षं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन] इन्द्रः; देवतामात्रम्; 'वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम्। चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत्'—इति भागवते (१०।५०।५३)। 'किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम्'—इति तट्टीकायां स्वामी। गृहपालयितरि त्रि.। 'वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो भवा नः'—इति ऋग्वेदे (७।५४।१)। 'हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रतिजानीहि'—इति तद्भाष्ये सायणः। ५२

वाहः पुं. [उह्यतेऽनेनेति। वह्+करणे घञ्] घोटकः; अश्वः; 'इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत्'—इति अध्यात्मरामायणे (२।५।५६)। परिमाणविशेषः; 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम्। चत्वारः कुडवाः प्रस्थः चतुःप्रस्थमथाढकम्। अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते। सार्द्धसूर्पो भवेत्खारी द्वे खार्यौ गोण्युदाहृता। तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम्'—इति भरतः। 'चतुराढको द्रोणः, षोडशद्रोणा खारी, विंशतिद्रोणः कुम्भः; दशकुम्भो वाहः'—इति स्वामी। भुजः; वृषः; वायुः; प्रवाहः; 'यत्रार्चिराज्यधूमादिमार्गाविव समागतौ। गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये नृणाम्'—इति कथासरित्सागरे (९३।८१)। वाहनं; यानम्; 'तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुकः। जलादुत्तीर्य तत्पृष्ठमारोहद् गतभीर्मुदा'—इति कथासरित्सागरे (६२।१५७)। ४३६

वाहनम् क्ली. [वहत्यनेनेति। वह्+करणे ल्युट्। 'वाहनमाहितात्' इत्यत्र 'वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात्] हस्त्यश्वरथदोलादि; यानं; युग्यं; पत्रं; धोरणम्; 'पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः, सानुजः पितृसखस्य राघवः। उह्यमान इव वाहनोचितः, पादचारमपि न व्यभावयत्'—इति रघौ (११।१०)। [वाहयतीति, वह्+स्वार्थे णिच्+ल्यु] वाहके त्रि.। 'स वाहनानां नागानां शीकराम्बुमहाभरैः। शूकरप्रेयसीपृष्ठे स्वयं चक्रे कृषिं नृपः। नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रेयसी क्षितिः।

विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते। तस्यां मेघाम्बुभिर्धान्यमुत्पन्नं चेत्किमद्भुतम्'—इति कथासरित्सागरे (१२४।२२०-२२२)। ४४९

वाहसः पुं. [उह्यते इति । वह्+'वहियुभ्यां णित्' इति असच्, स च णित्] अजगरः; सर्पविशेषः; 'त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः'—इति तैत्तिरीयसंहितायाम् (५।५।१४।१)। वारिनिर्याणं; सुनिषण्णकम्। ६४२

वाहिनी स्त्री. [वाहा वाहनानि घोटकादीनि सन्त्यस्यामिति । वाह्+इनि+ङीप्] सेना; 'लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः । आशिषं प्रयुयुजे न. वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा'—इति रघौ (११।६)। [वाहः प्रवाहोऽस्त्यस्या इति] नदी; 'उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा । नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम्'—इति रामायणे (२।८९।९)। सेनाभेदः; 'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः।स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः'—इति महाभारते (१।२।१९-२१)। प्रवाहशीला; 'यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी' —इति मार्कण्डेये (७८।२९)। ४५७

वाहिनीपतिः पुं. [वाहिन्याः सेनायाः पतिः] सेनापतिः; 'प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते। अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः'—इति महाभारते (४।२१।९)। [वाहिन्या नद्याः पतिः] समुद्रः। ४३३

वाह्लिकः, वाह्लीकः पुं.– वाह्लिकदेशजातघोटकः; देशविशेषः; वाह्लिकदेशः; कम्बोजः; गन्धर्वविशेषः; प्रतीपपुत्रविशेषः; 'प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकं चेति'—इति महाभारते (१।९५।४४)। क्ली. कुङ्कुमं; हिङ्गु; तद्देशजाते त्रि.। 'पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां वाह्लिकानां जनार्दनः । ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम्'—इति महाभारते (१।२२२।४९)। ४३९

विः पुं.– स्त्री. [वाति गच्छतीति । वा+'वातेर्डिच्च' इति इण्, स च डित्] पक्षी; शकुनः; खगः; अण्डजः; 'के यूय स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः, किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। अव्य. निग्रहः; पादपूरणं; निश्चयः; असहनं; हेतुः; अव्याप्तिः; विनियोगः; ईषदर्थः; परिभवः; शुद्धम्; अवलम्बनं; विज्ञानं; विशेषः; गतिः; आलम्भः; पालनम्; उपसर्गविशेषः। २३८

विकटः त्रि. [वि+'सम्प्रोदश्च कटच्' इति कटच्] विशालः; 'उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा, रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् । आवरिष्ट विकटेन विवोढुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या'—इति माघे (१०।४२)। श्रेष्ठः (७९४); विकरालः; सुन्दरः; दन्तुरः; 'करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः । पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं लभेन्नरः'—इति मार्कण्डेये (४३।२०)। विकृतः; पुं. [विकटति पूयरक्तादिकं वर्षतीति । वि+कट्+पचाद्यच्] विस्फोटकः; साकुरुण्डवृक्षः; धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः; 'दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः' —इति महाभारते (१।६७।९६)। ७५३

विकत्थनम् क्ली. [विकत्थ्यते इति । वि+कत्थ् श्लाघायाम्+भावे ल्युट्] स्तुतिः; मिथ्याश्लाघा; 'श्लाघा प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकत्थनम्'—इति हेमचन्द्रः। 'शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैकाद्ब्यस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः'—इति भागवते (१।१५।१९)। [विकत्थते आत्मानमिति । वि+कत्थ्+ल्यु] आत्मश्लाघाकारिणि त्रि.। 'असूयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् । भीमसेननियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे' —इति महाभारते (२।७३।३२)। स्त्री. [वि+कत्थ्+णिच्+युच्+टाप्] आत्मश्लाघा; 'शाम्भवोक्तापि शाक्तानां न प्रशस्ता विकत्थना । शरदीयघनध्वानैर्वचोभिः किं भवादृशाम्'—इति विख्यातविजयनाटके (२)। १४५

विकर्तनः पुं. [विशेषेण कर्तनं यस्य। विश्वकर्मयन्त्रखातत्वादस्य तथात्वम्] सूर्यः; भानुः; रविः; आदित्यः; सविता; अर्कवृक्षः। ३५

विकलपाणिकः पुं. [विकलः स्वभावहीनः पाणिर्यस्य,कन्] कुणिः; स्वभावहीनपाणियुक्तः। ६१०

विकलाङ्गः त्रि. [विकलानि अङ्गानि यस्य] स्वभावतो

न्यूनाङ्गः; अपोगण्डः; पोगण्डः; अङ्गहीनकः; 'जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः'—इति महाभारते (१।३१।३४)। ३८७

विकल्पः पुं. [विरुद्धं कल्पनमिति । वि+कृप्+घञ्] भ्रान्तिः; 'विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशमुपागतः। न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा'—इति देवीभागवते (१।१९।३२)। कल्पनम्; 'तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिन्धव उपक्लृप्ताः। यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः'—इति भागवते (५।१६।२)। संशयः; 'रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम्। तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः'—इति रघौ (१७।४९)। नानाविधः; 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः। तस्य दण्डविकल्पः स्यात्तथेष्टं नृपतेस्तथा'—इति मनुः (९।२२९)। विविधकल्पः; 'स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति'—इति भविष्ये। देवता; 'वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम्'—इति भागवते (१०।८५।११)। 'विकल्पा देवास्तेषां कारणम्' —इति तट्टीकायां स्वामी। ६९१

विकारः पुं. [वि+कृ+घञ्] प्रकृतेरन्यथाभावः; परिणामः; विकृतिः; विक्रिया; विकृत्या; 'अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्, प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम्'—इति कुमारे (७।९५)। प्रकृतिविकृतिः; 'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च। प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारणं महत्'—इति हरिवंशे (२४९।३५)। रोगः; 'विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते। सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च'—इति चरकः। मत्स्यः; 'मत्स्यो मीनो विकारश्च झषो वैशारिणोऽण्डजः। शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि। रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः' —इति भावप्रकाशः। ९०

विकाशः पुं. [वि+काश् दीप्तौ+घञ्] स्फुटीभावः; विकाशनम्; 'विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्विद्युदुदयैः, परेषामुद्भूतिः श्रवणकटुभिर्दीर्घरसितैः। न चेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहीना जलमुचो, जडो वर्षादन्यं गणयति गुणं नास्ति तु घनः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।१५८)। रहः; विजनः; 'विकाशो विजने स्फुटे'—इत्यजयः। १८७

विकिरः पुं. [विकिरति मृत्तिकादीन् भोजनार्थमिति। वि+कॄ विक्षेपे+इगुपधेति क] पक्षी; 'पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः। शकुनिर्विः पतत्री च विष्किरो विकिरोऽण्डजः'—इति भावप्रकाशः। कूपः; [विकीर्य्यते इति। वि+कॄ+घञर्थे क] पूजाकालिकविघ्नोत्सारणार्थंक्षेपणीयतण्डुलादिः; 'लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाक्षताः। विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशकाः' —इति तन्त्रसारः। अग्निदग्धादीनां पिण्डम्; 'असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोषिताम्। उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः'—इति मनुः (३।२४५)। 'पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते'—इति श्राद्धतत्त्वम्। 'ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः। विपन्नास्तेऽन्नविकिरसम्मार्जनजलाशिनः'—इति मार्कण्डेये (३१।१२)। जलविशेषे क्ली.। 'नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी। उद्धाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः। विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम्। तुवरं स्वादु पित्तघ्नं मनाक् कफकरं स्मृतम्' —इति चिन्तामणिः। २३८

विकृतिः स्त्री. [वि+कृ+क्तिन्] विकारः; विकृतम्; 'यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम्। शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः' —इति कुमारे (७।३४)। रोगः; डिम्बः; मद्यादिः; सांख्योक्तविकृतिः; 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः'—इति सांख्यकारिकायाम् (३)। ३२४

विक्रमः पुं. [वि+क्रम्+भावे घञ्। विशेषेण कामतीति। वि+क्रम्+कर्तरि अच्] पराक्रमः; विष्णुः; 'ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे। शौर्यातिशयः; अतिशक्तिता; 'अन्योऽन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्। रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्'—इति रघौ (१२।८७)। कान्तिमात्रं; पादविक्षेपः; 'आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः'—इति रामायणे (१।१।१०)। विक्रमादित्यराजा; साहसाङ्कः; शकारिः; संवत्कर्ता;

उज्जयिनीदेशाधिपतिभेदः; 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य' —इति नवरत्नश्लोकः। चरणः; शक्तिः; स्थितिः; 'सम्प्लवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसङ्क्रमः। इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः'—इति भागवते (२।८।२०)। 'विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः' —इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम्; 'जायन्ते सर्वसस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधु गव्यं च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये' —इति ज्योतिस्तत्त्वम्। कविविशेषः; 'तद्दुःखाच्च प्रचुरकवितुः कालिदासस्य काव्यादन्त्यं पादं सुरचितवान् मेघदूताद् गृहीत्वा। श्रीमन्नेमेश्चरितविशदं साङ्गणस्याङ्गजन्मा चक्रे काव्यं बुधजनमनःप्रीतये विक्रमाख्यः'— इति नेमिदूते । वत्सीपुत्रः; 'तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे। प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः'—इति मार्कण्डेये (११७।१) । ७२३

विक्रमहीनः त्रि. [विक्रमेण पराक्रमेण हीनः रहितः] पराक्रमरहितः; क्लीवः । ८२०

विक्रान्तः पुं. [वि+क्रम् + क्त] शूरः; वीरः; सिंहः; मदालसागर्भजातऋतध्वजपुत्रः; 'मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः। तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः'—इति मार्कण्डेये (२५।८)। हिरण्याक्षपुत्रविशेषः; 'हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः। झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च'—इति हरिवंशे (३। ७८-७९)। क्ली. वैक्रान्तमणिः; त्रि. शूरः; वीरः; 'विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवंक्रनासादिभिः' —इति मुद्राराक्षसे (१) । ३५४

विक्रुष्टम् त्रि. [वि+क्रुश्+क्त] निष्ठुरं; कठोरम् । १४०

विक्लवः त्रि. [विक्लवते इति । वि+क्लु+पचाद्यच्] विह्वलः; 'नूनं सहायेन वियोगविक्लवा पुरः पुरश्रीरपि निर्ययौ तदा'—इति माघे (१२।६३)। क्ली. दुःखं; 'किमिदानीमिदं देवि ! करोति हृदि विक्लवम्' —इति रामायणे (२।४४।२५)। ३८३

विक्षिप्तः त्रि. [वि+क्षिप्+क्त] त्यक्तः; 'वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः'—इति महाभारते (१। २७।७)। कम्पितः; 'सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः। दैत्ययूथपचेतः सु काममुद्दीपयन् मुहुः'—इति भागवते (८।८।४६)। क्ली. चित्तवृत्तिविशेषः; 'क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रनिरुद्धमितिचित्तभूमयः। क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तमिति मणिप्रभा'—इति पातञ्जलभाष्ये ५५३

विगतनासिकः त्रि. [विगता विशेषेण गता नासिका यस्य] विग्रः; गतनासिकः । ६१०

विगानम् क्ली. [विरुद्धं गानं परस्य] वचनीयता; निन्दा। १४७

विग्रः त्रि. [विगता नासिकास्य। 'वेर्ग्रो वक्तव्यः' इत्युक्त्या नासिकाया ग्रः] गतनासिकः; विगतनासिकः; त्रि. [विविधं गृह्णात्यर्थानिति, विपूर्वाद् गृहेः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड] मेधावी; 'परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छाषि पश्चितम्'—इति ऋग्वेदे (१।४।४) । ६१०

विग्रहः पुं. [विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति। वि+ग्रह्+अच्। यद्वा विविधैर्दुःखादिभिर्गृह्यते इति। वि+ग्रह्+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] युद्धम्; 'सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च। द्वधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा'—इति मनुः (७।१६०)। शरीरम्; 'विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा'— इति रघौ (११।१३)। वाक्यभेदः (८०५); विस्तरः; स तु समासार्थबोधकवाक्यं; विरोधमात्रम्; 'त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः। परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म बधूजनः'—इति रघौ (९।४७)। विभागः; 'मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः। नखलोमास्थिमर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः'—इति भागवते (३।३१।३)। [वीनां पक्षिणां ग्रहो ग्रहणमिति वाक्ये] विहङ्गग्रहणम्; 'नो सन्ध्या हितमत्सरा तव तनौ वत्स्याम्यहं सन्धिना, न प्रीतासि वरोरु! चेत्कथय तत्प्रस्तौमि किं विग्रहम्। कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ! मे वीनां ग्रहेणेति वो, दिश्युर्वः प्रतिबद्धकेलिशिबयोः श्रेयांसि वक्रोक्तयः' —इति वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् (४)। ५१०

विग्रहः पुं. - क्ली. [विगृह्यन्ते शत्रवो यस्मिन्। वि+ग्रह्+अप्] युद्धं; संग्रामः; रणः; आयोधनम्; 'यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्ताः प्रकृतीर्भृशम्। अत्युच्छ्रितं तथात्मानं

तदा कुर्वीत विग्रहम्' —इति मनुः (७।१७०)। 'सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च। द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा'—इति मनुः (७।१६०) ४५४

विघसः पुं. [वि+अद्+अप्] भोजनशेषः; दवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः; 'विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः। विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्' —इति मनुः (३।२८५)। आहारः; 'अयि वनप्रिय! विस्मृत एव किं बलिभुजो विघसो भवताधुना। यदनयैव कुहूरिति विद्यया न पततश्चरणौ धरणौ तव'–इत्युद्भटः। क्ली. सिक्थं; सिक्थकं; मधूच्छिष्टं; 'मोम' इति भाषा। ३२६

विघ्नः पुं. [विहन्यते अनेनेति। वि+हन्+'घञर्थे कविधानम्' इत्युक्त्या क] व्याघातः; अन्तरायः; प्रत्यूहः; व्यवायः; 'प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः, प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः। विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति' —इति मुद्राराक्षसे। कृष्णपाकफला। ४०१

विघ्नराजः पुं. [विघ्नानां राजा, तेषां निवारणादिशासनकर्मणि समर्थः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्] गणेशः; विघ्नविनायकः; विघ्ननायकः; विघ्नेश्वरः; विघ्ननाशकः; विघ्ननाशनः; विघ्नहारी; विघ्नेशः; विघ्नेशानः। १८

विचकिलः पुं. [विकच+इलच्, पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्ययः] मल्लीप्रभेदः; मल्लिकाभेदः; मल्लीविशेषः; मल्लिकाविशेषः; मदनकवृक्षः; मदनपादपः; मदनवृक्षः; 'कुन्दः कन्दलितव्यथं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः। सातङ्कं मदनः सदैन्यमलसं मुक्तोऽतिमुक्तद्रुमः'—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (७०)। २०६

विचक्षणः पुं. [विशेषेण चष्टे धर्मादिमुपदिशतीति। वि+चक्ष्+'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति कर्तरि युच्] पण्डितः; 'ततो यथावद् विहिताध्वराय, तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय। वर्णाश्रमाणां गुरवे संवर्णी, विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे'—इति रघुवंशे (५।१९)। निपुणे त्रि.। 'विचक्षणोऽस्यर्हति वेदितुं विभो अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम्'—इति भागवते (१।५।१६)। नानार्थदर्शी; 'विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत् सविता सुम्नमुक्थ्यम्'—इति ऋग्वेदे (४।५३।२)। 'विचक्षणः विविधद्रष्टा'—इति तद्भाष्ये सायणः। २०६

विचारणा स्त्री. [वि+चर्+णिच्+युच्+टाप्] मीमांसाशास्त्रम्; विचारः; 'जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचारणा। भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते' —इति देवीभागवते (१।१८।४२)। १०

विचिकित्सा स्त्री. [विचिकित्सनमिति। वि+कित्+सन्+अ+टाप्] संशयः; सन्देहः; 'तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽबहिः। नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः'—इति भागवते (३।९।३६)। ६९१

विच्छन्दकः पुं. [विशिष्टं छन्दोऽभिप्रायोऽत्र। किं वा विशिष्टेच्छया छन्द्यते निर्मीयते। घञ्, क] धनिनां सद्मभेदः; विच्छर्दकः; आढ्यसद्मप्रभेदः; जनेश्वरगृहं; विच्छन्दः; 'उपर्युपरि यद् गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम्'—इति भरतः। ३०५

विच्छर्दकः पुं. — विच्छन्दकः; विच्छन्दः; ईश्वरगृहम्। ३०५

विजनः त्रि. [विगतो जनो यस्मात्] निर्जनः; विविक्तः; छन्नः; निःशलाकः; रहः; उपांशु; 'ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत्। न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह'—इति महाभारते (१।१५२।१५)। ७०८

विजपिलम् क्ली. — पिच्छलं; पिच्छिलं; पङ्कः; शादः; निषद्वरः; जम्बालः; कर्दमः; इचिकिलम्। ६७८

विजाता स्त्री. [विशेषेण जातः पुत्रो यस्याः] जातापत्या; प्रजाता; प्रसूतिका; प्रसूता; 'विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसूतिका'—इति हेमचन्द्रः। ५००

विजृम्भितः त्रि. [वि+जृम्भ्+क्त] विकस्वरः; उन्मीलितः; उन्मिषितः; स्मितः; उन्निद्रः; हसितः; उद्बुद्धः; व्याकोशः; 'तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम्'—इति भागवते (१०।२१।८)। व्याप्तः; 'आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य'—इति रघौ (७।४२)। [विजृम्भा सञ्जाता अस्येति, तारकादित्वादितच्] जृम्भायुक्तः; 'सशरं सधनुष्कं च दृढात्मानं विजृम्भितम्। ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः'–इति हरिवंशे (१८।१६)। क्ली. चेष्टा; 'अथागत्य समाख्यातं तत्सख्या ग्रन्थिबन्धनम्। उद्गाढमुपकेशाया नवानङ्गविजृम्भितम्'—इति कथासरित्सागरे (४।१३)। १८७

विटः पुं. [वेटतीति, विट्+क] षिङ्गः; पल्लवकः; पल्लविकः; भुजङ्गः; वेश्यापतिः; कामुकः; विदग्धः; नागरः; भविलः; छिदुरः; व्यलीकः; षट्प्रज्ञः; कामकेलिः; विदूषकः; पीठकेलिः; पीठमर्दः । 'सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि । प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता' —इति भागवते (१०।१३।२) । कामुकानुचरः; धूर्तः; कामतन्त्रकलाकोविदः; पर्वतप्रभेदः; लवणभेदः; खदिरविशेषः; मूषिकः; नारङ्गवृक्षः । ३८२

विटङ्कः पुं.- क्ली. [विशेषेण टङ्क्यते सौधादिषु इति । वि+टङ्क बन्धने+घञ्] कपोतपालिका; कपोतपाली; विटङ्ककः; 'रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः । रुतानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम्'—इति माघे (३।५५) । सुन्दरे त्रि. । 'देवाववक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ'—इति भागवते (३।१५।२७) । ३०३

विटङ्ककः पुं.- क्ली. [विटङ्क एव । स्वार्थे कन्] विटङ्कः; कपोतपाली; कपोतपालिका । ३०३

विटपः पुं.-क्लो. [वेटति शब्दायते इति । विट्+'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' इति कपन् प्रत्ययेन साधुः] वृक्षः; तरुः; द्रुमः; पादपः । (१८१) शाखापल्लवसमुदायः; विस्तारः; स्तम्बः । (१९०) वीरुत्; शाखा; 'बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः । आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम्'—इति रघौ (१०।११) । पल्लवः; 'तरुविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन'—ऋतुसंहारे (१।२४) । क्ली. मुष्कवङ्क्षणान्तरम्; 'विटपं तु महावीज्यमन्तरामुष्कवङ्क्षणम्'—इति हेमचन्द्रः । 'वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति'—इति सुश्रुते (३।६) । पुं. [विट्जन् पातीति, पा+क] विटाधिपः; पारदारिकश्रेष्ठः; आदित्यपत्रः । १७७

विटपी [न्] [विटपः शाखादिरस्त्यस्येति । विटप+इनि] वृक्षः; 'यूथपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुरूप इह विटपी । प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क्व खलु ते च्छाया' —इति आर्यासप्तशत्याम् (४८६) । वटः; विटपयुक्ते त्रि. । 'अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् । पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः'—इति महाभारते (१४३।१०) । १७७

विट् [श्] पुं. [विश्+क्विप्] मनुजः; मनुष्यः; (५७०) अर्यः; भूमिस्पृक्; वैश्यः; ऊरव्यः । ३३१

विट् [ष्] स्त्री. [विष् व्याप्तौ+क्विप्] विष्ठाः कन्या; व्याप्ते त्रि. । ६३७

विडालः पुं. [विड् आक्रोशे+'तमिविशिविडीति' कालन्] पशुविशेषः; ओतुः; मार्जारः; वृषदंशकः; आखुभुक्; विरालः; विलालः; दीप्ताक्षः; नक्तञ्चरी; जाहकः; विडारकः त्रिशङ्कुः; जिह्वापः; मेनादः; सूचकः; मूषिकारातिः; शालावृकः; मायावी; दीप्तलोचनः; विडालकः । 'बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिबेद् ब्रह्मसुवर्चलाम्'—इति मनुः (११।१६०) । नेत्रपिण्डः; नेत्रौषधविशेषः । २३६

विडोजाः [स्] पुं. [विष् व्याप्तौ+क्विप्, विट् व्यापकं ओजो यस्य] इन्द्रः । ५४

बिडौजाः [स्] पुं. [विडम् आक्रोशि. शत्रुद्वेषमसहिष्णु ओजो यस्य] इन्द्रः; 'रघुः शशाङ्कार्द्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः'—इति रघौ (३।५९) । ५४

वितथम् त्रि. [विगतं तथा यस्मात् । 'अच्' इति योगविभागात् समासान्तोऽच्] मिथ्या; वितथ्यम्; असत्यं; मृषा; अनृतम्; अलीकम्; 'अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये'—इति मनुः (८।९४) । निष्फलः; व्यर्थः; 'तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् । मरुत्सोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः'—इति भागवते (९।२०।३५) । पुं. भरद्वाजपुत्रः; स च दौष्यन्तेर्भरतस्य पौत्रः; 'ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् । पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ । वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ'—इति हरिवंशे (३२।१८।१९) । १४४

वितथ्यम् त्रि. [विगतं तथ्यं यस्मात्] असत्यं; मिथ्या; मृषा; अलीकम्; अनृतं; वितथम् । १४४

वितरणम् क्ली. [वि+तृ+भावे ल्युट्] दानं; विश्राणनं; विहापितम्; अंहतिः; अपवर्जनं; निर्वपणं; स्पर्शनम्; उत्सर्गः; प्रदेशनम्; 'वित्तेन किं वितरणं यदि नास्ति तस्य ।' ४१९

वितर्कः पुं. [वि+तर्क्+घञ्] संशयः; सन्देहः; शङ्का; 'यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ द्वावश्विनेयाविति मे वितर्कः'—इति महाभारते (१।१९०।२३) । ऊहः; तर्कः; 'सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत । वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान्'—इति भागवते (१०।८९।१) । ज्ञानसूचकः; वितर्कणम् । ६९१

वितर्दिका स्त्री. [वितर्दिरेव । स्वार्थे कन्] वितर्दी; वितर्धी; वेदिका; वितर्दिः; वितर्धिः; 'क्षेमराजाभिधानेन डामरेशेन सोऽन्वितः । शिलां वितर्दिकातुल्यामध्यास्त स्वप्रमध्यगाम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।२६८५) । २९९

वितस्तिः पुं.–स्त्री. [वि+तसु उपक्षेपे+'वौ तसेः' इति ति] विस्तृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठः; द्वादशाङ्गुलः; 'द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम्'—इति मार्कण्डेये (४९।३१) । ५३८

वितानम् क्ली. [वितन्यते यत् । वि+तन्+घञ्] चन्द्रातपः; उल्लोचः; कदकः; 'वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् । चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम्'—इति रघौ (१७।२८) । पुं.–क्ली. [वि+तन्+घञ्] (४१४) क्रतुः; यज्ञः; 'सोमपायिनि भविष्यते मया वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना'—इति माघे (१४।१०) । समूहः (६८६); 'नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः, ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम्'—इति माघे (११।४३) । विस्तारः (४४८); 'यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथं प्रभो । नैष्कर्म्यस्य च साङ्ख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम्'—इति भागवते (३।७।३१) । त्रि. शून्यः; 'बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानं मालापिनद्धैरपि चावितानैः'—इति माघे (३।५०) । क्ली. अवसरः; क्षणः; पुं. वृत्तिविशेषः; पुं.–क्ली. व्रणबन्धनविशेषः; 'तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकरवद्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः'—इति सुश्रुते (१।१८) । त्रि. तुच्छः; 'गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता च वितानमिवाकरोत्'—इति रघौ (९।५०) । मन्दः । ३१०

वित्तम् क्ली. [विद्+क्त, 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति साधु] धनम्; 'अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् । तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम्'—इति मनुः (८।३६) । त्रि. विचारितः; विज्ञातः; लब्धः; विख्यातः । ८०

विदग्धः त्रि. [वि+दह्+क्त] छेकः; कुशलः; नागरः; 'विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत्'–इति देवीभागवते (९) । निपुणः; 'लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पक्षती चरणाः परागेण । अस्पृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५०६) । पण्डितः; विशेषेण दग्धः; 'शोफयोरुपनाहं तु कुर्यादामविदग्धयोः । अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च'—इति सुश्रुते (४।१) । ३८५

विदिक् [श्] स्त्री. [दिग्भ्यां विगता] दिशोर्मध्यम्; अग्निनिर्ऋतिवाय्वीशानकोणचतुष्टयम्; अपदिशं; प्रदिक्; विदिशं; प्रदिशं; कोणः; 'सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः । धावन्ती तत्रतत्रैनं ददर्शानुद्यतायुधम्'—इति भागवते (४।१७।१६) । १०२

विदुलः पुं. [विशेषेण दोलयतीति । वि+दुल्+क] वेतसः; अम्बुवेतसः; जलवेतसः; गन्धरसः । २०१

विदेहा स्त्री. [विदेहानां निवासः । 'सोऽस्य निवासः' इत्यण्, 'जनपदे लुक्' इति लुक्, स्त्रीत्वे टाप्] जनकान्वयभूमिः; विदेहनृपस्य भूमिः; मिथिला; विदेहनगरी । २८७

विद्याधरः पुं. [विद्यां मन्त्रादिकं धरति, पचादित्वादच्] पुष्पदन्तादिः; कामरूपी खेचरः; देवयोनिविशेषः; 'तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् । अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता'—इति रघौ (२।६०) । 'लोकेऽस्मिन् गणशस्तानि मन्त्रविद्याविचारिणाम् । विद्याधरास्तथान्येऽपि विद्याबलसमन्विताः'—इति वह्निपुराणे । षोडशरतिबन्धान्तर्गतचरमबन्धः; 'नार्या ऊरुयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः । कामयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः'—इति रतिमञ्जर्याम् । ८७

विद्युत् स्त्री. [विशेषेण द्योतते इति तच्छीला वा । वि+द्युत्+'भ्राजभासेति' क्विप्] विद्योतते या; शम्पा; शतह्रदा; ह्रादिनी; ऐरावती; क्षणप्रभा; तडित्; सौदामिनी; चञ्चला; चपला; दीपा; सौदाम्नी; चिलमीलिका; सर्जूः; अचिरप्रभा; सौदामनी;

अस्थिरा; मेघप्रभा; अशनिः; चटुला; अचिररोचिः; राधा; नीलाञ्जना; 'अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश । बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः'—इति विष्णुपुराणे। 'वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता भवेत्।' सन्ध्या; त्रि. [विगता द्युत् कान्तिर्यस्य] निष्प्रभः; [विशिष्टा द्युत् दीप्तिर्यस्येति] विशेषेण दीप्तिशाली; 'हस्काराद्विद्युतस्पर्यंतो जाता अवन्तु नः'—इति ऋग्वेदे (१।२३।१२)। 'हस्कारात् दीप्तिकारात् विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात्'—इति तद्भाष्ये सायणः । ६०

विद्वान् [स्] पुं. [वेत्तीति, विद्+शतृ, 'विदेः शतुर्वसुः' इति शतुर्वसुरादेशः] आत्मवित्; प्राज्ञः; पण्डितः; 'ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः'—इति मनुः (१।९७)। ३३२

विधवा स्त्री. [विगतो विशेषेण गतो धवो भर्त्ता यस्याः] मृतभर्तृका; विश्वस्ता; जालिका; रण्डा; यतिनी; यतिः; 'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्'—इति प्रचेताः । ४८७

विधिः पुं. [विदधाति विश्वमिति । विपूर्वकाद् धाञ्-धातोः 'उपसर्गे घोः किः' इति कि प्रत्ययः] ब्रह्मा; वेधाः; 'विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां किमानन काञ्चन-सञ्चकेन'—इति नैषधे (२२।४७) । विष्णुः (२५); (८६) भाग्यं; नियतिः; [विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति। वि+धा+कि] 'राज्यनाशं सुहृत्त्यागो भार्यातनय-विक्रयः। हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न कृतं त्वया' —इति मार्कण्डेये (८।१८२)। (८३६) कालः; समयः, कल्पः; नियोगः; क्रमः; विधानं; विधिवाक्यम्; 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः। न स सिद्धि-मवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्'—इति गीतायाम् (१६।२३)। प्रकारः; कर्म; 'तस्मात्सूर्यः शशाङ्कस्य क्षयवृद्धिविधेर्विभुः'—इति देवीपुराणे। गजान्नं; वैद्यः; यागोपदेशकग्रन्थः; षड्विधसूत्रलक्षणान्तर्गतसूत्रविशेषः; 'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधि-कारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ।' ६

विधुः पुं. [विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति वा । व्यध् ताडने+'पृभिदिव्यधीति' कु] चन्द्रः; चन्द्रमाः; सोमः; 'पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्र-विरोधिकुहूरवः। तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथमहो समता मम तापने।' [विध्यति असुरानिति] विष्णुः; कर्पूरः; ब्रह्मा; राक्षसः; आयुधः; वायुः; कर्तरि त्रि.। 'विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार' —इति ऋग्वेदे (१०।५५।५)। 'विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं, विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे'—इति तद्भाष्ये सायणः। ४३

विधुन्तुदः पुं. [विधुं तुदति पीडयतीति । विधु+तुद्+'विध्वरुसोस्तुदः' इति खश्, मुम्] स्वर्भानुः; सैंहिकेयः; तमः; राहुः; 'नीतिरापदि यद्गम्यः परस्त-न्मानिनो ह्रियै । विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः'—इति माघे (२।६१)। ४९

विधुरम् क्ली. [विगता धूर्भारो यस्मात् । समासे अ] प्रत्यवायः; प्रविश्लेषः; विश्लेषः; 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि'—इति यादवकृतवैजयन्ती-कोषः। कैवल्यं; कष्टम्; 'विधुरं किमतः परं परै-रवगीतां गमिते दशामिमाम्। अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम्'—इति किराते (२।७)। त्रि. [विगता धूः कार्यभारो यस्मात्, ऋक्पूरित्य] विकलः; 'तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम्। विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्' —इति कुमारे (४।३२)। ८२४

विनता स्त्री.— गरुडमाता; सा तु दक्षप्रजापतेः कन्या; कश्यपपत्नी; 'क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत'—इति महाभारते (१।६५।१२)। पिडिकाभेदः; 'महती पिडिका नीला पिडका विनता स्मृता'—इति सुश्रुते (२।६)। ११९

विना अव्य. [वि+'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इति ना] वर्जनं; पृथक्; अन्तरेण; ऋते; हिरुक्; नाना; व्यति-रेकः; 'विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना। बिना हस्तिकृतान्दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ'—इति काशि-कोक्त्या। 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः'—इति रघुवंशे (२।१४)। 'चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं

लिङ्गम्'—इति सांख्यकारिकायाम् (४१)। ८७६

विनायकः पुं. [विशिष्टो नायकः] हेरम्बः; लम्बोदरः; आखुरथः; एकदंष्ट्रः; एकदन्तः; विघ्नराजः; विघ्नेशः; गणेशः; गणपतिः; 'अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमण्डलमध्यगः। दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः'—इति कथासरित्सागरे (३०।५५)। बुद्धः; गरुडः; विघ्नः; 'राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विनायकाः'—इति हरिवंशे (१८१।६५)। गुरुः। १८

विनिमयः पुं. [वि+नि+मी+अप्] परिवृत्तिः; वैमेयः; परिदानं; प्रतिदानम्; 'दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्। सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्'—इति रघौ (१।२६)। बन्धकः; 'विक्रयैर्गां विनिमयैर्दत्वा गोमांसखादके। व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्विधे साक्षाद्वधी भवेत्'—इति गोभिलः। ४७३

विनोदः पुं. [वि+नुद्+घञ्] कौतूहल्यं; कौतूहलं; कौतुकं; कुतूहलम्; 'बाधते तं च नैकटधात् सर्वं स मगधेश्वरः। तन्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम्'—इति कथासरित्सागरे (१५।१२५)। क्रीडा; 'नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं तव न तस्य स ते विनोदः'—इति भागवते (३।१६।२४)। अपनयनम्; 'विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः'—इति माघे (१।४८)। प्रमोदः; 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा'—इति हितोपदेशे। आलिङ्गनविशेषः; 'नायको नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्यदेशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्यदेशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्वा यदाश्लिषति तत्'—इति कामशास्त्रम्। राजगृहविशेषः; 'दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ। विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत्'—इति युक्तिकल्पतरुः। 'द्वादशैतान् गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः। सुनन्दः सर्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा। विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा। रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः'—इति भविष्योत्तरपुराणे। ७२०

विन्दुः पुं. [बिदि अवयवे+बाहुलकादु। पृषोदरादित्वाद् वकारादित्वम्] बिन्दुः; पृषत्; पृषतः; विप्रुट्; पृषन्ति; विप्लुट्; जलकणः; 'जलबिन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः। स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च'—इति पञ्चतन्त्रे। दन्तक्षतविशेषः; भ्रुवोर्मध्यम्; रूपकार्यप्रकृतिः; अनुस्वारः; 'शिवो वह्निसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः। एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्तितः'—इति सूर्यकवचम्। त्रि. [वेत्ति तच्छीलः। विद् ज्ञाने+'विन्दुरिच्छुः' इति उ प्रत्ययो नुमागमश्च निपात्यते] ज्ञाता; दाता; वेदितव्यः। ६७७

विन्दुजालकम् क्ली. [विन्दूनां जालकम्] गजस्य मुखादिस्थो विन्दुसमूहः; पद्मकं; पद्मम्, पद्मी = हस्ती। विन्दुजालं; विन्दुसमूहः। २१९

विपक्वम् त्रि. [विशेषेण अपाचि इति। वि+पच्+कर्मणि क्त, 'पचो वः' इति वत्वम्] कृतपाकम्; अग्नौ संस्कृतं कालपक्वं च। ३२३

विपक्षः पुं. [विरुद्धः पक्षो यस्य] शत्रुः; रिपुः; वैरी; अरिः; अमित्रम्; 'तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च। पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विग्रहो महान्'—इति हरिवंशे (५३।५४)। 'इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेऽंशवः। गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम्'—इति रघौ (१७।७५)। न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः; 'यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः'—इति भाषापरिच्छेदे (७३)। 'सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः। सपक्षः साध्यवान्। विपक्षः साध्याभाववान्'—इति मुक्तावली। विकल्पः; पक्षः; उक्ताकरणम्; 'प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसंकथा गुरुषु'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३५४)। त्रि. [विगतः पक्षो यस्य] पक्षहीनः। ४५५

विपञ्ची स्त्री. [वि+पञ्च्+अच्। स्त्रियां गौरादित्वाद् ङीष्] विपञ्चिका; घोषवती; वीणा; परिवादिनी; वल्लकी; 'अहं ह्येतद्विजानामि तन्त्रीझङ्कारलक्षणैः। इत्युक्त्वा गुणशर्माङ्कात्तां विपञ्चीं मुमोच सः'—इति कथासरित्सागरे (४९।२०)। ९६

विपणिः पुं.–स्त्री. [विपण्यतेऽस्यामिति। वि+पण्+ 'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] पण्यविक्रयशाला; हट्टः; हट्टमण्डपः; हट्टमध्यस्थपण्यविक्रयवीथी; पण्यवीथिका; आपणः; पण्यवीथी; पण्यं; निषद्या; बणिक्पथं; विपणं; वीथी; 'बाजार' इति भाषा। 'निषद्या

विपणिः पण्यवीथिका त्वापणिस्तथा। पण्यविक्रयशालायां भवेदेतच्चतुष्टयम्'—इति शब्दरत्नावली। 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः'—इति मेदिनी। 'विपण्यापणपण्याना नानाजनशतैर्वृतः'—इति महाभारते (९।३५।३०)। बाणिज्यम्; 'विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः। धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः'—इति मनुः (१०।११६)। २९६

विपणी स्त्री. [विपणि+वा ङीष्] हट्टः; 'ययौ भोजनमूल्यार्थी विपणीमात्तमूलकः'—इति कथासरित्सागरे (२०।६५)। २९६

विपरीतः त्रि. [वि+परि+इ+क्त] विपर्ययः; प्रतिसव्यः; प्रतिकूलः; अपसव्यः; अपष्ठुः; विलोमकः; प्रसव्यं; पराचीनं; प्रतीपम्; 'मत्तो जातः कलञ्जाशी विपरीतानि भाषसे। सत्यं ब्रवीषि पितृवत् त्वत्तो जातः कलञ्जभुक्'—इति शङ्करदिग्विजये। मुमूर्षुः; 'स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः। उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम्'—इति रामायणे (६।१७।१५)। षोडशरतिबन्धान्तर्गतदशमबन्धः; 'पादमेकमूरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम्। नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः'—इति रतिमञ्जरी। 'पादमेकमूरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। कामिन्याः कामयेत्कामी बन्धः स्याद्विपरीतकः'—इति स्मरदीपिका। ७५७

विपर्ययः पुं. [वि+परि+इ+'एरच्' इत्यच्] व्यतिक्रमः; व्यत्यासः; विपर्यासः; व्यत्ययः; विपर्यायः; 'विपर्ययो वा किं न स्याद् गतिर्धातुर्दुरत्यया। उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत्'—इति भागवते (१०।१।५०)। ७२९

विपर्यासः पुं. [वि+परि+अस्+घञ्] व्यत्ययः; विपर्यायः; वैपरीत्यं; विपर्ययः; विपरीतता; विपरीतत्वम्; 'पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां, विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्। बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं, निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति'—उत्तररामचरिते (२)। अप्रमात्मकबुद्धिभेदः; 'तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः। आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः'—इति भाषापरिच्छेदे। 'आद्यो विपर्यासः'—इति मुक्तावली। ७२९

विपश्चित् त्रि. [विशेषं पश्यति, विप्रकृष्टं चेतति चिनोति चिन्तयति वा। पृषोदरादित्वात् साधुः] पण्डितः; 'सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता'—इति मनुः (७।५८)। ३३२

विपाकः पुं. [वि+पच्+भावे कर्मणि वा घञ्] फलमात्रं; भागधेयं; भाग्यं; भवितव्यता; 'जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते। प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः'—इति भागवते (१०।७१।१०)। चरमोत्कर्षः; 'स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तडित्प्रभम्'—इति भागवते (४।९।२)। पचनम्; 'तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति'—इति भागवते (५।१६।२०)। स्वेदः; कर्मणो विसदृक्फलं; परिणामः; दुर्गतिः; स्वादुः; जातिः; आयुः; भोगः; 'जाठरेणाग्निना योगाद् यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः'—इति सुश्रुतः। 'श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः। अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः। कटुः करोति पचनं कफं पित्तं च नाशयेत्। विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः'—इति भावप्रकाशः। १२६

विपिनम् क्ली. [वेपन्ते जना यत्रेति। 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' इति इनन्, ह्रस्वत्वं च] वनं; काननम्; अरण्यम्; 'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति, यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति। प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती, सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी'—इति महानाटके। भीतिप्रदे त्रि.। 'स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने। यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत्'—इति भागवते (९।१५।२३)। २१०

विपुलः त्रि. [विशेषेण पोलतीति। वि+पुल् महत्त्वे+क] बृहत्; विशालः; 'विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। अगाधं; पुं. [वि+पुल्+क] मेरुपश्चिमभूधरः; 'विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः'—इति विष्णुपुराणे (२।३।१७)। 'विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले'—इति देवीभागवते (७।३०।६६)। सुमेरुः; हिमाचलः; वसुदेव-

पुत्रः; 'बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम्। वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्'—इति भागवते (९।२४।४६)। ६९९

विपुला स्त्री. [वि+पुल् महत्वे+क। ततः स्त्रियां टाप्] पृथिवी; पृथ्वी; भूमिः; आर्याच्छन्दोभेदः; 'पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च। गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधार्या। संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं सकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति।' 'पुंसां कलिकालव्यालहतानां वास्त्युपहतिरल्पापि। वीर्यविपुला मुखे चेदस्याद् गोविन्दाख्यमन्त्रकला'—इति छन्दोमञ्जरी। विपुलपर्वतस्था देवी; 'विपुले विपुलादेवी कल्याणी मलयाचले'—इति देवीभागवते (७।३०।६६)। १५६

विप्रः पुं. [उप्यते धर्मबीजमत्र, वप्+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति' निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः] ब्राह्मणः; [विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्माणि, वि+प्रा पूर्तौ इत्यस्मात् कप्रत्ययः] 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम्'—इति प्रायश्चित्तविवेकः। अश्वत्थः; त्रि. मेधावी; 'निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम्'—इति ऋग्वेदे (१०।११२।९)। 'विप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। स्तवकर्ता; 'विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम्'—इति ऋग्वेदे (१०।४०।१४) 'विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा'—इति तद्भाष्ये सायणः। ३९१

विप्रकारः पुं. [वि+प्र+कृ+भावे घञ्] उपमर्दः; अपकारः; निकारः; 'तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः। मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽत्रहितोऽभवत्'—इति महाभारते (१।६२।१४)। खलीकारः; तिरस्कारः; विविधप्रकारः; 'स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः। ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते'—इति महाभारते (३।२७५।३)। ७६९

विप्रकृष्टः त्रि. [वि+प्र+कृष्+क्त] दूरः; विप्रकृष्टकः; आरात्; व्यवहितः; परः। ६९३

विप्रतिसारः पुं. [वि+प्रति+सृ+घञ्] विप्रतीसारः; पश्चात्तापः; अनुतापः; अनुशयः; 'प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे सुभ्रुवामवसरः सरकेण'—इति माघे (१०।२०)। कौकृत्यं; रोषः। ७१६

विप्रतीसारः पुं.— अनुतापः; अनुशयः; कौकृत्यं; रोषः। ७१६

विप्रलब्धः त्रि. [वि+प्र+लभ्+क्त] निकृतः; विप्रकृतः; तिरस्कृतः; वञ्चितः; 'दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत्। अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ'—इति महाभारते (५।१९१।२१)। ३८३

विप्रलम्भः पुं. [वि+प्र+लभ्+घञ्+नुम्] विसंवादः; विप्रलापः; 'विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः'—इति महाभारते (३।३१।२७)। वञ्चनम्; 'ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वा न्यवेदयन्। विप्रलब्धं यथा वृत्तं स च चुक्रोष पार्थिवः'—इति महाभारते (५।१९१।१६)। विप्रयोगः; विच्छेदः; शृङ्गाररसभेदः; 'नामान्येतानि शृङ्गारे कैशिकः शुचिरुज्ज्वलः। सम्भोगो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत्'—इति शब्दरत्नावल्याम्। शृङ्गाराङ्गविशेषः; 'यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ यो मिथः। अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्त्यै प्रहृष्यते। स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ७४८

विप्रलापः पुं. [वि+प्र+लप्+घञ्] विरोधोक्तिः; परवचनविरोधिवचनम्; अन्योऽन्यविवदनमिति यावत्। [विरुद्धः प्रलापः, घञ्] 'स धर्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापापविद्धम्'—इति महाभारते (६।८२।२५)। अनर्थकवाक्यम्; 'सत्यं श्रेयः पाण्डवविप्रलापं तुल्यञ्चान्नं सहभोज्यं सहायैः'—इति महाभारते (३।५।२१)। ७४८

विप्रियम् पुं.— क्ली. [विरुद्धं प्रीणातीति। वि+प्री+क] अपराधः; मन्तुः; व्यलीकम्; आगः; 'यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम्। कृतवानसि दुर्मर्ष विप्रियं तव मर्षितम्'—इति भागवते (६।५।४२)। अप्रिये त्रि.। 'पिण्डं पितृणां व्युच्छिद्यत्ततेषां विप्रियं भवेत्'—इति महाभारते (१।१६०।८)। ७४९

विप्रुट् [ष्] स्त्री. [विशेषेण प्रोषति दहति पापानि। वि+प्रुष्+क्विप्] बिन्दुः; पृषतः; पृषता; जलबिन्दुः; 'मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः। रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत्'—इति मनुः। ६७७

विप्लवः पुं. [वि+प्लु+अप्] राष्ट्राद्युपद्रवः; डिम्बः; डमरः; 'सर्वां मडवराज्योर्वी वीरः शमितविप्लवाम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।१०४१)। परचक्रादिभयम्; अस्त्रकलहः; क्लेशः; उपद्रवः; 'विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम्'—इति भागवते (४।२६।९)। विनाशः; 'संमन्त्र्य कौतुकात् पापास्तद्भार्याशील-विप्लवम्। चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्तीमलक्षिताः'—इति कथासरित्सागरे (१३।८२)। [विप्लवते इति, अच्] जलोपर्यवस्थितः; 'वणिजो नावि भग्नायाम-गाधे विप्लवा इव'—इति महाभारते (९।३।५)। १२७

विप्लुट् [ष्] स्त्री. [विशेषेण प्लोषतीति। वि+प्लुष्+क्विप्] विप्रुट्; बिन्दुः। ६१७

विबुधः पुं. [विशेषेण बुध्यते इति। वि+बुध्+क] देवः; सुरः; देवता; 'गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानु-चराश्च ये'—इति मनुः (१२।४७)। पण्डितः; 'ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निह्नुते कथम्।' चन्द्रः; चन्द्रमाः। ४

विभवः पुं. [वि विशेषो भवति, पचाद्यच्। विशिष्टो भवत्यनेन वा, 'ऋदोरप्'] धनं; द्युम्नं; द्रव्यम्; 'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति'—इति मनुः (४।३४)। मोक्षः; ऐश्वर्यम्; 'भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भव'—इति भागवते (७।८।५५)। प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतद्वितीय-संवत्सरः; 'सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः। प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुसस्या वसुन्धरा। हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने!'—इति भविष्यपुराणे। ८०

विभववान् त्रि — धनवान्; आढ्यः; सम्पत्तिशाली; ऐश्वर्यवान्। २१३

विभा स्त्री. [विशेषेण भातीति। वि+भा+क्विप्] किरणः; प्रकाशः; शोभा; 'कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः। धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य तव'—इति साहित्यदर्पणे (१०।६६७)। प्रकाशके त्रि.। 'यदुष औच्छः प्रथमा विभानाम्'—इति ऋग्वेदे (१०।५५।४) 'विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनाम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। ३८

विभागः पुं. [वि+भज्+घञ्] भागः; अंशः; 'विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः'—इति नारदवचनम्। चतुर्विंशतिगुणावान्तरगुणविशेषः; 'शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद् विभागोऽपि त्रिधा भवेत्। एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवः परः। विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्। हेतुमात्रविभागोत्थहेत्वहेतुविभागजः'—इति भाषापरिच्छेदः। ७९३

विभातम् क्ली. [वि+भा+क्त] कल्यम्; उषः; प्रत्यूषः; प्रगे; प्रभातः; विभाति। १११

विभावरी स्त्री. [विभाति नक्षत्रादिभिः, वि+भा+'अन्येभ्योऽपीति' क्वनिप्, 'वनो र च' इति ङीब्रत्वे] रात्रिः; यामिनी; निशा; निशीथिनी; शर्वरी; 'प्रभातायां विभावर्यां यथास्थानस्थितो नृपः। आकार्यतां मातृगुप्त इति क्षत्तारमादिशत्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।२०७)। मन्दारविद्याधरकन्या; 'मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी'—इति मार्कण्डेये (६३।१४)। सुमेरूत्तरस्था पुरी; 'उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम'—इति भागवते (७५।२१।७)। हरिद्रा; कुट्टनी; वक्रयोषित्; विवादवस्त्रमुण्डी; मौखर्यनिरतस्त्री; मुखरस्त्री; मेदावृक्षः। १०७

विभावसुः पुं. [विभा प्रभा एव वसु समृद्धिर्यस्य] अग्निः; वह्निः; अनलः; 'निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः'—इति महाभारते (३।६८।७)। अर्कवृक्षः; चित्रक-वृक्षः; चन्द्रः; हारभेदः; सूर्यः; 'वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः'—इति महाभारते (१।८६।७)। वसुपुत्रविशेषः; 'वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु। द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-वसुः। विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम्'—इति भागवते (६।६।१०)। मुरासुरपुत्रः; 'ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुः वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः'—इति भागवते (१०।५९।१२)। दनुपुत्रोऽसुरविशेषः; 'त्रिमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः'—इति भागवते (६।६।३०)। ६३

विभीतः त्रि. [विगतं भीतं रोगभयमस्मात्। यद्वा विशिष्टं भीतं यस्मात्, भूतकल्योराश्रयत्वात्] वृक्षविशेषः; विभीतकः; विभीतकी; अक्षः; तुषः; कर्षफलः; भूतवासः; कलिद्रुमः; कल्पवृक्षः; संवर्तः; तैलफलः;

भूतावासः; संवर्तकः; वासन्तः; कलिवृक्षः; कलिरक्षः; वहेडुकः; हार्यः; विषघ्नः; अनिलघ्नः; कासघ्नः; 'प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः'–इति महाभारते (३।६४।५)। 'विभीतं भेदि तीक्ष्णोष्णं वैस्वर्यक्रिमिनाशनम्। चक्षुष्यं स्वादुपाकं च कषायं कफपित्तनुत्'—इति राजवल्लभः। ६१८

विभूषणम् क्ली. [विशेषेण भूषयत्यनेनेति। वि+भूष्+णिच्+ल्युट्] आभरणम्; 'अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम्'—इति कथासरित्सागरे (१७।६४)। ५५७

विभूषा स्त्री. [वि+भूष् भूषणे+'गुरोश्च हलः' इत्य, स्त्रियां टाप्] राढा; शोभा; अभिख्या; सुषमा, 'ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः श्रीमद्विभूषोज्वलितः प्रहृष्टः'–इति कामन्दकीये (१५।४६)। आभरणम्; 'मानग्रहगुरुकोपादनुदयितात्येव रोचते मह्यम्। काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव'—इति आर्यासप्तशत्याम् (४५९)। ५६५

विभ्रमः पुं. [वि+भ्रम्+घञ्] हावभेदः; स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाभेदः; 'स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु'—इति मेघदूते (२९)। (६९१) भ्रान्तिः; शङ्का; सन्देहः; संशयः; विकल्पः; वितर्कः; विचिकित्सा; 'तमत्रिर्भगवानैक्षत् त्वरमाणं विहायसा। आमुक्तमिव पाषण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः'—इति भागवते (४।२१।१२)। शोभा (८१३); 'ललाटे शूलमुद्राङ्के जराशुक्लाः शिरोरुहाः। तस्य शम्भुभ्रमासङ्गिगङ्गाम्भोविभ्रमं दधुः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।३६७)। 'ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठे प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः। त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूरलोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः'—इति अमरुशतके (१)। संशयः; 'पूरयन् बहुनादाभिर्बर्हिनीभिर्भुवस्तलम्। कुर्वन्नकाण्डनिर्मेघवर्षासमयविभ्रमम्'—इति कथासरित्सागरे (१९।३५)। भ्रमणं; विकारविशेषः; 'तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्। आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्। निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम्। जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरूदरे'—इति वाग्भटः। मदरागहर्षजनितविपर्यासः; वस्त्राभरणमाल्यानामकारणतः खण्डनं माननं च; 'क्रोधः स्मितं च कुसुमाभरणादियाच्ञा, तद्वर्जनं च सहसैव विमण्डनं च। आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत्।' 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो भवेत्।' 'विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः।' योषितां यौवनजो विकारः; 'वल्लभप्राप्तिवेलायां मदनावेशसंभ्रमात्। विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविपर्ययः'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ८९

विमलम् त्रि. [विगतो मलो यस्मात्] निर्मलं; वीध्रं; प्रयतं; शुचि; मेध्यं; पवित्रं; पुण्यं; पावनं; विशदम्; उज्ज्वलम्; अनाविलम्; 'प्रस्नविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः। विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान्'—इति रामायणे (२।४८।१४)। चारु; 'रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः'—इति माघे (९।१३)। क्ली. तारहेमद्विधाकृतम्; उपरसविशेषः; निर्मलं; स्वच्छम्; अमलं; स्वच्छधातुकम्; 'मूत्रारनालतैलेषु गोदुग्धे कदलीरसे। कौलत्थे कोद्रवक्वाथे माक्षिकं विमलं तथा। मुहुः शूरणकन्दस्थं स्वेदयेद्वरवर्णिनि!, क्षाराम्ललवणैश्चैव तैलसर्पिःसमन्वितम्। पुटत्रयं प्रदातव्यं ततस्तु शोधितं भवेत्। जम्बीरस्य रसे स्विन्नो मेषशृङ्गीरसैस्तथा। रम्भातोयेन वा पाच्यं घस्रं विमलशुद्धये'–इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः। पुं. [विगतो मलः पापं यस्मात्] अर्हन्; सुद्युम्नपुत्रः; 'तस्योत्कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयः सुताः'—इति भागवते (९।१।४१)। १३२

विमानम् पुं.– क्ली. [विगतं मानमुपमा यस्य] देवरथः; व्योमयानं; देवयानम्; 'भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते। खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि'—इति कुमारे (२।४५)। सार्वभौमगृहं; सप्तभूमिगृहम्; 'सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानग्रहशोभिताम्'–इति रामायणे (१।५।१६)। 'विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि'—इति कोषान्तरम्। घोटकः; यानमात्रं; त्रि. परिच्छेदकम्; 'सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम्'—इति ऋग्वेदे (२।४०।३)। 'विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमित्यर्थः'—इति तद्भाष्ये सायणः। साधनम्; 'पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम्'—इति ऋग्वेदे (३।३।४)।

'विमानं विमीयतेऽनेन फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम्' इति तद्भाष्ये सायणः। [विगतो मानो यस्येति] अवज्ञातः; 'कर्हिस्मचित् क्षुद्ररसान् विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः। तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुम्पन्त्यथ तांस्ततोऽन्ये'–इति भागवते (५।१३।१०)। ८३

विम्बः पुं.–क्ली. [वी+'उल्वादयश्च' इति वन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] मण्डलमात्रं; बिम्बम्; 'नितम्बविम्बैः सुदुकूलमेखलैः स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः। शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम्'—इति ऋतुसंहारे (१।४)। 'आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी। हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः'—इति कुमारे (७।२७)। सूर्यचन्द्रमण्डलम्; 'असौ त्वदन्यो न सनातनः पुमान्, भवान् न देवात्पुरुषोत्तमात् परः। स एव भिन्नस्त्वमनादिमायया द्विधेव विम्बं सलिले विवस्वतः'—इति प्रबोधचन्द्रोदये ६ अङ्के। 'ईषत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्रविम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम्'—इति मार्कण्डेये (८४।११)। पुं. कृकलासः; क्ली. प्रतिविम्बं; कमण्डलुः; मूर्तिः; 'प्रदर्श्यतिप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम्। आदायान्तर्दधाद् यस्तु स्वविम्बं लोकलोचनम्'—इति भागवते (३।२।११)। 'मेघवाहनभूभर्तृपत्न्या भिन्नाख्यया कृते। विहारेऽपि तया बुद्धविम्बं साधु निवेशितम्'— इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४६६)। विम्बिकाफलं; तुण्डिकेरी; रक्तफला; विम्बिका; पीलुपर्णी; ओष्ठी; विम्बी; विम्बा; विम्बकं; विम्बजा; 'विम्बं रक्तफला तुम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका। ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते। विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्। स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्'—इति भावप्रकाशः। ४४

विम्बा स्त्री. [विम्बं फलमस्त्यस्यामिति। विम्ब+अच्+टाप्] विम्बिका। २०३

विम्बी स्त्री. [जिम्ब+गौरादित्वाद् ङीष्] बिम्बिका; बिम्बं; पीलुपर्णी; ओष्ठी, तुण्डिका; 'काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च धारयेत्'—इति सुश्रुतः। २०३

वियत् क्ली. [वियच्छति न विरमतीति। वि+यम्+'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्, 'क्वौ च गमादीनामिति' मलोपे तुक्] आकाशम्; 'तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च। ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः'—इति भागवते (३।८।३३)। द्यावापृथिव्यौ; अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः; 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्। ते वियती अब्रूताम्'—इति तैत्तिरीयब्राह्मणे (१।१।३।२)। 'तयोर्वियत्योर्योऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्तरिक्षमभवत्'—इति शतपथब्राह्मणे (७।१।२।२३)। त्रि. [वि+या+शतृ] गमनशीलः; 'कुटुम्बपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः'—इति भागवते (७।६।१४)। 'वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभूषतः। निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः। व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल'—इति भागवते (९।२१।३)। 'वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिव उद्यमं विनैव दैवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य। यद्वा वियत् व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। १३७

वियराडी स्त्री.—रागिणीविशेषः। १०३ अ

वियातः त्रि. [विरुद्धं निन्दनीयं यातं यस्य] निर्लज्जः; धृष्टः। ३७१

वियुतार्थकम् त्रि. [वियुतः च्युतः अर्थः यस्मात्] अबद्धम्; आसत्तिहीनवाक्यम्। १४१

वियोगः पुं. [वि+युज्+घञ्] विच्छेदः; विप्रलम्भः; विप्रयोगः; विरहः; 'यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः। भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः'—इति भागवते (९।१३।९)। ७४२

विरञ्चः पुं. [विशदं रचयति, वि+रच्+अच्, पृषोदरादित्वान्नुम्] ब्रह्मा; स्रष्टा; वेधाः। ७

विरञ्चिः पुं. [वि+रच्+णिच्+'अच इः', नुम्] ब्रह्मा; विधाता। ७

विरलेतरः त्रि. [विरलादितरः] निरन्तरः; घनः; सान्द्रः; सघनः। ७१७

विरहः पुं. [वि+रह् त्यागे+घ] विच्छेदः; विप्रलम्भः; विप्रयोगः; वियोगः; 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। 'पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीणां

दूषणानि षट्'—इति मनुः (९।१३)। ७४२

विरागार्हः त्रि. [विरागम् अर्हतीति। विराग+अर्ह्+अच्] विरागयोग्यः; वैरङ्गिकः। ७४२

विरिञ्चः पुं. [वि+रच्+पृषोदरादित्वात् साधुः] ब्रह्मा; विरिञ्चिः; विरिञ्चनः; विधाता; सृष्टिकर्ता; कमलासनः। ६

विरिञ्चिः पुं. [वि+रच्+णिच्+इ प्रत्ययः, निपातनात् नुम् इत्वं च। ब्रह्मा; शिवः; विष्णुः। ६

विरूक्षणम् क्ली. [वि+रूक्ष् पारुष्ये+भावे ल्युट्] शापः; आक्रोशः। १४९

विरूपाक्षः पुं. [विरूपे अक्षिणी यस्य। 'सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इति षच्] शिवः; शङ्करः; महादेवः; उमापतिः; 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। रुद्रभेदः; तस्य पुरी सुमेरोर्नैऋत्यकोणे वर्तते; 'तथा चतुर्थे दिग्भागे नैऋताधिपतेः सुता। नाम्ना कृष्णावती नाम वीरूपाक्षस्य धीमतः'—इति वाराहे, रुद्रगीता। विरूपे त्रि.। 'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु'—इति कुमारे (५।७२)। १३

विरोकः पुं. [वि+रुच्+घञ्। कुत्वम्] सूर्यकिरणः; प्रातः; 'पूर्वो ऋतस्य संदृशश्चकानः संदूतो अद्यौ दुषको विरोके'—इति ऋग्वेदे (३।५।२)। 'विरोके विरोचने प्रातःकाले'—इति तद्भाष्ये सायणः। क्ली. छिद्रम्; 'नासाविरोकपवनोल्लसितं तनीयो रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः'—इति माघे (५।५४)। ३९

विरोचनः पुं. [विशेषेण रोचते इति। वि+रुच्+'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच्] सूर्यः; आदित्यः; भानुः; रविः; मार्तण्डः; दिवाकरः; दिनकरः; प्रभाकरः; विभाकरः; 'दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः'—इति महाभारते (३।३।६३)। अर्कवृक्षः; प्रह्लादतनयः; बलिराजपिता; (माघे १४-७५)। 'प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत'—इति महाभारते (३।३।६३)। अग्निः; चन्द्रः; चन्द्रमाः; 'तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत्। समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन!'—इति महाभारते (९।३५।५३)। रोहितकवृक्षः; श्योनाकप्रभेदः; घृतकरञ्जः; त्रि. दीप्तिशाली; 'तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरोचनात्'—इति महाभारते (१२।३४३।३४)। ३६

विरोधी [न्] पुं. [विरुणद्धीति। वि+रुध्+णिनि] शत्रुः; 'सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः'—इति मनुः (४।१७)। [विरोधोऽस्त्यस्मिन्निति। विरोध+इनि] प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतत्रयोविंशवर्षम्; 'अनग्निप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम्। जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। विरोधविशिष्टे त्रि.। 'विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि'—इति कुमारे (५।१७)। ४५५

विलग्नम् क्ली. [विशेषेण लग्नम्] मध्यः; अवलग्नं; मध्यमः; कटः; कटिः; 'मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमोऽथ कटः कटिः'—इति हेमचन्द्रः। जन्मलग्नम्; 'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः। पूजयेत् तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः।' मेषादिलग्नमात्रम्; 'शुभग्रहार्कवारे च मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च। शुभराशिविलग्ने च शुभं शान्तिकपौष्टिकम्'—इति दीपिका। संलग्ने त्रि.। 'विलग्नं न स्त्रियां मन्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके'—इति मेदिनी। ५१७

विलापः पुं. [वि+लप्+घञ्] अनुशोचनोक्तिः; परिदेवनं; क्रन्दनादः; 'क्रन्दनादो विलापः स्यात्परिदेवनमित्यपि'—इति शब्दरत्नावली। 'विलापो दुःखजं वचः'-इत्युज्ज्वलनीलमणिः। 'उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजननजनितविलापे। अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे'—इति गीतगोविन्दे (१।२९)। ६३९

विलालः पुं. [डलयोरेकत्वस्मरणात्] बिडालः; यन्त्रम्। २३६

विलासः पुं. [वि+लस्+घञ्] हावभेदः; स्त्रीशृङ्गारचेष्टा; 'लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च'—इति कुमारे (५।१५)। लीला; क्रीडा; 'तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः'—इति भागवते (३।२५।३५)। ८९

विलीनः त्रि. [वि+ली+क्त, 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तेः 'ओदितश्च' इति नत्वम्] प्राप्तद्रवीभावघृतादिः; विद्रुतः; द्रुतः; विश्लिष्टः; विशेषेण लीनः; 'करादस्य

भ्रष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिशोर्विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः। इति त्रस्यद्गोपानुचितनिभृतालापजनितस्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्धनधरः'—इति छन्दोमञ्जरी। २७६

विलेपनम् क्ली. [विलिप्यन्तेऽङ्गान्यनेनेति। वि+लिप्+ल्युट्] अङ्गरागः; गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम्; गात्रानुलेपनी; वर्तिः; वर्णकम्; 'द्वे गात्रानुलेपनयोग्ये वर्तितविलेपने। वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिविलेपने।' कुङ्कुमादिलेपनं; समालम्भः। ५४५

विलेपनी स्त्री. [विलिप्यतेऽसाविति। वि+लिप्+कर्मणि करणे वा ल्युट्। स्त्रियां ङीष्] यवागूः; सुवेशा स्त्री।३२०

विलेपिका स्त्री. [विलिप्यतेऽसाविति। वि+लिप्+कर्मणि घञ्, स्त्रियां ङीष्, विलेपी+क टाप् च] विलेपी; यवागूः; विलेप्यः; उष्णिका; श्राणं; तरला; 'अन्नं पञ्चगुणे साध्यं चतुर्गुणे विलेपिका। मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि'–इति वैद्यकोक्तो भेदः। ३२०

विल्वः पुं. [विल् संवरणे, वा बिल् भेदने+'उल्वादयश्चेति' साधुः] फलवृक्षविशेषः; शाण्डिल्यः; शैलूषः; मालूरः; श्रीफलः; महाकपित्थः; गोहरीतकी; पूतिवातः; अतिमङ्गल्यः; महाफलः; शल्यः; हृद्यगन्धः; शालाटुः; कर्कटाह्वः; शैलपत्रः; शिवेष्टः; पत्रश्रेष्ठः; त्रिपत्रः; गन्धपत्रः; लक्ष्मीफलः; गन्धफलः; दुरारोहः; त्रिशाखपत्रः; त्रिशिखः; शिवद्रुमः; सदाफलः; सत्यफलः; सुभूतिकः; समीरसारः। 'काञ्जिके संस्थितं विल्वमग्निसंदीपनं परम्'—इति वैद्यकम्। 'विल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम्। संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम्। पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम्। फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः। विल्वादन्यत्र स ज्ञेयो विल्वमामं गुणोत्तरम्। कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी विल्वपेषिका'—इति राजवल्लभः। १९४

विवक्षितः त्रि. [वच् धातोः सनि क्त प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम्] वक्तुमिष्टः; शक्यार्थः; शोभनः। ८०२

विवधः पुं. [विविधो वधो हननं गमनं वा यत्र] पर्याहारः; वीवधः; भारः; मार्गः; पन्थाः; व्रीहितृणादेः पर्याहरणं; उपरितो बद्धशिक्यस्कन्धवाह्यकाष्ठम्। ७५८

विवरम् क्ली. [विवृणोतीति, वि+वृ+पचाद्यच्] छिद्रं; बिलम्; 'यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः। अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत्'—इति रघौ (११।१८)। दोषः; 'एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः। राजन् राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत्'—इति महाभारते (१।१४१।१७)। अवकाशः; 'विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्याम यत्र व्यवहारतोऽन्यत्'—इति भागवते (५।१०।१२)। ६२४

विवरणम् क्ली. [वि+वृ+ल्युट्] व्याख्या; स्पष्टीकरणम्। ४००

विवर्णः त्रि. [विकृतो वर्णो यस्य] मूढः; मन्दः; मूर्खः; मातृशासितः; मलिनः; 'विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम्। आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो'—इति रामायणे (२।२६।८)। पुं. [विरुद्धो वर्णः] नीचः; 'भैक्षचर्या विवर्णेषु जघन्या वृत्तिरिष्यते'—इति मार्कण्डेये (४१।१०)। ३३६

विवस्वान् [त्] पुं. [विशेषेण वस्ते आच्छादयतीति। वि+वस्+क्विप्। विवस्तेजोऽस्यास्तीति, विवस्+मतुप्, मस्य वः, 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वादुत्वाभावः] सूर्यः; 'भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः'—इति किराते (५।४८)। देवता (८१४); अर्कवृक्षः; अरुणः; वैवस्वतमनुः; मनुष्यः; त्रि. परिचरणशीलः; 'देवेभ्यो दाशद्धविषा विवस्वते'—इति ऋग्वेदे (१०।६५।६)। 'हविषा अन्नेन देवान् विवस्वते परिचरते'–इति तद्भाष्ये सायणः।३५

विवाहः पुं. [विशिष्टं वहनम्। वि+वह्+घञ्] दारपरिग्रहः, उपयमः; परिणयः; उद्वाहः; उपयामः; पाणिपीडनं; दारकर्म; करग्रहः; पाणिग्रहणं; निवेशः। 'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता। तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम्। यज्ञस्थायर्त्विजे दैवमादायार्षन्तु गोयुगम्। चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्। इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने। सकायः पावयेत्तज्जः षड् वश्यांश्च सहात्मना। आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्मिथः। राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्'—इति याज्ञवल्क्यः। ४९५

विद् [श्] पुं. [विश्+क्विप्] मनुजः; मनुष्यः; मानुषः; मर्त्यः; मानवः; 'अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशां पतिम्।

सूतुः सूनृतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम्'—इति रघौ (१।९३)। (५७०) वैश्यः; ऊरव्यः; अर्यः; भूमिस्पृक्; 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः'—इति मनुः (२।३६)। प्रवेशः। ३३१

विशङ्कटः त्रि. [वि+'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शङ्कटच्] विशालः; 'विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात्'—इति भट्टिः (२।५०)। भयानकः; मांसासृङ्मत्तवेतालतालवाद्यविशङ्कटः। अभून्नृत्यत्कबन्धोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्सवः'—इति कथासरित्सागरे। ७५३

वैशदः त्रि. [वि+शद्+अच्] विमलः; शुचिः; मेध्यः; पवित्रः; पुण्यः; पावनः; वीध्रः; उज्ज्वलः; अनाविलः; 'प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे। तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः'—इति रघौ (४।१८)। (७५२) प्रकटः; स्पष्टः; प्रकाशः; स्फुटः; व्यक्तः; 'विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव'—इति रघौ (८।३)। शुक्लगुणयुक्तः; उज्ज्वलः; 'स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठस्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्। वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः'—इति माघे (८।७०)। श्वेतवर्णः; जयद्रथपुत्रः; 'बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः। तत्सुतो विशदस्तस्य स्येनजित् समजायत'—इति भागवते (९।२१।२३)। १३२

विशसनम् क्ली. [वि+शस् हिंसायाम्+ल्युट्] मारणम्; 'तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसम्प्लवे। दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकानि च'—इति हरिवंशे (९९।४३)। नरकविशेषः; 'प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति'—भागवते (५।२६।७)। विनाशकारिणि त्रि.। 'यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम्। अपश्याम महाराज! रौद्रीं विशसनीं गदाम्'—इति महाभारते (६।५९।६०)। पुं. [विशसति हिनस्तीति, वि+शस् हिंसायाम्+ल्यु] खड्गः; 'असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च'—इति महाभारते (१२।१६६।८४)। ४७७

विशाखः पुं. [विशेषेण शाखति, शाखृ व्याप्तौ+पचाद्यच्। विशाखायां जातो वा, 'श्रविष्ठाफल्गुनीति' जातार्थाणो लुक्] कार्तिकेयः; 'प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः'—इति महाभारते (३।२३१।७)। धन्विनां वितस्त्यन्तरेण पादसंस्थानम्; याचकः; पुनर्नवा; [विगता शाखा यस्य] त्रि. शाखाविहीनः; 'कबन्धोऽवस्थितः संख्ये विशाख इव पादपः'—इति हरिवंशे (४८।५२)। १९

विशायः पुं. [वि+शी+'व्युपयोः शेतेः पर्याये' इति घञ्] प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनं; उपशायः; 'उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ'—इति अमरे। ७३९

विशारदः त्रि. [विशिष्टः शारदः, प्रादिसमासः। विशिष्टा शारदा यस्य वा] विद्वान्; 'दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्'—इति मनुः (७।६३)। प्रगल्भः; प्रसिद्धः; श्रेष्ठः; पुं. वकुलवृक्षः। ३३३

विशालः त्रि. [वि+'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्। यद्वा विश् प्रवेशने, 'तमिविशिविडीति' कालन्] बृहत्; 'अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः'—इति रघौ (६।३२)। [विगतः शालः स्तम्भो यस्य] स्तम्भरहितः; 'गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः।' पुं. [विश्+कालन्] मृगभेदः; पक्षिभेदः; नृपभेदः; वृक्षभेद; वृक्षविशेषः। (७५३) विशङ्कटः; करालः; विकटः। ६९९

विशालता स्त्री. [विशालस्य भावः। विशाल+तल्] विशालत्वं; पार्श्वविस्तारः; परिणाहः; 'उन्नतमीषच्छृङ्गं नौसंस्थाने विशालता चोक्ता'—इति बृहत्संहितायाम् (४।८)। ७८६

विशिखः पुं. [विशिष्टा शिखा यस्य] शरः; बाणः; 'सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा'—इति भागवते (७।१७।१३)। शरवृक्षः; तोमरः; त्रि. [विगता शिखा यस्य] शिखारहितः; 'विशिखोऽनुपवीती च कृतं कर्म न तत्कृतम्'—इति स्मृतिः। ४६६

विशिखा स्त्री. [वि शेते, 'शीङः किद् ह्रस्वश्च' इति ख, टाप्] रथ्या; प्रतोली; [विशिखान्तराण्यतिपपात सपदि जवनैः स वाजिभिः'—इति माघे (१५।१७)। खनित्री; नालिका। २८९

विशेषः पुं. [वि+शिष्+घञ्] प्रभेदः; 'प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः। स्त्रियः श्रियश्च गहेषु न

विशेषोऽस्ति कश्चन'—इति मनुः (९।२६)। प्रकारः; व्यक्तिः; तिलकः; सप्तपदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः; 'द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्। समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः'—इति भाषापरिच्छेदः। अलङ्कारप्रभेदः; 'विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम्। गते सूर्येऽपि दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः। विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते। अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिश्यपि सैव मे। किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः। त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम्'—इति चन्द्रालोकः। पृथिवी; 'विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत्'—इति भागवते (२।५।२९)। 'विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः'—इति भागवते (३।११।४०)। त्रि. अतिशयितः; 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः'—इति रघौ (२।१४)। १६९, ३०५

विशेषकः पुं.-क्ली. [विशेष एव। स्वार्थे कन्] ललाटकृततिलकः; तमालपत्रं; चित्रकं; पुण्ड्रम्; 'विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव'—इति माघे (३।६३)। पुं. तिलकवृक्षः; क्ली. पद्यविशेषः; 'द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्। कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम्।' विशेषयितरि त्रि.। ५४१

विशेषणम् क्ली. [विशिष्यतेऽनेनेति। वि+शिष्+ल्युट्] विशेष्यधर्मः; विशेष्यगुणः; अप्रधानं; शेषः। ८८१

विश्रब्धः त्रि. [वि+श्रम्भ्+क्त] स्थिरः; अनुद्धटः; शान्तः; विश्वस्तः; 'विश्रब्धभृत्यः शृङ्गाररनामा चाप्यब्रवीत् प्रभोः। तं दृष्ट्वांस्तृतीयेऽह्नि शयनेऽवगणं स्थितम्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (८।२१२१)। अत्यर्थः; गाढः; निर्विशङ्कः; 'नियुज्यमानो विश्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम्'—इति रामायणे (२।१९।५)। ३७०

विश्रम्भः पुं. [वि+श्रम्भ्+घञ्] विश्वासः; 'नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम्। विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च'—इति भागवते (३।२३।२)। केलिकलहः; प्रणयः; वधः। ७६९

विश्राणनम् क्ली. [वि+श्रण्+णिच्+ल्युट्] दानम्; 'कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्'—इति रघौ (२।५५)। ४१९

विश्लेषः पुं. [वि+श्लिष्+घञ्] विधुरः; अयोगः; 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्'—इति रघौ (१३।२३)। ८२४

विश्वः त्रि. [विश्+क्वन्] सकलं; सर्वं; समग्रं; समस्तं; कृत्स्नं; निखिलम्; अखिलम्; 'यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति। तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम्'—इति महाभारते (३।२१८।१६)। बहुः; पुं. गणदेवताविशेषः; 'वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धृतिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः'—इति भरतः। नागरः; स्थूलशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यं; परिमाणविशेषः; 'गुञ्जापणवतिस्तोलो दशघ्नं तद्भवेत् पलम्। विश्वा विंशपलं प्रोक्तं दिव्यं कोटिगुणं हि तत्। सैव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वाः सस्यादिसम्भवाः'—इति ज्योतिष्मती। क्ली. [विशति स्वकारणमिति। विश् प्रवेशने+'अशूप्रुषिलटिकणीति' क्वन्] जगत्; संसारः; 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया। ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना'—इति भागवते (३।१०।१२)। बोलं; शुण्ठी; 'विश्वं महौषधं शुण्ठी नागरं विश्वभेषजम्'—इति वैद्यकरत्नमालायाम्। 'शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम्। ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम्'—इति भावप्रकाशः। ७१३

विश्वकद्रुः पुं. [विश्वकं सर्वं द्रवति। द्रु गतौ, मितद्र्वादित्वाड् डु। विश्वं कन्दति, कदि आह्वाने, 'जत्र्वादित्वेन साधुः] मृगयाकुशलकुक्कुरः; मृगव्यकुशलकुर्कुरः; ध्वानः; त्रि. खलः। २८२

विश्वकर्मा [न्] पुं. [विश्वेषु विश्व वा कर्म यस्य] देवशिल्पी; त्वष्टा; विश्वकृत्; देववर्द्धकिः; 'दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः'—इति महाभारते (१।२१२।१०)। मुनिभेदः; 'विश्वकर्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः। प्रासादभवनोद्यानप्रतिमाभूषणादिषु। तडागारामकूपेषु स्मृतः सोऽमरवर्द्धकिः'—इति मात्स्ये ५ अध्यायः। चेतनाधातुः; सूर्यः। ८४

विश्वकृत् पुं. [विश्वं कृतवान् इति। विश्व+कृ+क्विप्] विश्वकर्मा; 'त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्। समानयद्दर्शनीयं तत्तदत्र स विश्वकृत्'—

इति महाभारते (१।२१२।१३) । ब्रह्मा; 'निवेदितोऽप्याङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् । तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः'— इति भागवते(९।१४।८)। ८४

विश्वभेषजम् क्ली. [विश्वेषां भेषजम्] शुण्ठी; नागरं; महौषधं; विश्वा; विश्वम्; 'विश्वभेषजमृद्वीकाचित्रकैर्मूत्रभावितैः'—इति सुश्रुतः। 'सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम्। विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम्' —इति चरकः। ६१५

विश्वम्भरा स्त्री. [विश्वं बिभर्तीति । भृ+खच्, मुम्, टाप्] पृथिवी; पृथ्वी; 'विश्वम्भरा तद्धरणाच्चानन्तानन्तरूपतः । पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने'—इति ब्रह्मवैवर्ते। 'विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते'—इति उत्तररामचरिते १ अङ्के। १५६

विश्वरूपः पुं. [विश्वमेव रूपं यस्य] विष्णुः; अच्युतः; महादेवः; 'विश्वे देवाश्च यत्तस्मि विश्वरूपस्ततः स्मृतः'—इति महाभारते (७।२००।१२४) । त्वष्टृपुत्रः; 'त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महायशाः'—इति विष्णुपुराणे (१।१५।१२२) । त्रि. सर्वरूपः—'स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः'—इति भागवते (६।४।२८) । २१

विश्वस्ता स्त्री. [विफलं श्वसिति स्म । वि+श्वस्+क्त, आगमस्य प्रायिकत्वान्नेट्] विधवा; 'स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव । त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः'—इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे। विश्वासकर्तरि त्रि.। ४८७

विश्वा स्त्री. [विश्व+टाप्] विश्वभेषजं; शुण्ठी; नागरं; महौषधं; [विश्+क्वन्+स्त्रियां टाप्] अतिविषा; शतावरी; विश्वस्या; पिप्पली; दक्षकन्याविशेषः; 'क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला मुनिः'—इति महाभारते (१।६५।१२) । ६१५

विश्वासः पुं. [वि+श्वस्+घञ्] प्रत्ययः; विश्रम्भः; आश्वासः; आश्रमः; 'लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः। तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् । सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोज्झितः । तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः'—इति गारुडे। 'यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती। एतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमीयते'—इति गारुडे। 'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति'—इति गारुडे। 'नखिनां च नदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च । न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रे चापि न विश्वसेत् । कदाचित् कुपितं मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत्'—इति चाणक्यः। ७६९

विषम् क्ली.– पुं. [विष्+क] क्ष्वेडः; गरलम्; आहेयम्; अमृतं; गरदं; कालकूटं; कलाकूलं; हारिद्रं; रक्तशृङ्गिकं; नीलं; गरं; घोरं; हालाहलं; हलाहलं; शृङ्गी; भूगरं; जाङ्गलं; तीक्ष्णं; रसः; रसायनं; गरः; जङ्गुलं; जाङ्गुलं; काकोलः; वत्सनाभः; प्रदीपनः; शौल्किकेयः; ब्रह्मपुत्रः। 'पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः। सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः। दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव'—इति पातालवर्गे अमरः। 'विषः क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हलाहलः। वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोली दारदोऽपि च। अहिच्छत्रो मेषशृङ्गकुष्ठवालूकनन्दनाः। कैराटको हैमवतो मर्कटः करवीरकः। सर्षपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुककर्दमौ। अङ्कोल्लसारः कालिङ्गः शृङ्गिको मधुसिक्थकः। इन्द्रो लाङ्गलिकोः विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौतमाः। मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः'—इति हेमचन्द्रः। क्ली. [विष् सेचने+क] जलं; पद्मकेशरं; वोलं; वत्सनाभः; सामान्यविषम्; 'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । देवस्वं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः'—इति कौर्मे। 'दुरधीता विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् । विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम्। विषं चङ्क्रमणं रात्रौ विषं राज्ञोऽननुकूलता । विषं स्त्रियोऽप्यन्यहृदो विषं व्याधिरवीक्षितः'—इति चाणक्यः। ६४१, ६४६

विषधरः पुं. [विषं धरतीति । धृ+अच्, विषस्य धरो वा] सर्पः; 'कालियविषधरगञ्जनजनरञ्जन'—इति गीतगोविन्दे । स्त्रियां विषधरी; 'धावद्घोरविभावरीविषधरी भोगस्य भीमो मणिः ।' ६४०

विषभिषक् [ज्] पुं. [विषस्य भिषक्] विषवैद्यः; जाङ्गुलिकः; जाङ्गलिकः; नरेन्द्रः; कौशिकः; कथाप्रसङ्गः; चक्राटः; व्यालग्राही; जाङ्गुलिः; जाङ्गलिः; आहितुण्डिकः; व्यालग्राहः; गारुडिकः; विषघ्नमन्त्रवेत्ता; विषवैद्यचिकित्सकः; 'ओझा' इति भाषा। ६१३

विषमायुधः पुं. [विषमाणि अयुग्मानि आयुधानि यस्य। तस्य पञ्चबाणत्वात्तथात्वम्। यद्वा विषमम् अत्युग्रम् असह्यम् इत्यर्थः, आयुधं यस्य] कामदेवः; पञ्चशरः; विषमेषुः। ३३

विषमोन्नतः त्रि. [विषमश्चासौ उन्नतश्च] गोलाकारः; वर्तुलः; स्थपुटः; विषमोन्नतावनतदृषदाद्याकुलः। ७५३

विषयः पुं. [विसीयन्ते अत्र, वि+षिञ् बन्धने, 'एरच्', 'परिनिवीति' षत्वम्। विसिन्वन्ति विषयिणं स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ति। वि+षि+कर्तरि अच् वा] देशः; 'यञ्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः। अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामभवदन्तकस्य तत्'—इति रघौ (११।१८)। चक्षुरादिग्राह्यः; शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः; गोचरः; इन्द्रियार्थः; अव्यक्तः; शुक्रः; जनपदः; कान्तादिः; नियामकः; 'विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतेर्बन्ध उच्यते। विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः'—इति भट्टकारिका। आरोपाश्रयः; 'सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा। विषय्यन्तः कृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका।' २८४

विषयग्रामः पुं. [विषयाणां ग्रामः सङ्घः] इन्द्रियसमूहः; करणग्रामः। ८८१

विषाणम् पुं.–क्ली. [व्यस्ति, वि+अस्, 'ताच्छील्यवयोवचनेति' चानश्, 'श्नसोरल्लोपः', 'उपसर्गप्रादुरिति' षत्वम्] हस्तिदन्तः; 'न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति'—इति माघे (१।६०)। पशुशृङ्गम् (२६७); 'क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने मृगमर्पयसि मृगादनरदने। वितरसि तुरगं महिषविषाणे निदधच्चेतो भोगविताने'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। कोलदन्तः; वराहदन्तः; विशेषेण मददातरि त्रि.। 'विषाणं परिपानमन्ति ते'—इति ऋग्वेदे (५।४४।११)। 'विषाणं विशेषेण मदस्य दातारम्'-इति तद्भाष्ये सायणः। २१७

विष्कम्भः पुं. [विष्कम्नाति रुणद्धीति। वि+ष्कम्भ्+अच्] प्रतिबन्धः; रूपकाङ्गप्रभेदः; योगिनां बन्धभेदः; वृक्षः; अर्गला; विस्तारः; 'उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्द्धेन विष्कम्भः'—इति बृहत्संहितायाम् (५३।२४)। सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः। शुभकर्मणि तस्य पञ्च दण्डास्त्याज्याः, यथा—'त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः। गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः। वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत्'—इति सत्कृत्यमुक्तावली। 'विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदानीम्। सुहृत्कलत्रात्मजसौख्यमुग्रं गृहस्य निर्माणविधौ समर्थः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ७६९

विष्किरः पुं. [विकिरतीति। वि+कॄ विक्षेपे+'इगुपधेति' क। 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' इति सुट्, 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम्] पक्षी; तित्तिरिमयूरकुक्कुटादयः। 'लावाद्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः। लघवः शीतमधुरा सकषाया हिता नृणाम्'—इति राजवल्लभः। 'वर्तकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः। कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः। विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः।' 'विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः। बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः'—इति भावप्रकाशः। २३८

विष्टपम् क्ली.– पुं. ['विटपविष्टपविशिपोलपाः' इति विश् धातोः कपन् प्रत्ययेन साधु] भुवनं; पिष्टपं; पिष्टपः; 'बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम्। विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्'—इति रघौ (११।१९)। १३३

विष्टम्भः पुं. [वि+स्तम्भ्+अच्] प्रतिबन्धः; विष्कम्भः; 'स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः'—इति भागवते (५।२२।१२)। रोगविशेषः; स तु आनाहरोगः। त्रि. विशेषेण स्तम्भयिता 'दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः'—इति ऋग्वेदे (९।८६।२५)। ७६९

विष्टरः पुं. [विस्तीर्यते इति। वि+स्तॄ+अप्, 'वृक्षासनयोर्विष्टरः'—इति निपातनात् षत्वम्] वृक्षः; अंह्रिपः; अङ्घ्रिपः; क्षितिरुहः; शिखरी; शाखी; शालः; वनस्पतिः; अगः; विटपः; विटपी; कुठः; कुटः; अद्रिः; कुजः; तरुः; अनोकहः; द्रुः; नगः; द्रुमः; पादपः। (३१०) पीठम्; आसनं; कुशासनादिग्रहः;

'काञ्ची गुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्। दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्'—इति भागवते (३।२८।१६)। दर्भमुष्टिः; 'ऊर्द्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः। 'दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि।' 'पञ्चाशद्भिर्भवेद् ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः'—इति छन्दोगपरिशिष्टम्। १७७

विष्टरश्रवाः [स्] पुं. [विष्टराविव दर्भमुष्टीव श्रवसी कर्णौ श्रवः यशो वा यस्येति। विष्टरेऽश्वत्थवृक्षे श्रूयते नित्यं तत्र वसतीति। असुघ्नन्तः] विष्णुः; अच्युतः; 'उत्पाटय वृक्षं दैत्येन्द्रः शतशाखं महाशिखम्। तेन तं पोथयामास विष्टरस्रवसं प्रभुम्'—इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि (५१।१७)। २४

विष्ठा स्त्री. [विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति। वि+स्था+क। उपसर्गादिति षः] पुरीषम्; उच्चारः; अवस्करः; शमलं; शकृत्; गूथं; वर्च्चस्कं; विट्; वर्च्चः; अमेध्यं; दूयं; कल्लं; मलं; किट्टं; पूतिकम्। 'गुरोर्हितं प्रकर्तव्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः। अहिताचरणादेव विष्ठायां जायते क्रिमिः'—इति कृष्णानन्दीयतन्त्रसारे। ६३७

विष्णुः पुं. [वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं यः। विष्लृ व्याप्तौ, 'विषेः किच्च' इति नु। वेषति सिञ्चति आप्यायते विश्वमिति वा। विष्णाति वियुनक्ति भक्तान् मायापसारेण संसारादिति वा। विशति सर्वभूतानि, विशन्ति सर्वभूतानि यत्र वा। 'यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्'—इति विष्णुपुराणे। 'बृहत्वाद्विष्णुरुच्यते'—इति महाभारते (५।७०।३) च] नारायणः; कृष्णः; वैकुण्ठः; विष्टरश्रवाः; दामोदरः; हृषीकेशः; केशवः; माधवः; स्वभूः; दैत्यारिः; पुण्डरीकाक्षः; गोविन्दः; गरुडध्वजः; पीताम्बरः; अच्युतः; शार्ङ्गी; विष्वक्सेनः; जनार्दनः; उपेन्द्रः; इन्द्रावरजः; चक्रपाणिः; चतुर्भुजः; पद्मनाभः; मधुरिपुः; वासुदेवः; त्रिविक्रमः; देवकीनन्दनः; शौरिः; श्रीपतिः; पुरुषोत्तमः; वनमाली; बलिध्वंसी; कंसारातिः; अधोक्षजः; विश्वम्भरः; कैटभजित्; विधुः; श्रीवत्सलाञ्छनः; पुराणपुरुषः; वृष्णिः; शतधामा; गदाग्रजः; एकशृङ्गः; जगन्नाथः; विश्वरूपः; सनातनः; मुकुन्दः; राहुभेदी; वामनः; शिवकीर्तनः; श्रीनिवासः; अजः; वासुः। २१

विष्णुपदम् क्ली. [विष्णोः पदम्] आकाशम्; 'वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयम्, अध्यारुरोहेव रजश्छलेन'—इति रघुवंशे (१६।२८)। क्षीरोदः; पद्मं; तीर्थविशेषः; 'तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम्। सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति'—इति महाभारते (७।८३।९५)। कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः; 'अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम्'—इति महाभारते (५।१११।२२)। पर्वतविशेषः; 'तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ'—इति हरिवंशे (३१।४३)। विष्णोः स्थानम्; 'अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः। यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम्। धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः। तत्सार्ष्ट्योत्पन्नयोगेद्धास्तद्विष्णोः परमं पदम्। यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम्। भाव्यं च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम्। दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम्। विवेकज्ञानवृद्धं च तद्धिविष्णोः परं पदम्'—इति विष्णुपुराणे। १३७

विष्णुपदी स्त्री. [विष्णोः पदं स्थानं यस्याः। गौरादित्वाद् ङीष्] गङ्गा; भागीरथी; सुरसरित्; जाह्नवी; मन्दाकिनी; त्रिपथगा; सरिद्वरा; त्रिदशदीर्घिका; सुरदीर्घिका; वियद्गङ्गा; 'इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम्। दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः'—इति भागवते (१।१९।७)। ६७३

विष्वक् अव्य. [विषु साम्येनाञ्चति। 'ऋत्विगिति' क्विन्] परितः; सर्वतः; समन्तात्; समन्ततः; 'कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा। विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने'—इति भागवते (६।९।१३)। क्ली. विषुवम्; विष्वम् अञ्चति इत्यर्थे त्रि.। 'युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलङ्कृतास्ये'—इति भागवते (१।९।३४)। ८७४

विष्वक्सेनः पुं. [विष्वक्, उगित्त्वान्ङीप्, विषूची सेना यस्य। चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् गान्तत्वेन गकारव्यवधनान्न षः] विष्णुः; जनार्दनः; अच्युतः; 'साम्यमाप कमलासखविष्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः'—इति माघे

(१०।५५)। विष्णोर्निर्माल्यधारी; 'निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः'—इति कालिकापुराणे। त्रयोदशमनुः; 'ततश्च मेरुसावर्णः ब्रह्मसूनुर्मनुः स्मृतः। ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा'—इति मात्स्ये। २१

विसम् क्ली. [विस्यति, विस् प्रेरणे, 'इगुपधेति' क] मृणालम्; 'नवविसकिसलयकवलनकषायकलहंसकलरवो यत्र। कमलवनेषु प्रसरति लक्ष्म्या इव नूपुरारावः'— इति कलाविलासे (६)। ६८२

विसंवादः पुं. [वि+सम्+वद्+घञ्] विप्रलम्भः; विप्रलापः; 'अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः'— इति महाभारते (१२।२५०।११)। ७४८

विसकण्ठिका स्त्री. [विससदृशः शुभ्रः कण्ठः यस्या इति। बहुव्रीहौ कन्, टापि अत इत्वम्] बलाका; विसकण्ठी। २५०

विसप्रसूनम् क्ली. [विसस्य प्रसूनं पुष्पम्] कमलं; विसकुसुमं; पद्मं; विसपुष्पम्; अम्बुजम्। ६७९

विसरः पु. [विसरतीति। वि+सृ+पचाद्यच्] समूहः; प्रसरः। ६८६

विसर्गः पुं. [वि+सृज्+घञ्] मोक्षः; मुक्तिः; मलनिर्गमः; वर्चः; दानम्; 'आदानं हि विसर्गाय सतां जलमुचामिव'—इति रघुवंशे (४।८६)। त्यागः; 'नानाशस्त्रविसर्गैस्तैर्वध्यमानः समन्ततः'—इति महाभारते (१।३२।१३)। विसर्जनीयः; 'अः सर्गो रसना वक्त्रं विसर्गश्च द्विबिन्दुकः। नादोऽर्द्धेन्दुरर्द्धमात्रा कला राशी सदाशिवः। अनुच्चार्या तुरीया च विश्वमातृकला परा'—इति बीजाभिधानम्। सूर्यस्यायनभेदः; विसृष्टः; विशेषसृष्टिः; 'पुरुषानुगृहीतनामेतेषां वासनामयः। विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम्—इति भागवतम्। ८३५

विसारः पुं. [विशेषेण सरतीति। सृ गतौ+'व्याधिमत्स्यबलेस्विति वक्तव्यम्' इत्युक्त्या घञ्] मत्स्यः; मीनः; झषः। ६५७

विसिनी स्त्री. [विसमस्त्यस्या इति। विस+'पुष्करादिभ्यश्च' इति इनि, ङीप्] पद्मिनी; नलिनी; मृणालम्। ६८२

विस्तरः पुं. [वि+स्तृ+'प्रथने वावशब्दे' इति घञ्प्रतिषेधे 'ऋदोरप्' इत्यप्] आयामः; विस्तारः; 'प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे'—इति गीतायाम् (१०।१९)। शब्दस्य विस्तृतिः; 'सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे'— इति माघे (२।२४)। वेदाङ्गम्; 'सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम्'— इति भागवते (३।३।२)। प्रणयः; पीठः; समूहः; त्रि. बहुः; 'अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम्। यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा'— इति साहित्यदर्पणे (६।३१४)। ७६६

विस्तारः पुं. [वि+स्तृ+'प्रथने वावशब्दे' इति घञ्] विटपः; (७६६) विस्तीर्णता; विग्रहः; व्यासः; 'वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य यावनतिः। तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्कसुप्तप्रणाशाय'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५५८)। स्तम्बः। १८१

विस्तीर्णः त्रि. [वि+स्तृ+क्त, 'रदाभ्यामिति' न] विपुलम्; 'विस्तृतं विकटं वड्रं विशालं विपुलं पृथु'—इति जटाधरः। 'पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णाकर्णलोचने। तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने'— इत्युद्भटः। ६९९

विस्फारः पुं. [वि+स्फुर्+घञ्। 'स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि' इत्यात्वम्] धनुर्गुणशब्दः; धनुर्ध्वनिः; विष्फारः; 'विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ'—इति महाभारते (३।२७९।३६)। विस्तृतिः; 'विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः'— इति साहित्यदर्पणे (३।२०७)। १५१

विस्फुलिङ्गः पुं. [विशिष्टः स्फुलिङ्गः] विषविशेषः; विषभेदः। अग्निकणा। ६४७

विस्मयः पुं. [वि+स्मि+'एरच्' इत्यच्] स्थायिभावः; 'विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः'–इति साहित्यदर्पणम्। (७४५) चित्रम्; अद्भुतम्; आश्चर्यं; चोद्यम्; अहो; ही; 'अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः। पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्'— इति भावरसयोः पर्यायत्वमद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात्'— इति भरतः। दर्पः; 'यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्'—इति मनुः (४।२३७)। सन्देहः; [विगतः स्मयो गर्वो यस्येति] नष्टगर्वे त्रि.। 'तं वीरमारादभि-

पद्य विस्मयः शयिस्यसे वीरशये स्वभिर्वृतः'—इति भागवते (३।१७।३०)। ९१

विस्रम् क्ली. [विस् प्रेरणे, 'स्फायितञ्चीति' बाहुलकाद् रक्। विस् उत्सर्गे इत्यतो वा] आमगन्धः; इदं चिताधूमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धे च। 'समाश्लिष्यञ्च धावित्वा सिञ्चन् धाराश्रुभिः स तम्। मीनोदरदरीवासविस्रं प्रक्षालयन्निव'—इति कथासरित्सागरे (७४।१९६)। तद्विशिष्टे त्रि.। 'अहमेनं न शक्नोमि ग्रहीतुं विस्रपिच्छलम्'—इति कथासरित्सागरे (८२।७)। ६३१

विस्रब्धः त्रि. [वि+स्रम्भु विश्वासे+कर्तरि भावे वा क्त] विश्रब्धः; विश्वस्तः; 'विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीम्।' ३७०

विस्रम्भः पुं. [वि+स्रम्भ्+घञ्] विश्वासः; 'विस्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम्'—इति उत्तररामचरिते १। प्रणयः; परिचयः शृङ्गारप्रार्थना च; 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः'—इत्यमरमाला। क्रीडापारतन्त्र्यम्; 'विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव। विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा'—इति रामायणे (२।६०।७)। केलिकलहः; वधः। ७६९

विस्रसा स्त्री. [विस्रंसतेऽनया। स्रंसु अधःपतने, भिदाद्यङ्, टाप्] जरा; वार्धकम्। ५०३

विहगः पुं. [विहायसा गच्छतीति। विहायस्+गम्+'अन्तात्यन्ताध्वेति' ड, 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' विहायः शब्दस्य विहादेशः] पक्षी; 'सुपर्णवत्सा विहगास्चरं वाऽचरमेव च'—इति भागवते (४।१८।२४)। बाणः; 'अयोमुखैश्च विहगैर्द्राविष्ये महारथान्'—इति महाभारते (७।१९३।४०)। सूर्यः; चन्द्रः; ग्रहः। २३७

विहङ्गः पुं. [विहायसा गच्छतीति। 'गमश्चेति' खच्, 'विहायसो विह च' इति विहादेशः, 'खच्च डिद्वा वक्तव्यः' इति डिच्च] पक्षी; 'सैकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्। विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्' इति रघौ (१।५१)। बाणः। 'त्वत्प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः'—इति महाभारते (८।६६।३५)। मेघः; चन्द्रः; सूर्यः; नागविशेषः; 'विहङ्गःशरभो मेदः प्रमोदः संहतोपमः'—इति महाभारते (१।५७।११)। २३७

विहङ्गमः पुं. [विहायसा गच्छतीति। 'खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्' इति काशिकोक्त्या खच्, पक्षे डित्वाभावः, 'विहायसो विह च' इति विहादेशः] पक्षी; 'आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहङ्गमः'—इति महाभारते (३।२७४।३९)। सूर्यः; 'छन्दोभिरश्वरूपैश्च सकृद्युक्तैर्विहङ्गमम्'—इति मार्कण्डेये (१०९।१७)। २३७

विहङ्गमा स्त्री. [विहायसि स्कन्धलम्बमानत्वेनाधरे गच्छति। विहङ्गम+टाप्] भारयष्टिः; विहङ्गिका। ७५८

विहङ्गराजः पुं. [विहङ्गानां राजा। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'] गरुडः; 'विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः'—इति माघे (१।७)। ३०

विहङ्गिका स्त्री. [विहङ्ग+संज्ञायां कन्, टाप्, इत्वम्] भारयष्टिः; विहङ्गमा। ७५८

विहस्तः त्रि. [व्यग्रौ हस्तौ यस्य] व्याकुलः; 'रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार'—इति रघौ (५।४९)। पण्डितः; 'नानायुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम्। क्ष्वेडितोत्कृष्टनिनदैर्गजबृंहितनिस्वनैः'—इति हरिवंशे (२३७।२८)। [विगतौ हस्तौ यस्य] विकरः; हस्तरहितः; हस्तहीनः; 'विगतरथविहस्तन्यस्तशस्त्रप्रमत्तस्खलितगतिभयार्तान् नैव जातु प्रहर्ता'—इति विख्यातविजये २ अङ्के। पण्डे पुं.। ३८२

विहापितम् क्ली. [वि+हा+णिच्+क्त] विश्राणनं; विश्रणनम्; अंहतिः; अपवर्जनं; वितरणं; निर्वपणं; स्पर्शनम्; उत्सर्गः; प्रदेशनं; दानम्। ४१९

विहायः [स्] क्ली.–पुं. [विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन्। हय् गतौ, ण्यन्तादसुन्। विजहाति भुवम् वा] आकाशः; 'कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः'—इति साहित्यदर्पणे (१०)। पुं. पक्षी (२३७); त्रि. महान्; 'विहायसस्तेभिरिन्द्रम्' इति निरुक्ते (४।१५) 'विहायसो महान्तः'—इति यास्कः। 'तद्वाजी वाजम्भरो विहायाः'—इति ऋग्वेदे (४।११।४)। 'विहायाः महान्'—इति तद्भाष्ये सायणः। १३७

विहायसम् क्ली –पुं.—आकाशः; 'आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्य विहायसम्'—इति महाभारते (१।९३।१४)।

पुं. पक्षी (२३७)। १३७

विहायसा अव्य.— आकाशः। १३७

विहारः पुं. [वि+हृ+घञ्] क्रीडार्थं पद्भ्यां गमनं; परिक्रमः; 'यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासन-भोजनेषु'—इति गीतायाम् (११।४२)। भ्रमणं; स्कन्धः; लीला; प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले'—इति रघौ (६।४८)। सुगतालयः; बिन्दुरेखकपक्षी; वैजयन्तः। ७२६

विह्वलः त्रि. [वि+ह्वल्+अच्] भयादिनाभिभूतः; स्वाङ्गधारणाशक्तः; विक्लवः; 'क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला। निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी'—इति रघौ (८।३७)। विलीनम्। ३८६

वीकाशः पुं. [विकशनमिति। वि+कश्+घञ्। 'इकः काशे' इति वेरुपसर्गस्य दीर्घः] प्रकाशः; स्फुटः; रहः। ८३७

वीङ्खा स्त्री. [वीङ्खनमिति। वि+इङ्ख्+'गुरोश्च हलः' इति अ, टाप्] गतिः; विहारः; परिसर्पः; परिक्रमः; गतिभेदः; नर्तनम्; अश्वगतिभेदः; सन्धिः। ७२६

वीचिः पुं.—स्त्री. [वयति जलं तटे वर्द्धयतीति। वे+'वेञो डिच्च' इति ईचि, स च डित्] तरङ्गः; 'सरसीष्वर-विन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम्। आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम्'—इति रघुवंशे (१।४३)। स्वल्पतरङ्गः; अवकाशः; सुखम्; अल्पः; किरणः। ६५३

वीची स्त्री. [वीचि+कृदिकारादिति ङीष्] वीचिः; 'सरःसु नलिनीच्छत्रनिरस्तरविरश्मिषु। हंसांसाक्षिप्त-कह्लारवीचीविमलवारिषु' — इति बृहत्संहितायाम् (५६।४)। ६५३

वीणा स्त्री. [वेति दृष्टिमात्रमपगच्छतीति। वी गतौ, 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' इति न, निपातनाद् गुणा-भावो णत्वं च। वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्नोतीति। वी व्याप्तौ+न] वाद्यविशेषः; वल्लकी; विपञ्ची; सप्त-तन्त्रीयुक्ता परिवादिनी; ध्वनिमाला; वङ्गमल्ली; विपञ्चिका; घोषवती; कण्ठकूणिका; 'सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा'—इति महाभारते (९।१३४।१४)। विद्युत्। ९६

वीतम् क्ली. [वेति स्म, वी+क्त] हस्तिपकपादसंकेते-नाङ्कुशेन च गजप्रेरणं; यतयाते; निषादिपादाङ्कुश-कर्म; 'निर्धूतवीतमपि बालकमुल्ललन्तं यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः'—इति माघे (५।४७)। असार-हस्त्यश्वं, युद्धाक्षममित्यर्थः। सांख्योक्तानुमानविशेषः; 'प्रथमं तावद् द्विविधं वीतमवीतं च। अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम्।' त्रि. कमनीयः; 'तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम्'—इति ऋग्वेदे (४।७।६)। 'वीतं कान्तम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। त्रि. [विशेषेण एति स्म। वि+इण्+क्त] शान्तः; गतः; 'स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात् पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः'—इति रघौ (५।२)। २२२

वीतरागः पुं. [वीतो गतो रागो विषयवासना यस्य] जिनेन्द्रः; अर्हन्; केवली; त्रिकालवित्; बुद्धः; त्रि. विगतरागः; 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते'—इति भगवद्-गीतायाम्। 'वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति। महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा'—इति महाभारते (१२।३४९।४७)। ८६

वीतिहोत्रः पुं. [वी गतिकान्त्यसनखादनेषु+कर्मणि क्तिन्। वीतिः पुरोडाशादिः हूयते अस्मिन्निति। 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन्। अथवा वीतये पानाय होत्रं हव्यं यस्य] अग्निः; वह्निः; अनलः; सूर्यः; 'अस्मिंस्तु वीतिमारूढे वीतिहोत्रसमे नृपे'—इति राजतरङ्गिण्याम् (७।३७७)। प्रियव्रतपुत्रान्यतमः; भागवते (५।१।२५)। राजविशेषः; 'रक्षोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगर्तान् मार्तिकावतान्'—इति महाभारते (७।६८।१०)। हैहयवंशीयराजविशेषः; 'तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम्। वीतिहोत्रः सुजातश्च भोजास्त्वावन्तयः स्मृताः'—इति हरिवंशे (३३।५०)। त्रि. प्राप्तयज्ञः; 'कस्मै देवा आवहानाशु होमको मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः'—इति ऋग्वेदे (१।८४।१८)। 'वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः। वीतिहोत्रः, वी गत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः। होत्रं होमः, हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन् प्रत्ययः। वीतिः प्राप्तो होमो येन, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। कान्तयज्ञः; 'नूनं देवेभ्यो

विदधाति रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ'—इति ऋग्वेदे (२।३८।१) 'वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे आ अभजद्भागिनं करोतु'–इति तद्भाष्ये सायणः। ६४

वीथिः स्त्री. [विष्यतेऽनया। विष्+'इगुपधात् किदि'तीन्, बाहुलकाद्दीर्घः] वीथी; 'पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिर्वीथी च वीथिका'—इति रत्नकोषः। 'तद्विना नगरं कुत्र पवित्राः सुलभा भुवि। सुभगाः सिन्धुसम्भेदाः क्रीडावसथवीथिषु'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।३६२)। वर्त्म; 'चिरं खलु खिलीभूताः कृतज्ञत्वस्य वीथयः। धीर त्वय्येव न त्वासु सञ्चारो यदि दर्श्यते'—इति राजतरङ्गिण्याम् (३।३०७)। ७२१

वीथी स्त्री. [वीथि+वा ङीष्] पङ्क्तिः; आली; श्रेणी; आवली; वीथिः; राजी; गृहाङ्गम्; 'तावप्युभौ सुवचनौ जग्मतुर्माल्यकारणात्। वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ द्विपाविव'—इति हरिवंशे (८३।१८)। नाट्यरूपकः; वर्त्म; 'वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन् मम वाहिनीम्। नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति'—इति महाभारते (५।५१।३२)। ७२१

वीध्रः त्रि. [वि+इन्ध्+क्रन्] विमलः; शुचिः; मेध्यः; पवित्रः; पुण्यं; पावनं; क्ली. [विशेषेण इन्धते दीप्यते इति। वि+इन्ध्+'वाविन्धेः' इति क्रन्] नभः; 'वीध्रे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिरस्करः'—इति अथर्ववेदे (४।२०।७)। वायुः; अग्निः। १३२

वीरः पुं. [वीरयतीति, वीर विक्रान्तौ+पचाद्यच्। यद्वा विशेषेण ईरयति दूरीकरोति शत्रून्। वि+ईर्+इगुपधात् कः। यद्वा अजति क्षिपति शत्रून्। अज्+'स्फायितञ्चीत्यादिना' रक्, अजेर्वी] शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतरसविशेषः; उत्साहवर्द्धनः; 'उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः'। (३५४) शौर्यविशिष्टः; शूरः; विक्रान्तः; गण्डीरः; तरस्वी; 'मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः। निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्'–इति महाभारते (१।१४१।४५)। 'वीरान्मा नो रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमि त्वा हवामहे'–इति ऋग्वेदे (१।११४।८)। पतिः; पुत्रः; 'वीरैः स्याम सधमादः'–इति ऋग्वेदे (५।२०।४)। 'वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सह माद्यन्तः स्याम तथा कुरु'—इति तद्भाष्ये सायणः। 'न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम्। गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि क्षिपेद्बहिः'–इति मार्कण्डेये (३५।३१)। 'अवीरा निष्पतिसुता'—इत्यमरः। दनायुदैत्यपुत्रः; 'दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः। विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः'—इति महाभारते (१।६५।३३)। जिनः; नटः; विष्णुः; 'वीरोऽनन्तो धनञ्जयः'—इति विष्णुसहस्रनाम। तान्त्रिकभावविशेषः; 'तत्रैवं त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः। दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः'—इति रुद्रयामले ११ पटलः। तण्डुलीयः; वराहकन्दः; लताकरञ्जः; करवीरः; अर्जुनः; यज्ञाग्निः; उत्तरः; सुभटः; वीराचारविशिष्टः; 'कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत्'—इत्युत्पत्तितन्त्रम्। त्रि. श्रेष्ठः; कर्मठः; 'इमं धा वीरो अमृतं वीरं कृण्वीत मर्त्यः'–इति ऋग्वेदे (८।२३।१९)। 'वीरः कर्मणि समर्थः इति तद्भाष्ये सायणः। 'कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित्'—इति ऋग्वेदे (६।२३।३)। 'वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय'—इति तद्भाष्ये सायणः। प्रेरयिता; 'इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः'—इति ऋग्वेदे (६।६५।४)। 'वीराय प्रेरयित्रे'—इति तद्भाष्ये सायणः। विक्रान्तः; समर्थः; 'असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत्'—इति ऋग्वेदे (८।८०।२)। 'वीरको वीरः समर्थस्त्वम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। अपकृष्टदेशविशेषवासी; 'कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा। कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्द्धर्मांश्च विवर्जयेत्'—इति महाभारते (८।४४।४२)। चाक्षुषमन्वन्तरीयमुन्यन्यतमः; 'मुनयस्तत्र वै राजन् हर्यस्मद्वीरकादयः'—इति भागवते (८।५।८)। ९२

वीरणम् क्ली. [वि पक्षिणमीरयति। वि+ईर्+ल्यु] उशीरतृणं; कटायनं; वीरतरं; वीरभद्रम्; 'स्याद्वीरणं वीरतरु वीरं च बहुमूलकम्। वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम्'—इति भावप्रकाशः। पुं. प्रजापतिविशेषः; 'सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः। कृतादौ कुरुशार्दूल! धर्ममेतदधीतवान्'–इति महाभारते (१२।३४८।४१)। 'वीरणस्यात्मजायान्तु चक्षुर्मनुमजीजनत्'—इति मात्स्ये (४।४०)। ६२२

वीरणीमूलम् क्ली.– उशीरम्; अभयं; नलदं; लामज्जकम्; अमृणालम्। ६२२

वीरहा [न्] पुं. [वीरमग्निं हतवान्। वीर+हन्+क्विप्] नष्टाग्निब्राह्मणः; त्यक्ताग्निद्विजः; विष्णुः; 'वीरहा माधवो मधुः'—इति विष्णुसहस्रनाम। वीरहन्तरि त्रि.। ४०४

वीरुत् [ध्] स्त्री. [विशेषेण रुणद्धि वृक्षानन्यान्। वि+रुध्+क्विप्, 'अन्येषामपीति'दीर्घः। अथवा विरोहतीति वीरुत्। 'विपूर्वस्य रुहेः क्विपि धकारो विधीयते' इति काशिका] विस्तृता लता; गुल्मिनी; उलपः; वीरुधा; प्रताना; कक्षः; 'अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्'—इति रघुवंशे (८।३६)। ओषधिः; 'वियो वीरुत् सुरोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः'—इति ऋग्वेदे (१।६७।५) 'वीरुत्सु ओषधीषु'–इति तद्भाष्ये सायणः। वृक्षमात्रे पुं.। 'यानि पश्यति वै ब्रह्मन् मूलानीहास्य वीरुधः। एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः'—महाभारते (१।४५।२४)। 'सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिम्'—इति ऋग्वेदे (९।११३।२)। 'वीरुधां वनस्पतीनामिति'—इति तद्भाष्ये सायणः। लतानां वीरुधां च कथञ्चिद्भेदमाह 'वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः'—इति भागवते (३।१०।१९)। 'ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः, ओषधयः फलपाकान्ताः, लता आरोहणापेक्षाः, त्वक्सारा वेण्वादयः, लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः, ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। १९०

वीरुधा स्त्री. [विशेषेण रुणद्धीति। वि+रुध्+'इगुपधादिति' क, ततः स्त्रियां टाप्।] वीरुत्; उलपः; 'वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः। टापं चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा।' १९०

वीर्यम् क्ली. [वीरे साधु, 'तत्र साधुः' इति यत्। यद्वा वीर्यतेऽनेनेति, वीर विक्रान्तौ+'अचो यत्' इति यत्। यद्वा वीरस्य भावः, यत्] चरमधातुः; शुक्रं; तेजः; रेतः; बीजम्; इन्द्रियं; बलम्; 'भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेर्मतम्।' अतिशयशक्तिभागुत्साहः; प्रभावः; 'अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान् सनोति वाजममृताय पूषन्'—इति ऋग्वेदे (३।२५।२)। 'वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्पद्रूपाणि सामर्थ्यानि'—इति तद्भाष्ये सायणः। 'ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नहि कश्चिद्व्यपाश्रयः'— इति भागवते (६।१७।३१)। शरीरसामर्थ्यम्; 'स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वाशुष्मेण तस्थागभि वीर्येण'—इति ऋग्वेदे (४।५०।७)। 'वीर्येण शरीरसामर्थ्येन'—इति तद्भाष्ये सायणः। शक्तिः; 'न ब्राह्मणोऽवेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्मवित्। स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान् मानवानपकारिणः'—इति मनुः (११।३१)। 'स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम्। तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः।' मनःशक्तिः; 'कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन्। हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः'—इति भागवते (४।१८।१५)। तेजः; चेतः; दीप्तिः। ६३८

वीवधः पुं. [विविधो वधो हननं गमनं वा अनेन। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति समासे अन्येषामपीति दीर्घः] विवधः; भारः; पर्याहारः; [परितः आह्रियतेऽसौ] धान्यतण्डुलादिः; 'निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम्। उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः'—इति माघे (२।६४)। मार्गः; पन्थाः। ७५८

वृंहितम् क्ली. [वृहि+क्त] हस्तिगर्जनं; करिगर्जितं; वारणध्वनिः; 'शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च वृंहितैः। नेमिघोषै रथानां च दीर्यतीव वसुन्धरा'—इति महाभारते (६।१८।२)। १५१

वृकः पुं. [वृणोतीति, वृञ्+'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' इति कक्] कुक्कुरप्रमाणहरिणघ्नजन्तुविशेषः; कोकः; ईहामृगः; वत्सादनः; विरुक्; गोवत्सादी; छागभोजी; छागलान्त्री; जनाशनः; अरण्यश्वः; 'श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ'—इति भागवते (३।१०।२३)। ककः; पोतकः; बकवृक्षः; शृगालः; 'अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति। यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्विषं भवेत्'—इति मनुः (८।२३५)। 'वृकैः शृगालप्रभृतिभिः'—इति तट्टीकायां मेधातिथिः। क्षत्रियः; अनेकधूपः; सरलद्रवः; तस्करः; [वृक् आदाने+क] वज्रः। २२८

वृक्षः पुं. [व्रश्च् छेदने+'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' इति

वीरणीमूलम् क्ली.– उशीरम्; अभयं; नलदं; लामज्जकम्; अमृणालम्। ६२२

वीरहा [न्] पुं. [वीरमग्निं हतवान्। वीर+हन्+क्विप्] नष्टाग्निब्राह्मणः; त्यक्ताग्निद्विजः; विष्णुः; 'वीरहा माधवो मधुः'—इति विष्णुसहस्रनाम। वीरहन्तरि त्रि.। ४०४

वीरुत् [ध्] स्त्री. [विशेषेण रुणद्धि वृक्षानन्यान्। वि+रुध्+क्विप्, 'अन्येषामपीति' दीर्घः। अथवा विरोहतीति वीरुत्। 'विपूर्वस्य रुहेः क्विपि धकारो विधीयते' इति काशिका] विस्तृता लता; गुल्मिनी; उलपः; वीरुधा; प्रताना; कक्षः; 'अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्'—इति रघुवंशे (८।३६)। ओषधिः; 'वियो वीरुत् सुरोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः'—इति ऋग्वेदे (१।६७।५) 'वीरुत्सु ओषधीषु'–इति तद्भाष्ये सायणः। वृक्षमात्रे पुं.। 'यानि पश्यति वै ब्रह्मन् मूलानीहास्य वीरुधः। एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः'—महाभारते (१।४५।२४)। 'सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिम्'—इति ऋग्वेदे (९।११३।२)। 'वीरुधां वनस्पतीनामिति'—इति तद्भाष्ये सायणः। लतानां वीरुधां च कथञ्चिद्भेदमाह 'वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः'—इति भागवते (३।१०।१९)। 'ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः, ओषधयः फलपाकान्ताः, लता आरोहणापेक्षाः, त्वक्सारा वेण्वादयः, लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः, ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः'—इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। १९०

वीरुधा स्त्री. [विशेषेण रुणद्धीति। वि+रुध्+'इगुपधादिति' क, ततः स्त्रियां टाप्।] वीरुत्; उलपः; 'वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः। टापं चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा।' १९०

वीर्यम् क्ली. [वीरे साधु, 'तत्र साधुः' इति यत्। यद्वा वीर्यतेऽनेनेति, वीर विक्रान्तौ+'अचो यत्' इति यत्। यद्वा वीरस्य भावः, यत्] चरमधातुः; शुक्रं; तेजः; रेतः; बीजम्; इन्द्रियं; बलम्; 'भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेर्मतम्।' अतिशयशक्तिभागुत्साहः; प्रभावः; 'अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान् सनोति वाजममृताय पूषन्'—इति ऋग्वेदे (३।२५।२)। 'वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्पद्रूपाणि सामर्थ्यानि'—इति तद्भाष्ये सायणः। 'ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नहि कश्चिद्व्यपाश्रयः'— इति भागवते (६।१७।३१)। शरीरसामर्थ्यम्; 'स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वाशुष्मेण तस्थावभि वीर्येण'—इति ऋग्वेदे (४।५०।७)। 'वीर्येण शरीरसामर्थ्येन'—इति तद्भाष्ये सायणः। शक्तिः; 'न ब्राह्मणोऽवेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्मवित्। स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान् मानवानपकारिणः'—इति मनुः (११।३१)। 'स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम्। तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः।' मनःशक्तिः; 'कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन्। हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः'—इति भागवते (४।१८।१५)। तेजः; चेतः; दीप्तिः। ६३८

वीवधः पुं. [विविधो वधो हननं गमनं वा अनेन। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति समासे अन्येषामपीति दीर्घः] विवधः; भारः; पर्याहारः; [परितः आह्रियतेऽसौ] धान्यतण्डुलादिः; 'निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम्। उपरुन्धन्तु दाशार्हीः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः'—इति माघे (२।६४)। मार्गः; पन्थाः। ७५८

वृंहितम् क्ली. [वृहि+क्त] हस्तिगर्जनं; करिगर्जितं; वारणध्वनिः; 'शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च वृंहितैः। नेमिघोषै रथानां च दीर्यतीव वसुन्धरा'—इति महाभारते (६।१८।२)। १५१

वृकः पुं. [वृणोतीति, वृञ्+'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' इति कक्] कुक्कुरप्रमाणहरिणघ्नजन्तुविशेषः; कोकः; ईहामृगः; वत्सादनः; विरुक्; गोवत्सादी; छागभोजी; छागलान्त्री; जनाशनः; अरण्यश्वः; 'श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ'—इति भागवते (३।१०।२३)। ककः; पोतकः; बकवृक्षः; शृगालः; 'अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति। यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्बिषं भवेत्'—इति मनुः (८।२३५)। 'वृकैः शृगालप्रभृतिभिः'—इति तट्टीकायां मेधातिथिः। क्षत्रियः; अनेकधूपः; सरलद्रवः; तस्करः; [वृक् आदाने+क] वज्रः। २२८

वृक्षः पुं. [व्रश्च् छेदने+'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' इति

स, स च कित्। वृक्ष वरणे अतोऽभ्याम्वृणोतीति वृक्ष इति वा सिद्धे प्रपञ्चार्थं व्रश्चिग्रहणम्] स्थावरयोनिविशेषः; महीरुहः; शाखी; विटपी; पादपः; तरुः; अनोकहः; कुटः; सालः; पलाशी; द्रुः; द्रुमः; आगमः; अगच्छः; विष्टरः; महीरुट्; कुचिः; स्थिरः; कारस्करः; नगः; अगः; कुटारः; विटपः; कुजः; वनस्पतिः; अद्रिः; शिखरी; कुठः; कुञ्जः; क्षितिरुहः; अङ्घ्रिपः; भूरुहः; भूजः; महीजः; धरणीरुहः; क्षितिजः; शालः; 'वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः। षडेते वृक्षजातीयास्तासां रोपे फलं शृणु। यः पुमान् रोपयेद्वृक्षान् छायापुष्पफलोपगान्। सर्वसत्त्वोपयोगाय स याति परमां गतिम्'—इति पाद्मे। १७७

वृक्षोत्पलः पुं.— कर्णिकारः। १९९

वृजनम् क्ली. [वृज्+'कृपृवृजीति' क्यु] पापम्; आकाशं; निराकरणं; संग्रामः; 'त्वं शुष्णं वृजने पक्षे'—इति ऋग्वेदे (१।६३।३)। 'वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र पूर्वे विशेषणे वृजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते'–इति तद्भाष्ये सायणः। बलम्; 'विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्'—इति ऋग्वेदे (१।१६६।१५)। 'वृजनं बलम्'–इति तद्भाष्ये सायणः। प्राणिजातम्; 'जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते'—इति ऋग्वेदे (१।४८।५)। 'वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती। वृजी वर्जने, वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातं, कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्यु प्रत्ययः, कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः, योरनादेशे प्रत्ययस्वरः'–इति तद्भाष्ये सायणः। पुं. [वृज्+क्यु] केशः; त्रि. कुटिलः; बाधकः; 'तमानूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो'—इति ऋग्वेदे (६।३५।५) 'वृजनं बाधकम्'–इति तद्भाष्ये सायणः। ६२७

वृजिनम् क्ली. [वृजी वर्जने+'वृजेः किच्च' इति इनच् स च कित्] पापम्; 'तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलम्'—इति भागवते (१०।२९।३८)। दुःखम्; 'वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः'—इति भागवते (१।७।४६)। रक्तचर्म; भुग्नं; त्रि. पापविशिष्टम्; 'वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च' —इति महाभारते (२।२२।४)। पुं. केशः (७९७); त्रि. कुटिलः (६९६); 'असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँ इव श्रवस्यतः'—इति ऋग्वेदे (६।४६।१३)। 'वृजिने कुटिले पथि'–इति तद्भाष्ये सायणः। ६२७

वृतिः स्त्री. [वृ+क्तिन्] वेष्टनं; वरः; वाटः; आवेष्टकः; 'न हि च्छायादानैः पथिकजनसन्तापहरणं, फलैर्वा पुष्पैर्वा न सुरमनुजप्रीणनमपि। अरे रे मन्दारद्रुम ! सहजमेतत् त्वनुचितं, वृतीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि'—इत्युद्भटः। प्रार्थनाविशेषः; वरणं; गोपनम्। २९०

वृत्तम् क्ली. [वृत्+क्त] आचारः; 'अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित्। व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते'—इति मनुः (४।२६०)। चरित्रम्; 'तत्र तस्थुर्निजान् भर्तॄन् ध्यायन्त्यः क्लिष्टवृत्तयः। आपद्यपि सतीवृत्तं किं मुञ्चन्ति कुलस्त्रियः'–इति कथासरित्सागरे (३।१४)। पद्यम्; 'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा'—इति छन्दोमञ्जर्याम्। वृत्तिः; वेदबोधितस्याचारस्य परिपालनं; वार्ता; 'न मार्गवृत्तमेतन्मे वाच्यं पितृगृहे त्वया'—इति कथासरित्सागरे (५८।११६)। ३९७

वृत्तः त्रि. [वृत्+क्त] वर्तुलः; 'स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ'—इति भागवते (४।२५।२४)। कृतावरणः; अधीतः; मृतः; निष्पन्नः; 'स वृत्तचूडश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः'—इति रघौ (३।२८)। जातः; 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते'—इति रघौ (२।५८)। पुं. कूर्मः; नागविशेषः; 'वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ'—इति महाभारते (१।३५।१०)। ७५३

वृत्तान्तः पुं. [वृत्तः अनुवर्तनीयः अन्तः समाप्तिर्यस्य] संवादः; वार्ता; प्रवृत्तिः; उदन्तः; श्रुतिः; उदन्तकः; 'सर्वमाजन्म वृत्तान्तं विस्तरादिदमब्रवीत्'—इति कथासरित्सागरे (२।२९)। प्रक्रिया; कार्त्स्न्यं; वार्ताप्रभेदः; प्रस्तावः; 'न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः। कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते' —इति मनुः (३।१४)। 'वृत्तान्ते इतिहासाख्याने' –इति तट्टीकायां कुल्लूकमेधातिथी। अवसरः; भावः; एकान्तवाचकः। १४६

वृत्तिः स्त्री. [वृत्+क्तिन्] जीवनम्; आजीवः; वार्ता; जीविका; 'एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती'

—इति मनुः (४।२५९)। विवरणम्; 'सूत्रस्यार्थविवरणं वृत्तिः'—इति कातन्त्रे। प्रवर्तनम्; 'उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम्' —इति शाकुन्तले (४)। विधृतिः; कौशिक्यादिवृत्तयः। 'शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः। रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती। चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः'—इति साहित्यदर्पणे (६)। व्यवहारः; 'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्' —इति मनुः (२।२०५)। [वर्ततेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या] आधेयः; 'सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्' —इति भाषापरिच्छेदे। चित्तस्यावस्थाविशेषः; 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'—इति पातञ्जले (२)। व्यापारः; 'अर्थसन्निकृष्टस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमोऽभिभवे यः सत्त्वसमुद्रेकः'—इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्। युक्तार्थः; 'कारकप्रतियोगिभ्यां यद्यदन्यदपेक्षते। अपेर्बहुलवाचित्वाद्वृत्तिस्तत्र तु नेष्यते'—इति कातन्त्रे। ५७०

वृत्रः पुं. [वृत्+'स्फायितञ्चिवञ्चीति' रक्] दानवविशेषः; त्वाष्ट्रः; स तु त्वष्टृपुत्रः इन्द्रेण हतः; 'तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृतो मया'—इति हरिवंशे (१२७।१७)। मेघः; 'इन्द्रो अस्मा अरदद्वज्रबाहुरपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम्'–इति ऋग्वेदे (३।३३।६)। 'वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघमपाहन् जघान'–इति तद्भाष्ये सायणः। पर्वतविशेषः; इन्द्रः; शब्दः; अन्धकारः; शत्रुः; 'इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्' इति ऋग्वेदे (७।४८।२) 'वृत्रं शत्रुम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। ८४६

वृत्रारिः पुं. [वृत्रस्य वृत्रासुरस्य अरिः शत्रुः] वृत्रद्विट्; वृत्रहा; इन्द्रः। ५२

वृथा अव्य. [वृणीते, वृञ संभक्तौ+बाहुलकात् थाक्] निरर्थकः; मुधा; व्यर्थकम्; अविधिः; 'अदण्डपाशिको ग्राम अदासीकं च यद् गृहम्। अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः'—इति वह्निपुराणे। 'वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तृप्तस्य भोजनं वृथा। वृथा दानं समृद्धस्य नीचस्य सुकृतं वृथा'—इति गारुडे। 'वृथारेता वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः। निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः'—इति वह्निपुराणे। ७८४

वृथाभिनिवेशः पुं. [वृथा निःसारः अभिनिवेशः आग्रहः] आहोपुरुषिका। ७८४

वृद्धः त्रि. [वृधु वृद्धौ+क्त। 'यस्य विभाषा' इति नेट्] पण्डितः; विद्वान्; (५०३) गतयौवनः; प्रवृद्धः; प्रवयाः; स्थविरः; जीनः; जीर्णः; जरन्; यातयामः; जर्जरः; पलितः; पुं. वृद्धदारकः; क्ली. शैलजनामगन्धद्रव्यम्। ३३२

वृद्धश्रवाः [स्] पुं. [वृद्धात् बृहस्पतेः शृणोतीति। वृद्ध+श्रु+असुन्। 'वृद्धेभ्यः शृणोतीति वृद्धश्रवाः', 'वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य'–इति ऋग्भाष्ये सायणः (१।८९।६)। 'वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य' इति वेददीपे महीधरः (१०।९)] इन्द्रः; पुरन्दरः। ५२

वृद्धिः स्त्री. [वृध्+क्तिन्] कलान्तरं; 'सूद' इति भाषा। अभ्युदयः; समृद्धिः; 'अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः। मानमसहत न चेदिपतिः परमवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्'—इति माघे (१५।१)। अष्टवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः; योग्या; ऋद्धिः; सिद्धिः; लक्ष्मीः; पुष्टदा; वृद्धिदात्री; मङ्गल्या; श्रीः; सम्पत्; आशीः; जनेष्टा; भूतिः; मुत्; सुखं; जीवभद्रा; 'ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला। रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरा परा। प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत्। तत्र यद्दातुमिष्टिः स्याद्द्वयमप्यत्र योजयेत्' —इति राजनिर्घण्टः। नीतिवेदिनां क्षयादित्रिवर्गान्तर्गतवर्गविशेषः; वर्द्धनं; स्फातिः; 'एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत्'—इति मनुः (१२।१२४)। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः; 'प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो नरः सुभोगो विनयान्वितश्च। धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम्'—इति कोष्ठीप्रदीपः। कुरण्डरोगः; हर्षः; समूहः; शैलेयं; धनम्। ५७२

वृद्धिजीवनम् क्ली. [वृद्धया जीवनम्] कुषीदं; कुसीदं; कुशीदं; वृद्धिजीविका। ५७२

वृद्धिजीविका स्त्री. [वृद्धया जीविका] ऋणदानजीविका; अर्थप्रयोगः; कुषीदं; कलाम्बिका। ५७२

वृद्धोक्षः पुं. [वृद्धश्चासौ उक्षा चेति। 'अचतुरेत्यादि' ना

अच् प्रत्ययः] वृद्धवृषः; जरद्गवः; 'विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति'—इति कुमारे (५।७०)। २६५

वृद्ध्याजीवः त्रि. [वृद्ध्या आजीवतीति । वृद्धि+आ+जीव्+अच्] वृद्ध्युपजीवी; वार्द्धुषिः; वार्द्धुषिकः; कुषीदः; कुषीदिकः; साधुः। ५७१

वृन्तम् क्ली. [वृणोति पुष्पादिकम् । वृञ् वरणे+'अञ्जिघृषीति' बाहुलकात् क्त, नुम् च] फलपुष्पपत्रादिर्येन धार्यते तत्; प्रसवबन्धनम्; 'वृन्तश्लथं हरति पुष्पमनोकहानाम्'—इति रघुवंशे (५।६९)। घटीधारा; (५२६) कुचाग्रं; कुचमुखं; चूचुकः; शिखा। १८५

वृन्दम् क्ली. [वृञ्+'अब्दादयश्चेति' दन्, नुम्, गुणाभावश्च निपात्यते] समूहः; 'भृत्या त्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम्'—इति भागवते (३।२८।३०)। पुं. दशार्बुदः; शतकोटिः; महार्बुदः। ६८६

वृन्दारकः पुं. [वृन्दमस्यास्तीति, वृन्द+'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः' इत्युक्त्या आरकन्] देवता; 'अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम्'—इति भागवते (६।१०।३०)। यूथपाता; 'वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि'—इति व्याडिः। त्रि. [वृन्दार+स्वार्थे कन्] मनोज्ञः; 'युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभः'—इति महाभारते (११।१९।५)। श्रेष्ठः; 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ'—इत्यमरः। ४

वृश्चिकः पुं. [व्रश्चू छेदने+'वृश्चिकृष्योः किकन्' इति किकन्] कीटविशेषः; अलिः; द्रोणः; वृश्चनः; द्रुणः; पृदाकुः; अरुणः; अली; 'जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः। मुखोष्णो मधुना लेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत्। गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्तदलस्य तु। वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः'—इति भावप्रकाशः। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गताष्टमराशिः; 'वृश्चिकोदयसंजातः शौर्यवानतिदुष्टधीः। भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ओषधिभेदः; हालिकः; हालः; मदनवृक्षः; कर्कटः; गोमयकीटः; आग्रहायणमासः। ६४५

वृश्चिकलाङ्गूलम् क्ली. [वृश्चिकस्य लाङ्गूलम्] अलम्; वृश्चिक पुच्छं; 'बिच्छू का डंक' इति भाषा। ६४५

वृषः पुं. [वर्षति सिञ्चति रेत इति। वृष सेचने+क। वर्षति कामान् इति वा। वृष्+क] धर्मः; पुण्यं; श्रेयः; सुकृतम्; 'वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्। वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्'—इति मनुः (८।१६)। (२३५) मूषिकः; आखुः; उन्दुरः; खनकः; मूषकः। (२६३) पुरुषगवः; पुङ्गवः; उक्षा; भद्रः; बलीवर्दः; ऋषभः; वृषभः; अनड्वान्; सौरभेयः; गौः; शृङ्गी; ककुद्मान्; शिखी; गन्धमैथुनः; 'ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भृशं भारवहा अपि। बह्वाशिनः स्वल्परोषास्ते वृषाः सात्त्विका मताः। व्यक्ताव्यक्तरुषः शुद्धा दृढा भारवहाः शुभाः। बह्वाशिनो बहुबलास्ते वृषा राजसा मताः। विवर्णा विकृताङ्गाश्च निर्बला स्वल्पभोजिनः। अपवित्रा बृहद्रोषास्ते वृषास्तामसा मताः,—इति वात्स्यः। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतद्वितीयराशिः; तावुरिः; 'स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां कुशलतां हि नृणामुपभोगताम्। वृषगतो हिमगुर्भृशमादिशेत् सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि।' 'वृषलग्ने भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियंवदः। गुणी कृती धनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः; 'पद्मिनी चित्रणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम्'—इति रतिमञ्जरी। 'बहुगुणबहुबन्धः शीघ्रकामो नताङ्गः, सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम्'—इति रतिमञ्जरी। एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः; 'एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रस्य वै वृषः। दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति'—इति गारुडे। शृङ्गी; उत्तरपदस्थश्चेत् श्रेष्ठः; 'शारदं वर्षणं यद्वत् सहेद्वीरो गवांपतिः। तद्वद्यदुवृषः सेहे बाणवर्षमरिन्दमः'—इति हरिवंशे (१४१।३८)। शुक्लः; वास्तुस्थानभेदः; वासकः; श्रीकृष्णः; शत्रुः; कामः; कामदेवः; मदनः; बलवान्; ऋषभौषधं; पतिः; 'स्ववृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते। वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत्'—इति काशीखण्डे। १२५

वृषणः पुं. [वर्षति वंशबीजम्। वृष्+बाहुलकात् क्यु, युचि संज्ञापूर्वकत्वेन गुणाभावः] अण्डकोषः; मुष्कः; 'स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद् दुःख्येकवृषणी भवेत्। विषम स्त्रीचञ्चलो वै नृपः स्याद्वृषणे समे। प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्रव्यो मणिभिर्भवेत्।' 'जलान्त एकवृषणो

वृषणाभ्यां चलः स्त्रियाम् । समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन शताब्दवान्—इति गारुडे ।' ५२३

वृषदंशः पुं. [वृषं मूषिकं दशतीति । वृष+दंश्+पचाद्यच्] विडालः; ओतुः; मार्जारः । २३६

वृषदंशकः पुं. [वृषं मूषकं दशतीति । वृष+दंश्+ण्वुल्] विडालः; ओतुः; मार्जारः; वृषदंशः; आखुभुक् । २३६

वृषभः पुं. [वृष् सेचने+'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इति अभच् स च कित्] उक्षः; अनड्वान्; वलीवर्दः; ककुद्मान्; वृषः; ऋषभः; सौरभेयः; गौः; वाडवेयः; शाक्वरः; 'यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्' —इति मनुः (९।५०) । श्रेष्ठः; 'सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च'—इति महाभारते (३।३३।८७) । वैदर्भीरीतिभेदः; आदिजिनः; कर्णरन्ध्रं; ऋषभनामौषधम्; चतुर्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः; 'शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्'—इति रतिमञ्जरी । २६३

वृषलः पुं. [वृषं धर्मं लुनाति छिनत्तीति । वृष+लूञ् छेदने+'अन्येभ्योऽपीति' ड] अपशूद्रः; 'नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह'—इति मनुः (४।१४०) । 'वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्'–इति मनुः (८।१६) । चन्द्रगुप्तराजः; वाजी; अधार्मिकः । ५८६

वृषस्यन्ती स्त्री. [वृषं नरं शुक्लं वा इच्छति मैथुनाय । वृष+'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, 'अश्वक्षीरेति' सुगागमः । ततः 'लटः शतृशानचाविति' शतृ, 'उगितश्च' इति ङीप्] रतार्थिनी; कामुकी; वृषेण लब्धुमिच्छन्ती गौः; 'लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् । मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः'—इति भट्टिः । ४८५

वृषा स्त्री. — मूषिकपर्णी; कपिकच्छूः; वासा; अटरूषकः; वासकः । १९८

वृषा [न्] पुं. [वर्षतीति, वृष् सेचने+'कनिन् युवृषितक्षीति' कनिन्] इन्द्रः; मघवा; पुरन्दरः; शचीपतिः; 'प्राजापत्यापनीतं तद् अन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः । वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता'—इति रघौ (१०।५२) । कर्णः; वेदनाज्ञानं; दुःखं; वृषः; वृषभः; 'वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःसु'—इति ऋग्वेदे (१०।४३।८) । 'रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयद् गच्छति'—इति तद्भाष्ये सायणः । घोटकः; वाजी; अश्वः; 'आवां रथो रोदसी वर्द्धमानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः'—इति ऋग्वेदे (७।६९।१) । 'हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः सन्नायातु' इति तद्भाष्ये सायणः । पिता; 'वृषा जजान वृषणं रणाय' —इति ऋग्वेदे (७।२०।५) 'वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम्'–इति तद्भाष्ये सायणः । त्रि. वर्षकः; 'ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः'—इति ऋग्वेदे (१०।६७।७) । 'वृषभिर्वर्षितृभिर्वराहैर्वराहारैः'—इति तद्भाष्ये सायणः । ५२

वृषाकपिः पुं. [वृषः धर्मः कपिस्तद्वद्वश्यो यस्येति । 'अन्येषामपीति' दीर्घः । वृषं न कम्पयति वृषेण आकम्पयति दैत्यानिति वा । वृषः कामपूरकश्चासौ आकपिश्च वा] विष्णुः; कृष्णः; 'ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक् वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया'—इति हरिवंशे (२१६।४७) । शिवः; 'वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा'—इति हरिवंशे (३।५२) । अग्निः; इन्द्रः; वृषा; 'एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् । ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम्'—इति भागवते (६।१३।१०) । सूर्यः; 'त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः'—इति महाभारते (३।३।६१) । २२

वृषाङ्कः पुं. [वृषोऽङ्को ध्वजचिह्नं यस्य] शिवः; 'पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः'—इति भागवते (८।८।१) । साधुः; भल्लातकः; षण्डः । १२

वृषी स्त्री. [वर्षति सुखम्, इगुपधत्वात् क, ङीष् । ब्रुवन्तः सीदन्त्यत्रेति पृषोदरादिर्वा] व्रतिनां कुशादिमयासनम्; 'शिष्यो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदितस्तदा'—इति देवीभागवते (५।३२।३०) । पुं. मयूरः; [वृष+णिनि] वृषवान् । ४११

वृष्टिः स्त्री. [वृष्+क्तिन्] मेघाज्जलबिन्दुपतनं; वर्षं; गोघृतं; परामृतं; वर्षणम्; 'अमृतादित्रये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः । तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्यकंवसुवासरैः' —इति स्वरोदयः । 'ब्रुवन्तु परमार्थं च किमिन्द्राद्वृष्टिरेव च । सूर्याद्धि जायते तोयं तोयात् सस्यानि शाखिनः'

वृषणाभ्यां चलः स्त्रियाम् । समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन शताब्दवान्—इति गारुडे ।' ५२३

वृषदंशः पुं. [वृषं मूषिकं दशतीति । वृष+दंश्+पचाद्यच्] विडालः; ओतुः; मार्जारः । २३६

वृषदंशकः पुं. [वृषं मूषकं दशतीति । वृष+दंश्+ण्वुल्] विडालः; ओतुः; मार्जारः; वृषदंशः; आखुभुक् । २३६

वृषभः पुं. [वृष् सेचने+'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इति अभच् स च कित्] उक्षः; अनड्वान्; वलीवर्दः; ककुद्मान्; वृषः; ऋषभः; सौरभेयः; गौः; वाडवेयः; शाक्वरः; 'यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्' —इति मनुः (९।५०) । श्रेष्ठः; 'सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च'—इति महाभारते (३।३३। ८७) । वैदर्भीरीतिभेदः; आदिजिनः; कर्णरन्ध्रं; ऋषभनामौषधम्; चतुर्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः; 'शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्'—इति रतिमञ्जरी । २६३

वृषलः पुं. [वृषं धर्मं लुनाति छिनत्तीति । वृष+लूञ् छेदने+'अन्येभ्योऽपीति' ड] अपशूद्रः; 'नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह'—इति मनुः (४।१४०) । 'वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्'—इति मनुः (८।१६) । चन्द्रगुप्तराजः; वाजी; अधार्मिकः । ५८६

वृषस्यन्ती स्त्री. [वृषं नरं शुक्रं वा इच्छति मैथुनाय । वृष+'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, 'अश्वक्षीरेति' सुगागमः । ततः 'लटः शतृशानचाविति' शतृ, 'उगितश्च' इति ङीप्] रतार्थिनी; कामुकी; वृषेण लब्धुमिच्छन्ती गौः; 'लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् । मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः'—इति भट्टिः । ४८५

वृषा स्त्री. — मूषिकपर्णी; कपिकच्छूः; वासा; अटरूषकः; वासकः । १९८

वृषा [न्] पुं. [वर्षतीति, वृष् सेचने+'कनिन् युवृषितक्षीति' कनिन्] इन्द्रः; मघवा; पुरन्दरः; शचीपतिः; 'प्राजापत्योपनीतं तद् अन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः । वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता'—इति रघौ (१०।५२) । कर्णः; वेदनाज्ञानं; दुःखं; वृषः; वृषभः; 'वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःसु'—इति ऋग्वेदे (१०।४३।८) । 'रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयद् गच्छति'—इति तद्भाष्ये सायणः । घोटकः; वाजी; अश्वः; 'आवां रथो रोदसी बद्धमानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः'—इति ऋग्वेदे (७।६९।१) । 'हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः सन्नायातु' इति तद्भाष्ये सायणः । पिता; 'वृषा जजान वृषणं रणाय' —इति ऋग्वेदे (७।२०।५) 'वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम्'–इति तद्भाष्ये सायणः । त्रि. वर्षकः; 'ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः'—इति ऋग्वेदे (१०।६७।७) । 'वृषभिर्वर्षितृभिर्वराहैर्वराहारैः'—इति तद्भाष्ये सायणः । ५२

वृषाकपिः पुं. [वृषः धर्मः कपिस्तद्वद्वश्यो यस्येति । 'अन्येषामपीति' दीर्घः । वृषं न कम्पयति वृषेण आकम्पयति दैत्यानिति वा । वृषः कामपूरकश्चासौ आकपिश्च वा] विष्णुः; कृष्णः; 'ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक् वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया'—इति हरिवंशे (२१६। ४७) । शिवः; 'वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा'—इति हरिवंशे (३।५२) । अग्निः; इन्द्रः; वृषा; 'एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् । ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम्'—इति भागवते (६।१३।१०) । सूर्यः; 'त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः'—इति महाभारते (३।३।६१) । २२

वृषाङ्कः पुं. [वृषोऽङ्को ध्वजचिह्नं यस्य] शिवः; 'पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः'—इति भागवते (८।८।१) । साधुः; भल्लातकः; षण्डः । १२

वृषी स्त्री. [वर्षति सुखम्, इगुपधत्वात् क, ङीष् । ब्रुवन्तः सीदन्त्यत्रेति पृषोदरादिर्वा] व्रतिनां कुशादिमयासनम्; 'शिष्यो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदितस्तदा'—इति देवीभागवते (५।३२।३०) । पुं. मयूरः; [वृष+णिनि] वृषवान् । ४११

वृष्टिः स्त्री. [वृष्+क्तिन्] मेघाज्जलबिन्दुपतनं; वर्षं; गोघृतं; परामृतं; वर्षणम्; 'अमृतादित्रये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः । तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्यर्कवसुवासरैः' —इति स्वरोदयः । 'ब्रुवन्तु परमार्थं च किमिन्द्राद्वृष्टिरेव च । सूर्याद्धि जायते तोयं तोयात् सस्यानि शाखिनः'

—इति ब्रह्मवैवर्ते । १६१

वृष्णिः पुं. [वृष्+'सृवृषिभ्यां कित्' इति नि, स च कित्] किरणः; मयूखः; सूर्यकिरणः; अंशुः; (२७९) मेषः; अविः; ऊर्णायुः; उरभ्रः; हुडुः; उरणः; मेढ्रः; मेण्ढः। मेघः; यादवः; 'यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात्'—इति महाभारते (५।७२।४) । कृष्णः; इन्द्रः; अग्निः; वायुः । ३९

वृहत्, बृहत् त्रि. [बृह् वृद्धौ+'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु, पृषोदरादित्वाद् वत्वम्] महत्; 'वृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति। सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा'—इति माघे (२।१०) । ६९९

वृहतिका स्त्री. [वृहती+'बृहत्या आच्छादने' इति स्वार्थे कन्] उत्तरीयवस्त्रं; वैकक्षं; बृहतिका; वृहती लता; क्षुद्रवार्ताकी । ४०९

वृहत्कुक्षिः त्रि. [वृहन् कुक्षिर्यस्य] तुन्दिलः; बृहत्कुक्षिः; पिचण्डिलः । ६०८

वृहद्भानुः पुं. [वृहन्तो भानवो रश्मयो यस्य] अग्निः; वह्निः; 'तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् । बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः'—इति महाभारते (३।२२०।८) । चित्रकवृक्षः; सत्यभामापुत्रः; 'चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः'—इति भागवते (१।६१।१०) । सत्रायणपुत्रः; 'सत्रायणस्य तनयो वृहद्भानुस्तदा हरिः'—इति भागवते (८।१३।३५) । पृथुलाक्षस्य पुत्रः; 'चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुलाक्षश्च तत्सुतः । वृहद्रथो वृहत्कर्मो वृहद्भानुश्च तत्सुताः'—इति भागवते (९।२३।११) । वृहद्रश्मिविशिष्टे त्रि. । 'वृहद्भानो यविष्ट्य'—इति ऋग्वेदे (१।३६।१५) । 'हे अग्ने हे वृहद्भानो वृहन्तो भानवो यस्य तादृश'—इति तद्भाष्ये सायणः । ६४

वृहस्पतिः पुं. [वृहतां वाचां पतिः । 'पारस्करेति' सुट् निपात्यते] अङ्गिरसः पुत्रः; बृहस्पतिः; सुराचार्यः; गीष्पतिः; धिषणः; गुरुः; जीवः; आङ्गिरसः; वाचस्पतिः; चित्रशिखण्डिजः; उतथ्यानुजः; गोविन्दः; चारुः; द्वादशरश्मिः; गिरीशः; दिदिवः; पूर्वफल्गुनीभवः; सुरगुरुः; वाक्पतिः; वचसांपतिः; इन्द्रेज्यः; देवेज्यः; इज्यः; वृहताम्पतिः; वागीशः; चक्षाः; दीदिविः; द्वादशकरः; प्राक्फाल्गुनः; गीरथः; स च शिवस्य गुरुपुत्रः धर्मशास्त्रप्रयोजकः; 'कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव वृहस्पतिः । अतो हेतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च'—इति ब्रह्मवैवर्ते । वारविशेषः; 'नृपेन्द्रमन्त्री नृपलब्धकामो विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः । आचार्यपूज्यो मधुरस्वभावो वारे भवेद्देवगुरोर्मनुष्यः' —इति कोष्ठीप्रदीपः । नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहः; पुरोहितः; त्रि. मन्त्रपालकः; 'वृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति' —इति ऋग्वेदे (४।५८।७) । ४७

वृहस्पतिसवः पुं. [वृहस्पतेः सवः] यज्ञविशेषः । ४१८

वेगः पुं. [विज्+घञ्] जवः; रहः; तरः; रयः; स्यदः; 'मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति'—इति मनुः '(५।१०८) । प्रवाहः; ओघः; वेणी; धारा; रेतः; मूत्रविष्ठादिनिर्गमप्रवृत्तिः ; तार्किकसंस्कारविशेषः; 'स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यसंस्कारो मरुतो गुणाः । अष्टौ स्पर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश'—इति भाषापरिच्छेदः । 'ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया'—इति भागवते (७।८।२५) । ४४३

वेगी [न्] त्रि. [वेगोऽस्यास्तीति । वेग+इनि] वेगवान्; जङ्घाकारिकः; जाङ्घिकः; तरस्वी; त्वरितः; प्रजवी; जवनः; जवः; 'अश्वाश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम'—इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि (२०।१४)। श्येनपक्षी । ३५८

वेणा स्त्री. [विच् पृथग्भावे+घञ्+टाप्] मूल्यं; वेतनम् । ७२८

वेणिः स्त्री. [वी+'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति नि । पृषोदरादित्वाद् णत्वम्] प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषः; विरहिणीबद्धकचः; प्रवेणिः; वेणी; प्रवेणी; वेणिका; केशबन्धनविशेषः; 'तत्र नित्यविहितोपहूतिषु प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् । गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्नप्रफुल्लसुरपादपस्रजः' —इति माघे (१४।३०) । (६६९) ओघः; प्रवाहः; धारा; स्रोतः; रयः । जलसमूहः, यथा प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनं त्रिवेणी । ५३०

वेणी स्त्री. [वेणि+वा ङीष्] प्रवेणी; वेणिः; प्रवेणिः; वेणिका; केशबन्धनभेदः; 'तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य वः । मोक्ष्यते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः'—इति कुमारे (२।६१)। (६६९) ओघः; प्रवाहः; धारा; स्रोतः; रयः; देवताडवृक्षः; मेषी; नदीविशेषः; 'कृष्णावेण्योस्तटाद्यस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा। वणिक्शरीरात् कलहा निरस्ताः कथितास्त्वया' —इति पाद्मोत्तरखण्डे। जलसमूहः; प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनं त्रिवेणी। ५३०

वेणुः पुं. [अज्+'अजिवृरीभ्यो निच्च' इति णु स च नित्। अजेर्वीभावो गुणश्च] त्वचिसारः; वंशः; त्वक्सारः; मस्करः; 'बांस' इति भाषा। 'तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा। उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः'—इति रामायणे (४।४३।१७)। नृपविशेषः; वंशी। २०४

वेतनम् क्ली. [वी+'वीपतिभ्यां तनन्' इति तनन्] कर्मदक्षिणा; कर्मण्या; विधा; भृत्या; भृतिः; भर्म, भरण्यं; भरणं; मूल्यं; निर्वेशः; पणः; विष्टिः; वेचा; 'पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्'—इति मनुः (७।१२६)। जीवनोपायः; आजीवः; जीवनं; वार्ता; जीविका; वृत्तिः; रूप्यम्। ७२८

वेतसः पुं. [वे+'वेञस्तुट् च' इति असच् तुडागमश्च। वेति जलप्लवतां गच्छति इति वेतसः] लताविशेषः; रथः; अभ्रपुष्पः; विदुलः; शीतः; वानीरः; वञ्जुलः; प्रियः; गन्धपुष्पः; रथाभ्रः; वेतसी; निचुलः; दीर्घपत्रकः; कलमः; मञ्जरीनम्रः; सुषेणः; गन्धपुष्पकः; 'वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रञ्जनस्तथा । अभ्रपुष्पं च विदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः । वेतसः शीतलो दाहशोथार्शोयोनिरुग्व्रणान् । हन्ति वीसर्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान्'—इति भावप्रकाशः। जलजाताग्निः; 'हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्'—इति ऋग्वेदे (४।५८।५)। 'वेतसोऽप्सम्भवोऽग्निः'—इति तद्भाष्ये सायणः। २०१

वेतसी स्त्री.—वेतसः; वेत्रलता; 'रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते'—इति साहित्यदर्पणे (१)। २०१

वेत्रधरः पुं. [वेत्रस्य धरः] द्वाःस्थः; द्वास्थः; दौवारिकः; क्षत्ता; वेत्री; द्वारपालकः; दण्डी; वेत्रधारकः; द्वारपालः। यष्टिधारके त्रि.। ४२४

वेत्रासनम् क्ली. [वेत्रस्य आसनम्] वेत्रनिर्मितासनम्; आसन्दी। ३११

वेदः पुं. [विद्+घञ्] ब्रह्ममुखनिर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रं; श्रुतिः; आम्नायः; आगमः; छन्दः; ब्रह्म; निगमः; प्रवचनं; स्वाध्यायः; विष्णुः; 'वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। वृत्तं; यज्ञाङ्गं; वित्तम्। ९

वेदनम्, वेदना क्ली.–स्त्री. [विद्+ल्युट्। पक्षे 'घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्' इति युच्] आबाधा; दुःखम्; अर्तिः; पीडा; व्यथा; (८१९) संवित्तिः; संवेदः; अनुभवः; ज्ञानं; विवाहः; 'पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि। शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया। वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने'—इति मानवे ३ अध्यायः। ६२६

वेदान्तः पुं. [वेदानाम् अन्तः] उपनिषत्; रहस्यम्; उत्तरमीमांसा; ब्रह्मविद्या; शास्त्रविशेषः। ९

वेदिः स्त्री. [विद्यते पुण्यमस्यामिति। विद्+'दृपिपिरुहिवृतिविदीति' इन्] परिष्कृता भूमिः; 'वीक्ष्य वेदिमथरक्तबिन्दुभिः'—इति रघौ (११।२५)। अङ्गुलिमुद्रा; गृहोपकरणविशेषः; 'वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु'—इति भागवते (१०।४१।२१)। पुं. [वेत्तीति, विद्+इन्] पण्डितः। ५१५

वेदिका स्त्री. [वेदिरेव, स्वार्थे कन्] मङ्गलकर्मार्थं निर्मितवेदिः; परिष्कृता भूमिः; वितर्दिः; वितर्दी; वेदिः; वेदी; वितर्दिका; 'स द्वेवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम्'—इति कुमारे (३।४४)। (८२३) अङ्गुलिमुद्रा; वेदिः। २९८

वेदी स्त्री. [वेदि+कृदिकारादिति वा ङीष्] वेदिः; सरस्वती। ५१५

वेधाः [स्] पुं. [विदधातीति, वि+धा+'विधाञो वेध च' इति असि वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः] ब्रह्मा; 'तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना । तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः'—इति रघौ (१।२९)। विष्णुः (२५); सूर्यः; पण्डितः; श्वेतार्कवृक्षः; शिवः; 'नमस्ते शितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे'—इति हरिवंशे

भविष्यपर्वणि (१५।१२)। अनन्तपुत्रः; 'अनन्तस्य च पुत्रोऽभूद् वेधो नाम महाप्रभुः। आनर्तविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता'—इति वह्निपुराणे। प्रजापतिर्दक्षादिः; 'परतोऽपि परश्चापि विधाता वेधसामपि'—इति कुमारे (२।१४)। त्रि. मेधावी; विविधकर्ता; 'आवेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तम्'—इति ऋग्वेदे (५।४३।१२)। 'कीदृशं देवं वेधसं विविधकर्तारम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। ६

वेध्यम् क्ली. [विध्+ण्यत्] लक्ष्यं; शरव्यं; निमित्तम्; 'प्राणो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेध्यमनुत्तमम्। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत्'—इति मार्कण्डेये (४२।७)। वेधनीये त्रि.। 'षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च। कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्'—इति मलमासतत्त्वम्। ४६८

वेपथुः पुं. [वेपनमिति। वेप्+'ट्वितोऽथुच्' इति अथुच्] कम्पः; 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते'—इति भगवद्गीतायाम् (१।२९)। ६०१

वेला स्त्री. [वेल्यतेऽनयेति। वेल्+'गुरोश्च हलः' इत्य, ततष्टाप्] वारिवृद्धिः; समुद्रजलविकारः; 'संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम्। निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः'—इति रघौ (१२।३६)। कालः; समयः; क्षणः; वारः; अवसरः; प्रस्तावः; प्रक्रमः; अन्तरम्; 'अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः। द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः। द्विलवः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः। दश काष्ठाः कला नाम तत्षष्ट्या स्याच्च नाडिका। घटिके द्वे मुहूर्तः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम्। चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते। सूर्योदयाद्धि विज्ञेयो मूहूर्तानां क्रमः सदा। पश्चिमादर्द्धरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः। ज्ञेयं पित्र्यमहोरात्रं पक्षौ कृष्णसितासितौ। त्रिंशता च दिनैर्मासो द्विमास ऋतुरुच्यते। भवेद्दिव्यमहोरात्रं षड्भिरुत्तरदक्षिणौ। वर्षं द्वादशभिर्मासैर्मलमासस्त्रयोदशः'—इति वह्निपुराणे। मर्यादा; 'धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम्। यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम्'—इति महाभारते (२।६३।३९)। समुद्रकूलम्; 'स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्। अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव'—इति रघौ (१।३०)। अक्लिष्टमरणं; रागः; ईश्वरस्य भोजनं; रोगः; वाक्; बुधस्त्री; दन्तमांसम्। ६५४

वेलाउली स्त्री.— रागिणीविशेषः। १०५ अ

वेलावनम् क्ली. [वेलायां समुद्रतटे यद् वनम्] सागरतटीयं वनं; समुद्रकूले काष्ठविशेषः। ६५४

वेल्लजम् क्ली. [वेल्लं चलनं जायते, जनयतीत्यर्थः। वेल्ल+जन्+'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड] मरिचम्; ऊषणम्; ऊषणा। ६१६

वेल्लितः त्रि. [वेल्ल्+क्त] वक्रः; वृजिनः; भङ्गुरः; आविद्धः; नतः; जिह्मः; भग्नः; अरालः; कुटिलः; व्याकुञ्चितः; ऊर्मिमान्; कम्पितः। क्ली. गमनम्। ६९६

वेशः पुं. [विशन्ति नयनमनांस्यत्रेति। विश्+अधिकरणे घञ्। यद्वा विशति अङ्गमिति, 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति घञ्] अलङ्कारचनादिकृतशोभा; आकल्पः; नेपथ्यं; प्रतिकर्म; प्रसाधनं; वेषः। 'नरदेवोऽसि वेशेन नटवत् कर्मणा द्विजः'—इति भागवते (१।१७।५)। [विशन्ति कामुका यत्रेति। अधिकरणे घञ्] वेश्यागृहं; गृहमात्रं; वस्त्रगृहम्; 'शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः। तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः'—इति महाभारते (५।१५१।५३)। प्रवेशः [विश् धात्वर्थदर्शनात्]; पण्यस्त्रिया भृतिः; 'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः। सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्। दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः। दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः'—इति मनुः (४।८४।८५)। ५३९

वेशन्तः पुं. [विशन्त्यत्र भेकादयः इति। विश्+'जृविशिभ्यां झच्' इति झच्] पल्वलः; तल्लः; क्षुद्रसरोवरः। अग्निः; वह्निः। ६७५

वेशवारः पुं. [वेशनं वेशः, वेशं वृणुते। वेश+वृ+घञ्] उपस्करः; वेसवारः; 'मसाला' इति भाषा। ३२१

वेश्म [न्] क्ली. [विशन्त्यत्रेति। विश्+मनिन्] गृहं; गेहम्; 'अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वावृतम्'—इति मनुः (४।७३)। २९१

वेश्या स्त्री. [वेशमर्हति, वेशेन दीव्यत्याचरति, वेशेन पण्ययोगेन जीवति वा। वेश+'दिगादिभ्यो यत्']

स्त्रीविशेषः; वारस्त्री; गणिका; रूपाजीवा; वेश्या; क्षुद्रा; शालभञ्जिका; झर्झरा; शूला; वारविलासिनी; वारवाणिः; भण्डहासिनी; भञ्जिका; बन्धुरा; कुम्भा; कामरेखा; वर्वटी; साधारणस्त्री; पण्याङ्गना; पणाङ्गना; भुजिष्या; वारवधूः; भोग्या; स्मरवीथिका; 'पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता । तृतीये वृषली ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता । वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्ध्वं महावेश्या सास्पृश्या सर्वजातिषु'—इति ब्रह्मवैवर्ते । ४९०

वेश्यापतिः पुं. [वेश्यायाः पतिः] भुजङ्गः; विटः; पल्लवकः; पल्लविकः । ३८२

वेषः पुं. [वेवेष्टि व्याप्नोति अङ्गं वेषः । पचादित्वादच् । मूर्द्धन्यान्तः । विशन्ति नयनमनांस्यत्रेत्याधारे घञि वेशस्तालव्यान्तश्च] नेपथ्यं; वेशः; आकल्पः; मण्डनं; प्रतिकर्म; प्रसाधनं; भूषणम्; अलङ्कारः; नेपथ्याभरणम्; 'विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्' —इति मनुः (८।२) । वेश्याजनसमाश्रयः; वेश्यजनाश्रयः; वेश्यालयः; वेशः; वेश्याश्रयः; पुरं; वेश्यम् । ५३९

वेषवारः पुं. [विष्लृ व्याप्तौ, वेषणं वेषः, घञ् । वेषं व्यञ्जनाविलतां वृणुते, वेष+वृ+घञ्] वेशवारः; वेसवारः; उपस्करः; धन्याकसर्षपादिपिष्टः । ३२१

वेष्टितः त्रि. [वेष्ट्+क्त] निवृतः; परिवृतः; वलयितः; परिक्षिप्तः; संवीतं; रुद्धम्; आवृतं; नदीप्राचीरादिना कृतवेष्टनम् । ७१२

वेसरः पुं. [वेसं राति, वेगेन सरति वा । पृषोदरादित्वात् साधुः] अश्वतरः; वेशरः; 'तूर्णं प्रणेत्रा कृतनादमुच्चकैः प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि'—इति माघे (१२।१९) । ४५०

वेसवारः पुं. [विस् प्रेरणे, वेसं वृणुते । घञ्] धन्याकसर्षपादिपिष्टः; उपस्करः; वेषवारः; वेशवारः; 'मुद्गादिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः । वेसवारैः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुबृंहणाः'—इति सुश्रुते । व्यञ्जनविशेषः; 'निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम् ।' 'वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः'—इति राजवल्लभः । 'हिङ्ग्वार्द्रकमरीचजीरकहरिद्राधन्याकाः क्रमेण द्विगुणपरिमाणेनैकत्रीकृताः'—इति पाकराजेश्वरे पाकपरिभाषा । ३२१

वेहत् स्त्री. [विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि+हन्+'संश्चत्तृपद्वेहत्' इति अति प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] गर्भोपघातिनी गौः; वृषभोपगता; अनृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा । 'वशा च मे ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वांश्च मे'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१८।२७) । २६९

वैकक्षम् क्ली. [विशिष्टः कक्षः येन विकक्षम् उरस्तत्र भवम् । विकक्ष+अण्] उत्तरासङ्गः; बृहतिका; वैकक्षकम् उरसि तिर्यग् उपवीतवत् कण्ठात् क्षिप्तमाल्यम्; तिर्यग्वक्षोलम्बिमाल्यम् । ४१०

वैकक्षकम् क्ली. [वैकक्षमेव । स्वार्थे कन्] तिर्यग्वक्षोलम्बिमाल्यं; वैकक्षम्; उरसि तिर्यग् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् क्षिप्तमाल्यम् । ५५३

वैकटिकः, वैकतिकः पुं. [विकटं छेदनमाजनदन्तुरवर्तुलादिकर्मणि साधुः । विकट+ठक्] मणिकारः । ५८८

वैकुण्ठः पुं. [विकुण्ठाया अपत्यम् इति । शिवादित्वाद् अण् । विगता कुण्ठा यस्माद् वा, प्रज्ञाद्यण्] कृष्णः; जनार्दनः; विष्णुः; 'चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे दैवतैः सह'—इति विष्णुपुराणम् । इन्द्रः; सिताजकः; तत्रस्थदेवगणे पुं. भूम्नि । 'पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः । तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम्'—इति भागवते (८।५।४) । २२

वैखानसः पुं. [विखनसं ब्रह्माणं वेत्ति तपसा । विखनस्+'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः] वानप्रस्थः; 'वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रहः' —इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैखानसा ये मुनयो मिताहारा जितव्रताः । तेऽपि मुह्यन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्यताम्' —इति देवीभागवते (१।१९।१७) । [वैखानसस्येदमित्यर्थेऽणि] वैखानससम्बन्धिनि त्रि. । 'वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद् व्यापारोधि मदनस्य निषेवितव्यम्'—इति शाकुन्तले । ३९४

वैजननः पुं.-क्ली. [विजायतेऽस्मिन्निति । वि+जन्+अधिकरणे ल्युट्, ततः स्वार्थे अण्] प्रसवमासः; सूतिमासः; 'अथ वैजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् । निर्दग्धस्या-

न्वयतरोरङ्कुरं सुषुवे सुतम्'–इति राजतरङ्गिण्याम्।४९९
वैजयन्ती स्त्री. [विशेषेण जयति शत्रुमिति । जि अभिभवे+'तृभूवहि' इति झच्, 'तस्येदम्' इत्यण्, ङीप्] पताका; वैजयन्तिका; केतुः; केतनः; ध्वजः । ४५८
वैणवः पुं. [वेणोरवयवो विकारो वा। वेणु+'बिल्वादिभ्योऽण्' इत्यण्] उपनयने वेणुदण्डः; राम्भः; वेणुः; 'भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः'—इति महाभारते (५।९०।१६) । क्ली. [वेणोरिदम् । वेणु+अण्] वेणुफलं; वेणुसम्बन्धिनि त्रि. । 'ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् । स्पर्द्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम्'—इति भागवते (११।३०।२४) । ७२६
वैतंसिकः त्रि. [वीतंसो मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायस्तेन चरतीति । वीतंस+'चरति' इति ठक्] मांसविक्रेता; कौटिकः; मांसिकः; कौटकिकः; सौनिकः । ५९५
वैतालिकः पुं. [विविधेन मङ्गलगीतवाद्यादिकृततालशब्देन चरतीति। विताल+ठक्] बोधकरः; प्रबोधकः; मागधः; बन्दिः; सूतः; मङ्गलपाठकः; निशान्ते बोधकारकः; निशान्तं निवेदयन्तो ये नृपं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोधकराः । 'वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चैर्भोगावलीः कलगिरोऽत्रसरेषु पेठुः'—इति माघे (५।६७) खेट्टितालः; 'वैतालिकः पुमान् खेट्टिताले बोधकरे त्रिषु'—इति मेदिनी। 'वैतालिकः खड्गताले (खेट्टिताले) मङ्गलपाठकेऽपि च'–इति हैमः, वेतालसम्बन्धिनि त्रि. । ४३५
वैदूर्यम् क्ली. [विदूरात् प्रभवतीति । विदूर+'विदूराञ्ञ्यः' इति ञ्य] मणिविशेषः; स तु कृष्णपीतवर्णः । बालवायजं; केतुरत्नं; कैतवं; प्रावृष्यम्; अभ्ररोहं; खराब्दाङ्कुरं; विदूररत्नं; विदूरजम्; 'मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्'—इति राजवल्लभः । १७५
वैदेहः पुं. [विदेहस्यापत्यमिति । विदेह+अण्] वणिक्; पण्याजीवः; प्रापणिकः; नैगमः; वैदेहकः; निमिराजपुत्रः; वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'वैश्यान्मागधवैदेही राजविप्राङ्गनासुतौ'—इति मनुः (१०।११) । ५७१
वैदेही स्त्री. [विदेहेषु भवा, विदेहस्यापत्यं स्त्री वा । विदेह+अण्+ङीप्] कोल्या; उपकुल्या; मागधा; मागधी; पिप्पली; कणा; वणिक्स्त्री; वणिक्पत्नी; वैदेहपत्नीं; 'आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते'—इति मनुः (१०।३७) । रोचना; सीता; 'रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् । चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा'—इति रघौ (१२।२०) । 'वैदेहि! याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः । पृष्टापि मा वद पयोनिधिबन्धनं मे सेयं पुनश्चुलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम्'—इत्युद्भटः । त्रि. विदेहदेशोत्पन्नमात्रम्; 'देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो नाम'—इति महाभारते (१।९५।२३) । ६१४
वैद्यः पुं. [विद्यां वेदेति । विद्या+'तदधीते तद्वेद' इति अण्] आयुर्वेदवेत्ता; स चाम्बष्ठजातिश्चिकित्सावृत्तिश्च; रोगहारी; अगदङ्कारः; भिषक्; चिकित्सकः; स्रष्टा; विधिः; विद्वान्; आयुर्वेदी; दोषज्ञः; 'वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति। वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः—इति ब्रह्मवैवर्ते । पण्डितः; 'नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् । समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्'—इति कात्यायनः । 'वैद्येन विदुषा'—इति दायतत्त्वम् । वासकवृक्षः; त्रि. वेदसम्बन्धी यः [वेदशब्दाद् उगवादित्वाद् यति स्वार्थेऽणि च निष्पन्नमेतत्]। ६१२
वैधेयः त्रि. [विधिं पद्धतिमेवानुसृत्य व्यवहरति। विधि+ढक् । यद्वा, विधेये कर्तव्ये अनभिज्ञः । विधेय+अण्। यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य, ततः स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वाद् युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तथात्वमस्य] मूर्खः; 'पुंश्चली जाल्मवैधेयबालका द्रोग्धृनिर्भरा। समभूदप्रवेशार्हा राजपर्षन्मनस्विनाम्'–इतिराजतरङ्गिण्याम् (६।१५९)। विधिसम्बन्धी; विधेयसम्बन्धी । ३३६
वैनतेयः पुं. [विनतायाः अपत्यमिति । विनता+'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्] गरुडः; विहङ्गराजः; गरुत्मान्; तार्क्ष्यः; 'समानीयामृतं मात्रे वैनतेयः समर्पयत्'—इति देवीभागवते (२।१२।२९) । अरुणः; विनतापत्यमात्रम्; 'तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ । आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्तिताः'—इति महाभारते (१।६५।४०) । ३०
वैनयिकः पुं. [विनयः शिक्षाभ्यासः प्रयोजनमस्य, ठञ्। 'विनयादिभ्यष्ठक्' इति स्वार्थे वा ठक्] शस्त्राभ्यासरथः;

योग्यारथः; विनयसम्बन्धिनि त्रि.। 'सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो वृहस्पतिम्। दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम्। विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः'—इति महाभारते (१२।६८।४)। ४४५

वैपरीत्यम् क्ली. [विपरीतस्य भावः। विपरीत+ष्यञ्] व्यत्यासः; विपर्यासः; विपर्ययः; व्यत्ययः; 'स्वभाववैपरीत्यं तु प्रकृतेश्च विपर्ययः'—इति मार्कण्डेये (४३।३४)। ७२९

वैमेयः पुं. [विमायनं विमेयः, डुमिञ् प्रक्षेपणे+'एरच्' इत्यच्, स्वार्थेऽण्] परिवृत्तिः; विनिमयः; द्रव्यव्यवहरणम्। ५७३

वैरङ्गिकः त्रि. [विरङ्गं नित्यमर्हतीति। 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठञ्] विरागार्हः। ३६९

वैरी [न्] पुं. [वैरमस्यास्तीति+इनि] अरिः; रिपुः; शत्रुः; अमित्रम्; 'वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः'—इति मनुः (४।१३३)। वीरसम्बन्धिनि त्रि.। ४५६

वैरोचननिकेतनम् क्ली. [वैरोचनस्य बलेः निकेतनम्] बलिसद्म; पातालम्। ६२३

वैरोचनिनिकेतनम् क्ली. [विरोचनस्यापत्यम् वैरोचनिः तस्य निकेतनम्] पातालम्; अधोभुवनं; वडवामुखं; नागलोकः; रसातलम्। ६२३

वैवस्वतः पुं. [विवस्वतोऽपत्यमिति। विवस्वत्+अण्] यमः; कृतान्तः; यमुनाभ्राता; कालः; 'एवं शशः सप्ततिहायनोऽयं वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति'—इति बृहत्संहितायाम् (६९।२३)। 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषादुवस्य'—इति ऋग्वेदे (१०।१४।१)। 'वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम्'—इति तद्भाष्ये सायणः। रुद्रविशेषः; शनिः; सप्तमो मनुः; 'वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्'—इति रघौ (१।११)। ७१

वैशाखः पुं. [विशाखा प्रयोजनमस्य। विशाखा+'विशाखाषाढादिति' अण्] मन्थानदण्डः; मन्था; मन्थः; मन्थानः; खजकः; 'द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैले'—इति माघे (११।८)। [वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन्, 'सास्मिन् पौर्णमासीति' इति अण्] द्वादशमासान्तर्गतद्वितीयमासः; माधवः; राधः; 'विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत्। सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः'—इति शब्दरत्नावली। 'पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता। गुणाभिरामोऽथ जगत्प्रियः स्याद् वैशाखमासे खलु जन्म यस्य'—कोष्ठीप्रदीपः। क्ली. [विशाख एव। स्वार्थे अण्] धनुर्विदां संस्थानभेदः; 'स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम्। समपादं च'—इति हेमचन्द्रः। पुरविशेषः; 'वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्रावावां द्विमातृकौ'—इति कथासरित्सागरे (६७।५)। २७६

वैश्यः पुं. [विशति कृष्यादौ, विश्+क्विप्, ततः स्वार्थे ष्यञ्] ब्रह्मोरुदेशजाततृतीयवर्णः; ऊरव्यः; ऊरुजः; अर्यः; भूमिस्पृक्; विट्; द्विजः; भूमिजीवी; व्यवहर्ता; वार्तिकः; बणिकः; पणिकः; 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत'—इति ऋग्वेदे (१०।९।१२)। वैश्यसम्बन्धिनि त्रि.। 'क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन्। अस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः परे च लोके निरयं प्रयाति'—इति महाभारते (१२।६२।४) ५७०

वैश्रवणः पुं. [विश्रवसो मुनेरपत्यम्। विश्रवस्+'शिवादिभ्योऽण्' इत्यत्र विश्रवणरवणावादेशौ निपात्येते, अण् च] कुबेरः; ऐलविलः; पौलस्त्यः; धनदः; 'तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्रवणेन सा'—इति महाभारते (२।१०।२) शिवः; 'धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा' इति महाभारते (१३।१७।१०३)। रावणः। ७८

वैश्वानरः पुं. [विश्वे नरः अस्येति। 'नरे संज्ञायाम्' इति दीर्घः, विश्वानरस्यापत्यम्+'ऋष्यन्धकेति' अण्] अग्निः; वह्निः; 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्'—इति भगवद्गीतायाम् (१५।१४)। चित्रकवृक्षः। ६२

वैसारिणः पुं. [विशेषेण सरतीति विसारी मत्स्यः, स एव। 'विसारिणो मत्स्ये' इति अण्] मत्स्यः।६५७

वैहासिकः पुं. [विहास+ठक्] विहासं करोति यः; वासन्तिकः; केलिकिलः; विदूषकः; प्रहासी; प्रीतिदः; दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानुर्भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम्'—इति नैषधे (१९।६४)। ४३२

वोटा स्त्री. [पोटयति कार्यव्यापृता सती भाषते । पुट्+अच्, वत्वे पृषोदरादिः] पोटा; चेटी; दासी; कुट्टिहारिका; कुटहारिका; 'पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुट (ट्टि) हारिका' –इति हेमचन्द्रः । ४९२

व्यंसकः पुं. [वि+अंस्+ण्वुल्] दाण्डाजिनिकः; कुहकः; कापटिकः; जालिकः; कौसृतिकः; धूर्तः; मायावी; मायिकः; मायी । ३४९

व्यक्तः त्रि. [वि+अञ्ज् व्यक्त्यादौ+क्त] प्राज्ञः; पण्डितः; स्फुटः; 'विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१) । पुं. विष्णुः; 'व्यक्तो वायुरधोक्षजः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे । ३३३

व्यजनम् क्ली. [व्यजत्यनेनेति । वि+अज्+ल्युट्, 'वा यौ' इति पक्षे वीभावो नास्ति] तालवृन्तकं; तालवृन्तं; व्यजः; 'स चन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः। सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनैः प्रबुध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः'—इति ऋतुसंहारे (१।८) । ३१०

व्यञ्जनम् क्ली. [व्यज्यते भक्ष्यते अन्नादि संयोज्यतेऽनेनेति । वि+अञ्ज्+ल्युट्] अन्नोपकरणं, तत्तु सूपशाकादि; तेमनं; निष्ठानं; तेमः; मिष्टान्नम्; 'व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृद्यं वृष्यं च पुष्टिदम्। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मत्स्यमांसयोः। तस्य तस्य तयोश्चैतद् गुणदोषैर्विभावयेत्'—इति वल्लभः। चिह्नं; व्यञ्जना; 'अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे'–इति साहित्यदर्पणे (३।५९)। श्मश्रु; 'कुत एष परित्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम्। बालमप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम्'—इति महाभारते (१।१५८।३४)। अवयवः; दिनम्; उपस्थः; स्त्रीपुंसयोरशुद्धदेशः। अर्द्धमात्रकं; ककारादिक्षकारान्तवर्णाः; 'सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः। क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते'—इति साहित्यदर्पणे (१०।६४०)। ३२१

व्यतिरेकः पुं. [वि+अति+रिच्+घञ्] विना; पृथक्; अन्तरेण; ऋते; अभावः; 'न पतिव्यतिरेकेण सुस्त्रीणामपरा गतिः'—इति कथासरित्सागरे (३९।१६६)। अलङ्कारविशेषः; 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः। शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः'–इति चन्द्रालोकः। 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः'—इति काव्यप्रकाशः (१०)। ८७६

व्यत्ययः पुं. [व्यत्ययनमिति । वि+अति+इ+'एरच्' इत्यच्] व्यतिक्रमः; व्यत्यासः; विपर्यासः; विपर्ययः; वैपरीत्यम्; 'परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान्'—इति भागवते (७।१०।४४)। ७२९

व्यत्यासः पुं. [व्यत्यसनमिति । वि+अति+अस्+घञ्] विपर्ययः; व्यत्ययः; वैपरीत्यम्; विपर्यासः; व्यतिक्रमः। 'मात्रासि वञ्चिता भद्रे ! चरुव्यत्यासहेतुना। भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः'—इति हरिवंशे (२७।२९)। ७२९

व्यथकः त्रि. [व्यथयति पीडयतीति। व्यथ्+णिच्+ण्वुल्] व्यथाकारी; अरुन्तुदः; 'अव्युत्थानं व्यथकस्तु स्यान्मर्मस्पृगरुन्तुदः'—इति हेमचन्द्रः। 'परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम्। अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः'—इति किराते (२।४)। ३७१

व्यथा स्त्री. [व्यथ्+अङ+टाप्] आबाधा; वेदना; दुःखम्; अर्तिः; पीडा; 'स्नेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि। आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा' इति उत्तररामचरिते। ६२६

व्यपदेशः पुं. [वि+अप्+दिश+घञ्] कैतवं; कपटः; कूटः; व्याजः; छद्म; उपधिः; छलं; मिषः; निभः; 'कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१५५)। नाम; वाक्यविशेषः; 'व्याजेनात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीर्यते'–इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ७०९

व्यलीकम् क्ली. [विशेषेण अलतीति। वि+अल्+'अलीकादयश्च' इति कीकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु] अपराधः; 'सुदृशः सरसव्यलीकतप्तस्तरसाश्लिष्टवतः सयौवनोष्मा'—इति माघे (९।८५)। (७४८) प्रतारणा; वञ्चनम्; अतिसन्धानम्; पीडार्थः; गतिविपर्ययः; कामजापराधः; 'कृत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं क्वचित्। कृत्यं च संस्मरेदेतदसत्यं च न जल्पति। व्यलीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः। नित्यं च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि

न च क्षिपेत्। ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम्। ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्मपरायणाः'—इति वाराहे। अप्रियम्; 'न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन। व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना'—इति महाभारते (३।६।९)। अकार्यं; वैलक्ष्यम्; 'यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि। धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्यान् मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः'—इति किराते (३।१९)। दुःखम्; 'दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज'—कुमारे (३।२५)। तद्वति त्रि.। 'यद्युत्तमश्लोक भवान् ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य मन्यते। करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्'—इति भागवते (८।२२।२)। पुं. [वि+अल् पर्याप्तौ+कीकन्] नागरः; षिङ्गः; षट्प्रज्ञः; कामकेलिः; विदूषकः; पीठकेलिः; पीठमर्दः; भञ्जिलः; छिदुरः; विटः। ७४९

व्यवच्छेदः पुं. [वि+अव+छिद्+घञ्] बाणमुक्तिः; पृथक्त्वं; विरामः; निवृत्तिः; 'जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया'—इति भागवते (४।२९।३२)। ४७०

व्यवधानम् क्ली. [वि+अव+धा+ल्युट्] आच्छादनं; तिरोधानम्; अन्तर्द्धिः; अपवारणं; छदनं; व्यवधा; अन्तर्द्धा; पिधानं; स्थगनं; व्यवधिः; अपिधानम्; 'दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते'—इति रघौ (१३।४४)। भेदः; 'परात्मनोर्यद् व्यवधानकं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे'—इति भागवते (४। २२।२७)। विच्छेदः; 'वपुरन्वलिप्तपरिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया न वधूः'—इति माघे (९।५१)। समाप्तिः; 'यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम्'—इति भागवते (४।२९।७७)। ७१९

व्यवस्था स्त्री. [वि+अव+स्था+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, ततष्टाप्] शास्त्रनिरूपितविधिः; संस्था; 'दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः। देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते। एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्था पूर्वकं बुधैः'—इति पुराणम्। स्थितिः (८३७); नियमः; 'एवं कृतगृहारक्षो महारत्नानि शङ्करः। उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः'—इति कथासरित्सागरे (१०९।७१)। निष्ठा (८५३)। ८१९

व्यवस्थानम् क्ली. [वि+अव+स्था+ल्युट्] व्यवस्थितिः; 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तस्ततः परम्'—इति भरतः। पुं. विष्णुः; 'व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे। ८३९

व्यवहितम् त्रि. [वि+अव+धा+क्त] विप्रकृष्टं; परं; दूरम्; आरात्; व्यवधानविशिष्टः; 'कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्। उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम्'—इति वैयाकरणभूषणम्। ६९३

व्यवायः पुं. [विशेषेण अवायनम् अवरोधनम्, वा अधः संश्लेषणम्। वि+अव+इ+घञ्] विघ्नः; अन्तरायः; प्रत्यूहः; (८१५) मैथुनं; सुरतम्; 'व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणं तथा। ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्'—इति वैद्यके। 'अडभ्यासव्यवायेऽपि'—इति पाणिनिः (६।१।१३६)। अन्तर्द्धानम्; शुद्धिः; परिणामः; 'पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः'—इति भागवते] (८।६।११)। ४०१

व्याकुञ्चितम् त्रि. [विशेषेण आ समन्तात् कुञ्चितम्। वि+आ+कुञ्च् कौटिल्ये, क्त, संज्ञापूर्वकत्वान् न नलोपः] वक्रं; वृजिनं; भङ्गुरम्; आविद्धं; वेल्लितं; नतं; जिह्मं; भग्नम्; अरालं; कुटिलम्; ऊर्मिमत्। ६९६

व्याकुलः त्रि. [विशेषेण आकुलः] शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यः; विहस्तः; 'रुरोद सा शोकवती वाष्पव्याकुललोचना'—इति महाभारते (५।१७७। २५)। उपद्रुतः; 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे'—इति भागवते (१।३।३८)। ३८२

व्याकूतिः स्त्री. [विशिष्टा आकूतिः। वि+आ+कूङ् शब्दे+क्तिन्] भङ्गिः; मुखादिभावः। ७६२

व्याकोशः त्रि. [व्यावृत्तः कोशः सङ्कोचोऽस्मात्। 'प्रादिभ्यः' इति समासः] विकसितः; 'दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः'—इति माघे (४।४६)। [भावे घञ्] प्रस्फुटनम्; 'पद्म-

व्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं, वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम्। तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं, दृष्ट्वा श्वो यद्विस्मयं यान्ति पौराः'—इति मृच्छकटिके ३ अङ्के। १८७

व्याकोषः त्रि. [कुष् निष्कर्षे+भावे घञ्, वि+आ+कोषः, प्रादिसमासः। व्याकुष्णाति मुकुलीभावाद्बहिर्निःसरतीति। वि+आ+कुष्+अच् वा] प्रफुल्लः; उन्मीलितः; उन्मिषितः; स्मितः; उन्निद्रः; विजृम्भितः; हसितः; उद्बुद्धः; 'तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम्। व्याकोषपद्माभिमुखो नलो विव्याध सायकैः'—इति महाभारते (७।३०।२२)। १८७

व्याख्या स्त्री. [व्याख्यानमिति। वि+आ+ख्या+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ, ततष्टाप्] विवरणम्; 'न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून्। न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित्'—इति भागवते (७।१३।८)। ग्रन्थः; 'शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां, व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजैः। बिभ्राणां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां सस्मितां, वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम्।' ४००

व्याघ्रः पुं. [व्याजिघ्रतीति। वि+आ+घ्रा+क] जन्तुविशेषः; शार्दूलः; द्वीपी; पृदाकुः; वानरवः; चित्रकः; पुण्डरीकः; हिंस्रपशुः; व्याडः; हिंस्रकः; हिंसारुः; श्वापदः; पञ्चनखः; व्यालः; गुहाशयः; तीक्ष्णदंष्ट्रः; भीरुः; नखायुधः; स तु कश्यपभार्यादंष्ट्रासन्तानः; 'दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहांश्च भाविनी। द्वीपिनश्च सुतास्तस्या व्यालाद्याश्चामिषप्रियाः'—इति वह्निपुराणे। नरादिशब्दोत्तरस्थः श्रेष्ठार्थवाचकः; 'किन्नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम्। योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले'—इति महाभारते (१।१५२।२९)। रक्तैरण्डः; करञ्जः। २२६

व्याघ्राटः पुं. [व्याघ्र इव अटतीति। अट् गतौ+पचाद्यच्] भरद्वाजपक्षी। २४८

व्याघ्री स्त्री. [व्याघ्र+ङीष्] कण्टकारी; कण्टकारिका; निदिग्धिका; व्याघ्रपत्नी; 'व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती'—इति भर्तृहरिः (३।१०९)। 'मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम्'—इति रघौ (१२।३७)। ६१९

व्याजः पुं. [व्यजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्यनेनेति। वि+अज्+घञ्। घञि वीभावो नास्ति] कपटः; कैतवं; कूटं; छद्म; उपधिः; छलं; मिषं; निभं; व्यपदेशः। ७०९

व्याधः पुं. [विध्यति मृगादीन्। व्यध्+'स्याद्व्यधेति' ण] मृगहिंस्रकजातिः; मृगवधाजीवः; मृगयुः; लुब्धकः; मृगावित्; द्रोहाटः; मृगजीवनः; बलपांशुनः; 'विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन। असून् परित्यज्य गतव्यथा सा मृगस्य जीवावधिराधिरासीत्'—इत्युद्भटः। दुष्टः; 'व्याधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः'—इति भागवते (३।१४।३४)। ५९६

व्याधामः पुं. [धम् ध्वाने सौत्रः, भावे घञ्। विशिष्टः आसमन्तात् धामः यस्य] वज्रं; पविः; अशनिः; शतधारः; कुलिशं; दम्भोलिः; गौः; भिदुरं; व्याधावः; स्वरुः; इन्द्रप्रहरणं; शम्बः। ५६

व्याधिः पुं. [विविधा आधयोऽस्मात्। यद्वा वि+आ+धा+'उपसर्गे घोः किः' इति कि] रोगः; रुक्; आकल्यः; गदः; मान्द्यम्; अपाटवम्; आमः; आमयः; आतङ्कः; उपतापः; रुजा; 'द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा। परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते'—इति महाभारते (१२।१६।८)। कुष्ठं; कामव्यथासन्तापजन्यकृशता। ६००

व्यापादनम् क्ली. [वि+आ+पद्+णिच्+ल्युट्] मारणम्; 'अतीते च दिने बालामात्मव्यापादनोद्यताम्। सुरभिः प्राह नायं त्वां प्राप्स्यते दानवाधमः'—इति मार्कण्डेये (२१।३२)। परानिष्टचिन्तनम्। ४७८

व्याप्तम् त्रि. [वि+आप्+क्त] सम्पूर्णम्; पूर्णम्; आचितं; छन्नं; पूरितं; भरितं; निचितम्; 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः'—इति भगवद्गीतायाम् (११।२०)। ख्यातं; समाक्रान्तं; स्थापितम्; 'व्याप्तं प्रणिहिते समे।' ७०२

व्यामः पुं. [विशेषेण आम्यतेऽनेनेति। वि+आ+अम् गतौ+घञ्] तिर्यक् पार्श्वे ततयोः सहस्तयोर्बाह्वोरन्तरम्; व्यामनं; मानविशेषः; 'व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ'—इति हेमचन्द्रः। 'ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा द्रुमम्। दश व्याममयो-

द्विद्धं निष्पत्रमकरोत् तदा'—इति महाभारते (३।११।३९)। ८०५

व्यालः पुं. [विशेषेण आसमन्ताद् अलतीति। वि+आ+अल् पर्याप्तौ+अच्] दुष्टगजः; 'व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे'—इति माघे (१२।२८)। (६४०) सर्पः; अहिः; अर्थव्ययसहः (८३२); हिंस्रपशुः; श्वापदः; 'पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः'—इति मनुः (१।४३)। चित्रकः; व्याघ्रः; राजा; त्रि. [वि+आ+अल्+अच्] शठः; धूर्तः। २२५

व्यालग्राहः पुं. [व्यालं गृह्णातीति। व्याल+ग्रह्+अण्] व्यालग्राही; 'व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः'—इति मनुः (८।२६०)। ६१०

व्यालग्राही [न्] पुं. [व्यालं गृह्णातीति। व्याल+ग्रह्+णिनि] भिक्षार्थं सर्पधारी; सर्पखेलकः; अहितुण्डिकः; जाङ्गुलिः; जाङ्गुलिः; आहितुण्डिकः; व्यालग्राहः; गारुडिकः; विषवैद्यः। ६१३

व्यासः पुं. [व्यस्यति वेदानिति। वि+अस्+बाहुलकात् ण] मुनिविशेषः; वेदव्यासः; माठरः; द्वैपायनः; पाराशर्यः; कानीनः; बादरायणः; कृष्णद्वैपायनः; सत्यभारतः; पाराशरिः; सात्यवतः; बादरायणिः; सत्यवतीसुतः; सत्यरतः; पाराशरः; सात्यवतेयः; स च सत्यवत्यां कन्याकाले पराशराज्जातः; 'यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च'—इति महाभारते (११०५। १४)। (७६६) [वि+अस्+घञ्] विस्तारः; प्रपञ्चः; विस्तरः; 'विस्तीर्यैतन् महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत्। इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्'—इति महाभारते (१।१।५१)। 'समासः संक्षेपः व्यासो विस्तरः'—इति तट्टीका। मानभेदः; पाठकब्राह्मणः; 'विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्। बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप। ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप। य एवं वाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। गोलस्य मध्यरेखा; 'व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते, खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः। द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः। विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त तत्र प्रमाणं परिधे प्रचक्ष्व। द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं तद्व्यासंख्यां च सखे विचिन्त्य'—इति लीलावती। ४१०

व्याहरणम् क्ली. [वि+आ+हृ+ल्युट्] उक्तिः; व्याहारः; कथनं; भाषितम्। १५३

व्याहारः पुं. [वि+आ+हृ+घञ्] उक्तिः; लपनं; वाक्यम्; 'श्वभिरस्थिशवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मरकाय। पशुशस्त्रव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचश्चेदम्'—इति बृहत्संहितायाम् (४६।७१)। १३८

व्युत्थानम् क्ली. [वि+उत्+स्था+ल्युट्] स्वातन्त्र्यकृत्यं; स्वतन्त्रवृत्तिः; व्युत्थितिः; विरोधाचरणम्; 'एवं ते द्रविडाभीरा पुण्ड्राश्च शबरैः सह। वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्मिणः'—इति महाभारते (१४। २९।१६)। प्रतिरोधनं; समाधिपारणं; नृत्यभेदः; विशेषेणोत्थानं; चित्तस्यावस्थाविशेषः। ७७८

व्युत्पन्नः त्रि. [वि+उत्+पद्+क्त] प्रहतः; क्षुण्णः; संस्कृतः; व्युत्पत्तियुक्तः; विशेषेणोत्पन्नः, ३५२

व्युष्टम् पुं.– क्ली. [वि+वस्+क्त] प्रभातं; कल्यम्; उषः; प्रत्यूषं; प्रगे; विभातम्; अहर्मुखं; दिवसमुखं; गोसर्गः; प्रातः; 'व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत् समन्तदा'—इति माघे (१२।४)। फलं (७७७); दिनं; पर्युषितं; पुं. दोषायाः पुत्रः; 'प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः। व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे'—इति भागवते (४।१३। १४)। त्रि. [वि+वस्+क्त] उषितः; 'सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्म विभाविनी'—इति महाभारते (३।६९।२८)। दग्धः। १११

व्युष्टिः स्त्री. [वि+वस्+क्तिन्] फलं; व्युष्टम्; 'महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यन्नोकौ परावरौ'—इति महाभारते (१२।२२८।४)। समृद्धिः; स्तुतिः; प्रकाशः; 'व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम्'—इति ऋग्वेदे (१।१७१। ५)। 'व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु'—इति सायणः। ७७७

व्यूढः त्रि. [विशेषेण उह्यते स्म। वि+वह्+क्त] बृहन्; उरुः; गुरुः; विस्तीर्णः; पुरुः; पृथुः; पृथुलः; महान्; विशालः; विपुलः; रुद्रः; वरिष्ठः; 'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः। आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो

धर्म इवाश्रितः'—इति रघौ (१।१३)। विन्यस्तः; संहतः; व्यूहरचनयाधिष्ठितः; 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा। आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत्'—इति भगवद्गीतायाम् (१।२)। ६९९

व्यूहः पुं. [वि+ऊह्+घञ्] समूहः; निकरः; उत्करः; (७९५) निर्माणं; रचना। तर्कः; देहः; यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भिः व्यूहैर्ऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय'—इति भागवते (११।६।१०)। सैन्यम्; परिणामः; लिङ्गम्; यावद्बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान्'—इति भागवते (४।२९।७०)। युद्धार्थसेनारचना; बलविन्यासः; 'समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासस्थानभेदतः। स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्'—इति शब्दरत्नावली। ६८७

व्योम [न्] क्ली. [व्ययति, व्येञ् संवरणे+'नामन् सीमन्' इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम्] आकाशः; गगनं; नभः; वियत्; विष्णुपदम्; 'रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः। भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्'—इति रघौ (४।२९)। जलं; पानीयं; भास्करस्यार्चनाश्रयः; सूर्यमन्दिरम्; अभ्रकम्। १३७

व्योमकेशः पुं. [व्योम एव केशा यस्य, विराण्मूर्तित्वादस्य तथात्वम्। व्योम्नि केशाः यस्य वा। कैलासशिखरस्थत्वात्] शिवः; महादेवः; शङ्करः; उमापतिः; रुद्रः; 'सूर्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचश्च याः। ते केशसंज्ञितास्त्र्यक्षं व्योमकेश इति स्मृतः'—इति महाभारते (७।२००।१२९)। १२

व्योमकेशी [न्] पुं. [गङ्गाधारणकाले व्योमव्यापिनः केशा अस्य सन्तीति। मध्यपदलोपिसमासे व्योमकेशशब्दात् इन् प्रत्ययेन निष्पन्नः] महादेवः; शिवः; शङ्करः। १२

व्योषम् क्ली. [विशेषेण ओषतीति। उष् दाहे+पचाद्यच्] त्रिकटु; श्युषणम्; 'व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा'—इति सुश्रुते (१।४४)। ६१७

व्रजः पुं. [व्रजन्ति सङ्घीभूय यान्त्यत्र। व्रज् गतौ+'गोचरसंचरेति' घ प्रत्ययेन निपातनात् साधुः] गोष्ठम्; 'निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम्। उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः'—इति माघे (२।६४)। समूहः (६८६); 'ततः प्रतापः सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः। प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः'—इति महाभारते (१।१४९।१२)। पन्थाः; मेघः; अग्रवणमथुरयोश्चतुष्पार्श्ववर्तिदेशः; 'व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम्। कुमुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम्'—इति मात्स्ये। २६२

व्रज्या स्त्री. [व्रजनमिति। व्रज् गतौ+'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्] अटया; गतिः; पर्यटनं; जिगीषोः प्रयाणं; गमनं; वर्गः; रङ्गः; सजातीयानामेकत्र सन्निवेशः; 'कोषः शोकसमूहस्तु स्यादन्योऽन्यानपेक्षकः। व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः'—इति साहित्यदर्पणे। ७७६

व्रणः पुं.—क्ली. [व्रणयति गात्रमिति। व्रण गात्रविचूर्णने +पचादित्वाद् अच्] क्षतम्; ईर्मम्; अरुः; ईर्मः; 'व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः। दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः। स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः। तुद्यते स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः।' तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः। व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः।' ६३०

व्रतम् क्ली.—पुं. [व्रियते इति,वृञ् वरणे+बाहुलकाद् अतच् स च कित्] पुण्यजनकोपवासादि; नियमः; पुण्यकं; नियामः; संयमः; निष्ठा; वर्णम्; 'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः। सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्। ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम्। व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः'—इति देवलः। ८५३, ८६०

व्रततिः स्त्री. [प्र+तन् विस्तारे+क्तिच्, पृषोदरादित्वात् पस्य व] लता; प्रताननी; वल्ली; प्रततिः; 'अपि वृश्च पुराणवद् व्रततेरिवपुष्पितमोजो दासस्य दम्भय'—इति ऋग्वेदे (८।४०।६)। 'व्रततेरिव यथा लताया पुष्पितं निर्गता शाखा वृश्चति'—इति तद्भाष्ये सायणः। विस्तारः। १८०

व्रतती स्त्री. [व्रतति+पक्षे ङीष्] लता; प्रताननी; वल्ली; प्रततिः; 'अपश्यता दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ'—इति रघौ (१४।१)। विस्तारः। १८०

व्रतादानम् क्ली. [व्रतस्य त्यागरूपस्य आदान ग्रहणम्] परिव्रज्या; यतिवृत्तिः। ७७७

व्रती [न्] पुं. [व्रतमस्यास्तीति । व्रत+इनि] ब्रह्मचारी; तपस्वी; संयतः; शान्तः; मुनिः; लिङ्गी; यतिः; पाराशरी; भिक्षुः; मस्करी; तापसः; कर्मन्दी; पारिरक्षिकः; परिव्राजकः; 'भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता'—इति मनुः (२।१८८)। यजमानः (४२०); व्रतविशिष्टे त्रि.। 'तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम्'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ३४४, ४०९

व्रातः पुं. [व्रत्यते इति, 'मुण्डमिश्रेति' व्रतशब्दाण्णिचि भावे घञ्। व्रतिनां संघ इव समूहः इत्यर्थे अण् वा] समूहः; निकरः; 'नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः। आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः'—इति भागवते (४।२५।१९)। व्याधादिः; मनुष्यः; क्ली. शरीरायासजीविकर्म। ६८६

व्रात्यः पुं. [व्रातः शरीरायासजीवी व्याधादिः स इव। 'शाखादिभ्यो यत्' इति यत्] दशसंस्काररहितः; षोडशवर्षादूर्ध्वम् अकृतव्रतबन्धो भ्रष्टगायत्रीकः; संस्कारहीनः; सावित्रीहीनः; वाग्दुष्टः; परुषोक्तिकः; 'अथ व्रात्यविधिं देवि ! प्रायश्चित्तं तु यद्भवेत्। तत् शृणुष्व महेशानि ! सर्ववर्णे विशेषतः'—इति मत्स्यसूक्ते। ४०४

व्रीडः पुं. [व्रीड्+भावे घञ्] लज्जा; अपत्रपा; त्रपा; मन्दाक्षम्; 'न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य। व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये सन्न्यस्तदेहः स्वयमेव कामः'—इति कुमारे (७।६७)। ५६७

व्रीडा स्त्री. [व्रीड्+'गुरोश्च हलः' इत्य, टाप्] लज्जा; त्रपा; 'अथ मन्दाक्षमन्दास्यं लज्जा लज्या च ह्रीस्त्रपा। व्रीडो व्रीडा व्रीडनं च लज्जापर्याय ईरितः'—इति शब्दरत्नावली। 'प्रातरुपागत्य मृषा वदतः सखि नास्य विद्यते व्रीडा। मुखलग्नयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालिकया'—इति आर्यासप्तशत्याम् (३५७)। ५६७

व्रीहिः पुं. [वर्हति वृद्धिं गच्छतीति। वृह् वृद्धौ+'इगुपधात् कित्' इति इन्। पृषोदरादित्वात् साधुः] धान्यमात्रम्; आशुधान्यम्; 'यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ५७९

व्रैहेयम् क्ली. [व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम्। व्रीहि+'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इति ढक्] आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः; शालेयः। १६२

श

शम् क्ली. [शमयति आधिव्याध्यादीन्। शमु उपशमे+णिच्+'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्] सुखं; प्रमोदः; प्रमदः; हर्षः; प्रीतिः; उत्कर्षः; उद्धवः; सम्मदः; मुत्; आनन्दः; शर्म; जोषम्; 'न च हर्म्ये वने शं मे दीर्घिकायां न पर्वते'—इति देवीभागवते (३।१८।७)। अव्य. कल्याणम्; 'यः कीर्तौ भवतो वतो नृपगुणैर्यः शन्तनुः शन्तनुः—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (५१)। सुखं; शास्त्रं; शुभम्; पुं. शिवः; शस्त्रम्। १२३

शकटः पुं.– क्ली. [शक्नोति भारं वोढुमिति। शक्+'शकादिभ्योऽटन्' इति अटन्] यानविशेषः; अनः; अक्षः; शताङ्गः; 'गाड़ी' इति भाषा। श्रीकृष्णवध्यासुरविशेषः। द्विसहस्रपलपरिमाणं; भारः; आचितः; शाकटीनः; शलाटः; 'शकटः शाकिनी गावो यानमस्कन्दनं वनम्। अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः'—इति भरतः। तिनिसवृक्षः; व्यूहविशेषः; 'दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा'—इति मनुः (७।१८७)। (शकटाकृतित्वात्) रोहिणीनक्षत्रम्; 'रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः। क्वापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः सूर्यतप्तपिठराम्बुपायिनः'—इति बृहत्संहितायाम् (२४।३०)। ४४४

शकलम् क्ली. [शक्नोतीति, शक्+'शकिशम्योर्नित्' इति कल] शिरसोऽस्थि; कपालं; करोटिः; करोटी; त्वक्; खण्डम्, 'अयान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्'—इति रघौ (२।४६)। रागवस्तु; वल्कलं; शल्कं; मत्स्यत्वक्। ६३३

शकलः पुं.–क्ली. [शक्+कल] खण्ड; भित्तम्; 'भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके'—इत्यमरः। ७१३

शकली [न्] पुं. [शकलं शल्कमस्यास्तीति+इनि] मत्स्यः; मीनः; झषः; वैसारिणः; विसारः; पृथुरोमा; जलचरविशेषः; तिमिः; अनिमिषः; शल्की। ६५७

शकुनः पुं. [शक्+'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' इति उन] पक्षिमात्रम्; 'तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले। दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन्'—इति

महाभारते (१।७२।१०)। पक्षिविशेषः; गृध्रः; कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनगृध्रादयः पुत्राः; विप्रभेदः; गीतविशेषः; स तु उत्सवादिषु मङ्गलार्थंगेयः। शुभशंसी; क्ली. [शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति] शुभशंसि निमित्तं; फललक्षणं; 'सगुन' इति भाषा। २३८

शकुनिः पुं. [शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति। शक्+'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' इति उनि] पक्षिमात्रं; विहगः; 'क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः। अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत्'—इति मनुः (५।११)। (२५०) आतायी; आतापी; चिल्लपक्षी; सौवलः; स तु कौरवमातुलः। अयं हि दुर्योधनमन्त्री द्यूते पाण्डवान् जित्वा वनं प्रेषयामास। कौरवयुद्धे च स सहदेवेन निहतः। बवाद्येकादशकरणान्तर्गताष्टमकरणम्; 'परजनधनहर्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः, करधृतकरबालो व्याहतस्वामिपक्षः। अतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो, भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्मा'—इति कोष्ठीप्रदीपः। दुःसहपुत्रः; 'दुःसहस्याभवद् भार्या निर्माष्टिर्नाम नामतः। जाता कलेस्तु पाप्मायाम् ऋतौ चण्डालदर्शनात्। तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश। अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावति भीषणाः। दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथा परः। अङ्गधुक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा।' तस्य पञ्च पुत्राः; 'श्येनकाककपोतांश्च गृध्रोलूकौ च वै सुतान्। अवाप शकुनिः पञ्च जगृहुस्तान् सुरासुराः'—इति मार्कण्डेये। विकुक्षिपुत्रः; 'वैवस्वतमनोरासीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः। तस्य पुत्रशतं चासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ उच्यते। सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः। शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रक्षिता रोमहर्षिताः'—इति वह्निपुराणे। २३७

शकुन्तः पुं. [शक्नोति उत्पतितुमिति। शक्+'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' इति उन्त] पक्षी; विहगः; पक्षिमात्रम्; 'नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्'—इति महाभारते (१।७२।११)। भासपक्षी (२४७); कीटभेदः। २३७

शकुन्तिः पुं. [शक्नोति उत्पतितुमिति। शक्+उन्ति] पक्षिमात्रम्; 'अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते!'—इति ऋग्वेदे (२।४२।३)। भासपक्षी (२४७)। २३७

शकुलः पुं. [शक्नोति गन्तुं वेगेनेति। शक्+'मद्गुरादयश्च' इति उरच्। रस्य लः] मत्स्यविशेषः; महामत्स्यभेदः; शकुली; 'नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रयः। प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय! बभूवुः सहचारिणः'—इति महाभारते (१२।१३७।३)। ६५९

शकुली स्त्री. [शकुल+ङीष्] शकुलः। ६५९

शकृत् क्ली. [शक्नोति सर्तुमिति। शक्+'शकेऋंतिन्' इति ऋतिन्] विष्ठा; 'स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति'—इति भागवते (३।३०।१९)। ६३७

शक्तः त्रि. [शक्+क्त] शक्तिविशिष्टः; समर्थः; सहः; क्षमः; प्रभुः; उष्णः; 'भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा। न निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्वोपजीवनम्'—इति मनुः (९।२०७)। प्रियंवदः। ३८६

शक्तिः स्त्री. [शक्यते जेतुमनया। शक्+क्तिन्] अस्त्रभेदः; 'कासूः; शर्वलानामास्त्रम्; [भावे क्तिन्] कायजननसामर्थ्यम्; 'या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता।' सामर्थ्यमात्रं; द्रविणं; तरः; सहः; बलं; शौर्यं; स्यामः; शुष्मं; पराक्रमः; प्राणः; शुष्म; सहम्; ऊर्जः; गौरी; लक्ष्मीः। ४६३

शक्तिपाणिः पुं. [शक्तिरस्त्रविशेषः पाणौ हस्ते यस्य] कार्त्तिकेयः; शक्तिभृत्; अग्निभूः; स्कन्दः। १९

शक्रः पुं. [शक्नोति दैत्यान् नाशयितुम्। शक्+'स्फायितञ्चीति' रक्] इन्द्रः; 'धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः'—इति रघौ (३।३९)। कुटजवृक्षः; अर्जुनवृक्षः; ज्येष्ठानक्षत्रम्; 'शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वविरिञ्ची हरिर्वसुर्वरुणः। अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। समर्थे त्रि.। 'विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः'—इति ऋग्वेदे (४।१६।६)। 'विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः'—इति तद्भाष्ये सायणः। ५४

शक्रक्रीडाचलः पुं. [शक्रस्य क्रीडाचलः क्रीडापर्वतः] सुमेरुपर्वतः। १३६

शक्रशरासनम् क्ली. [शक्रस्य इन्द्रस्य शरासनं धनुः] इन्द्रधनुः। ५७

शक्रसारथिः पुं. [शक्रस्य इन्द्रस्य सारथिः सूतः] मातलिः।

शङ्करः पुं. [शं कल्याणं सुखं वा करोतीति । शम्+कृ+'शमिधातोः संज्ञायाम्' इति अच्] शिवः; महादेवः; शम्भुः; 'सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यच्चिरामयम् । भूतनाथत्वमप्यस्मात्तेनाहं शङ्करः स्मृतः'—इति स्कन्दपुराणम् । शिवावतारविशेषः; शङ्कराचार्यः; 'एवंप्रकारैः किल कल्मषघ्नैः शिवावतारस्य शुभैश्चरित्रैः । द्वात्रिंशदस्योज्ज्वलकीर्तिराशेः समा व्यतीयुः किल शङ्करस्य'—इति माधवीयसंक्षेपशङ्करविजये । मङ्गलकारके त्रि. । क्षेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करौ'—इति त्रिकाण्डशेषः । 'हिरण्यगर्भ भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव' —इति महाभारते (३।२२८।६) । ११

शङ्का स्त्री. [शङ्क्+अ, स्त्रियां टाप्] वितर्कः; सन्देहः; संशयः; अरेकः; विभ्रमः; विचिकित्सा; विकल्पः; भ्रान्तिः; भागवते (८।२।६) । त्रासः; 'शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले । प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा'—इति हितोपदेशे । वितर्कः; 'यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया । अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया'—इति भागवते (८।२।६) । ६९१

शङ्कितः त्रि. [शङ्का जाता अस्य । शङ्का+इतच्] दरितः; चकितः; भीतः; त्रस्तः; भीरुः; कातरः; क्षुभितः; 'अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ।' वितर्कितः; पुं. चोरकनामगन्धद्रव्यम् । ३५५

शङ्कुः पुं. [शङ्क्यते लक्ष्यतेऽस्मादिति । शङ्क्+'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुगुलिगु' इति कु प्रत्ययेन निपातितः] ध्रुवकः; शिवकः; पुष्पलकः; पुष्यलकः; कीलकः; स्थाणुः; मत्स्यविशेषः; शल्यास्त्रं; संख्याविशेषः; दशलक्षकोटिः; कीलः; 'निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः'—इति मनुः (८।२७१) । ईशः; कलुषः; पत्रशिराजालं; भेदः; राक्षसः; नखीनामगन्धद्रव्यं; दीपसूर्ययोश्छायापरिमाणार्थं काष्ठादिनिर्मितः क्रमेण सूक्ष्माग्रद्वादशाङ्गुलपरिमितः कीलकः; 'अर्काङ्गुला तु सूक्ष्माग्रा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका । शङ्कुसंज्ञा भवेत्त्वेव तच्छाया परिकल्पयेत् । मध्याह्नहीनैरादित्ययुक्तैश्छायाङ्गुलैर्हरेत् । षट्पूरितदिवाखण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेत् । पूर्वाह्णच्छाययातीतं पराह्णच्छाययैष्यकम् । शून्यैकरामबाणेभदिशोरुद्राः क्रमोत्क्रमैः ॥ (०।१।३।५।८।१०।११) (११।१०।८।५।३।१।०) आषाढादिषु मासेषु च्छाया माध्याह्निकी मता । अयनांशाजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारे वृद्धीतरे तथा'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । नरविशेषः; जनमेजयस्य पुत्रः; 'भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः शङ्कुश्च'—इति महाभारते (१।९५।८६) । उग्रसेनस्य पुत्रविशेषः; 'कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा । राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः'—इति भागवते (९।२४।२४) । ४५१

शङ्कुमत् त्रि. [शङ्कवः सन्त्यस्य । मतुप्] कीलमयम् । ८३०

शङ्कुमद्गर्तम् क्ली. [शङ्कुमत् दन्तुरितशूलितं गर्तं गह्वरम्] कुकूलम् । ८३०

शङ्खः पुं.-क्ली. [शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम्+'शमेः खः' इति ख] समुद्रभवजन्तुविशेषः; कम्बुः; कम्बोजः; अब्जः; जलजः; अर्णोभवः; पावनध्वनिः; अन्तः; कुटिलः; महानादः; श्वेतः; पूतः; मुखरः; दीर्घनादः; बहुनादः; हरिप्रियः । 'कम्बुशङ्खनखाश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः । जीवा एवं विधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्तिताः । कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । बृंहणा बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः'—इति भावप्रकाशः । रत्नविशेषः; क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः । अरुष्कवर्णाः शशिशुभ्रभासः सुसूक्ष्मवक्त्रा गुरवो महान्तः, —इति युक्तिकल्पतरुः । रणवाद्यविशेषः; 'भक्ततूर्यं गन्धतूर्यं रणतूर्यं महास्वनः । संग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयडिण्डिमः । महाद्वन्द्वी नृपाभीरुर्भीरुः कोलाहलोऽपि च । युद्धवाद्यस्य पर्यायाश्चान्ये भेदाः शलादयः'—इति शब्दरत्नावली । ललाटास्थि; 'तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्यक्छेद उक्तः' —इति सुश्रुते (१।५) । निधिविशेषः; 'निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ'—इति महाभारते (२।१०।३६) । नखीनामगन्धद्रव्यम्; 'मनःशिलाश्र्यूषणशङ्खमाक्षिकैः ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः'—इति सुश्रुते (६।१७) । कर्णसमीपास्थि; 'कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दण्डवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे'—इति याज्ञवल्क्यः । अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । 'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मश्च तक्षकः । कुलीरः कर्कटः

शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः'—इति मनसापूजापद्धतौ। हस्तिदन्तमध्यं; दशनिखर्वसंख्या; लक्षकोटिः; 'एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्धया यथाक्रमम्' —इति ब्रह्माण्डपुराणे। तथाहि—

१ एकम्।
१० दश।
१०० शतम्।
१००० सहस्रम्।
१०००० अयुतम्।
१००००० लक्षम्।
१०००००० नियुतम्।
१००००००० कोटिः।
१०००००००० अर्बुदम्।
१००००००००० वृन्दम्।
१०००००००००० खर्वः।
१००००००००००० निखर्वः।
१०००००००००००० शङ्खम्।
१००००००००००००० पद्मम्।
१०००००००००००००० सागरः।

धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः; 'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ। शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः—इति याज्ञवल्क्यवचनम्। ६६४

शचिः स्त्री. [शच् व्यक्तायां वाचि+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] इन्द्रपत्नी; पुलोमजा; शची; इन्द्राणी; सची; सचिः; पूतक्रतायी; पौलोमी; माहेन्द्री; जयवाहिनी; ऐन्द्री; शतावरी। ५५

शची स्त्री. [शचि+'कृदिकारादिति' ङीष्] इन्द्रपत्नी; पुलोमजा; इन्द्राणी; शचिः; सची; सचिः; पूतक्रतायी; पौलोमी; माहेन्द्री; ऐन्द्री; जयवाहिनी; शतावरी; 'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ। तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ'—इति रघौ (३।१३)। शतमूली; स्त्रीकरणान्तरं; विष्टिकरणं; कर्म; 'न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम्'—इति ऋग्वेदे (८।३२।१५)। प्रज्ञा; वाक्। ५५

शतधारम् क्ली. [शतं धाराः कोणाः यस्य] वज्रं; पविः; अशनिः; कुलिशं; दम्भोलिः; गौः; भिदुरं; व्याधामः; स्वरुः; इन्द्रप्रहरणम्; शतधारायुक्ते त्रि.। 'वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्। वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा काम धुक्ष्व'—इति यजुः संहितायाम्। ५६

शतपत्रम् क्ली. [शतं पत्राणि यस्य] पद्मं; कमलं; सहस्रपत्र; पङ्कजम्; 'इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम्'—इति महाभारते (३।६०।२०)। ६७९

शतपत्रः पुं. [शतं पत्राणि पक्षाः यस्य] दार्वाघाटपक्षी; शतपत्रकः; मयूरः; सारसः; राजकीरः; 'मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः'—इति महाभारते (३।१०८।८)। ७९५

शतमखः पुं. [शतं मखाः यज्ञाः यस्य] इन्द्रः; शतमन्युः; शतक्रतुः; पुरन्दरः; 'सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः, शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा'—इति कुमारे (२।६४)। ५२

शतमूलिका स्त्री. [शतं मूलानि यस्याः, ततः स्वार्थे कन्] शतमूली; ओषधिविशेषः; बहुसुता; अभीरुः; इन्दीवरी; वरी; ऋष्यप्रोक्ता; भीरुपत्नी; नारायणी; शतावरी; अहेरुः; रङ्गिणी; शटी; द्वीपिशत्रुः; ऋष्यगता; शतपदी; पीवरी; धीवरी; वृष्या; दिव्या; दीपिका; दरकण्ठिका; सूक्ष्मपत्रा; सुपत्रा; बहुमूला; शताह्वया; स्वादुरसा; शताह्वा; लघुपर्णिका; आत्मगुप्ता; जटा; मूला; शतवीर्या; महौषधी; मधुरा; शतमूला; केशिका; शतपत्रिका; विश्वस्था; वैष्णवी; पार्ष्णी; वासुदेवप्रियङ्करी; दुर्मना; तैलवल्ली। ६१९

शतयष्टिः पुं. [शतं यष्टयो गुच्छा यस्य] शतलतिकहारः; देवच्छन्दः; देवच्छदः; शतयष्टिकः। ५६२

शतह्रदा स्त्री. [शतं ह्रदा अर्चीषि यस्याः। यद्वा शतं ह्रादाः शब्दाः यस्याः, निपातनाद् ह्रस्वः] शम्पा; चपला; क्षणिका; ह्रादिनी; तडित्; विद्युत्; सौदमिनी; अचिरांशुः; ऐरावती; सौदामनी। 'समुद्रमेघः स रराज राजन् शतह्रदास्त्रीप्रभयाभिरामः'—

इति हरिवंशे (१४६।४८)। वज्रम्। दक्षकन्याविशेषः। 'ददौ च राहुपुत्राय द्वौ तडिच्च शतह्रदा। ययोः पुत्राश्च विद्वांसश्चतस्रो विद्युतः शुभाः'—इति वह्निपुराणे। ६०

शताङ्गः पुं. [शतम् अङ्गानि अवयवा यस्य] रथः; अनः; शकटः; तिनिसवृक्षः; युद्धरथः; दानवविशेषः; 'करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः'—इति हरिवंशे (२३२।६)। शतावयवविशिष्टे त्रि.। 'शताङ्गानि तु तुर्योणि वादकाः समवादयन्'—इति महाभारते (१।१८९।२२)। ४४४

शतानन्दः पुं. [शतं बहुलाः आनन्दा यस्य] ब्रह्मा; विधाता; विरञ्चिः; मुनिभेदः; स तु जनकराजपुरोहितः। देवकीनन्दनः; गौतममुनिः; विष्णुरथः; गोतममुनिपुत्रः; विष्णुः; 'स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः'—इति महाभारते (१३।१४९।७९)। ६

शत्रुः पुं. [शातयति इति, शद्लृ शातने+णिच्+'रुशादिभ्यां क्रुन्' इति क्रुन्] रिपुः; वैरीः; सपत्नः; अरिः; द्विषः; द्वेषणः; दुर्हृदः; द्विट्; विपक्षः; अहितः; अमित्रः; दस्युः; शात्रवः; अभिघाती; परः; अरातिः; प्रत्यर्थी; परिपन्थी; वृषः; प्रतिपक्षः; द्विषन्; घातकः; द्वेषी; विद्विषः; हिंसकः; विद्विट्; अप्रियः; अभियातिः; अहितः; दौहृदः; स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितं कविषयाभिनिवेशिराजः; 'विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम्।' ४५६

शनैश्चरः पुं. [कक्षादीर्घत्वात् शनैर्मन्दंमन्दं चरतीति। चर् गतौ+पचाद्यच्] शनिः; सौरिः; नीलवासाः; मन्दः; छायात्मजः; पातङ्गिः; ग्रहनायकः; छायासुतः; भास्करिः; नीलाम्बरः; आरः; क्रोडः; वक्रः; कोलः; सप्ताशुः; पङ्गुः; कालः; सूर्यपुत्रः; असितः; शौरिः; छायातनयः; 'नीलाञ्जनचयप्रख्यं सूर्यपुत्रं महाग्रहम्। छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम्। व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतो नरः। दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः'—इति व्यासभाषितस्तोत्रम्। ४८

शपथः पुं. [शप् आक्रोशे+'शीङ्शपिरुशमीति' अथ] शपनं; शपः; सत्यं; समयः; शापः; प्रत्ययः; अभिषङ्गः; गालिः; 'वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम्। अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः। तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम्'—इति व्यवहारतत्त्वम्। ८४८

शफः पुं.–क्ली. [शम्+अच्, पृषोदरादित्वान् मस्य फ] गवादीनां खुरः; 'हेमश्रृङ्गा शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता। सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा'—इति याज्ञवल्क्यः (१।२०४)। वृक्षमूलम्। ४४१

शफरः पुं.–स्त्री. [शफं राति, शफ+रा+क, स्त्रियां ङीष्] मत्स्यविशेषः; 'कैवर्तकर्कशकरात् शफरश्च्युतोऽपि जाले पुनर्निपतितः करुणो विपाकः।' 'अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः। गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते'—इत्युद्भटः। ६५८

शबरः पुं. [शवति, शव् गतौ+बाहुलकादर, यद्वा शवं राति गृह्णातीति, शव+रा+क। पृषोदरादित्वान्मध्ये बकारः] शवरः; अन्त्यजातिः। ५९९

शबरालयः पुं. [शबरस्य आलयः] पक्वणः; शक्कणः; शवरालयः। २६१

शबलः पुं. [शप् आक्रोशे+'शपेर्बश्च' इति कल, बश्चान्तादेशः] कर्बुरवर्णः; तद्वति त्रि.। 'अङ्कुश्च मलपङ्केन संछन्नं शबलस्तनम्'—इति भागवते (३।२३।२४)। ७३६

शब्दः पुं. [शब्द्+भावे घञ्। यद्वा शप् आक्रोशे+'शाशपिभ्यां ददनौ' इति दन्, पकारस्य बकारः] श्रोत्रग्राह्यगुणपदार्थविशेषः; निनादः; निनदः; ध्वनिः; ध्वानः; रवः; स्वनः; स्वानः; निर्घोषः; निर्ह्रादः; नादः; निस्वानः; निस्वनः; आरवः; आरावः; संरावः; विरावः; संरवः; रावः; घोषः; 'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते'—इति भाषापरिच्छेदः। १३८

शब्दग्रामः पुं. [शब्दानां ग्रामः] शब्दसमूहः; शब्दसङ्घातः। ८११

शमः पुं. [शम्यते इति, शम्+'हलश्चेति' घञ्, 'नोदात्तोपदेशेति' वृद्धभावः] शान्तरसस्य स्थायिभावः; 'शान्तः शमः स्थायिभावः उत्तमप्रकृतिमंतः'—इति साहित्यदर्पणे (३।३३८)। शान्तिः; 'विरागशैलमथितात् तस्य चित्तमहोदधेः। प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधो-

दयात्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (४।३८१)। मोक्षः; पाणिः; उपचारः; अन्तरिन्द्रियनिग्रहः; अन्तःकरणसंयमः; 'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः'—इति भगवद्गीतायाम् (१०।४)। विक्षेपककर्मोपरमः; बाह्येन्द्रियनिग्रहः; 'सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा। शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम्'—इति भागवते (३।३२।३३)। सर्वकर्मनिवृत्तिः; 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'—इति भगवद्गीतायाम् (६।३)। 'शमः उपरमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः'—इति तट्टीकायां शङ्करभाष्यम्। निवृत्तिः; 'अभवन्निर्मलं व्योम देवीकृत्यैः सह क्रमात्। साकं भूपालशोकेन दुर्भिक्षं च शमं ययौ'—इति राजतरङ्गिण्याम् (२।५६)। ९१

शमनः पुं. [शमयति पापिनां कर्म आलोचयतीति। कर्तरि ल्यु] यमः; समवर्ती; प्रेतपतिः; पितृपतिः; कीनाशः; वैवस्वतः; कृतान्तः; कालिन्दीसोदरः; कालः; अन्तकः धर्मराजः; दण्डधरः; हरिः; दक्षिणाशापतिः; श्राद्धदेवः; प्रेतराट्; मृगभेदः; कलायः; क्ली. [शम्+ल्युट्] यज्ञार्थपशुहननं; शान्तिः; 'वातस्य शमनं कोपनं वा'—इति काशिका। चर्वणं; हिंसा; प्रतिसंहारः; 'निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपःक्षयात्मकः। प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वतेजः शमनं कुरु'—इति मार्कण्डेये (७८।१३)। निवारकः; 'दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि! शीलम्'—इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ७१

शमलम् क्ली. [शम्+'शाकशम्योर्नित्' इति कल] वर्चः; उच्चारः; वर्चस्कः; अवस्करः; शकृत्; गूथः; कीटः; विट्; विष्ठा; पुरीषः; मलम्; पापम्, 'ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कम्'—इति भागवते (२।७।३)। ६३७

शमिः स्त्री. [शम्+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन् प्रत्ययः] शिम्बा। १८९

शमी स्त्री. [शम्+इन्, वा ङीष्] बीजकोशी; शिम्बा; वृक्षविशेषः; शक्तुफला; शिवा; शक्तुफली; शान्ता; तुङ्गा; कचरिपुफला; केशमथनी; ईशानी; लक्ष्मीः; तपनतनया; इष्टा; शुभकरी; हविर्गन्धा; मेध्या; दुरितदमनी; शक्तुफलिका; समुद्रा; मङ्गल्या; सुरभिः; पापशमनी; भद्रा; शङ्करी; केशहन्त्री; शिवाफला; सुपत्रा; सुखदा; 'शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला। मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः स्वल्पिका स्मृता। शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः। कम्पकासश्रमश्वासकुष्ठार्शः कृमिजित् स्मृता'—इति भावप्रकाशः। वागुजिः; कर्म; 'ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः'—इति ऋग्वेदे (६।२।२) 'शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः'—इति तद्भाष्ये सायणः। १८९

शम्पा स्त्री. [शं सुखं पिबति, भयङ्करत्वात्। 'आतोऽनुपेति' क। 'शम्बा इति पक्षे शम्बयति नायनं तेजः'—इति स्वामी] चपला; क्षणिका; शतह्रदा; ह्रादिनी; तडित्; विद्युत्; सौदामिनी; अचिरांशुः; ऐरावती; सौदामनी; सौदाम्नी। ६०

शम्बः पुं. [शम्ब् सम्बन्धने, शम्बयति शत्रून्। अच्। शम्+'शमेर्वन्' इति वन् वा। यद्वा शमस्त्यस्येति, शम्+'कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः' इति ब] वज्रं; पविः; अशनिः; शतधारं; कुलिशं; दम्भोलिः; गौः; भिदुरं; व्यायामः; स्वरुः; इन्द्रप्रहरणम्; 'उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन'—इति ऋग्वेदे (१०।४२।७) 'शम्ब इति वज्रनाम'—इति तद्भाष्ये सायणः। मुसलाग्रस्थलोहमण्डलकं; लौहकाञ्ची; अनुलोमकर्षणं; दरिद्रः; भाग्यवति त्रि.। ५६

शम्बरः पुं. [शम्ब्+अरच्] वातप्रमी; कृष्णसारः; न्यङ्कुः; रङ्कुः; एणः; कुरङ्गः; हरिणः; मृगः; सारङ्गः; ऋष्यः; पृषतः; रुरुः; मृगभेदः; दैत्यविशेषः; 'अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम्'—इति ऋग्वेदे (१।५१।६) 'शम्बरम् एतन्नामानमसुरम्' इति तद्भाष्ये सायणः। 'शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः'—इति महाभारते (१।६५।२२)। मत्स्यविशेषः; शैवविशेषः; जिनभेदः; युद्धं; श्रेष्ठः; चित्रकवृक्षः; लोध्रः; अर्जुनवृक्षः; वाराहीकन्दः; क्ली. सलिलं; जलं; पानीयं; व्रतं; वित्तं; चित्रं; बौद्धव्रतविशेषः; मेघः; 'अददं मन्युना शम्बराणि'—इति ऋग्वेदे (२।२४।२) 'शम्बराणिमेघनामैतन् मेघान् व्यददः वर्षणाय विदारितवान्'—इति तद्भाष्ये सायणः। २३०

शम्बरसूदनः पुं. [शम्बरं सूदयतीति। शम्बर+सूद्+

ल्यु] शम्बरारिः; शमान्तकः; कामदेवः; मदनः; मन्मथः; मारः । ३२

शम्बलः पुं.– क्ली. [शम्बयत्यनेन, शम्ब् सम्बन्धने बाहुलकादलच्] सम्बलं; पाथेयं; कूलं; तीरं; तटं; मत्सरः । ३५८

शम्बली स्त्री.— कुट्टिनी; चुन्दी; शम्भली । ४९२

शम्बाकृतम् त्रि. [शम्ब+'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ' इति डाच्] द्विवारकृष्टक्षेत्रं; द्विगुणाकृतं; द्वितीयाकृतं; द्विहल्यं, द्विसीत्यम् । ५७६

शम्बुकः पुं. [शम्बु+स्वार्थे कन्] सृम्बुकः; शम्बुः; जलजन्तुविशेषः; 'शम्बूकः शुम्बुको ज्ञेयः पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे'— इति हट्टचन्द्रः । ६६४

शम्बूकः पुं.– स्त्री. [शम्+'उलूकादयश्चेति' ऊक, वुगागमश्च निपात्यते] जलजन्तुविशेषः; जलशुक्तिः; शम्बुका; शम्बुकः; शम्बुक्कः; शाम्बुकः; शम्बुः; शाम्बुक्कः; जलडिम्बः; दुश्चरः; पङ्कमण्डूकः; कपर्दी; वराटः; क्षुल्लकः; क्षुद्रशङ्खः; शङ्खः; पुं. गजकुम्भान्तभागः; घोङ्गः; शूद्रतापसः; 'दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे, सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः । शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते, सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति'—इति उत्तरचरिते । दैत्यविशेषः । ६६४

शम्भली स्त्री. [शम्भं कल्याणयुक्तं नायकादिकं लाति गृह्णातीति । शम्भ+ला+क । गौरादित्वाद् ङीष्] कुट्टिनी; कुट्टनी; शम्बली । ४९२

शम्भुः पुं. [शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति, शं भवति भावयतीत्यर्थः, इति वा । शम्+'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्युक्त्या डु] ब्रह्मा; सृष्टिकर्ता; 'तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः । प्रभवः सर्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः'—इति महाभारते (१।६४।४५) । (११) शिवः; महादेवः; शङ्करः; 'एतद्भगवतः शम्भोः कर्मदक्षाध्वरद्रुहः । श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः'—इति भागवते (४।७।५७) । विष्णुः । (२५); 'त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च'— इति महाभारते (१२।४३।७) । एकादशरुद्राणामन्यतमः; 'हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा । मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने । एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः'—इति विष्णुपुराणे (१।५।१२३-१२४) । बुद्धः; सिद्धः; श्वेतार्कः; अग्निः; 'शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्'—इति महाभारते (३।२२०।५) । सुखस्य भावयितरि त्रि. । 'मनुष्वच्छम्भू आगतम्'— इति ऋग्वेदे (१।४६।१३) । 'हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ'—इति तद्भाष्ये सायणः । ७

शम्या स्त्री. [शम्यतेऽनयेति । शम्+यत्+टाप्] युगकीलकः; 'उद्व ऊर्म्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत'—इति ऋग्वेदे (३।३३।१३) । दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः; दण्डयष्टिः; 'शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु'—इति मनुः (८।२३७) । ५७५

शयः पुं. [शेते सर्वमस्मिन्निति, प्रायो वस्तुनः कराधीनत्वात् । शी+पुंसीति घ] पाणिः; पञ्चशाखः; करः; हस्तः; शय्या; सर्पः; निद्रा; पणः । ५११

शयनम् क्ली. [शी+ल्युट्] पर्यङ्कः; पल्यङ्कः; शय्या; तल्पं; तलिनः; शयनीयकं; तिलमः; 'आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च । विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता'—इति महाभारते (१।१४५।१४) । निद्रा; मैथुनम् । ३०७

शयनस्थानम् क्ली. [शयनस्य स्थानम्] वासागारं; शयनागारं; शयनगृहम् । २९५

शयनासनम् क्ली. [शयनाय आसनम्] औशीरम् । [शयनं च आसनं च शयनासने युग्मे औशीरशब्दवाच्ये इति स्वामी । शयनपीठमिति सुभूतिः] । १२१

शयानकः पुं. [शी+शानच्+ततः कन् । यद्वा 'आनकः शीङभियः' इति आनक] कृकलासः; सरटः; प्रतिसूर्यः; सर्पः । २३४

शयुः पुं. [शेते इति, शी+उ] अजगरः; वाहसः; शयुनः; ऋषिविशेषः; 'याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये'—इति ऋग्वेदे (१।११२।१६) 'हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन् काले शयवे एतत्संज्ञकाय ऋषये'—इति तद्भाष्यम् । शयाने त्रि. । 'कस्ते मातरं विधवामचक्रत् शयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम्'—इति ऋग्वेदे (४। १८।१२) 'कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जाग्रतं वा

त्वाम् अजिघांसत्'—इति तद्भाष्ये सायणः। ६४२

शय्या स्त्री. [शी शयने+'संज्ञायां समजेति' क्यप्] शीयते यत्र सा; शयनीयं; शयनं; तल्पं; शयनीयकं; शयः; पर्यङ्कः; पल्यङ्कः; तलिनं; तलिमम्; 'सुखशय्यासनं सेव्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा। भूशय्यानिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्धिनी। खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रूक्षोऽतिवातलः—इति राजवल्लभः। 'भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा'—इति भावप्रकाशः। ३०७

शरः पुं. [शृणात्यनेनेति। शॄ हिंसायाम्+'ऋदोरप्' इति अप्] तृणविशेषः; इषुः; काण्डः; बाणः; मुञ्जः; तेजनः; गुन्द्रकः; उत्कटः; शायकः; क्षुरः; इक्षुरः; क्षुरिकापत्रः; विशिखः; 'मूंज' इति भाषा। 'आचार्यः कलसाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः। गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः'—इति महाभारते (१।१३८। १५)। बाणः (४६६); 'तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः। प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः'—इति रघौ (१।६१)। दध्यग्रभागः (दुग्धशरः=सन्तानिका) दधिसारः; दधिस्नेहः; कट्टरम्; उशीरः; महापिण्डीतरुः; हिंसा [शृधात्वर्थदर्शनात्]; ज्योतिषोक्तपञ्चसंख्या; 'वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः'—इति साहित्यदर्पणे (४।२६४)। १९१

शरजन्मा [न्] पुं. [शरे शरवणे जन्म यस्य] शरजः; शरोद्भवः; शरभवः; कार्त्तिकेयः; शम्भुतनयः; शम्भुनन्दनः; शरभूः; 'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा, यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ। तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ'—इति रघौ (३।२३)। २०

शरणम् क्ली. [शृणाति दुःखमनेनेति। शॄ+ल्युट्] अगारं; गृहम्; 'ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः। दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह'—इति महाभारते (१।१०६।४)। रक्षिता; 'त्यज संसारमसारं भज शरणं पार्वतीरमणम्। विश्वसिहि श्रुतिशिखरं विश्वमिदं तव निदेशकरम्'—इति वैराग्यशतके (९१)। रक्षणं; वधः; घातः। २९२

शरत् [द्] स्त्री. [शॄ हिंसायाम्+'शृदृभसोऽदिः' इति अदि] वत्सरः; हायनः; अब्दः; वर्षः; संवत्सरः; समाः; 'पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः। किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ'—इति रघौ (१०।१)। ऋतुविशेषः; आश्विन कार्तिकमासद्वयात्मकः; आश्वयुजकार्तिकमासद्वयात्मकः; शारदा; कालप्रभातः; कालप्रभातं; वर्षावसानम्; मेघान्तः; प्रावृडत्ययः; 'सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्। यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्'—इति रघौ (४।२४)। 'नरः शरत्संज्ञकलब्धजन्मा भवेत्सुकर्मा मनुजस्तरस्वी। शुचिः सुशीलो गुणवान् सुमानी धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ११६

शरदा स्त्री. [शरत्+टाप्] शरदृतुः; वत्सरः। ११३

शरव्यम् क्ली. [शरवे हिंस्राय बाणशिक्षायै वा साधु। शरु+'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्। यद्वा शरान् व्ययति, शर+व्ये+ड] लक्ष्यं; वेध्यं; निमित्तम्; 'विदधति जनतामनः शरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम्'—इति माघे (७।२४)। ४६८

शराटिः स्त्री. [शरं जलम् अटति प्राप्नोतीति। शर+अट्+इन्] शरालिपक्षी; शराडिः; शरातिः; शरारिः; आटिः। २४९

शराडिः स्त्री. [शर+अड् उद्यमे+इन्] शरालिपक्षी; आतिः; आडिः; आटिः; आडी। २४९

शरातिः स्त्री. [शरं जलम् अततीति। शर+अत्+इन्] शरालिपक्षी। २४९

शरारिः पुं. [शरं जलम् ऋच्छतीति, शर+ऋ गतौ+'अच इः' इति इ] शरालिपक्षी; आटिः; आतिः; शराडिः; शरातिः; शरालिका; शराली; आडिः; आडीः; शराडी; आडिका; शराटिः। 'प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि शरारिकादम्बविघट्टितानि। प्रसन्नतोयानि सशैवलानि सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम्'—इति ऋतुसंहारे (४।९)। २४९

शरारुः त्रि. [शृणातीति, शॄ+'शॄवन्द्योरारुः'—इति आरु] हिंस्रः; घातकः; नृशंसः; क्रूरकर्मकृत्। ३७२

शरालिः स्त्री. [शर+अल् भूषणे+इन्] शरारिपक्षी; शरालिका; शराली। २४९

शराली स्त्री.— शरारिपक्षी; आटिः: आडिः; आडी; शराडी। २४९

शरावः पुं.– क्ली. [शरं जलम् अवति रक्षति। शर+अव् रक्षणे+अण्] मृत्पात्रविशेषः; वर्द्धमानकः; मार्तिकः; सरावः; शालाजिरम्; पार्थिवं; मृत्कांस्यम्; 'उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः। कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव'—इति आर्यासप्तशत्याम् (१२६)। कुडवद्वयपरिमाणं; चतःषष्टितोलकात्मकं; मानिका। ३१५

शरीरम् क्ली. [शीर्यते रोगादिना यत्। शॄ+'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' इति ईरन्] कलेवरं; गात्रं:; वपुः; संहननं:; वर्ष्म; विग्रहः; कायः; देहः; मूर्तिः; तनुः; तनूः; क्षेत्रं; पुरं; घनः; अङ्गं; पिण्डं; भूतात्मा; स्वर्गलोकेशः; स्कन्धः; पञ्जरः; कुलं; बलम्; आत्मा; स्कन्वः; इन्द्रियायतनं; भूः; मूर्तिमत्; करणं; वेरं; सञ्चरः; बन्धः; पुद्गलं; व्याधिमन्दिरम्; 'शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिबिम्बः स चात्मनः। जीवस्तत्रान्तरीक्षस्थ उवाच विनयं विभुम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। शरीरान्नम्; 'शरीरमापः सोमश्च विविधं चान्नमुच्यते। प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता एव एव तु'—इति गारुडे। ५१०

शर्म [न्] क्ली. [शॄ+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] सुखम्; 'तस्मा अग्निर्भारतः शर्म यं सत्'—इति ऋग्वेदे (४।३५।४)। 'शर्म सुखम्' इति तद्भाष्ये सायणः। 'स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्मोपायमिमं शृणु'—इति कथासरित्सागरे (७८।४९)। तद्वति त्रि.। गृहम्; 'स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा'—इति ऋग्वेदे (३।१३।४)। 'शर्माणि, शर्मशब्दो गृहवाची, छाया शर्मेति तन्नामसु पाठात्'—इति तद्भाष्ये सायणः। पुं. ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः; 'ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्। शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम्। गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः'—इति विष्णुपुराणे (२।१०।८९)। (दशमेऽहनि अतीते इति शेषः)। १२३

शर्वः पुं. [शृणाति सर्वाः प्रजाः संहरति प्रलये, संहारयति वा भक्तानां पापानि। शॄ+'कॄगॄशॄदृभ्यो वः' इति व] शिवः; महादेवः; शङ्करः; शम्भुः; रुद्रः; उमापतिः; 'कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः'—इति रघुवंशे (११।९३)। विष्णुः; 'शर्वः सर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे। ११

शर्वरी स्त्री. [शृणाति चेष्टामिति। शॄ+'कॄगॄशॄवृचतिभ्यः ष्वरच्' इति ष्वरच्, षित्वात् ङीष्] रात्रिः। 'अतिस्कन्दन्ति शर्वरीः'—इति ऋग्वेदे (५।५२।३)। योषित्; हरिद्रा; सन्ध्या। १०७

शर्वाणी स्त्री. [शर्वस्य शिवस्य भार्या। 'इन्द्रवरुणभवेति' ङीष्] पार्वती; उमा; शिवा; भवानी; दुर्गा; सर्वाणी; 'निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सह बोधता। शापान्तं प्रति शर्वाणी शनैर्वचनमब्रवीत्'—इति कथासरित्सागरे (१।५८)। १५

शलम् क्ली.–पुं. [शल्+'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णस्याभावपक्षे पचाद्यच्] सूची; शल्लकीरोम; शलली; पुं. शललं; भृङ्गी; क्षेत्रभेदः; ब्रह्मा; कुन्तास्त्रम्; उष्ट्रः; वासुकिवंशीयसर्पविशेषः; 'कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः'—इति महाभारते (१।५७।५)। शन्तनुराजपुत्रः; 'शलश्च शन्तनोरासीद् गङ्गायां भीष्म आत्मवान्'—इति भागवते (९।२२।१८)। शल्यराजः; 'नप्तृत्रिगर्तशलसैन्धववाह्लिकाद्यैः'—इति भागवते (१।१५।१६)। कंसामात्यः; 'ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान्'—इति भागवते (१०।३६।२१)। २३३

शललः पुं. [वृषादित्वात्कलच्] शल्लकः; शल्लकीजन्तुः; श्वावित्; शलका; शल्यः; क्रकचपादः; छेदारः; शल्यकः; शल्यमृगः; वज्रशल्यः; बिलेशयः। २३३

शललम् क्ली. [शल् चलनसंवरणयोः+वृषादित्वात् कलच्] शलं; शल्लकीलोम; शललकण्टकः। २३३

शलली स्त्री. [शलल+गौरादित्वाज्जातित्वाद्वा ङीष्] शली; स्वल्पशल्यकः; श्वावित्; शलम्। २३३

शलाका स्त्री. [शल्+'बलाकादयश्च' इति आक। स्त्रियां टाप्] शल्यं; मदनवृक्षः; शारिका; शल्लकी; छत्रादिकाष्ठी; 'अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः'—इति गुरुगीतायाम्। शरः; आलेख्यकूर्चिका; अस्थि। ८३४

शलाटुः त्रि.— अपक्वफलम्; 'मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा वकुलरम्यकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तानि'—इति सुश्रुते (१।४३)। पुं. मूलविशेषः; बिल्वः। १८९

शल्कली [न्] पुं. [शल्कलमस्यास्तीति। शल्कल+इनि] मत्स्यः; मीनः; झषः; ६५७

शल्की [न्] पुं. [शल्कमस्यास्तीति। शल्क+इनि] शल्कली; मत्स्यः; मीनः; झषः; वैसारिणः; विसारः; पृथुरोमाः; जलचरविशेषः; तिमिः; अनिमिषः। ६५७

शल्यम् क्ली.–पुं. [शलति चलतीति। शल्+'सानसिवर्णसिपर्णसीति' य] शलाका; आयुधं; शस्त्रविशेषः; शङ्कुः; दीर्घायुधं; शलः; कुन्तः; विषाङ्कुरः; क्ली. क्ष्वेडः; इषुः; 'शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि'—इति रघौ (९।७५)। तोमरं; वंशकम्बिका; दुःसहं; दुर्वाक्यं; पापम्; अस्थि। पुं. [शल् गतौ+य] मदनवृक्षः; श्वावित्; 'वृका वराहा महिषर्क्षशल्या गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च'—इति भागवते (८।२।२२)। नृपभेदः; स तु युधिष्ठिरमातुलः। अयं हि दुर्योधनेन कापट्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डवयुद्धे दुर्योधनपक्षं समाश्रयत्। 'मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति। उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः। वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम। शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्'—इति महाभारते (१।२।२१६)। ८३४

शल्लकः पुं. [शल्ल एव, स्वार्थे कन्] शल्लकीजन्तुः; श्वावित्; शलका; शल्यः; क्रकचपादः; छेदारः; शल्यकः; शल्यमृगः; वज्रशल्यः; बिलेशयः। 'भक्ष्याः पञ्चनखाः सर्वे गोधाकच्छपशल्लकाः। शशाश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः'—इति याज्ञवल्क्यः (१।१७७)। शोणवृक्षः; क्ली. त्वक्। २३३

शल्लकी स्त्री.– पशुविशेषः; श्वावित्; शलका; शल्यः; क्रकचपादः; छेदारः; शल्यकः; शल्यमृगः; वज्रशल्य; बिलेशयः; वृक्षविशेषः; गजभक्ष्या; सुवहा; सुरभिः; रसा; महेरणा; कुन्दुरुकी; ह्लादिनी; गजभक्षा; सुरभी; महेरुणा; महारणा; सुरभीरसा; शिल्लकी; सिह्लकी; सिह्लभूमिका; अश्वसूत्री; कुन्ती; 'क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम्। शल्लकीबदरीमिश्रं रम्यं वन्यैश्च यामुनैः। स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया'—इति रामायणे (२।५५।९)। २३३

शवः पुं.– क्ली. [शवति दर्शनेन चित्तं विकरोतीति। शव् गतौ (विकारे)+अच्] मृतशरीरं; कुणपः; क्षितिवर्धनः; मृतकः; 'शवे स्पृष्टेऽपराधस्य एष ते कथितो विधिः'—इति वाराहे। क्ली. [शवति गच्छतीति, शव्+अच्] जलम्। ६२९

शशाङ्कः पुं. [शशोऽङ्कश्चिह्नं अङ्के क्रोडे वा यस्य] शशभृत्; शशधरः; इन्दुः; चन्द्रः; चन्द्रमाः; शशी; 'स जनैर्ददृशे तत्र शिखरे ज्वलितौषधौ। शशाङ्क इव पूर्वाद्रेरुदयस्थो विदूषकः'—इति कथासरित्सागरे (१८।३९५)। ४२

शशिशेखरः पुं. [शशी शेखरः शिरोभूषणं यस्य] शिवः; शङ्करः; महादेवः; उमापतिः; 'तस्याः स्तुतिवचो हृष्टस्तामङ्कमधिरोप्य सः। किं ते प्रियं करोमीति बभाषे शशिशेखरः'—इति कथासरित्सागरे (१।२२)। बुद्धभेदः; हेरम्बः; हेरुकः; चक्रसम्बरः; देवः; वज्रकपाली; निशुम्भी; वज्रटीकः। ११

शश्वत् अव्य. [शश्+बाहुलकात् वत्] पुनः पुनः; सततं; सन्ततम्; अनिशं; नित्यम्; अजस्रम्; अश्रान्तम्; अविरतम्; अनवरतम्; अनारतम्; असक्तम्; 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति'—इति भगवद्गीतायाम् (९।३१)। ६९८

शष्पम् क्ली. [शस्यते, शस् हिंसायाम्+'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः' इति निपात्यते] बालतृणम्; 'गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश'—इति रघुवंशे (२।२६)। १९०

शस्त्रम् क्ली. [शस्यते हिंस्यते अनेन। शस् हिंसायाम्+'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' इति क्त्र। यद्वा 'दाम्नीशसयुयुजेति' ष्ट्रन्] लोहम्; (४६२) अस्त्रं; हेतिः; प्रहरणम्; आयुधम्; 'अस्त्रे शस्त्रं प्रहरणमुद्घातो हेतिरायुधः'—इति शब्दरत्नावली। पुं. खड्गः; 'रिष्टिः खड्गस्तरवारिः शस्त्रो भद्रात्मजश्च सः'—इति त्रिकाण्डशेषः। वैदिकस्तुतिवाक्यम्। १७१

शस्त्राजीवः त्रि. [शस्त्रेण आजीवतीति। शस्त्र+आ+जीव्+अच्] असिजीवी; काण्डपृष्ठः; आयुधीयः; आयुधिकः; काण्डस्पृष्टः; काण्डपृष्टः; शस्त्रधारणजीवकः;

शस्त्रोपजीवी । ४०५

शस्त्रिका स्त्री. [शस्+ष्ट्रन्+टाप्] छुरिका:; असि-पुत्रिका; असिधेनुः; शस्त्री । ४७३

शस्पम् क्ली.— बालतृणं; प्रतिभाहानिः । १९०

शाकम् क्ली.– पुं. [शक्यते भोक्तुमिति, शक्+घञ्] पत्रपुष्पादि; शिग्रुः; सिग्रुः; 'पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ।' 'प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ।' 'शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं, वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं, हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । शाकेषु सर्वे निवसन्ति रोगाः सहेतवो देहविनाशनाय । तस्माद् बुधः शाकविवर्जनं च कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः'—इति भावप्रकाशः । 'सर्वशाकमचाक्षुष्यमलक्ष्म्यममैथुनम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाः'—इति राजवल्लभः । पुं. वृक्षविशेषः; शाकवृक्षः; शाकाख्यः; खरपत्रः; अर्जुनोपमः; ककचपत्रः; शरपत्रः; अतिपत्रः; अहिरुहः; श्रेष्ठकाष्ठः; स्थिरसारः; गृहद्रुमः; 'साखू' इति भाषा । शक्तिः; शिरीषवृक्षः; नृपभेदः; द्वीपविशेषः; कर्म; 'शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव श्रुतयः सञ्चरणीः'—इति ऋग्वेदे (६।२४।४) । 'हे पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्रशचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा'—इति तद्भाष्ये सायणः । समर्थे त्रि. । 'सन्ता इन्द्रो असृजदस्य शाकैर्यदि सोमासः सुषुता अमन्दन्'—इति ऋग्वेदे (५।३०।१०) । 'शाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह' इति–तद्भाष्ये सायणः । १६०

शाकशाकटम् क्ली. [शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक+'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' इत्युक्त्या शाकट] शाकक्षेत्रं; शाकशाकिनम् । १६४

शाकशाकिनम् क्ली. [शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक+शाकिन] शाकक्षेत्रं; शाकशाकटम् । १६४

शाक्करः पुं. [शक्कर एव, स्वार्थे अण् । यद्वा शङ्करं वहति इत्यर्थे अण्, पृषोदरादिः] अनड्वान्; वृषः; वृषभः । २६३

शाक्यः पुं. [शकोऽभिजनोऽस्येति । शक+'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः'—इति ञ्य । यद्वा शाके शाकवृक्षच्छाये भवः स्थितः । दिगादित्वाद् यत्] बुद्धः; शाक्यमुनिः; खजित्; श्वेतकेतुः; धर्मकेतुः; महामुनिः; पञ्चज्ञानः; सर्वदर्शी; महाबोधिः; महाबलः; बहुसूक्ष्मः; त्रिमूर्तिः; सिद्धार्थः; शकः; शाक्यसिंहः; 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः'—इति भरतः । ८५

शाक्वरः पुं. [शाङ्कर+पृषोदरादित्वेन वर्णविकारः । शक्लकरि+इत्यस्य विकृतिर्वा] शाक्करः; उक्षा; अनड्वान्; बलीवर्दः; ककुद्मान्; वृषभः; वृषः; ऋषभः; सौरभेयः; वाडवेयः । २६३

शाखा स्त्री. [शाखति गगनं व्याप्नोतीति । शाख्+अच्+टाप्] वृक्षाङ्गविशेषः; लता; लङ्का; शिखा; 'डाल' इति भाषा । पक्षान्तरं; बाहुः; वेदभागः; 'यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथवाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्'—इति मनुः (३।१४५) । ग्रन्थभेदः; अन्तिकः; प्रकारः; 'बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवशायिनाम्'—इति भगवद्गीतायाम् (२।४१) । ८०७

शाखानगरम् क्ली. [शाखेव नगरम्] मूलनगरादन्यत् पुरम्; अभिष्यन्दिरमणम्; उपनगरं; शाखापुरम्; 'आरम्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् । तदभिष्यन्दिरमणं शाखानगरमित्यपि'—इति शब्दरत्नावली । २८६

शाखामृगः पुं. [शाखाया मृगः] बलीमुखः; मर्कटः; मर्कटकः; वनौकाः; प्लवङ्गमः; प्लवगः; प्लवङ्गः; हरिः; कपिः; कीशः; वानरः । 'मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय । का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर ! शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्षः'—इत्युद्भटः । २३१

शाखास्थि क्ली. [शाखारूपम् अस्थि] नलकम्; उपास्थि । ६३४

शाखी [न्] पुं. [शाखास्त्यस्येति । शाखा+इनि] वृक्षः; द्रुमः; तरुः; पादपः; 'सीताया हृदि यच्छिरीषकुसुमप्राये पफालोच्चकैः, पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्ठकुलिशे वज्राधिके वक्षसि । आपुङ्खं निममज्ज मन्मथशरस्तत्रैव जानीमहे, कः शाखी सखि ! यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम्'—इत्युद्भटः । वेदः; तुरुष्काख्यजनः; राजभेदः । १७७

शाड्वलः त्रि. [शाड+ड्वलच्] शाद्वलः; हरितः । १५९

शातः त्रि. [शो+क्त] दुर्बलः; क्षामः; कृशः; क्षीणः; पेलवः; तलिनः; निशितः; धुस्तूरः; क्ली. सुखं; तद्वति त्रि. । विनाशः; 'पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशातं करोति च'—इति सुश्रुते (४।१) । ७१७

शातकुम्भम् क्ली. [शतकुम्भे पर्वते भवम् । शतकुम्भ+अण्] काञ्चनम्; 'द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि'—इति माघे (९।९) । धुस्तूरः; पुं. करवीरवृक्षः । १७३

शातकौम्भम् क्ली. [अनुशतिकादेराकृतिगणत्वाद् उभयपदवृद्धिः] स्वर्णं; सुवर्णनिर्मिते त्रि. । 'शतं च शातकौम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्'—इति रामायणे (२।३।११) । १७३

शात्रवः पुं. [शत्रुरेव, स्वार्थे अण्] शत्रुः; 'तत्र नाभवदसौ महाहवे शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः'—इति माघे (१४।४४) । क्ली. [शत्रोर्भावः समूहो वा, शत्रु+अण्] शत्रुभावः; शत्रुसंहतिः; शत्रुसम्बन्धिनि त्रि. । 'ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः । नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च यशः पपुः'-इति रघौ (४।४२) । ४५६

शाद्वलः त्रि. [शाद+'नडशादाद् ड्वलच्' इति ड्वलच्] नवतृणबहुलदेशः; [शादो नवतृणं विद्यतेऽत्र] हरितः; 'शाद्वलेषु यदा शिश्ये क्लान्ते वनगोचरा । कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात्सुखतरं ततः'—इति रामायणे (२।३०।१४) । १५९

शादः पुं. [शो तनूकरणे+'शाशपिभ्यां ददनौ' इति द] कर्दमः; पिच्छिलः; विजपिलं; पङ्कः; निषद्वरः; जम्बालः; इचकिलः । (८००) शष्पं; शस्पं; बालतृणम् । ६७८

शान्तः पुं. [शम्+क्त, 'वा दान्तशान्तेति' निपातितः] रसभेदः; 'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ।' अभियुक्तः; शान्तम्; अव्य. वारणं; त्रि. उपशमं प्रापितः; प्राप्तोपशमः; शमितः; श्रान्तः; जितेन्द्रियः; शमान्वितः । (३४४) तपस्वी; संयतः; मुनिः; लिङ्गी; यतिः; व्रती; श्रान्तः (३९९); सन्नः (७६७) । ९२

शापः पुं. [शपनमिति, शप्+घञ्] आक्रोशः; अकरणिः; अजीवनिः; अजननिः; अवग्रहः; निग्रहः; अभिसम्पातः; शपनं; शपथः । मिथ्यानिरसनम्; 'संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन'—इति रघौ (५।५६) । उपद्रवः; 'उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् । मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि । रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम्'—इति रामायणे (१।२६।३५) । 'मुक्तशापं अपगतोपद्रवम्' इति तट्टीका । जलम्; उदकम्; 'प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति'—इति ऋग्वेदे (१०।२८।४) । 'नद्यो गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं वहन्ति' -इति तद्भाष्ये सायणः । १४९

शाम्बरी स्त्री. [शम्बरस्य दैत्यविशेषस्य इयं कृतिः । अण्, ङीप्] शम्बरदत्यनिर्मितमाया; इन्द्रजालादिमाया; कुसृतिः; निकृतिः; माया; पथकल्पना । ७४०

शारः त्रि. [शॄ+घञ्] कर्बुरवर्णः; करंवः; कवरः; सम्पृक्तः; खचितः; पुं. [शीर्यतेऽनेन शृणाति वा । शॄ+'शॄवायुवर्णनिवृत्तेषु' इत्युक्त्वा घञ्] वायुः; अक्षोपकरणं; हिंसनं; कर्बुरवर्णः; कुशे स्त्री. । ७४१

शारदः त्रि. [शरदि भवः । शरद्+'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति अण्] शालीनः; अधृष्टः; नूतनः; अप्रतिभः; शरज्जातः; 'वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः'—इति मनुः (६।११) । पुं. कासः; बकुलः; हरिन्मुद्गः; वत्सरः; पीतमुद्गः; रोगः; क्ली. श्वेतकमलम्; 'शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया'—इति महाभारते (२।६१।३४) । सस्यम् । ३७५

शार्ङ्गम् क्ली. [शृङ्गस्य विकारः । शृङ्ग+'तस्य विकारः' इति अण्] विष्णुधनुः; विष्णुचापः; धनुर्मात्रम्; 'शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत्'—इति रघौ (४।६२) । आर्द्रकं; शृङ्गसम्बन्धिनि त्रि. । २६

शार्ङ्गी [न्] पुं. [शार्ङ्गमस्यास्तीति । शार्ङ्ग+इनि] विष्णुः; 'स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि । रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः'—इति रघौ (१२।७०) । धन्विमात्रं; शिवः; महादेवः; शङ्करः; शम्भुः । २१

शार्दूलः पुं. [शॄ हिंसायाम्+'स्वर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ'

इति ऊलच् प्रत्ययेन साधुः] व्याघ्रः; द्वीपी; पुण्डरीकः; तरक्षुः; चित्रकायः; मृगारिः; उत्तरपदे श्रेष्ठार्थवाचकः; राक्षसः; पशुभेदः; सरभः; शरभः; पक्षिविशेषः; चित्रकः। २२६

शालः पुं. [शल्यते प्रशस्यते इति, शल्+घञ्] वृक्षमात्रं; द्रुमः; तरुः; पादपः; अंह्रिपः; अङ्घ्रिपः; (२८८) प्राकारः; वप्रः। मत्स्यभेदः (६५९); (८१२) वृक्षविशेषः; सर्जः; कार्ष्यः; अश्वकर्णकः; सस्यसम्बरः; शङ्कुवृक्षः; नदभेदः। शालनृपः; शालिवाहनराजः। ११७

शाला स्त्री. [शो+'बाहुलकात् श्यतेरपि कालन्' इति कालन्] वृक्षस्य स्कन्धशाखा; (२९१) गृहं; गेहम्; 'धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः'—इति भागवते (८।९।१६)। गृहैकदेशः। १८२

शालाजिरः पुं — क्ली. [शालानां चतुर्दिग्गृहाणाम् अजिरमिव, वर्तुलविस्तृतसाधर्म्यात्] शरावः; सरावः; वर्धमानः। ३१५

शालावृकः पुं. [शालायां गृहे वृक इव] कुक्कुरः; कुकुर; कुकुरः; कौलेयकः; सारमेयः; भषणः; श्वा; शुनकः; मृगदंशः; वानरः; शृगालः; मृगः; विडालः। २८१

शालिः पुं. [शृणातीति, शृ+बाहुलकाद् इञ्, रस्य लत्वम्] षष्टिकादिधान्यं; मधुरः; रुच्यः; व्रीहिश्रेष्ठः; नृप प्रियः; धान्योत्तमः; कैदारः; सुकुमारकः; कलमादिधान्यम्; 'राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमण्डस्थूलाणुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः। व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयः स्युः, तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि'—इति राजनिर्घण्टः। गन्धमार्जारः; पक्षी। १६२, ५८८

शाली [न्] त्रि. [शालास्यास्तीति+इनि] श्रेयान्; श्लाघ्यः; 'दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन्' –इति भागवते (३।२४।१)। शालाविशिष्टः; पदान्ते युक्तवाचकः; 'चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली। केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली'—इति जयदेवः। शाली स्त्री.; कृष्णजीरकः। ३७५

शालीनः त्रि. [शालाप्रवेशनमर्हतीति। शाला+'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति खञ्] अधृष्टः; शारदः। ३७५

शालूकः पुं. [शल्यते शलति वा। शल् चलनसंवरणयोः+'शलिमण्डिभ्यामूकण्' इत्यूकण्, वृद्धिः] भेकः; क्ली. कुमुदादिमूलम्। ६८२

शालूरः पुं. [शलते प्लवते गच्छतीति। शल्+'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इति ऊर] भेकः; मण्डूकः; वर्षाभूः; दर्दुरः; हरिः; प्लवकः; प्लवङ्गमः; प्लवगः; शालुरः; शालूकः; सालूरः। ६६२

शालेयम् त्रि. [शालीनां क्षेत्रम्। शालि+'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इति ढक्] शाल्युद्भवक्षेत्रं; व्रैहेयं; शालासम्बन्धि; शालसम्बन्धि; पुं. मधुरिका; स्त्री. [शालेय+टाप्] मिश्रेया। १६२

शावः पुं. [शव्यते प्राप्यते इति। शव् गतौ+घञ्] शिशुः; बालः; पाकः; अर्भकः; पोतः; पृथुकः; डिम्भः; शावकः; 'शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावः तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह'—इति रघौ (६।३)। त्रि. [शवस्यायम्, शव+अण्] शवसम्बन्धिनि; 'ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम्। तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः'—इति ब्रह्माण्डपुराणे। ५०२

शाश्वतम् त्रि. [शश्वद्भवम्। शश्वत्+अण्] नित्यं; सनातनं; ध्रुवम्; अनश्वरम्; 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्'—इति रामायणे (१।२।१५)। 'शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानं च शाश्वतम्। शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रं च शाश्वतम्'—इति गारुडे। पुं. वेदव्यासः; शिवः; 'प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः'–इति महाभारते (१३।१७।३२)। १२५

शास्त्रम् क्ली. [शिष्यते अनेन। शास्+'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्] ग्रन्थः; 'पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्—' इति मात्स्ये ३ अध्याये। निदेशः। ८४४

शास्त्रवित् [द्] त्रि. [शास्त्रं वेत्तीति। विद्+'सत्सूद्विषेति' क्विप्] शास्त्रदर्शी; शास्त्रज्ञः; अन्तर्वाणिः; शास्त्री; शास्त्रचणः; शास्त्रचारणः। ३९९

शिक्यम् क्ली. [स्रंस्+'स्रंसेः शि कुट् किच्च' इति यत् स च कित्, कुडागमः शिरादेशश्च] द्रव्यरक्षार्थरज्जुमयाधारविशेषः; काचः; शिक्या; शिक्; 'छीका' इति भाषा। 'हस्ताग्राह्यं रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित्'—

इति भागवते (१०।८।३०)। ७५८

शिक्यितम् त्रि. [शिक्ये स्थापितमित्यर्थे प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे णिच्, ततः क्त] शिक्यस्थापितवस्तु; काचितम्। ७६८

शिक्षितः त्रि. [शिक्ष्+क्त] चतुरः; क्षेत्रज्ञः; कृतहस्तः; कृतमुखः; कृतकर्मा; दक्षः; कुशलः; अभिज्ञः; निष्णातः; विज्ञः; प्रवीणः। (४७१) कृतपुङ्खः; शिक्षायुक्तः; 'आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्। बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः'—इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः। ३३५

शिक्षितायुधः त्रि. [शिक्षितानि अभ्यस्तानि आयुधानि येन] सहस्तः। ३७३

शिखण्डः पुं.—क्ली. [शिखाममति, शिखा+अम्+ 'अमन्ताड् डः; इति ड, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्] मयूरपुच्छः; प्रचलाकः; कलापः; बर्हः; 'शिखण्डोऽस्त्री पिच्छबर्हे शिखिपुच्छशिखण्डके'—इति शब्दरत्नावली। चूडा। २४२

शिखण्डकः पुं. [शिखण्ड इव+कन्] काकपक्षः; शिखाण्डकः; [शिरसि खण्डते शिखण्डकः पृषोदरादिः] 'तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ। धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ'—इति रघौ (११।५)। मयूरपुच्छे क्ली.। ५३२

शिखण्डिका स्त्री.— काकपक्षः; शिखा; 'चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका समाः'—इति हेमचन्द्रः। ५३२

शिखण्डी [न्] पुं. [शिखण्डोऽस्त्यस्य, इनि] केकी; शिखी; प्रचलाकी; बर्हिणः; कलापी; सर्पाशनः; मयूरः; शिखावलः; श्यामकण्ठः; 'षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः'—इति रघौ (१।३९)। कुक्कुटः; बाणः; मयूरपुच्छः; स्वर्णयूथिका; विष्णुः; 'शिखण्डी नहुषो वृषः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। गाङ्गेयारिः; द्रुपदराजपुत्रः; गुञ्जा; शिवः; 'जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः'—इति महाभारते (१३।१७।३१)। २४१

शिखरम् क्ली. [शिखास्यास्तीति। 'वुञ्छण्कठजिति' अश्मादित्वाद् र, ह्रस्वश्च] पर्वताग्रं; कूटं; श्रृङ्गं; शैलाग्रदेशकम्; 'विदारयन् गिरिशिखराणि पत्रिभिः'—इति महाभारते (१।१९।२८)। १६६

शिखरः पुं.—क्ली. [शिखास्त्यस्येति। शिखा + र, ह्रस्वश्च] वृक्षाग्रं; शिरः; अग्रं; शिरं; प्राग्रं; पर्वतश्रृङ्गं; पुलकः; कक्षः; पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यं; सकलाग्रं; कोटिः। १८१

शिखरी [न्] पुं. [शिखरोऽस्यास्तीति। शिखर+इनि पर्वतः; 'वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्'—इति गीतायाम्। (१०।२३)। (१७७) वृक्षः; द्रुमः; पादपः; अंह्रिपः; अङ्घ्रिपः; तरुः। कोयष्टिः (२४९); अपामार्गः; कोट्टः; वन्दाकः; कर्कटश्रृङ्गी; कुन्दुरुकः; यावनालः; कोटिविशिष्टे त्रि.। 'दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान्'—इति महाभारते (१।७४।४)। १६५

शिखा स्त्री. [शी+'शीङो ह्रस्वश्च' इति ख, ह्रस्वो गुणाभावश्च, स्त्रियां टाप्] अग्निज्वाला; ज्वालः; कीलः; अर्चिः; हेतिः; शिखा; 'विदिद्युते बाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः'—इति माघे (१।२०)। (५३२) शिरोमध्यस्थकेशः; चूडा; केशपाशी; जुटिका; जूटिका; केशी; शिखण्डिका। 'गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः। जुटिकां च ततो बद्ध्वा ततः कर्म समारभेत्।' (५६२) कुचमुखं; चूचुकं; वृन्तं; चूडामात्रं (७९९); (२४२) मयूरशिखा; शाखा; बर्हिचूडा; 'रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम्'—इति महाभारते (१३।२८२।५३)। लाङ्गलिकी; अग्रमात्रम्; 'सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबिन्दुभिः'—इति भागवते (३।१३।४४)। चूडामात्रं; प्रपदं; प्रधानं; शिफा; घृणिः; 'स्फुरद्रजःशिखाजालं धात्रा मोहतमोऽप्यहम्'—इति कथासरित्सागरे (२१।८५)। स्मरज्वरः। ६५

शिखावलः पुं. [शिखा विद्यतेऽस्य। शिखा+'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' इति वलच्] मयूरः; केकी; शिखी; शिखण्डी; प्रचलाकी; बर्हिणः; कलापी; सर्पाशनः; श्यामकण्ठः; त्रि. शिखावलं नगरं, शिखावला स्थूणा; [शिखा+वलच्+टाप्] मयूरशिखा। २४१

शिखी [न्] पुं. [शिखास्यास्तीति, शिखा+'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि] केतुः; आर्द्रालुब्धकः; वह्निः

(६२); मयूरः (२४१); 'शिखिपत्रनिभः सलिलं न करोति द्वादशाब्दानि'–इति बृहत्संहितायाम् (३।२८)। ४९

शितिः त्रि. [शतिः सौत्रो धातुः+'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' इति इन्, स च कित्, अत इकारश्च] असितः; कृष्णः; कालः; नीलः; मेचकः; श्यामलः; श्यामः; रामः; 'शितितारकानुमितताम्रनयनमरुणीकृतं क्रुधा'–इति माघे (१५।४८)। शुक्लः; भूर्जवृक्षे पुं.। 'शितिस्त्रिषु सिते कृष्णे भूर्जे सारेऽपि च द्वयोः—' इति शब्दरत्नवाली। ७३४

शिथिलः त्रि. [श्रथ्+'अजिरशिशिरशिथिलेति' किरच् प्रत्ययेन साधुः] श्लथः; 'शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः'—इति भागवते (४।२८।१५)। क्ली. मन्दबन्धनं; मन्थरत्वं; संयोगविशेषः; 'प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते'—इति भाषापरिच्छेदः। ७७७

शिपविष्टः पुं.– शिपिविष्टः; शिवः; शम्भुः; शङ्करः; महादेवः; महेश्वरः। १३

शिपिविष्टः पुं. [शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः प्रविष्टः] महेश्वरः; शिवः; शिपविष्टः; (६०८) खलतिः; ऐन्द्रलुप्तिकः; (८१७) दुश्चर्मा; कुष्ठी; विष्णुः; 'नैकरूपी बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः'—इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्। पशुप्रविष्ट त्रि.। 'पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे'—इति भागवते (४।१३।३५)। १३

शिफः पुं. [शेते, शीङ+बाहुलकात् फक्, ह्रस्वश्च] शिफा; जटा; मूलम्। १८३

शिफा स्त्री.— वृक्षाणां जटाकारमूलं; जटा; मूलं; नदी; 'हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः'—इति ऋग्वेदे (१।१०४।३)। 'शिफायाः शिफा नाम नदी तस्याः'—इति तद्भाष्ये सायणः। मांसिका; माता; शतपुष्पा; हरिद्रा; पद्मकन्दः। लता; 'शिफाविदलरज्ज्वादेविदध्यान्नृपतिर्दमम्'—इति मनुः (९।२३०)। १८३

शिम्बा स्त्री. [शिनोति, शिञ् निशाने, 'उल्बादयश्च' इति साधुः, टाप्] शिम्बिः; शिम्बिका; बीजकोशी; फली; कलायादित्वक्; समी, सिम्बा; सिम्बी; शिम्बी; शमी; सिम्बिका; शमिः। १८९

शिम्बिः स्त्री.— शिम्बा; एरका। १८९

शिरः [स्] क्ली. [श्रि+'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' इत्यसुन्, स च कित्, धातोः शिरादेशश्च] शिखरम्; 'यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः'—इति महाभारते (४।२३।२)। (५१८) मस्तकम्; 'शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ'—इति लक्ष्मीचरित्रे। मस्तकरोगनाशकौषधम्; 'शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम्'–इति गारुडे। प्रधानम्; 'योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय'—इति भागवते (५।१४।४५)। सेनाग्रम्। १८१

शिरसिजः पुं. [शिरसि जातः इति। जन्+ड] केशः; बालः; शिरसिरुहः; शिरजः; शिरोरुहः; शिरोरुट् (ह्); 'श्लथशिरसिजपाशपातभारादिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः'—इति माघे (७।६२)। ५३०

शिरा स्त्री. [शिञ् निशाने, 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक्, टाप्] नाडी; धमनिः; स्नसा; स्नायुः। ६३४

शिरोगृहम् क्ली. [शिरसो गृहम्] अट्टालिकोपरिगृहं; चन्द्रशाला। ३०४

शिरोधरम् क्ली.— ग्रीवा; 'दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरम्'—इति भागवते (३।१३।३७)। ५१६

शिरोधरा स्त्री. [शिरसो धरा] ग्रीवा; धमनिः; मन्या; शिरोधिः; कन्धरा; 'सङ्गीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम्। व्यमुञ्चन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः'–इति भागवते (३।१७।१०)। ५१६

शिरोरुहः पुं. [शिरसि रोहतीति। रुह्+क] केशः; बालः; 'चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा'—इति भागवते (४।२८।४४)। ५३०

शिला स्त्री. [शिलति, शिल् उञ्छे, इगुपधत्वात्क, टाप्] उपला; पाषाणः; 'गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च'—इति मनुः (२।२०४)। द्वाराधःस्थितदारु; स्तम्भशीर्ष; मनःशिला; कर्पूरः। १६८

शिलीन्ध्रम् क्ली. [शिलीं धरति। धृ+क, पृषोदरादित्वान् नुम्] छत्रकः; शिलीन्ध्रकं; गोमयछत्रिका; पुं. वृक्षविशेषः। क्ली. कदलीपुष्पम्; 'नवकदम्बरजोरुणिताम्बरैरधिपुरन्ध्रिशिलीन्ध्रसुगन्धिभिः'—इति माघे (६।३२)। करका; त्रिपुटा; पु. मत्स्यविशेषः; चित्रफलकमत्स्यः। ८३१

शिलीमुखः पुं. [शिलीव मुखं यस्य] भ्रमरः; मधुकरः; ; मधुपः; द्विरेफः; 'कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः'—इति रघौ (४।५७)। बाणः (४६६); 'कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः'—इति महाभारते (४।४०।११)। जडीभूतः; युद्धम्। २५५

शिलोच्चयः पुं. [शिलाया उच्चयो यत्र] पर्वतः; शैलः; गिरिः; 'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य'—इति रघौ (२।२७)। १६५

शिल्पशाला स्त्री.— क्ली. [शिल्पानां शाला] आवेशनं; शिल्पिशाला; शिल्पशालम्। २९६

शिल्पिशाला स्त्री.–क्ली. [शिल्पिनां शाला] शिल्पशाला; स्वर्णकारादीनां कर्मगृहम्; आवेशनं; शिल्पशालं; शिल्पिशालं; 'कारखाना' इति भाषा। २९६

शिल्पी [न्] त्रि. [शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति, इनि] शिल्पकर्ता; कारुः; शिल्पकारः; शिल्पविद्याव्यवसायी; शिल्पकारी। ५९३

शिवः पुं. [शी+'सर्वनिघृष्वेति' वन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य, श्यति अशुभमिति वा। शेरतेऽवतिष्ठन्ते अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयः अस्मिन् इति वा] शम्भुः; ईशः; पशुपतिः; शूली; महेश्वरः; ईश्वरः; शर्वः; ईशानः; शङ्करः; चन्द्रशेखरः; भूतेशः; खण्डपरशुः; गिरीशः; गिरिशः; मृडः; मृत्युञ्जयः; कृत्तिवासाः; पिनाकी; प्रमथाधिपः; उग्रः; कपर्दी; श्रीकण्ठः; शितिकण्ठः; कपालभृत्; वामदेवः; महादेवः; विरूपाक्षः; त्रिलोचनः; कृशानुरेताः; सर्वज्ञः; धूर्जटिः; नीललोहितः; हरः; स्मरहरः; भर्गः; त्र्यम्बकः; त्रिपुरान्तकः; गङ्गाधरः; अन्धकरिपुः; क्रतुध्वंसी; वृषध्वजः; व्योमकेशः; भवः; भीमः; स्थाणुः; रुद्रः; उमापतिः; वृषपर्वा; रेरिहाणः; भगाली; पांशुचन्दनः; दिगम्बरः; अट्टहासः; कालञ्जरः; पुरद्विट्; वृषाकपिः; महाकालः; वराकः; नन्दिवर्द्धनः। मोक्षः; कीलग्रहः; बालुकं; गुग्गुलः; वेदः; पुण्डरीकद्रुमः; कृष्णधुस्तूरः; पारदः; देवः; लिङ्गः; विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः; महेशभक्तः श्रुतिपारदृश्वा जितेन्द्रियश्चारुतनुर्महात्मा । शिवाभिधानः खलु योगराजः प्रसूतिकाले यदि मानवानाम्'—इति कोष्ठीप्रदीपः। क्ली. मङ्गलम् (११२); 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे। दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्।' सुखं; जलं; सैन्धवं; समुद्रलवणं; श्वेतटङ्कणं; मङ्गलवति त्रि.। 'तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम्'--इति महाभारते (१।२०८।३६)। ११

शिवकः पुं. [संज्ञायां कन्] कीलकः; ध्रुवकः; शङ्कुः; पुष्पलकः। ४५१

शिवकरः त्रि. [शिवस्य करः] मङ्गलकारकः; कल्याणकारी; पुं. चतुर्विंशतिभूतार्हदन्तर्गतजिनविशेषः। ३४०

शिवङ्करः त्रि. [शिवं करोतीति। 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति बाहुलकात् खच्, मुम्] मङ्गलकर्ता; क्षेमङ्करः; अरिष्टतातिः; शिवतातिः; कल्याणकारी। पुं. बालग्रहविशेषः; 'संघट्टनः संकुचनः काष्ठभूतः शिवङ्करः'—इति हरिवंशे (१६६।७५)। ३४०

शिवतातिः स्त्री. ['शिवशमरिष्टस्य करे' इति तातिल्] कल्याणकारिणी; [भावेऽपि तातिल्विधानात्] शिवत्वम्। ३४०

शिवा स्त्री. [शिव+टाप्] दुर्गा; उमा; भगवती; चण्डी; भवानी; शर्वाणी। (२२७) गोमायुः; भूरिमायः; शृगालः; जम्बुकः; फेरण्डः; फेरवः; फेरुः; क्रोष्टा; मृगधूर्तकः। (६१८) धात्री; आमलकी; मुक्तिः; 'शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षगामिनी। शिवाय यां जयेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता'—इति देवीपुराणे। 'शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया। प्रिये दातरि वा शब्दः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता' —इति ब्रह्मवैवर्त्ते। शमीवृक्षः; हरीतकी; तामलकी; बुद्धशक्तिविशेषः; द्वाविंशजिनमाता; हरिद्रा; दूर्वा; गोरोचना। १६

शिबिका स्त्री. [शिवं सुखं करोतीति। शिव+णिच्+ण्वुल्+टाप्] यानविशेषः; याप्ययानं; शिबीरथः; 'डोली, पालकी' इति भाषा। ४५०

शिविपिष्टः पुं. — महादेवः; शिपिविष्टः; शिपविष्टः; शिवः। १३

शिबिरम् क्ली. [शेरते राजबलान्यत्र। शी स्वप्ने+बाहुलकात् किरच्] निवेशः; 'शिबिरं तु निवेशे च क्लीबं तु युद्धवेश्मनि'—इत्युणादिकोषः। आगन्तुकसैन्यवासः; कटकः; नृपस्य मूलस्थानम्। ४५२

शिशिरः त्रि. [शश् प्लुतगतौ+किरच् प्रत्ययेन साधुः]

शीतगुणयुक्तः; 'शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्ताऽन्यलिङ्गकाः'—इत्यमरः। 'आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद'—इति रघौ (१४।३)। पुं.-क्ली. ऋतुविशेषः; माघफाल्गुनमासद्वयात्मकः; कम्पनः; शीतः; हिमकूटः; कोटनः; कोडवः। 'मिष्टान्नभोजी मधुरप्रणादी कलत्रवित्तादियुतः क्षुधार्तः। क्रोधी सुधीश्चारुकलेवरश्च यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने'—इति कोष्ठीप्रदीपः। पुं. हिमः; विष्णुः; 'शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः'—इति महाभारते (१३।१४९।११०)। ६५०

शिशुः पुं. [श्यतीति, शो+'शः कित् सन्वच्च' इति उ] बालकः; पोतः; पाकः; अर्भकः; डिम्भः; पृथुकः; शावकः; शावः; अर्भः; शिशुकः; पोतकः; भिष्टकः; गर्भः; 'चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वं यावदष्टौ समा वयः। शिशोर्व्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः'—इति ब्रह्मपुराणवचनम्। ५०२

शिश्नः पुं.-क्ली. [शशतीति, शश्+बाहुलकात् नक्, पृषोदरादिः] शेफः; स्मरस्तम्भः; शिश्नं; उपस्थः; मदनाङ्कुशः; कन्दर्पमुषलः; मेहनं; शेफः [स्]; मेढ्ः; लाङ्गुः; ध्वजः; रागलता; व्यङ्गः; लाङ्गूलं; साधनं; सेफः; कामाङ्कुशः; लिङ्गम्। ५१४

शिश्विदानः त्रि. [श्वेतितुमिच्छतीति। श्वित्+सन्+'श्वितेर्दश्च' इति आनच्, सनो लुक्, तकारस्य दकारः] पापकर्मा; कृष्णकर्मा; दुराचारी; 'खाङ्गिक! छिद्यतां छिद्यताम् एष क्षुद्रः शिश्विदानः'—इति प्रद्युम्नविजये ७ अङ्के। अकृष्णकर्मा; शुक्लकर्मा; 'शिश्विदानः कृष्णकर्मा शुक्लकर्मेति कस्यचित्'—इति जटाधरः। ४४०

शिष्यः त्रि. [शिष्यतेऽसाविति। शास्+'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यप्, 'शास इदङ्हलोः'—इति इः, 'शासिवसीति' ष] उपदेश्यः; छात्रः; अन्तेवासी; अन्तेसत्; अन्तेषदः; 'छात्रान्तेवासिशिष्यान्तेषद एकार्थका इमे'—इति जटाधरः। 'वाङ्मनः कायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः। एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नारद। देवताचार्यशुश्रूषुर्मनोवाक्कायकर्मभिः। शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः'—इति दीक्षातत्त्वम्। ४००

शीघ्रवेधी [न्] पुं. [शीघ्रं विध्यतीति, शीघ्र+व्यध् ताडने+णिनि, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्] क्षिप्रशरवेधकर्ता; लघुहस्तः। ४७१

शीतः पुं. [श्यै+क्त] वेतसवृक्षः; बहुवारकवृक्षः; अशनपर्णी; पर्पटः; निम्बः; कर्पूरः; हिमऋतुः; त्रि. शीतलः; 'शीतस्तत्र सुखी वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः। सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता'—इति महाभारते (३।१६८।५०) अलसः; क्वथितः। २०१

शीतकः पुं. [शीत+स्वार्थे कन्] सुस्थितः; दीर्घसूत्री; शीतकालः; अशनपर्णी; वृश्चिकः; देशविशेषः; 'माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः'—इति बृहत्संहितायाम्। ३८७

शीतांशुः पुं. [शीताः अंशवः यस्य] शीतरश्मिः; शीतमरीचिः; इन्दुः; शीतमयूखः; शीतभानुः; शीतकिरणः; शीतकरः; चन्द्रः; चन्द्रमाः। ८५६

शीधुः पुं.-क्ली. [शेतेऽनेनेति। शी+'शीङो धुग्लग्वलञ्वालनः' इति धुक्] पक्वेक्षुरसकृतमद्यम्। ३२९

शीनम् त्रि. [श्यै गतौ+क्त, 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' इति सम्प्रसारणम्, 'श्योऽस्पर्शे' इति न] घनीभूतघृतादि; पुं मूर्खः; अजगरः। २७६

शीर्षम् क्ली. ['कुमारशीर्षयोः' इति ज्ञापकात् शिरःशब्दस्य शीर्षादेशः] मस्तकम्; 'शीर्षाणां वै सहस्रं तु विहितं शार्ङ्गधन्वना। सहस्रं चैव कायानां वहन् सङ्कर्षणस्तदा'—इति हरिवंशे (१७८।६)। कृष्णागरुः। ५१८

शीलम् क्ली. [शीलयतीति। शील समाधाने, ण्यन्तादच्। यद्वा शीङ् स्वप्ने, 'शीङो धुग्लग्वलञ्वालनः' इति लक्, अर्द्धर्चादित्वात् पुंल्लिङ्गमपि] चरित्रं; चरितं; चारित्रं; चारित्र्यं; स्वभावः; सद्वृत्तम्। 'साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते। स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते'—इति रामायणे (२।३९।२४)। ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्ममूलं; रागद्वेषवर्जनम्; 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव'—इति मानवे २ः अध्यायः। शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम्; रागद्वेषपरित्यागः; पुं. [शीलमस्यास्ति, अच्] अजगरसर्पः; ३९६

शुकः पुं. [शुभ् दीप्तौ+'शुकवल्कोल्काः' इति निपातनात्

क प्रत्ययेन साधुः] पक्षिविशेषः; कीरः; वक्रतुण्डः; मेधावी; दाडिमप्रियः; रक्ततुण्डः; वक्रचञ्चुः; चिमिः; चिमिकः; शूकः; प्रियदर्शनः; मञ्जुपाठकः। 'वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं भवेद्दक्षिणतः प्रवेशे। वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः स्युः सिद्धिदाः संमुखमापतन्तः'—इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः। व्यासपुत्रः; 'पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः। व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति। कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम्। कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम्। ब्रह्मदत्तस्य जननीं गृहिणीमनुहस्य च'—इति विष्णुपुराणे (४।१९)। रावणमन्त्री, शिरीषवृक्षः; वृक्षविशेषः। २४८

शुक्तम् क्ली. [शोकति याति मनः यस्मिन्। शुक्+क्त] द्रवद्रव्यविशेषः; धान्याम्लः; आरनालः; सन्धानम्; काञ्जिकं; सौवीरं; अभिषवः; अवन्तिसोमं; तुषोदकम्; 'कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च। यत्र द्रव्येऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते।' त्रि. निष्ठुरं; पूतम्; अम्लं; श्लिष्टं; निर्जनं; स्त्री. [शुक्त+टाप्] चुक्रिका। ३१८

शुक्तिः स्त्री. [शुच्+क्तिन्] जलजन्तुविशेषः; मुक्तास्फोटः; शुक्तिका; मुक्तिप्रसूः; महाशुक्तिः; तौतिकः; मौक्तिकप्रसवा; मौक्तिकशुक्तिः; मुक्तामाता; कपालखण्डं; शङ्खः; शङ्खनखः; नखी; अश्वावर्तः; अर्शोरोगः; चक्षूरोगविशेषः; कर्षद्वयपरिमाणं; चतुस्तोलकपरिमाणम्; अष्टमिका। ६६४

शुक्रः पुं. [शोचन्त्यस्मिन्+शुच् शोके, 'ऋज्रेन्द्रेति' रक् कत्वं च] ग्रहविशेषः; दैत्यगुरुः; काव्यः; उशनाः; भार्गवः; कविः; सितः; आस्फुजित्; शतपर्वेशः; भृगुसुतः; भृगुः; षोडशार्चिः; मघाभूः; श्वेतः; श्वेतरथः; षोडशांशुः; वारविशेषः; अग्निः; चित्रकवृक्षः; ज्येष्ठमासः; विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्विंशयोगः; 'हास्यो विवादे विजयी सभायां सद्गन्धमाल्याम्बररत्नयुक्तः। जितेन्द्रियः स्यान्मनुजो महौजाः शुक्राभिधाने जननं हि यस्य'—इति कोष्ठीप्रदीपः। ४८

शुक्रम् क्ली. [शुच् शोके, शोचयत्यनेन+'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति' रन् प्रत्ययेन साधु] मज्जजातधातुः; पुंस्त्वं; रेतः; बीजं; वीर्यं; पौरुषं; तेजः; इन्द्रियम्; अन्नविकारः; मज्जारसः; रोहणं; बलम्; 'रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जात् शुक्रस्य सम्भवः।' 'शुक्रं शोष्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः'—इति भावप्रकाशः। नेत्ररोगविशेषः; शुक्लं; चक्षुःशुक्लभागजरोगः। ६३८

शुक्रशिष्यः पुं. [शुक्रस्य शिष्यः] असुरः; दानवः; दैत्यः; दैतेयः; सुरशत्रुः; पूर्वदेवः; पातालनिलयः। बहुत्वे प्रयुज्यते। ५

शुक्लः पुं. [शुच्+रन्। रस्य लः] वर्णविशेषः; शुभ्रः; शुचिः; श्वेतः; विशदः; श्येतः; पाण्डुरः; अवदातः; सितः; गौरः; वलक्षः; धवलः; अर्जुनः; श्वेता; श्येता; श्येनी; विषदः; सिता; अवलक्षः; शितिः; पाण्डुः; रामः; खरुः; शक्रयोगः; श्वेतैरण्डः; शुक्लपक्षः; शुक्लकः; 'तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। शुक्लगुणयुक्ते त्रि.। क्ली. रजतं; नवनीतम्; अक्षिरोगविशेषः; शुक्रं; चक्षुःशुक्लभागजरोगः; 'प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः।' 'सुश्वेतं मृदुशुक्लाभं शुक्लं तद्वर्धते चिरात्'—इति वैद्यके। ८०८

शुचिः पुं. [शुचिं करोतीति णिचि+'इगुपधात् कित्' इति इन्, स च कित्] अग्निः; वह्निः; अनलः; पावकः; 'पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा। वशिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः'—इति भागवते (४।२४।४)। चित्रकवृक्षः; आषाढमासः; शुक्लवर्णः; शृङ्गाररसः; ग्रीष्मः; शुद्धमन्त्री; ज्येष्ठमासः; सौराग्निः। 'पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्याद् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः। तेषां तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशत्तु पञ्च च। पावकः पवमानश्च शुचिस्तेषां पिता च यः। एते चैकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः'—इति कौर्मे। कार्तिकेयः; चन्द्रः; शुक्रः; ब्राह्मणः; सूर्यः; 'तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः'—इति साम्बपुराणे। अन्धकस्य पुत्रविशेषः; 'कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः'—इति भागवते (९।२४।१९)। स्त्री.

[शुच्+इन्] कश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः सुता; 'षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः। शुकी श्येनी च भासा च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके'—इति गारुडे ६ अध्यायः। ६२

शुचिः त्रि. [शुच्+इन्] शुक्लगुणविशिष्टः; शुद्धः; 'क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः'—इति महाभारते (१।१२०।४९)। अनुपहतः; परस्वर्णस्पर्शे हस्तप्रक्षालनाद् यथा भवति सः; 'दैवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेद् यो हरिं स्मरन्। स्पृष्ट्वा परसुवर्णं च हस्तप्रक्षालनात् शुचिः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। निरपराधी; 'अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी। यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाहयामास शत्रुवत्'—इति महाभारते (१।१४९।१४)। शुद्धान्तःकरणः; 'वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदो शुचीन्। वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते'—इति मनुः (७।३८)। ८०८

शुण्ठिः स्त्री. [शुठि शोषणे+इन्] शुण्ठी; 'तस्मिन् गतार्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव परुषे। अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२७१)। ६१५

शुण्ठी स्त्री. [शुण्ठि+वा ङीष्] शुष्कार्द्रकं; महौषधं; विश्वं; नागरं; विश्वभेषजं; शुण्ठिः; विश्वा; महौषधी; इन्द्रभेषजं; भेषजं; विश्वौषधं; कटुग्रन्थिः; कटुभद्रं; कटूष्णं; सौपर्णं; शृङ्गवेरं; कफारिः; चान्द्रकं; शोषणं; नागराह्वं; 'सोंठ' इति भाषा। 'शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। वृष्या स्वर्या च निःश्वासशूलकासहृदामयान्। हन्ति श्लीपद शोथार्शः-आनाहोदरमारुतान्। आग्नेयगुणभूयिष्ठा तोयांशं परिशोषयेत्। संगृह्णन्ति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा। विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत्। शक्तिर्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने'—इति भावप्रकाशः। 'शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्नेहा लघुदीपनी। विपाके मधुरा वृष्या हृद्योष्णा कटुरोचनी'—इति राजवल्लभः। ६१५

शुण्ठ्यम् क्ली.— शुण्ठी। ६१५

शुण्डा स्त्री. [शुन् गतौ+नमन्ताड्ड+टाप्] सुरा; शीधुः; मद्यपानगृहम्; अम्बुहस्तिनी; वेश्या। (८०६) हस्तिहस्तः; कुञ्जरकरः; 'सूंड' इति भाषा। नलिनी; कुट्टनी; कुट्टिनी। ३२९

शुद्धान्तः पुं. [शुद्धः अन्तो यस्य। शुद्धा रक्षकाः अन्ते यस्य इति वा] राजयोषित्; 'शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे, न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्। अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा'—इति नैषधे (३।९३)। अन्तःपुरम् (४८०); 'विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः। स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मणि'—इति कुमारे (६।५२)। अशौचान्तः। ३१३

शुनकः पुं. [शुनति इतस्ततो गच्छतीति। शुन् गतौ+'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' इति क्वुन्] कुक्कुरः; कुकुरः; 'भिन्नभाण्डं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा। अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः'—इति महाभारते (१३।१२७।१६)। ऋषिविशेषः; 'असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः। अर्कावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः'—इति महाभारते (२।४।१०)। २८१

शुनकी स्त्री. [शुनक+ङीष्] सरमा; शुनी; कुक्कुरी। २८२

शुभम् क्ली. [शोभते इति, शुभ दीप्तौ+क] मङ्गलम्; 'अहो मूर्खोऽयमशुभं शुभमित्यभिनन्दति'—इति कथासरित्सागरे (१२४।११२)। पद्मकाष्ठम्; उदकम्। पुं. विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः; 'शुभप्रसूतः शुभकृन्नराणां शुभोदयेष्टो विदुषां समाजे। करोति नित्यं शुभकर्म धीमान् शोभाधिकः शोभनवेशधारी'—इति कोष्ठीप्रदीपे। १२२

शुभः त्रि. [शुभमस्यास्तीति। अर्श आद्यच्] क्षेमशाली; श्वःश्रेयसं; कल्याणं; श्वोवसीयं; शिवं; भद्रं; भविकं; भावुकं; श्रेयं; भव्यं; मङ्गलं; (६८९) मनोहरं; सुन्दरं; खसञ्चारिपुरम्। १२२

शुभंयुः त्रि. [शुभमस्यास्तीति। शुभम्+'अहंशुभमोर्युस्' इति युस्] शुभसंयुतः; मङ्गलान्वितः; मङ्गलयुक्तः; शुभान्वितः; 'अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम्'—इति रघौ (८।६)। ३७८

शुभ्रः त्रि. [शुभ्+रक्] शुक्लगुणयुक्तः; गौरः; श्वेतः; सितः; वलक्षः; धवलः; अर्जुनः; 'पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः'—इति रघौ (२।६९)। उद्दीप्तः; पुं. शुक्लवर्णः; चन्दनं; क्ली. अभ्रकं; गुडलवणं; रौप्यं; कासीसम्। ७३२

शुल्कम् पुं. – क्ली.[शुल्क्+घञ्] घट्टादिदेयं; पथिदेयं; करः; 'योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः। प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्'—इति मनुः (८।३०७)। स्त्रीधनं; वरादर्थग्रहणम्; 'न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्कमण्वपि। गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी'—इति मनुः (३।५१)। पणः; 'इत्युक्तो धनुरायम्य शुल्कावासं महाबलः। भ्राता भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः'–इति महाभारते (१।१९१।४)। ८२८

शुल्लम्, शुल्ला क्ली.-स्त्री.— रज्जुः; 'रज्जुः शुल्ला वराटो ना' इति रत्नकोशः। ताम्रम्। ५९७

शुल्वम् क्ली. [शुल्वयत्यनेनेति। शुल्व् माने+घञ्। यद्वा शुच् शोके+'उल्वादयश्च' इति वन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु] ताम्रं; यज्ञकर्म; आचारः; जलसन्निधिः; रज्जुः; 'गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति'—इति भागवते (२।७।३०)। १७०

शुल्वा स्त्री.— शुल्वी; वराटः; रज्जुः; वटः; तन्त्रीगणः। ५९७

शुश्रूषा स्त्री. [श्रु+सन् 'अ प्रत्ययात्' इति अ] उपासनं; वरिवस्या; परिचर्या; उपासना; परीष्टिः; सेवा; भक्तिः; उपास्तिः; प्रसादना; आराधना; उपचारः; शुश्रूषणम्; 'धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे'—इति मनुः (२।११२)। कथनं; श्रोतुमिच्छा; 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः'—इति कामन्दकीये (४।२२)। १२९

शुषिरम् क्ली. [शुष् शोषणे, 'इषिमदिमुदि'—इति किरच्। यद्वा शुषिश्छिद्रमस्यास्तीति। शुषि+'ऊषशुषिमुष्कमधो रः' इति र] विवरं; रन्ध्रं; गर्तं; विलं; वंश्यादिवाद्यं; सरन्ध्रे त्रि.। आकाशः; पुं. मूषिकः; अग्निः; स्त्री. [शुषिर+टाप्] नदी; नलीनामगन्धद्रव्यम्। ६२४

शुष्कपत्रम् क्ली. [शुष्क पत्रम्] स्नेहरहितदलं; शुष्कपर्णः; आतपादिशोषितपटशाकम्; 'शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।' 'तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम्। जलं च तस्यापि च पित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम्'—इति राजवल्लभः। १५१

शुष्कपर्णम् क्ली.— शुष्कपत्रम्। १५१

शुष्कफलम् क्ली.— निस्नेहफलं, स्नेहरहितफलम्। १८९

शुष्मम् क्ली. [शुष्यत्यनेनेति। शुष् शोषणे+'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' इति मन्, स च कित्] तेजः; पराक्रमः; पुं. सूर्यः; अग्निः; वायुः; पक्षी; अर्चिः; 'शुष्मोऽर्चिषि हुताशने'—इति शुभाङ्कः। ७२३

शुष्म [न्] क्ली. [शुष्+मनिन्। संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः] तेजः; शौर्यम्। ७२३

शूकः पुं. – क्ली. [शो तनूकरणे+'उलूकादयश्च' इति ऊक प्रत्ययेन साधुः] अनुक्रोशः; कृपा; दया; करुणा; घृणा; श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रं; किंशारुः; शुङ्गा; कोशी; सविषाल्पडुण्डुभादिजलमलोद्भवजन्तुः; शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगः; 'अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः। व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः'। ७२४

शूकरः पुं. [शूकं तद्वल्लोम रातीति। शूक+रा+क] पशुविशेषः; वराहः; स्तब्धरोमा; रोमशः; किरिः; चक्रदंष्ट्रः; किटिः; दंष्ट्री; क्रोडः; दन्तायुधः; बली; पृथुस्कन्धः; पोत्री; घोणी; भेदनः; कोलः; पोत्रायुधः; शूरः; बहुपत्यः; रदायुधः; 'गच्छ शूकर भद्रं ते वद सिंहो मया हतः। पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्बलम्।' २२६

शूकलः पुं. [शूकवत् क्लेशं लाति ददातीति। शूक+ला+क] दुर्विनीताश्वः; दुर्वृत्तघोटकः; शूलकः। ४४०

शूद्रः पुं. [शोचतीति, शुच् शोके+'शुचेर्दश्च' इति रक् दश्चान्तादेशो धातोर्दीर्घश्च] चतुर्वर्णान्तर्गतचतुर्थवर्णः; अवरवर्णः; वृषलः; जघन्यजः; दासः; पादजः; अन्त्यजन्मा; जघन्यः; द्विजसेवकः; पद्यः; अन्त्यवर्णः; पज्जः; चतुर्थः; द्विजदासः; उपासकः; 'विप्राणामर्चनं नित्यं शूद्रधर्मो विधीयते। तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डलतां व्रजेत्।' ३९२, ५८६

शून्यम् त्रि. [शूना+यत्। यद्वा शुने हितम्। श्वन्+'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' इत्युक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वं च] निर्जनं; वितानम्; 'केन संविद्रते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सलः। विरौमि शून्यं

प्रोर्णोमि कथं मन्युसमुद्भवम्'–इति भट्टिः (१८।२९)। अतिशयेन ऊनः; अभावविशिष्टः; असम्पूर्णः; वशिकः; तुच्छः; अङ्केषु बिन्दुः; रिक्तकः; शून्यम्; 'अविद्या-जीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा। पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता'––इति चाणक्यः। ८४८

शूरः पुं. [शूरयति विक्रामतीति। शूर+अच्। यद्वा शवति वीर्यं प्राप्नोतीति। शु+'शुसिचिमिञां दीर्घश्च'–इति क्रन् दीर्घश्च] वीरः; विक्रान्तः; भटः; चारभटः; 'शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन्'––इति महाभारते (१।१०९।४)। यादवः; श्रीकृष्णस्य पितामहः; 'शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः'—इति भागवते (९।२४।२६)। सूर्यः; सिंहः; शूकरः; चित्रकः; सालः; लकुचः; मसूरः। ३५४

शूर्पकारातिः पुं. [शूर्पकस्तन्नामासुरः अरातिर्यस्य] कामदेवः। ३३

शूलः पुं.–क्ली. [शूलति लोकानिति। शूल् रोगे+अच्] भाजनविशेषः; रोगविशेषः; अस्त्रविशेषः; मृत्युः; केतनः; विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतनवमयोगः। 'भीतो दरिद्रो दयिताप्रियश्च शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः। विद्याम गाम्यां रहितोऽथ शूली करोति लोके न हितं कदाचित्'—इति कोष्ठीप्रदीपः। सुतीक्ष्णः; अयःकीलः; 'ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा। प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ'—इति महाभारते (१।१०७।१२)। व्यथा; विक्रेतव्यम्; 'अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः। प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे'—इति महाभारते। ३२३

शूलकः पुं. [शूल इव, दुर्विनीतत्वात्, कन्] दुर्वृत्तघोटकः; दुर्विनीताश्वः; 'विनीतस्तु साधुवाहो दुर्विनीतस्तु शूलकः' —इति हेमचन्द्रः। ४४०

शूली [न्] पुं. [शूलमस्यास्तीति। शूल+इनि] शिवः; शङ्करः; महादेवः; 'ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः'—इति महाभारते (३।८४।८४)। शशः, त्रि. शूलास्त्रधारकः; शूलरोगयुक्तः; 'वर्जयेद्द्विदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम्'—इति वैद्यके। ११

शूल्यम् त्रि. [शूलेन संस्कृतम्। शूल+'शूलोखाद् यत्' इति यत्] शूलाकृतं; भटित्रं; 'कबाब' इति भाषा। वासितारं; शूलिकम्; 'कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया। घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत्। तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः।' 'शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु। कफवातहरं वृष्यं किञ्चित् पित्तहरं हि तत्—इति भावप्रकाशः। ३२३

शृकालः पुं.— शृगालः। २२९

शृगालः पुं. [सृजति मायामिति। सृज्+कालन्, पृषोदरादित्वात् साधुः] पशुविशेषः; शिवा; भूरिमायः; गोमायुः; मृगधूर्तकः; वञ्चकः; कोष्टुः; फेरुः; फेरवः; जम्बुकः; सृगालः; जम्बूकः; मूत्रमत्तः; कुरवः; घोरवासनः; वनश्वा; फेरः; श्वधूर्तः; शालावृकः; गोमी; कटस्वादकः; शिवालुः; फेरण्डः; व्याघ्रनायकः; दैत्यभेदः; वासुदेवः; निष्ठुरः; खलः; भीरुः। २२९

शृङ्खलः त्रि. [शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यते अनेन। पृषोदरादित्वात् साधुः] हस्त्यादीनां लौहमयपादबन्धोपकरणम्; उन्दुकः; निगडः; शृङ्खला; हिञ्जरिः; 'शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः, स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते'—इति रघौ (५।७२)। लौहरज्जुः; बन्धनं; पुंस्कट्याभरणम्। २२३

शृङ्खलकः पुं. [शृङ्खलं बन्धनमस्य। 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे' इति कन्] दासेरकः; क्रमेलकः; उष्ट्रः; मयः; रवणः; करभः; 'तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे'––इति माघे (१२।७)। पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशलक्षितकरभः; शृङ्खलः [शृङ्खल+स्वार्थे कन्]। २८०

शृङ्खला स्त्री. —निगडः; पुंस्कटीवस्त्रबन्धः। २२३

शृङ्गम् क्ली. [शॄ हिंसायाम्+'शृणातेर्ह्रस्वश्च' इति गन् धातोर्ह्रस्वत्वं कित्वं नुट् च प्रत्ययस्य] पर्वतोपरिभागः; कूटं; कूटः; शिखरं; दन्तः; प्राग्भारः; शैलाग्रम्; 'एतद् गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम्' —इति रघौ (१३।२६)। सानुः; प्रभुत्वं; चिह्नं; क्रीडाजलयन्त्रम्; 'वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन्'—इति रघौ (१६।७०)। विषाणम् (२६७); 'वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम्'—इति रघौ (१६।१२)। उत्कर्षः; 'शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषामत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः'—इति रघौ (९।६२)। ऊर्ध्वम्; 'विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं

सुरेभ्यः'—इति कुमारे (७।४०)। तीक्ष्णं; पङ्कजं; कोटिः; 'अथ सललितयोषिद् भ्रूलताचारुशृङ्गं, रति वलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे'-इति कुमारे (२।६४)। स्तनम्; 'किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते। मध्ये कृशो वहसि तत्र दृशिः श्रिता मे'—इति भागवते (५।२।११)। 'शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्येतावत् जानामि'——इति तट्टीकायां स्वामी। महिषादिशृङ्गनिर्मितवाद्यविशेषः; 'क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्, प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान्। प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा, विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः'—इति भागवते। कामोद्रेकः; 'शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार उच्यते'—इति साहित्यदर्पणे (३।२१०)। १६६

शृङ्गवेरम् क्ली. [शृङ्गस्येव वेरं शरीरं यस्य] आर्द्रकं; शृङ्गवेरकं; शुण्ठी; 'पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्'—इति सुश्रुते (१।३८)। गुहनिषादपुरम्; 'मारुते! गच्छ शीघ्रं त्वमयोध्यां भरतं प्रति। जानीहि कुशलः कश्चिज् जनो नृपतिमन्दिरे। शृङ्गवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम। जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय'—इत्यध्यात्मरामायणे। पुं. कूर्चशीर्षकवृक्षः; मुनिभेदः। ६१६

शृङ्गाटकम् क्ली. [शृङ्गाटमेव, स्वार्थे कन्] शृङ्गाटं; चतुष्पथं; संस्थानम्; 'तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोऽरुणद्वारकपाटयन्त्राम्'—इति रामायणे (२।७१।४५)। जलजलताफलविशेषः; जलसूचिः; संघाटिका; वारिकंटकः; शृङ्गाटः; वारिकुब्जकः; क्षीरशुक्लः; जलण्टकः; शृङ्गटकः; शृङ्गरुहः; जलवल्ली; जलाशयः; शृङ्गकन्दः; शृङ्गमूलः; विषाणी; खाद्यविशेषः; 'समोसा' इति भाषा। 'शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले। लवङ्गं हिङ्गुसहितं लवणार्द्रकसंयुतम्। एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम्। घृते सगन्धे तद्भ्रष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः। शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम्। पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत्। मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु। वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम्'—इति भावप्रकाशः। पुं. [शृङ्गाट एव, स्वार्थे कन्] जलकण्टकः। २८९

शृङ्गारः पुं. [शृङ्गं कामोद्रेकमृच्छतीति। शृङ्ग+ऋ गतौ+'कर्मण्यण्' इत्यण्। यद्वा शृ हिंसायाम्+'भृङ्गारशृङ्गारौ'। इति आरन् प्रत्ययेन साधुः] नाट्यरसः; 'पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा। स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम्'—इति भरतः। 'शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते'—इति साहित्यदर्पणम्। सुरतं; मैथुनं; गजभूषणम्। ९२

शृङ्गारचेष्टा स्त्री. — हावभावभेदः। ८९

शृङ्गारयोनिः पुं. [शृङ्गारे योनिरुत्पत्तिर्यस्य] मदनः; मन्मथः; कामदेवः। ३१

शृङ्गिः स्त्री.— मत्स्यविशेषः; शृङ्गी; 'मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी शृङ्गिरित्यपि कुत्रचित्। स्यादप्रिया मद्गुरसीति च नामद्वयं क्वचित्'—इति शब्दरत्नावली। ६५९

शृङ्गिकम् क्ली.— विषभेदः। ६४७

शृङ्गी स्त्री. [शृङ्गि+वा ङीष्] महामत्स्यविशेषः; मद्गुरी; मद्गुरसी; शृङ्गिः; अतिविषा; ऋषभौषधंः; कर्कटशृङ्गी; प्लक्षः; वटः; विषम्; अलङ्कारसुवर्णं; 'स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे'—इति रत्नकोषः। पुं. [शृङ्ग+इनि] हस्ती; वृक्षः; पर्वतः; 'रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः'—इति रघौ (१२।८०)। ऋषिविशेषः; स तु शमीकपुत्रः। अभिमन्युजः परीक्षिद् अनेनाभिशप्तः। शृङ्गयुक्ते त्रि.। 'महिषाः शृङ्गिणी-रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक'—इति रामायणे (२।२५।२०)। ६५९

शृतम् त्रि. [श्रा पाके+क्त, 'शृतं पाके' इति शृभावः] [पक्वं; श्राणं; पक्वक्षीराज्यपयांसि; 'शृतमन्नं विवर्जयेत्'—इति भरतः। क्वथितम्। २७६

शेखरः पुं. [शिखि गतौ+बाहुलकाद् अरप्रत्ययेन साधुः] शिखावस्थितमाल्यम्; , आपीडः; उत्तंसः; अवतंसः; 'शिखाविन्यस्तमालायामापीडः शेखरोऽपि च'—इति शब्दरत्नावली। 'नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसूनस्तवकरचितमेते शेखरं बिभ्रतीव'—इति माघे (११।४६)। शिरोभूषणमात्रम्; 'बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः'—इति कुमारे (७।३२)। गीतस्य ध्रुवविशेषः; 'द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पशुभकृत् प्रभोः। हंसके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः'—

इति सङ्गीतदामोदरः । 'लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः'— इति सङ्गीतदामोदरः । शृङ्गम्; 'ततोऽस्तगिरिशेखरं व्रजति वासरेशे शनैः, सखीं पुनरुपागमप्रणयिनीं समापृच्छ्य ताम्। क्षणं जनितविस्मया गगनमार्गमुत्पत्य सा, जगाम वसतिं निजां प्रसभमेव सोमप्रजा'— इति कथासरित्सागरे (२८।१८९)। ५५४

शेपः पुं. [शी+बाहुलकात् प] शेफः; शिश्नः; लिङ्गं; शेवः; मेढ्रम्। ५१४

शेफः पुं. [शी+बाहुलकात् फ] शिश्नः; शेवः; शेपः; मेढ्रः; लिङ्गम्; 'विकटाः काललम्बौष्ठा बृहच्छेफाण्डपिण्डकाः'— इति महाभारते (१०।७।३८) । ५१४

शेफः [स्] क्ली. [शेते रेतःपातानन्तरमिति । शी+'वृङ्शीङ्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च' इति असुन् । अत्र केचित् फ चेति पठन्ति, इत्यतः फ] शिश्नः; शेवः; शेफश्शेपसी शेफशेपौ शेवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्ति । 'ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः'— इति बृहत्संहितायाम् (६८।८) । ५१४

शेमुषी स्त्री. [शेते इति शेः मोहः, शी+विच्, तं मुष्णातीति । शे+मुष् स्तेये+मूलविभुजादित्वात् क । गौरादित्वाद् ङीष्] प्रेक्षा; प्रज्ञा; प्रतिभा; धीः; धिषणा; मनीषा; बुद्धिः; मतिः; मेधा; संख्या; संवित्तिः; उपलब्धिः; 'स्वित्रस्य हि विपर्येति तत्त्वज्ञस्यापि शेमुषी'—इति राजतरङ्गिण्याम्ः । (३।२०६) । ३३४

शेलुः पुं. [शेलतीति, शेल् गतौ+उ] बहुवारकवृक्षः; श्लेष्मातकः; श्लेष्मातः; श्लेष्मान्तकः; बहुवारः; पिच्छिलः; द्विजकुत्सितः; शीतफलः; शीतः; शाकटः; कर्बुदारकः; भूतद्रुमः; गन्धपुष्पः; 'लसोडा' इति भाषा। शेलुफलानि; 'शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्'—इति मनुः (५।६) । १९७

शेवः पुं. [शेते रेतःपातानन्तरमिति । शी+'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति वन्] मेढ्रं; शेपः; लिङ्गं; शिश्नः; अहिः; उन्नते त्रि. । क्ली. सुखं; त्रि. सुखकरम्; 'मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने'—इति ऋग्वेदे (१।५८।६) । 'मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः'— इति तद्भाष्ये सायणः । ५१४

शेवधिः पुं. [शेवं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति । शेव+धा+कि] निधिः; 'विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा'—इति मनुः (२।११४)। 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपायस्व मां शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽनृताय मा मां ब्रूया वीर्यवती यथा स्याम्'—इति श्रुतिः । ८२

शेवलम् क्ली.— शैवालम् । ६८३

शेवालम् क्ली. [शेते जले इति । शी+'शीङो धुग्लक्वलज्वालनः' इति वालन्] शैवालं; शेवलम्; 'शङ्के पङ्के पतति यतते बालशेवालमूले, कूले लोलः किमपि कुरुते कर्म वैकुण्ठकूर्मः'—इति राजेन्द्रकर्णपूरे (२५) । ६८३

शैक्षः पुं. [शिक्षामधीते इति । शिक्षा+अण्] प्राथमकल्पिकः; प्रथमारब्धवेदाध्ययनः; [शिक्षणं शिक्षा, प्रथमोपदेशः । तत्साहचर्याद् ग्रन्थोऽपि शिक्षा, तामधीयते शैक्षाः । शिक्षा शीलमस्येति, 'छत्रादिभ्यो णः' इति ण] शिक्षाशीले त्रि. । ४००

शैलः पुं. [शिलाः सन्त्यत्रेति । शिला+ज्योत्स्नादित्वादण्] पर्वतः; 'ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः । वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः'—इति रघौ (४।७१) । शिलासम्बन्धिनि त्रि. । 'शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी दारुमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता'—इति भागवते (११।२७।१२) । क्ली. [शिलायां भवम्, शिला+अण्] शैलेयं; तार्क्ष्यशैलं; शिलाजतु । १६५

शैलाली [न्] पुं. [शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते इति । शिलालि+'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इति णिनि] शैलूषः; कुशीलवः; चारणः; कृशाश्वी; जायाजीवः; भरतः; नटः; 'अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्'—इति माघे (१।६९) । बिल्ववृक्षः; धूर्तः; तालधारकः । ५९२

शैवलः पुं. [शी+वलच्] शैवालः; शेवः; शेवलं; शैवालम् । ६८३

शैवलिनी स्त्री. [शैवलमस्या अस्तीति । इनि] नदी। ६६५

शैवालः पुं.– क्ली. [शी+बाहुलकाद् बालन्] जलजद्रव्यविशेषः; जलनीली; शैवलः; शेपालं; शेवलं; शीवलं; शेपालः; जलनीलिका; जलनीलः; सैवालः; सैवालं; शेबालं; वारिचामरं; शैवलं; सलिलकुन्तलं; हट-

पर्णी; अम्बुतालम्; अरकः; जलकेशः; कावारं; जलजम्। ६८३

शोकः पुं. [शुच्+घञ्] चित्तविकलता; इष्टवियोगानुचिन्तनम्; बन्ध्वादिवियोगजनिता मनःपीडा; मन्युः; शुक्; शुचा; निशमः; शोचनं; खेदः। ९१

शोचनम् क्ली. [शुच्+ल्युट्] शोकः; खेदः। ८७५

शोचिः [स्] क्ली. [शुच्यत्यनेनेति। शुच् पूतीभावे, 'अर्चिशुचिहुसृपीति' इसि] प्रभा; किरणः; 'तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः'—इति भागवते (३।१५।२६)। ३८

शोणः पुं. [शोण् वर्णे+अच्] लोहिताश्वः; रक्ताश्वः; (६७४) नदविशेषः; हिरण्यबाहुः; हिरण्यवाहः; स तु अमरकण्टकदेशाद् निर्गम्य पाटलिपुत्रे गङ्गायां मिलितः।(७३३) रक्तोत्पलतुल्यवर्णः; कोकनदच्छविः; रक्तोत्पलनिभः; रक्तोत्पलाभः; 'स उच्चकाशे धवलोदरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा'—इति भागवते (१।११।२)। अग्निः; रक्तेक्षुः; श्योनाकः; समुद्रविशेषः; रक्तसागर; श्योनाकप्रभेदः; त्रि. कोकनदच्छायः; रक्तवर्णः; 'न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः'—इति कुमारे (१।७)। क्ली. [शोणतीति, शोण् वर्णे+पचाद्यच्] सिन्दूरं; रुधिरम्। ४३७

शोणाश्मा [न्] पुं. [शोणः रक्तवर्णः अश्मा उपलः] शोणरत्नं; पद्मरागमणिः; शोणोपलः; माणिक्यम्। १७५

शोणितम् क्ली. [शोण् वर्णे+क्त। शोण+जातार्थे इतच् वा] क्षतजं; लोहितम्; अस्रं; रुधिरम्; असृक्; रक्तं; 'शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले। तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत्'—इति मनुः (११।२०८)। कुङ्कुमं; त्रि. रक्तवर्णः। ६३२

शोथः पुं. [शवतीति, शु गतौ+बाहुलकात् थन्, इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः] रोगविशेषः; शोफः; श्वयथुः; शोथकः; 'रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वङ्मांससंश्रयम्। उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः'—इति वैद्यके। 'स्नेहोष्ममर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत् स च वातिकः। यश्चाप्यरुणवर्णः स्यात् शोथो नक्तं प्रशाम्यति'—इति चरकः। ६०२

शोफः पुं. [शु गतौ। बाहुलकात् फ] शोथः; श्वयथुः; 'तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणः कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत्'—इति सुश्रुते (१।१४)। ६०२

शोभनः त्रि. [शोभते इति। शुभ्+ल्यु] विवक्षितः; सुन्दरः; वक्तुमिष्टः; पुं. [शुभ्+ल्यु] ग्रहः; विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोगः; 'स्याच्छोभनः शोभनयोगजन्मा दक्षो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः। सुदन्तुरश्चारुवपुः सुधीरः संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। क्ली. पद्मं; शुभम्; 'अहो बतैषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः'—इति भागवते (५।१९।२१)। ८०२

शोभा स्त्री. [शोभन्तेऽनया। शुभ्+करणे घञ्+टाप्] दीप्तिः; कान्तिः; द्युतिः; छविः; द्युती; छवी; अभिख्या; शुभा; भाः; श्रीः; भासा; भा; सुषमा; छाया; विभा; दृक्प्रिया; भानं; भातिः; कमा; रमा; 'सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम्। शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। गोपीविशेषः; 'दृष्टस्त्वं शोभया गोप्या युक्तश्चन्दनकानने। सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया। शोभा देहं परित्यज्य जगाम चन्द्रमण्डलम्। ततस्तस्याः शरीरं च स्निग्धं तेजो बभूव ह'—इति ब्रह्मवैवर्ते। हरिद्रा; गोरोचना। ५६५

शोषः पुं. [शुष्+भावे घञ्। शुष्यत्यनेनेति। शुष्+करणे घञ्] राजयक्ष्मा; क्षयः; यक्ष्मरोगः; 'वचा त्रिकटुकं चैव करञ्जं देवदारु च। मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्। प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम्। नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा। अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्। भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्'—इति गारुडे। शोषणं; रसाकर्षणं; रसादानं; स्नेहरहितीकरणम्। ६०२

शौक्तिकेयम् क्ली. [शुक्तिकायां भवमिति। शुक्तिका+ढक्] मुक्ता; मौक्तिकं; शौक्तेयम्। ६६४

शौण्डिकः पुं. [शुण्डा पण्यमस्य। शुण्डा+'तदस्य पण्यम्' इति ठक्] जातिविशेषः; मण्डहारकः; शुण्डारः; शौण्डी; शुण्डकः; ध्वजः; पानः; पणः; कल्पपालः; कल्यपालः; सुराजीवी; वारिवासः; पानवणिक्; ध्वजी; आसुतीवलः; 'ततो गान्धिककन्यायां कैवतादिव

शौण्डिकः । कैवर्तस्य च कन्यायां शोण्डिकादेव शांचिकः' —इति पराशरपद्धतिः । 'श्ववतां शौण्डिकानां च चेल-निर्णेजकस्य च । रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे' —इति मनुः । (४।२१६) । एषां गृहे नाद्याद् इत्यर्थः । शुण्डिकादागते त्रि. ['शुण्डिकादिभ्योऽण्' इत्यण्] । ५६३

शौद्धोदनिः पुं. [शुद्धोदनस्यापत्यं पुमानिति । शुद्धोदन+'अत इञ्' इति इञ्] शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः; दशबलः; बुद्धः; शाक्यः; तथागतः; सुगतः; मार-जित्; अद्वयवादी; समन्तभद्रः; जिनः; सिद्धार्थः । ८५

शौनिकः पुं. [शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य । शूना+ठक्] मांसविक्रयकर्ता; वैतंसिकः; कौटिकः; मांसिकः; 'वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकः शौनिकः समाः'—इति हेमचन्द्रः । मृगया । ५९५

शौरिः पुं. [शूरस्यापत्यमिति । शूर+इञ्] विष्णुः; अच्युतः; 'तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केरुहभवं, विरिञ्चिः सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् । वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां, हरः संक्षुभ्यैनं भजति भसितो-द्धूननविधिम्'—इति आनन्दलहर्याम् । (४८) शनैश्चरग्रहः; असितः; क्रोडः; पङ्गुः; छायातनयः; शूर-वंशीयमात्रे; वसुदेवः; 'क्वचित् कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः'—इति भागवते (३।१।२६) । बलदेवः; 'ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् । सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् । प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः'—इति महाभारते (५।७।२५) । कृष्णः; 'अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् । संनिवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं प्रियैः'—इति भागवते (१।१०।३३) । २१

शौर्यम् क्ली. [शूरस्य भावः कर्म वा । शूर+ष्यञ्] आरभटी; गुणभेदः; शक्तिः; 'सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण धैर्येण शौर्येण च तेजसा च'–इति रामायणे (६।१५।।३)। ८६५

शौल्किकेयः पुं. [शुल्किको देशभेदस्तत्र भवः, ढञ्] विषभेदः । ६४६

शौष्कलः त्रि. [शुष्कलीमत्तीति । शुष्कली+अण्] आमि-षाशी; शाष्कुलः; मांसाशी; शाष्कुलः; मांसादी; 'शुष्कली शुष्कमांसे स्यान्मांसमात्रेऽपि दृश्यते ।' शौश्कलः; [शुष्कं मांसं लाति इति शुष्कलः, प्रज्ञादि-त्वात् अण्] । ३५१

श्मशानम् क्ली. [श्मनां शवानां शानं शयनं यत्र, यद्वा शवानां शयनमिति । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शवशब्दस्य श्मादेशः शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः] शवदाहस्थानं; पितृवनं; शतानकं; रुद्रा-क्रीडः; दाहसरः; अन्तशय्या; पितृकाननम्; 'श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानं तु ततो भवेत् ।' 'उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे । राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः'—इति चाणक्यः (१७) । ६३८

श्मश्रु स्त्री.– क्ली. [श्म मुखं श्रयति आश्रयतीति । श्म+श्रि+'श्मनि श्रयतेर्डुन्' इति डुन्] पुंमुखे वर्द्धितलोम; मुखगतबालः; 'निम्नं वक्त्रमपुत्राणां कृपणानां च ह्रस्व-कम् । सम्पूर्णं भोगिनां कान्तं श्मश्रुस्निग्धं शुभं मृदु । संहतं चास्फुटिताग्रं रक्तश्मश्रुश्च चौरकः । रक्ताल्प-परुषश्मश्रुकर्णाः स्युः पापमृत्यवः' — इति गारुडे ६६ अध्यायः । ५२४

श्यामः त्रि. [श्यायते मनो यस्मात् । श्यै+मक्] कृष्णगुण-विशिष्टः; असितः; शितिः; कृष्णः; कालः; नीलः; मेचकः; श्यामलः; रामः; 'यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति' —इति मनुः (७।२५) । हरिद्गुणविशिष्टः; पुं. [श्यै+मक्] मेघः; वृद्धदारकः; कोकिलः; कृष्णवर्णः; हरिद्वर्णः; धुस्तूरः; पीलुवृक्षः; श्यामाकः; दमनकवृक्षः; गन्धतृणं ; प्रयागस्य वटः; 'त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः । राशिर्मणीनामिव गारु-डानां सपद्मरागः फलितो विभाति'—इति रघौ (१३। ५३) । ७३४

श्यामकः पुं. [श्यामं वर्णम् अकतीति । अक् गतौ+क, शकन्ध्वादित्वात् साधुः] श्यामाकः; कङ्गुः; तृण-धान्यभेदः; श्यामः; त्रिबीजः; अविप्रियः; सुकुमारः; राजधान्यं; तृणबीजोत्तमः; शूरस्य पुत्रविशेषः; स तु वसुदेवस्य भ्राता; भागवते (९।२४।२९) । ५८४

श्यामकण्ठः पुं. [श्यामः कण्ठो यस्य] केकी; शिखी; शिखण्डी; प्रचलाकी; वर्हिणः; कलापी; सर्पाशनः: मयूरः; शिखावलः; शिवः; पक्षिविशेषः । २४१

श्यामलः पुं. [श्यामः वर्णः अस्त्यस्येति । श्याम+'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्] कृष्णवर्णः; कृष्णगुणवति त्रि. । 'जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गो जयतु जयतु पृथ्वी भारनाशो मुकुन्दः'—इति मुकुन्दमालायाम् (२) । पुं. पिप्पलः । ७३४

श्यामा स्त्री. [श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या इति, अच्+टाप्] रात्रिः; निशा; (१९३) प्रियङ्गुः; फलिनी; फली; लताविशेषः ; शारिवौषधि; अप्रसूताङ्गना; वागुजिः; यमुना; नीलिका; कृष्णत्रिवृतिका; गुग्गुलुः; सोमलता; गुन्द्रा; कृष्णा; अम्बिका; गुडूची; कस्तूरी; वटपत्री; वन्दा; पिप्पली; नीलपुनर्नवा; हरिद्रा; नीलदूर्वा; तुलसी; गौः; पद्मबीजं; स्त्री; छाया; कृष्णसारिवा; शिशपा; नारीविशेषः; 'योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी । दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला,'—इति भट्टिः (५।१८) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ।' पक्षिविशेषः; वाराही; शकुनी; कुमारी; दुर्गा; देवी, चटका; कृष्णा; पोतकी; पाण्डविका; वामा; कालिका; शितिसिम्बिनी । १०८

श्यामाकः पुं. [श्यामं श्यामवर्णमकतीति । श्याम+अक् गतौ+अण्] तृणधान्यभेदः; श्यामकः; श्यामः; त्रिबीजः; अविप्रियः; सुकुमारः; राजधान्यं; तृणबीजोत्तमः; 'श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तकृत्' —इति भावप्रकाशः । ५८४

श्यालः पुं. [श्यायते नर्मार्थं प्राप्यतेऽसौ इति । श्यै+बाहुलकात् कालन्] पत्नीभ्राता; वाक्कीरः; श्यालिकः; श्वशुर्यः; आत्मवीरः; श्यालकः; 'साला' इति भाषा । 'आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेणेति'—इति शुद्धितत्त्वम् । भगिनीपतिः; 'भगनी पुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः । श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेवच ।' ८४०

श्यावः पुं. [श्यै+बाहुलकाद् व] कपिशः; कृष्णपीतमिश्रवर्णः; तद्युक्ते त्रि. । 'श्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा कुत्समरामयचौरभयाय'– बृहत्संहितायाम् (४।२९) । ७३५

श्येनः पुं. [श्यै गतौ+'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' इति इनच्] पक्षिविशेषः; शशादनः; पत्री; कपोतारिः; पतङ्गीरुः; घातिपक्षी; ग्राहकः; मारकः; शशादः; क्रव्यादः; क्रूरः; वेगी; खगान्तकः ; करगः; नीलपिच्छः; लम्बकर्णः; रणप्रियः; रणपक्षी; पिच्छबाणः; स्थूलनीलः; भयङ्करः; शशघातकः; प्राजिकः; 'प्रदक्षिणीकृत्य नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते शान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते । श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठभागेषु भार्य्याः स्थितिमादधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति युद्धे जयं छत्ररथध्वजस्थः'—इति वसन्तराजशाकुने । पाण्डुरवर्णः । २५३

श्येनी स्त्री. [श्येन+ङीष्] श्वेतवर्णा; कुमुदपत्राभा; श्येनपत्नी; सा तु कश्यपाद् दक्षकन्यायां ताम्रायां समुत्पन्ना; 'ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखाः कन्यका द्विज । यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुकादयः'—इति मार्कण्डेये (१०४।८) । ७३८

श्रद्धा स्त्री. [श्रद्धानमिति । श्रत्+धा+'षिद्भिदादिभ्योऽङ' इत्यङ+टाप्] स्पृहा; दोहदः; दौहृदः; दौर्हृदः; लालसा; 'चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः' —इति रामायणे (२।३८।२) । (७८०) संप्रत्ययः; प्रत्ययः; आदरः; शुद्धिः; शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः; 'प्रत्ययो धर्मकार्येषु यथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्'—इति स्मृतिः । 'बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना'—इति रघौ (२।१६) । चेतसः प्रसादः । ४९८

श्रन्थनम् क्ली. [श्रन्थ्+भावे ल्युट्] ग्रन्थनं; गुम्फः; सन्दर्भः; रचना; 'सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रन्थनं समाः'—इति हेमचन्द्रः । ७३०

श्रमणः पुं. [श्राम्यति तपस्यतीति । श्रम्+ल्यु] यतिविशेषः; स तु बौद्धसंन्यासी; रजोहरणधारी; श्वेतवासाः; सिताम्बरः; नग्नाटः; दिग्वासाः; क्षपणः; क्षपणकः; यतिः; 'मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः श्रमणो यतिः । वाचंयमो व्रती साधुरनागार ऋषिर्मुनिः । निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्युस्तपोयोगशमादयः'—इति हेमचन्द्रः । 'तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते'—इति

रामायणे (१।१४।१२)। निन्द्यजीविनि त्रि.। ३४५

श्रमणा स्त्री. [श्रमण+स्त्रियां टाप्] श्रमणी; भिक्षुकी; मुण्डा; सुदर्शना; मांसी; मुण्डीरी; शबरीभेदः। ४८७

श्रमणी स्त्री. [श्रमण+ङीष्] श्रमणा; भिक्षुकी; मुण्डा। ४८७

श्रमस्थानम् क्ली. [श्रमस्य व्यायामस्य स्थानं, श्रमस्य शस्त्राभ्यासस्य वा] खलूरिका। ४७०

श्रवः पुं. [श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+'ॠदोरप्' इत्यप्] कर्णः; 'तुमुलप्रोल्लसच्छब्दपिहितान्यरवश्रवः। चचाल स बलाम्भोधिस्तयोर्गम्भीरभीषणः'—इति कथासरित्सागरे (१०३।१५८)। [श्रु+भावे अप्] श्रवणम्; 'सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद् रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात्'—इति रघौ (११।७१)। [श्रूयते इति, कर्मणि अप्] शब्दः; 'नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१६।३४)। ५१६

श्रवः [स्] पुं – क्ली. [श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यसुन्] कर्णः; अन्नम्; 'अधिश्रवांसि धेहि नस्तनूषु'—इति ऋग्वेदे (३।१९।५)। धनं; यशः; 'श्रवः सुश्रवसः पुण्यं सर्वदेहकथाश्रयम्'—इति भागवते (४।१७।६)। शब्दः; 'गन्धाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः'—इति भागवते (५।११।९)। ५१६

श्रवणः पुं. – क्ली. [श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+करणे ल्युट्] कर्णः; श्रोत्रं; श्रुतिः; श्रवः; 'न स्त्रियां श्रवणः कर्णः'—इति हेममाली। श्रुतिः; कर्णेन्द्रियज्ञानं; 'समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति'—इति मनुः (९।७४)। नीतिशास्त्रोक्तधीगुणानामन्यतमम्; 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः'—इति कामन्दकीये (४।२२)। श्रवणनक्षत्रम्, 'अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्'—इति स्मृतिः] ५१६

श्रविष्ठा स्त्री. [श्रवणमिति श्रवः, सोऽस्या अस्तीति, मतुप्। अतिशयेन श्रववती, 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति इष्ठन्, 'विन्मतोर्लुगिति' मतुपो लुक्] धनिष्ठानक्षत्रम्; 'श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तं च दोहदे। पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम्'—इति वामनपुराणे। श्रवणः; श्रवणा; अश्विन्याद्यन्तर्गतद्वाविंशतिनक्षत्रम्। ५१

श्राणम् त्रि. [श्रा+क्त] पक्वं; घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम्। २७६

श्राणा स्त्री. [श्रायते स्मेति, श्रा+क्त+टाप्] यवागूः; ऊष्णिका; तरला; विलेपिका। ३२०

श्राद्धदेवः पुं. [श्राद्धस्य देवः] श्राद्धदेवता; यमः; 'श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम्'—इति मार्कण्डेये (८।१५६)। मनुभेदः; स तु विवस्वतः संज्ञायां पत्न्यां जातः; 'मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः। ततो यमो यमी चैव यमलौ सम्बभूवतुः'—इति मार्कण्डेये (१०६।४)। ७२

श्रान्तः पुं. [श्रम्+क्त] शान्तः; निवृत्तेन्द्रियलौल्यः; जितेन्द्रियः; श्रमयुक्ते त्रि.। [श्रम् तपःखेदयोः+ इत्यस्मात् क्त प्रत्ययेन निष्पन्नः] 'सखि मत्प्राणनाथं तु साधयन्ती निरन्तरम्। अतिश्रान्तासि सद्भावस्नेहयोरियमौचिती'—इति काव्यचन्द्रिका। ३९९

श्रीः स्त्री. [हरिं श्रयतीति। श्रि+'क्विब्वचिप्रच्छीति' क्विप्, दीर्घश्च] लक्ष्मीः; कमला; पद्मा; पद्मवासा; हरिप्रिया; क्षीरोदतनया; मा; इन्दिरा; लोकमाता; 'श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या'—इति विष्णुपुराणे (१।८।१३)। शोभा (८१३); 'एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यन्नयं गिरिः'—इति रामायणे (२।९४।१०)। लवङ्गं; वेशरचना; सरस्वती; सरलवृक्षः; त्रिवर्गः; विधा; उपकरणं; विभूतिः; मतिः; अधिकारः; प्रभा; कीर्तिः; वृद्धिः; सिद्धिः; वृत्तार्हन्माता; कमलं; बिल्ववृक्षः; वृद्धिनामौषधं; सम्पत्तिः; 'न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति कृपणः श्रियम्।' देवादिनाम्नः पूर्वं श्रीशब्दप्रयोगः कर्तव्यः। यथा—'देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्।' एकाक्षरच्छन्दोविशेषः; पुं. [श्रि+क्विप् दीर्घश्च] रागविशेषः; षड्रागान्तर्गतपञ्चमरागः। ३१

श्रीकण्ठः पुं. [श्रीः शोभा कण्ठे यस्य] शिवः; कुरुजाङ्गलदेशः; स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्तते। पक्षिविशेषः; 'स्त्री संज्ञा भासभषककपिश्रीकर्णच्छिक्कराः। शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः'—इति बृहत्संहितायाम् (८६।३०)। श्रीकण्ठपदलाञ्छनः; पुं.

[श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनं यस्य] भवभूतिः । स तु मालतीमाधवादिनाटककर्ता । यथा—'अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम'—इति उत्तरचरिते प्रस्तावनायाम् । ११

श्रीकण्ठसखः पुं. [श्रीकण्ठस्य शिवस्य सखा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'] कुबेरः; ऐलविलः; पौलस्त्यः; वैश्रवणः; किन्नरेश्वरः; धनदः; श्रीदः; यक्षः; मनुष्यधर्मा; धनाध्यक्षः; उत्तराशापतिः; नरवाहनः; गुह्यकः; राजराजः; धनी; पुण्यजनेश्वरः । ७८

श्रीखण्डः पुं.- क्ली. [श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र] चन्दनं: मलयजं; रोहणद्रुमः; 'तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चाविषम् । शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः'—इति गीतगोविन्दे (९।१०) । ५४४

श्रीदः पुं. [श्रियं ददातीति । श्री+दा+क] श्रीकण्ठसखः; कुबेरः; शोभादातरि त्रि. । विष्णुः; सहस्रनामस्तोत्रे । ७८

श्रीधरः पुं. [धरतीति, धृ+अच्, श्रिया धरः] विष्णुः; 'मा भैर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्चिरं यातनाः, नामी नः प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः । आलस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं, लोकस्य व्यसनापनोदनकरो दासस्य किं न क्षमः'—इति मुकुन्दमालायाम् (९) । २३

श्रीनन्दनः पुं. [श्रियः नन्दनः] कामदेवः; लक्ष्मीपुत्रः; धनिकः; आनन्दकर्दमादयः । ३२

श्रीपतिः पुं. [श्रियः पतिः] विष्णुः; अच्युतः; गोविन्दः; जनार्दनः; 'सेव्यः श्रीपतिरेव सर्वजगतामेकान्ततः साक्षिणः । प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाल्यहल्या ध्रुवः'—इति मुकुन्दमालायाम् (१६) । पृथिवीनाथः । २१

श्रीफलः पुं. [श्रीयुक्तं फलमस्य] बिल्ववृक्षः; मालूरः; राजादनी । १९४

श्रीरागः पुं.—षड् रागाणां मध्ये तृतीयरागः; 'गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी । रामकीर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः'—इति सङ्गीतदामोदरः । १०१ अ.

श्रीवत्सः पुं. [श्रीयुक्तं वत्सं वक्षो यस्य] विष्णुः; गोविन्दः; श्रीकृष्णः; जनार्दनः; विष्णुचिह्नविशेषः (२७); स तु वक्षस्य शुक्लवर्णदक्षिणावर्तलोमावली । 'प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् । कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा'—इति रघौ (१०।१०) । अर्हतां ध्वजः; सुरुङ्गाभेदः । २४

श्रीवत्साङ्कः पुं. [श्रीवत्सः अङ्कश्चिह्नं यस्य] विष्णुः; श्रीवराहः; जनार्दनः; 'लब्धवराः क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम्'—इति बृहत्संहितायाम् (४३।३) । २१

श्रीवृक्षः पुं. [श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा वृक्षः । शाकपार्थिवादिवत् समासः] अश्वत्थवृक्षः; पिप्पलः; बोधिद्रुमः; अश्वस्य ह्रदावर्तः (४३८); श्रीवृक्षकः; माघे (५। ५६) । बिल्ववृक्षः; 'इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम्'—इति तिथ्यादितत्त्वम् । विष्णोर्वक्षःस्थलस्थशुभावर्तविशेषः; 'वक्षः श्रीवृक्षकान्तं मधुकरनिकरश्यामलं शार्ङ्गपाणेः । संसाराध्वश्रमार्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत्प्रपद्ये'—इति विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे (२८) । १९६

श्रीवृक्षकी पुं. [श्रीवृक्षकः तन्नामकरोमचिह्नं विद्यते अस्य] ह्रदावर्ताश्वः । ४३८

श्रुतिः स्त्री. [श्रूयतेऽनयेति । श्रु+'श्रुयजिस्तुभ्यः करणे' इत्युक्त्या करणे क्तिन् । श्रूयते गुरूपदेशाद् या वा] वेदः; आम्नायः; स्वाध्यायः; निगमः; छन्दः; आगमः; 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः'—इति मनुः (२।१०) । (५।१६) कर्णः; श्रोत्रं; श्रवः; श्रवणम्; 'करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये'—इति भागवते (९।४।१८) । श्रुतीन्द्रियग्राह्यः शब्दः; घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः'—इति भाषापरिच्छेदः । [श्रु+भावे क्तिन्] श्रोत्रकर्म; 'यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः । तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते'—इति भागवते (९।१५। १६) । वार्ता; 'व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता'—इति रघौ (१।२७) । श्रवणनक्षत्रं; षड्जाद्यारम्भिका; 'रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथक्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः'—इति माघे (१।१०) । ९

श्रेणिः पुं.- स्त्री. [श्रयति श्रीयते वा । श्रि+'वह्निश्रिश्रु-

युद्विति' नि] निश्छिद्रपङ्क्तिः; पङ्क्तिः; श्रेणी; विञ्जोली; वीथी; आलिः; पालिः; आवलिः; वीथिः; वीथिका; राजी; राजिः; रेखा; लेखा; 'न षट्पद-श्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते';—इति कुमारे (५।९)। समानशिल्पिसंहतिः; सेकपात्रम्। ७२१

श्रेणी स्त्री. [श्रेणि+कृदिकारादिति ङीष्] श्रेणिः; 'श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् । सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ'—इति रघौ (१।४१)। ७२१

श्रेयः [स्] क्ली. [इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम्। प्रशस्य+ईयसुन्, 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्र] शुभं; शिवं; भद्रं; कल्याणं; 'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः'—इति रघौ (१।७९)। शाली (३७५); श्रेष्ठः; 'प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते'—इति मनुः। (१०।११२)। (१२५) धर्मं; पुण्यं; सुकृतं; वृषम्। मुक्तिः; चतुर्वर्ग एव श्रेयः। 'धर्मार्थाविच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च। अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः'—इति मनुः (२।२२४)। १२२

श्रेष्ठः त्रि. [प्रशस्य+इष्ठन्] प्रशस्तः; प्रेष्ठः; अनुत्तमः; वरं; वरः; श्रेयान्; पुष्कलः; सत्तमः; अतिशोभनः; मुख्यः; वरेण्यः; प्रमुखः; अग्रः; अग्रहरः; उत्तमः; प्रग्रहः; अनुत्तमः; अग्रीयः; प्रवेकः; अग्रयः; अग्रियः; अनवरः; अग्रिमः; प्राग्रः; प्राग्रहरः; प्रवर्हः; वृद्धः; ज्येष्ठः; क्ली. गोदुग्धं; पुं. कुवेरः; नृपः; द्विजः; विष्णुः; महादेवः; 'विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः'—इति महाभारते (१३।१७।४०)। ६८९

श्रोणः पुं. [श्रोणतीति, श्रोण् संघाते+अच्] पङ्गुः; खञ्जः। ६१०

श्रोणिः स्त्री. [श्रोण् सङ्घाते+इन्। यद्वा श्रु श्रवणे+'वहिश्रिश्रुद्रुविति' नि] कटिः; 'फुल्लतीरद्रुमोत्तसाः सङ्गमश्रोणिमण्डलाः। पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हंसहासाश्च निम्नगाः'—इति बृहत्संहितायाम् (५६।७)। पन्थाः। ५१२

श्रोत्रम् क्ली. [श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन्] कर्णम्; श्रुतिः; श्रवः; श्रवणं; 'इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः'—इति रघौ (७।१६)। श्रोत्रियता। ५१६

श्रोत्रियः पुं. [छन्दोऽधीते इति। छन्दस्+'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इति घन् प्रत्ययेन साधुः] वेदाध्येतृब्राह्मणः; छान्दसः; अनूचानः; सर्ववेदः; 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरेव हि'—इति पाद्मे। 'एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्'—इति दानकमलाकरः। ३९५

श्लक्ष्णम् त्रि. [श्लिष् आलिङ्गने+'श्लिषेरच्चोपधायाः' इति क्स्न, अकारश्चोपधायाः] मधुरवाक्; अल्पं (६८८); मनोहरं; श्लक्ष्णकम्; 'अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्। वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या भूतिमिच्छता'—इति मनुः (२।१५९)। ३६५

श्लथः त्रि. [श्लथयतीति। श्लथ्+अच्] शिथिलः; प्रश्लथः; 'शिथिलः प्रश्लथः श्लथः'—इति जटाधरः। 'श्लथशिरसिजपातभारादिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः'—इति माघे (७।६२)। दुर्बलः। ७७७

श्लाघा स्त्री. [श्लाघ् कत्थने+अ+टाप्] अर्थवादः; प्रशंसा; स्तोत्रम्; ईडा; स्तुतिः; नुतिः; विकत्थनं; स्तवः; वर्णना; 'ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव'—इति रघौ (१।२२)। परिचर्या; अभिलाषः। १४५

श्लीपदम् क्ली. [श्रीयुक्तं वृद्धिमत् पदमत्रेति। पृषोदरादित्वात् साधु] स्फीतपादादि; पादवल्मीकं; 'लङ्घनालेपनस्वेदरेचनं रक्तमोक्षणैः। प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत्'। 'धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः। प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम्।' ६०४

श्लेषः पुं. [श्लिष्+घञ्] संयोगः; सन्धिः; दाहः; आलिङ्गनं; शब्दालङ्कारविशेषः; 'वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः। श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा।' २८९

श्लेष्मणः त्रि. [श्लेष्मा अस्त्यस्येति। श्लेष्मन्+'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति न] कफी; श्लेष्मलः; श्लेष्मयुक्तः। ६०६

श्लेष्मलः त्रि. [श्लेष्मास्त्यस्येति। श्लेष्मन्+'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्] श्लेष्मयुक्तः; श्लेष्मणः; कफी; पुं. [श्लेष्मन्+लच्] वृक्षविशेषः। ६०६

श्लेष्मा [न्] पुं. [श्लिष्+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति

मनिन्] कफः; श्लेष्मकः । ६०५

श्लेष्मातकः पुं. [श्लेष्मात एव+स्वार्थे कन् । श्लेष्माणमततीति, श्लेष्म + अत् + अच्] बहुवारकवृक्षः; श्लेष्मातः; शेलुः; बहुवारः; पिच्छिलः; द्विजकुत्सितः, 'वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च।' १९७

श्लेष्मान्तकः पुं. [श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अन्तयति नाशयति । श्लेष्म+अन्त+णिच्+ण्वुल] वृक्षविशेषः; श्लेष्मातकः; बहुवारः; पिच्छिलः; द्विजकुत्सितः; शेलुः; शीतफलः; शीतः; शाकटः; कर्बुदारकः; भूतद्रुमः; गन्धपुष्पः । १९७

श्लोकः पुं. [श्लोक्यते इति । श्लोक् संघाते+घञ्] कीर्तिः; यशः; अभिख्या; समाख्या; 'पुण्यश्लोको नलो राजा।' यशः; [श्रु श्रवणे, 'इग्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन् प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वाल्लत्वम् । श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा श्लोक् संघाते, 'पुंसि संज्ञायां घः', श्लोक्यते पद्यरूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः] श्लोकनामकारणम्—'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् । तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया। चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् । शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः। पादबन्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः । शोकार्तस्यं प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा'—इति वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे २ स्वर्गः । १५३

श्वःश्रेयसम् क्ली. [श्वः आगामिदिने श्रेयो यत्र । 'श्वसो वसीयःश्रेयसः' इति अच्] कल्याणं; श्वोवसीयसं; श्वोवसीयं; शिवं; शुभं; भविकं; भावुकं; श्रेयः; भव्यं; भद्रं; मङ्गलम्; 'श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा'—इति भट्टिः(४।३८)। युक्ते त्रि. । १२२

श्वदंष्ट्रा स्त्री. [शुनो दंष्ट्रेव, कण्टकावृतत्वात्] गोक्षुरः; स्थलशृङ्गाटः; त्रिकण्टकः; श्वदंष्ट्रकः; गोक्षुरकः; 'पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः कूष्माण्डादीनां दार्वीकरासवः'—इति सुश्रुते (११४६)। २०१

श्वपचः पुं. [श्वानं पचतीति । श्वन्+पच्+अच्] चण्डालः; चाण्डालः; अन्त्यावसायी 'चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः।' ५९८

श्वपाकः पुं. [शुनां पाकः कार्यत्वेन यस्य] चण्डालः; श्वपचः; श्वपक्; 'क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते'—इति मनुः (१० अध्यायः) । ५९८

श्वभ्रम् क्ली. [श्वभ्रयते यदिति । श्वभ्र् गत्याम्+कर्मणि घञ्] छिद्रम्; अगाधं; गर्तं; शुषिरं; वपा; बिलं; विवरम्; अन्तरः; अवटुः; निव्यथनं; रन्ध्रं; रोकं; कुहरम्; 'पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते । न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात् तदन्तं तस्य जीवितम्'—इति मार्कण्डेये (४३।२९) । ६२४

श्वयथुः पुं. [श्वि गतिवृद्ध्योः+'ट्वितोऽथुच्' इति अथुच्] शोथः; शोफः; श्वयः; श्वयनम्; 'श्वयथुश्वसोन्मादज्वरकासभवा वणिक्पीडा'—इति बृहत्संहितायाम् (३२।१०) । ६०२

श्वयनम् क्ली.— श्वयः; शोफः; शोथः; श्वयथुः । ६०२

श्वशुर्यः पुं. [श्वशुरस्यापत्यमिति । श्वशुर+'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्] श्यालः; 'ददौ वैदेहदेशे च राज्यं गोपालकाय सः । सत्कारहेतोर्नृपतिः श्वशुर्यायानुगच्छते' —इति कथासरित्सागरे (१९।५७) । देवरः । ८४०

श्वसनः पुं. [श्वसितीति । श्वस्+ल्यु] वायुः; पवनः; मरुत्; अनिलः; मारुतः; 'इन्द्रयमवरुणनिर्ऋतिश्वसनेशपितामहाग्निकृताः'—इति बृहत्संहितायाम्(३४।२)। मदनवृक्षः; क्ली. [श्वस्+ल्युट्] श्वसितं; निश्वासः; 'श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे नवनिहितेर्ष्यमिवावधून्यन्ती'—इतिकिराते (१०।३४) । स्पर्शनम्; 'घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपं च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव'—इति भागवते (२।२।२९) । ७५

श्वा [न्] पुं. [श्वयति गच्छतीति । श्वि गतौ+'श्वन्नुक्षन्पूषन्निति' कनिन् प्रत्ययेन साधुः] कुक्कुरः; कुर्कुरः; कुकुरः; कौलेयकः; सारमेयः; भषणः; श्वानः; शुनकः; मृगदंशः; शालावृकः; 'कुक्कुरः श्वा च भषकः शुनको मृगदंशकः । कौलेयको रन्तिदेवः सारमेयो रतव्रणः ।' 'कुक्कुरो दीर्घसुरतः श्वानो ग्राममृगोऽपि च । वक्रपुच्छः शयालुः स्यात् शरत्काम्यरतत्रपः । औषधादियोगितः श्वा स्यादलर्कोऽप्यलर्ककः । मृगयाकुशलः श्वा तु विश्वकद्रुः पुमानयम्'—इति शब्दरत्नावली । २८१

श्वापदः पुं [शुन इव पद यस्य । 'शुनो दन्तदंष्ट्राकर्ण-कुन्दवराहपुच्छपदेषु' इत्युक्त्या दीर्घः] हिंस्रपशुः; व्याघ्रादिवनचरपशुः; 'श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः । औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरी-सृपाः'—इति विष्णुपुराणे (१।५।५१) । व्याघ्रः । २३३

श्वावित् [ध्] पुं. [श्वानं विध्यतीति । श्वन्+व्यध्+क्विप्, 'नहिवृतीति' दीर्घः] शल्यः; शल्ली; शललः; शल्लकः; शल्लकी । २३३

श्वित्रम् क्ली. [श्वेतते इति । श्विता वर्णे+'स्फायित-ञ्चिवञ्चीति' रक्] श्वेतकुष्ठं; कुष्ठं; श्वेतं; श्वेत्रम्; 'शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् । श्वित्रं न जातं जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः'—इति भागवते (७। १।१८) । 'कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत् । निर्दिष्टमपरिस्राावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।' 'अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलङ्गते । श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्'—इति चरकः । ६०४

श्वेतः त्रि. [श्वेतो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेत+अर्श आद्यच्] शुक्लवर्णयुक्तः; 'ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्ध-पाटला। बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं सन्ध्येव शशिनं नवम्' -इति रघौ (१।८३) । पुं. [श्वेतते इति । श्वित् + पचाद्यच्] शुक्लवर्णः; द्वीपविशेषः; 'क्षीरोदधेर्योत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः'—इति महा-भारते (१२।३३५।८) । पर्वतभेदः । स तु जम्बूद्वीप-पर्वतानामन्यतमः; 'हिमवान् हेमकूटश्च ऋषभो मेरुरेव च । नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी सप्तास्मिन् वर्षपर्वताः'–इति मार्कण्डेये (५४।९) । कपर्दकः; शुक्रग्रहः; श्वेताभ्रः; शङ्खः; जीवकः; शिवावतारविशेषः; राजविशेषः; नागवि-शेषः; (७९१) क्ली. रूप्यं; श्वेतकं; रजतम् । ७३२

श्वेतच्छदः पुं. [श्वेतः छदो यस्य] हंसः; चक्राङ्गः; मानसौकाः; श्वेतगरुत्; श्वेतगरुतः; गन्धपत्रः । २५१

श्वेतरोचिः [स्] पुं. [श्वेतं रोचिर्यस्य] चन्द्रः; चन्द्रमाः; इन्दुः; सोमः । ४२

श्वेतवासाः [स्] पुं. [श्वेतं वासो यस्य] शुक्लवस्त्र-धारिसंन्यासी; जैनयतिः; रजोहरणधारी; सिताम्बरः; परिहितशुक्लवसने त्रि. । ३४४

श्वोवसीयः [स्] क्ली. [वसुशब्दः प्रशस्तवाची, तत ईय-सुनि वसीयः । श्वःशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषय-तामाह । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । 'अनित्यत्वेन श्वसो वसीयःश्रेयसः' इति नाच्] कल्याणं; शिवं; भद्रं; मङ्गलं; शुभम् । १२२

श्वोवसीयसम् क्ली. [श्वोवसीयस्+'श्वसो वसीयःश्रेयसः' इति अच्] कल्याणम्; 'श्वःश्रेयसं शुभशिवे कल्याणं श्वोवसीयसं श्रेयः । क्षेमं भावुकभविककुशलमङ्गल-भद्रमद्रशस्तानि'—इति हेमचन्द्रः । तद्वति त्रि. । १२२

ष

षट्कम् क्ली.— षट्संख्यासंहतिः । २८३

षट्कर्मा [न्] पुं. [षट् कर्माणि यजनादीनि यस्य] यागादिभिर्युतो ब्राह्मणः; 'इज्याध्ययनदानानि याजना-ध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्चं तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते।' ३८१

षट्चरणः पुं. [षट् चरणा यस्य] भ्रमरः; मधुकरः; मधुपः; मधुव्रतः; शिलीमुखः; भृङ्गः; पुष्पलिट्; इन्दिन्दिरः; अलिः; चञ्चरीकः; अली; द्विरेफः; 'षट्चरणकीटजुष्टं परागघुणपूर्णमायुधं त्यक्त्वा । त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्ति स्मरो वहति'—इति आर्यासप्तशत्याम् (५८७) । यूका; षट्पादः । २५५

षड्गवम् क्ली. [षट् गावो यत्र । समासे अच्] पशु-षट्कसंख्या; त्रि. गोषट्कयुक्तहलादि; 'अष्टागवं धर्म्यं-हलं षड्गवं जीविकार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्'—इत्याह्निकतत्त्वम् । प्रत्ययविशेषः; स तु 'प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्' इति वार्तिकोक्त्या भवति । 'पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम्' —इति हेमचन्द्रः । 'अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्ति-षड्गवम् ।' 'षण्णां गवां समाहारः' इति द्विगुसमास-निष्पन्नम् । तत्र क्ली. । २८३

षड्जः पुं. [षड्भ्यः स्थानेभ्यः जातः इति । षष्+जन्+ड] तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः; 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः । 'षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्'—इति भरतः । ८६३

षड्दशनः पुं. [षड् दशना रदना यस्य] षड्दन्तः; षड्-दन्तवद्वृषभादिः । २६७

षण्डः पुं. [षणु दाने+'अमन्ताड् डः' इति ड । बहुलवचनात् सत्वाभावः] षण्ढः; शण्डः; शण्ढः; क्लीवं; समूहः (८११); 'नता निश्चलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महोरगाः। सायाह्ने कदलीषण्डे कम्पितास्तस्य वायुना'–इति हरिवंशे (३३।३२)। पुं.– क्ली. [षणु दाने+ड] अब्जादिकदम्बं; पद्मकुमुदादिसमूहः; 'कलरवमुपगीते षट्पदौघेन धत्तः कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्' —इति माघे (११।१५)। चिह्नम्; 'यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया। तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते'—इति भागवते (४।१९।२३)। ४३०

षण्ढः पुं. [शाम्यति शिश्नाभावात् । शम्+'शमेर्ढः' इति ढप्रत्ययेन साधुः] नपुंसकः; क्लीवं; वर्षवरः; षण्डः; पण्डकः; उभयव्यञ्जनः; पोटा; तृतीयाप्रकृतिः; षण्डकः। ४३०

षण्ढतिलः पुं. [षण्ढः निष्फलः तिलः] तिलपिञ्जः; तिलपेजः; अरण्यतिलः। ८८३

षण्मुखः पुं. [षड् मुखानि यस्य] कार्त्तिकेयः; षडाननः; षड्वदनः; षड्वक्त्रः; अग्निभूः; 'त्वं क्रीडसे षण्मुख ! कुक्कुटेन यथेष्टनानाविध कामरूपी'—इति महाभारते (३।२३१।१६)। १९

षष्टिक्यम् त्रि. [षष्टिकानां भवनं क्षेत्रम् । षष्टिक+'यवयवकषष्टिकाद् यत्' इति यत्] षष्टिकधान्योपयुक्तक्षेत्रादि; षष्टिकक्षेत्रम्। १६३

षोडन् [त्] पुं. [षड् दन्ता अस्य । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च] षड्दन्तयुक्तवृषः। २६७

स

संयत् पुं.–स्त्री. [संयम्यतेऽत्रेति । सम्+यम्+क्विप् 'गमादीनाम्' इत्युक्त्या मलोपः, तुक्] युद्धं; रणं; 'उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः' — इति रघौ (७।३९)। ४५३

संयतः त्रि. [सम्+यम्+क्त] बद्धः; नद्धः; 'मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम्'—इति रामायणे (१।१०।२५)। कृतसंयमः; 'यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्, सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे। कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः, सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम्'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। ३४०

संयतः पुं.— तपस्वी; शान्तः; मुनिः; लिङ्गी; यतिः; व्रती। ३४४

संयमः पुं. [सम्+यम्+'यमः समुपनिविषु च' इति अप्] व्रताद्यङ्गपूर्वदिनकर्तव्याचारः; वियामः; वियमः; यामः; यमः; संयामः; संयमनं; नियमः; बन्धनम्; 'कापि कुन्तल्पंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्'—इति साहित्यदर्पणे (३।१५५)। सङ्कोचः; 'मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम्। तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनं यमम्'—इति मार्कण्डेये (७७।४)। ३९७

संयुगः पुं.– क्ली. [सम्+युजिर् योगे+घञ् । उक्थादिषु युगशब्दस्य पाठान्निपातनादगुणत्वम्। 'विशेषोऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन् वा] युद्धं; संग्रामः; समरः; रणम्; आयोधनं; संगरं; अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः। संशयो जायते साम्याद् जयश्च न भवेद् द्वयोः'—इति महाभारते (२।१७।५)। ४५३

संयोगः पुं. [सम्+युज्+घञ्] मेलनं; न्यायमते गुणपदार्थः; 'अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः' —इति भाषापरिच्छेदः। उदयात्पूर्वं दशम्याः शेषः; 'उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्जयेत्'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। सम्बन्धमात्रम्। ६०६

संरम्भः पुं. [सम्+रभ्+घञ्+नुम्] दर्पः; मदः; अवलेपः; मानः; गर्वः; अहङ्कारः; आवेशः; संवेगः; सम्भ्रमः; आटोपः; 'न संरम्भेण सिध्यन्ति सर्वार्थाः सान्त्वया यथा'—इति भागवते (८।६।२४)। क्रोधः; 'ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम्। एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते'—इति मनुः (४।१६६)। वेगः; 'संयम्य मन्युसंरम्भं मानयन्तो मुनेर्वचः। उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम्'—इति भागवते (८।६।२४)। उत्साहः; 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेय उत्साह इष्यते'—इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। ७२२

संलापः पुं. [सम्+लप्+घञ्] मिथोभाषणं; परस्परभाषणम्; अन्योऽन्यं प्रीतिभाषणम्; उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहितमन्योऽन्यभाषणं; रहसि भाषणं;

समन्ताल्लपनम्; उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम्। १५०

संवत्सरः पुं. [संवसन्ति ऋतवो यत्र। सम्+वस् निवासे+'संपूर्वाच्चित्' इति त्सरन्] हायनः; शरत्; समाः; वत्सरः; संवत्; वर्षः; 'अधुना विक्रमादित्यराजवत्सरः; 'संवत्सरे तथा दानं तिलस्य च महाफलम्। परिपूर्वे तथा दानं यवानां च द्विजोत्तमाः। इदापूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके। उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्। ज्योतिर्विदस्त्विज्यमध्यात्प्रभवादेश्च सम्भवम्। ऊचुस्तद्वत्समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम्'—इति मलमासतत्त्वम्। ११६

संवननम् क्ली. [सम्+वन्+ल्युट्] मूलीकर्म; कार्मणं; वशीकरणं; संवदनम्; 'हृदयानुप्रवेशो हि प्रभोः संवननं महत्'—इति कथासरित्सागरे (३४।१६९)। ७१६

संवर्तः पुं. [सम्+वृत्+घञ्] परिवर्तः; क्षयः; युगान्तः; जगद्विनाशः; कल्पान्तः; समसुप्तिः; संहारः; महाप्रलयः; प्रलयः; 'दहन्निव दिशो दिग्भिः संवर्ताग्निरिवोत्थितः'—इति भागवते (८।१५।२६)। (८०१) परिवर्तः; हायनः; वर्षः; संवत्; संवत्सरः। मुनिविशेषः; अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः। 'ऋत्विक् तस्य तु संवर्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः। भ्राता बृहस्पतेर्विप्र महात्मा तपसां निधिः'—इति मार्कण्डेये (१३०।११)। कर्षफलवृक्षः; मेघः; 'शुश्रुवे सुमहान् शब्दः संवर्तनिनदो यथा'—इति हरिवंशे (१२०।९०)। मेघनायकविशेषः; 'त्रियुते शकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्तो निर्जलो मेघः संवर्तश्च बहूदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः सस्यप्रपूरकः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। ११७

संवसथः पुं. [संवसत्यत्रेति। सम्+वस्+'उपसर्गे वसेः'—इति अथ] ग्रामः; ग्रामधानः; खेटकः।

संवाहकः त्रि. [संवाहयतीति। सम्+वह्+णिच्+ण्वुल्] अङ्गमर्दी; संवाहः; अङ्गविमर्दकः; अङ्गमर्दकारकः; अङ्गमर्दकः; अङ्गमर्दः; 'प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि। जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः। कर्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्तिनः'—इति कामन्दकीयनीतिसारे (१२।४५)। ५९०

संवित्तिः स्त्री. [सम्+विद्+क्तिन्] प्रेक्षा; प्रज्ञा; प्रतिभा; धीः; धिषणा; शेमुषी; मनीषा; बुद्धिः; मतिः; मेधा; संख्या; उपलब्धिः; 'छायां विनिर्धूय तमीमयीन्तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवाप विद्याम्'—इति किराते (१६।३२)। प्रतिपत्तिः; जनस्याविवादः; चेतना; अनुभवः; 'श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी। इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मागास्तदङ्गताम्'—इति किराते (११।३४)। ३३४

संवीतः त्रि. [सम्+व्ये+क्त] अपवारितः; पिहितः; संवृतः; स्थगितः; (७८१) आवृतः; संवृतः; प्रच्छादितः; 'तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना। नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः'—इति मनुः (४।४९)। ७४३

संवृतः पुं. [सम् + वृ + क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः] आवृतः; अपवारितः; पिहितः; संवीतः; स्थगितः। ७४३

संवेगः पुं. [सम्+विज्+घञ्, 'चजोः कु'] दर्पः; मदः; अवलेपः; मानः; गर्वः; अहङ्कारः; आवेशः; संरम्भः; संभ्रमः; आटोपः; भयादिजनितत्वरा; 'अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा। ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात्सर्व एव हि'—इति महाभारते (२।७२।१४)। सम्यग्वेगः; 'अभग्नशमसंवेगलब्धसिद्धिर्नराधिपः। श्रीपर्वतादावद्यापि भव्यानामेति दृक्पथम्'—इति राजतरङ्गिण्याम्। (४।३९०)। ७२२

संवेद्यः पुं. [सम्यक् वेत्तुं लब्धुं योग्यः नदीयुग्मेन] सम्भेदः; नदीसङ्गमः; सिन्धुनद्योः सङ्गमः। ६६९

संवेशनम् क्ली. [सम्+विश्+ल्युट्] रतिक्रिया; निधुवनं; सम्प्रयोगः; रहः; रतिः; सुरतम्; मोहनं; मैथुनम्; उपवेशनम्; 'शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनामर्दनामज्जनरजसा महामणिरिव...विचचार'—इति भागवते (५।९।१०)। ५६९

संव्यानम् क्ली. [संवीयतेऽनेनेति + सम् + व्ये+ल्युट्] उत्तरीयवस्त्रम्; 'विपाण्डुसंव्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः'—इति किराते (४।२८)। वस्त्रम्। ५४६

संशयः पुं. [सम्+शी+अच्] सन्देहः; शङ्का; विचिकित्सा; वितर्कः; आरेकः; विभ्रमः; विकल्पः; भ्रान्तिः।

'स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्'–इति भाषापरिच्छेदः । ६९१

संशितम् त्रि. [सम्+ शिञ् निशाने, शो तनूकरणे वा +क्त] सम्यक् सम्पादितं; सुनिश्चितम्; व्रतविषयकयत्नवत्; अतितीक्ष्णम् । ४०२

संश्रवः पुं. [सम्+श्रु+अप्] अङ्गीकारः; आगूः; सङ्गरः; सन्धा; प्रतिश्रवः; प्रतिज्ञा; 'अथ भीमः सुहृन्मध्ये ;बाहुशब्दं तदाकरोत् । संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः'—इति महाभारते (१५।३।६) । ७१५

संश्लेषः पुं. [सम्+श्लिष्+घञ्] मेलनं; सन्धिः; 'अनन्तरैश्च संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम् । तेषामन्यतमैर्भृत्यैः समाक्रम्यानयद्वशम्'—इति मार्कण्डेये (३७।१५) । आलिङ्गनम्; 'संश्लेषं च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत्' —इति महाभारते (१२।१३३।१७) । ८३५

संसत् [द्] स्त्री. [संसीदन्त्यस्यामिति । सम्+सद्+क्विप्] सभा; परिषद्; सदः; समाजः; गोष्ठी; आस्थानी; 'तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तंप्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस'—इति रघौ (१६।२४) । ७४५

संसर्गः पुं. [सम्+सृज्+घञ्] सम्बन्धः; स च समवायादिः । संसृष्टः; 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह'—इति मनुः । ८४५

संसारः पुं. [संसरत्यस्मादिति । सम्+सृ गतौ+घञ्] भवः; संसरणं; दुःखलोकः; कष्टकारकः; संसृतिः; 'भोक्तारमक्षरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् । तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्वदेहिनाम्'—इति कौर्मे । 'पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च । हृष्टोऽसकृत्तथा दैन्यमश्रुपूर्णाननो गतः । एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात सङ्कटे । ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसम्प्राप्तिकारणम्' —इति मार्कण्डेये । मिथ्याज्ञानजन्यवासना; मिथ्याधीप्रभवा वासना; स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः । ८०६

संसारी [न्] पुं. [संसारोऽस्त्यस्येति+इनि] संसारविशिष्टप्राणी; शरीरी; चेतनः । १३४

संसिद्धः त्रि. [सम्+सिध्+क्त] परमसिद्धः; विशेषेण सिद्धः । ३२२

संसिद्धिः स्त्री. [सम्+सिध्+क्तिन्] साधनं; सम्यक्सिद्धिः; प्रकृतिः; स्वभावः; मदोग्रा; परमा सिद्धिः; मोक्षः; 'मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः'—इति भगवद्गीतायाम् (८।१५) । फलम्; 'अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम्'—इति भागवते (१।२।१३) । ८६६

संस्कारः पुं. [सम्+कृ+घञ् । 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुट्] वासना; प्रतियत्नः; अनुभवः; मानसकर्म; गुणविशेषः; पृथिव्यादिचतुःपदार्थगुणः; 'संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् । स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियः स विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते' —इति भाषापरिच्छेदे । शुद्धिः; अदृष्टविशेषजनककर्म । ७८०

संस्कारहीनः पुं. [संस्कारेण हीनः रहितः] संस्कारवर्जितः; व्रात्यः; उपनयनसंस्कारहीनः; संस्काररहितः; असंस्कृतः । ४०४

संस्कृतः त्रि. [सम्+कृ+क्त, सुट्] व्युत्पन्नः; प्रहतः; क्षुण्णः; प्रशस्तः (७८१); कृत्रिमः; पक्वः; शस्तः; भूषितः; शोधितः; 'पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् । अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः' —इति देवी भागवते (१।२।११) । क्ली. लक्षणोपेतं; पाणिन्यादिकृतव्याकरणमुपगतो लक्षणोपेतः साधुशब्दः; देववाणी; गीर्वाणवाणी । ३५२

संस्कृता भूमिः स्त्री.— स्थण्डिलः; यज्ञवेदिका; मण्डपः । ७६२

संस्तरः पुं. [संस्तीर्यते इति । सम्+स्तृ+अप्] यागः; यज्ञः; क्रतुः; स्तोमः; सप्ततन्तुः; मखः; अध्वरः; वितानः; बर्हिः; सवः; सत्रः; प्रस्तरः (८१८); शय्या; पल्लवादिरचितशय्या; 'नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् । तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु ! चिताधिरोहणम्'—इति रघौ (८।५१) । ४१४

संस्तवः पुं. [सम्+स्तु+अप्] परिचयः; 'विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः । श्रुति

श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' —इति किराते (४।२५)। सम्यक्स्तुतिः; 'इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः। सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः'—इति भागवते (११।१३।४१)। ७७३

संस्त्यायः पुं. [सम्+स्त्यै+घञ्, आतो युक्] गृहं; गेहम्; अगारं; संवातः; सन्निवेशः; संस्थानं; विस्तृतिः। २९१

संस्था स्त्री. [संतिष्ठतेऽनयेति। सम्+स्था+अङ] निधनः; नाशः; मृत्युः; मरणं; पञ्चत्वम्; अत्ययः; कालः; दिष्टान्तः; निमीलनं; दीर्घनिद्रा; व्यवस्था (८१९); 'सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे'—इति मनुः (१।२१)। न्यायपथस्थितिः; [सन्तिष्ठतेऽनया, सम्यगवस्थानं वा] मर्यादा; 'अपि शक्तः परिहर्तुं ययातिशापं हरिर्हते कंसे। राजासनं न भेजे पुरातनीं पालयेत् संस्थाम्' —इति उपदेशशतके (९०)। प्रतिज्ञा; 'तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः। स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया' —इति रघौ (११।३८)। स्थितिः; सादृश्यं; व्यक्तिः; क्रतुभेदः; 'दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः। अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति'—इति भागवते (१०।२३।८)। समाप्तिः; प्रलयचतुष्टयम्; 'नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः। संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः'—इति पुराणम्। ६२८

संस्थानम् क्ली. [सम्+स्था+ल्युट्] चतुष्पथः; आकृतिः; मृत्युः; चिह्नं; सम्यक्स्थितिः; व्यवस्था; 'लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः। तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव'—इति भागवते (३।९।२७)। सन्निवेशः; 'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता। तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते'—इति मनुः (८।३७१)। २८९

संस्थितः त्रि. [सम्+स्था+क्त] परासुः; उपसम्पन्नः; प्रमीतः; मृतः; 'संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्। यत्र यदृक्थजातं स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत्' —इति मनुः (९।१९०)। सम्यक्स्थितिविशिष्टः; 'इदं तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम्। चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः'—इति कौर्मे (१।२१)। ६२९

संस्फेटः पुं. [सम्+स्फिट् अनादरे+अधिकरणे घञ्] युद्धं; समरः। ४५३

संस्फोटः पुं. [संस्फोटत्यत्रेति। सम्+स्फुट् भेदने+घञ्] युद्धं; संस्फोटिः; संस्फेटः; रणं; सङ्ग्रामम्; आयोधनं; संगरः; आजिः। ४५३

संस्फोटिः स्त्री.— युद्धं; संस्फोटः। ४५३

संस्मरणम् क्ली. [सम्+स्मृ+ल्युट्] संस्मृतिः; संस्कारजन्यज्ञानम्; 'ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु। तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। ८८३

संहतिः स्त्री. [सम्+हन्+क्तिन्] समूहः; 'अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका। तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः'—इति हितोपदेशे। ६८६

संहननम् क्ली. [संहन्यते इति। सम्+हन्+ल्युट्] शरीरं; गात्रं; देहं; कलेवरम्; 'आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामभिर्यथाविभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः'—इति भागवते (५।२।२१)। सम्यग्घातनं; शक्तिः; कठिने त्रि.। 'शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः विचचार'—इति भागवते (५।९।१०)। 'संहन्यन्ते निविडीभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव इत्यर्थः'—इति तट्टीकायां स्वामी। ५१०

संहर्षः पुं. [सम्+हृष्+घञ्] स्पर्द्धा; 'संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथस्थितः। समरे नाशयेत् शत्रूनमोघो नाम पावकः'—इति महाभारते (३।२१८।२४)। प्रमोदः; वायुः; लोमहर्षः; 'दाहसंहर्षताम्रत्वशोथनिस्तोदगौरवैः'—इति सुश्रुते (६।६)। ७८६

संहारः पुं. [संह्रियतेऽनेनेति। सम्+हृ+'अध्यायन्यायेति' घञन्तः साधुः] संवर्तः; परिवर्तः; क्षयः; युगान्तः; कल्पान्तः; जगद्विनाशः; समसुप्तिः; महाप्रलयः; प्रलयः; 'मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च। क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः'—इति मनुः (१।८०)। नरकविशेषः; संक्षेपः; संहरणम्; 'संमोहनं नाम सखे! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्'—इति रघौ (५।

५७) । ११७

सकलम् त्रि. [कलया सह वर्तमानम्] समुदायः; समं सर्वं; विश्वम्; अशेषं; कृत्स्नं; समस्तं; निखिलम्; अखिलं; निःशेषं; समग्रं; पूर्णम्; अखण्डम्; अमूलकम्; अनन्तम्; 'द्वाभिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीम् ।' [कला प्रकृतिस्तया सह वर्तते इति] सगुणम्; 'निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम्' —इति महाभारते (१३।१६।८) । ७१३

सकृत् अव्य. [एक+'एकस्य सकृच्च' इति सुच् सकृदादेशश्च । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः] एकवारम्; 'सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत्'—इति महाभारते । सह । २७३

सकृत्प्रजः पुं. [सकृद् एकवारमेका प्रजा यस्य] अरिष्टः; करटः; काकः; कागः; बलिपुष्टः; एकदृक्; बलिभुक्; ध्वाङ्क्षः; चिरञ्जीवी; वायसः; जातैकमात्रापत्ये त्रि. । २४५

सकृत्प्रसूता स्त्री. [सकृद् एकवारं प्रसूता] सकृत्प्रसूतिका; गृष्टिः; एकमात्रप्रसूता स्त्री । २७३

सक्थि [न्] क्ली. [सज्यते इति । सञ्ज् सङ्गे+'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' इति क्थिन्] ऊरुः; 'नृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति । सक्थ्नोश्च संस्थिता वस्त्र तथा नानाविधं वसु'—इति मार्कण्डेये (१८।४९) । शकटावयवविशेषः । ५१५

सखा [इ] पुं. [समानः ख्यायते इति । समान+ख्या+'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति इञ्,टिलोपयलोपौ,समानस्य सभावश्च] मित्रं; सुहृत्; वयस्यः; सवयाः; स्निग्धः; सहचरः; आक्रन्दः; 'सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः । स्यातामममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि' —इति माघे (२।३६) । सौहार्दयुक्तः; सहायः; 'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद् रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । ४२८

सखी स्त्री. ['सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीष्] सहचरी; आलिः; वयस्या; सध्रीची; आली; 'अयेप्सित भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् । निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ'—इति रघौ (३) । ४८७

सख्यम् क्ली. [सख्युर्भावः कर्म वा । सखि+यत्] सखित्वं; सखिता; मित्रता; सौहृदं; सौहार्दं; साप्तपदीनं; मैत्रं; जर्य्यं; सङ्गतं; स्नेहः; मैत्री; प्रीतिः; अजर्यं; सभाजनम्; 'वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः । मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ'—इति रघौ (१३।५७) । ७०६

सगर्भः पुं. [समानो गर्भो यस्य, समानस्य सः] सहोदरः; सगर्भ्यः; समानोदर्यः; सोदर्यः; सोदरः; त्रि. अभ्यन्तरितसूक्ष्मपत्रादियुक्तः; 'दर्भान्सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा । साग्रान्समूलानच्छिन्नान् द्विजो दक्षिणपाणिना । अन्वारब्धेन सव्येन तर्पयेत् षड् विनायकान्'—इति काशीखण्डे । गर्भविशिष्टः; 'अनलोऽपि सगर्भोऽभूत तेन वीर्येण धूर्जटेः'—इति कथासरित्सागरे (२०।८४) । ५०८

सगर्भ्यः पुं. [समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' इति यत्] सहोदरः; सगर्भः; सोदर्यः; सोदरः; 'अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (४।२०) । ५०८

सगोत्रः पुं. [समानं गोत्रमस्य । 'ज्योतिर्जनपदरात्रीति' समानस्य सः] ज्ञातिः; आत्मीयः; स्वजनः; बन्धुः; आप्तः; बान्धवः; सनाभिः; सपिण्डः । 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः'—इत्यमरः । 'संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्'—इति मनुः (९।१९०) । क्ली. [समानं गोत्रमिति । समानस्य सः] कुलं; वंशः; गोत्रम्; 'कुलं गोत्रं सगोत्रं च तुल्यगोत्रे निगद्यते' —इति शब्दरत्नावली । ५०९

सङ्कटम् त्रि [सम्+'सम्प्रोदश्च कटच्' इति कटच्] संबाधः; अल्पावकाशे वर्त्मादौ; [सम्यक् कटति आवृणोति सङ्कटम्, अच्, वाच्यलिङ्गता च] दुःखे क्ली. । 'सर्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा । स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत सङ्कटात्'—इति देवीमाहात्म्ये । 'सङ्कटं दुःखमुत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि'—इति तट्टीकायां नागोजिभट्टः । ८२७

सङ्कथा स्त्री. [सम्यक् कथा] अन्योऽन्यसङ्गीतिः; परस्परभाषणम्; 'उल्लापः काकुवागन्योऽन्योक्तिः संलाप-

सङ्कथे'—इति हेमचन्द्रः। 'पृथा भ्रातॄन् स्वसुर्वीक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि। भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दं च जहौ सङ्कथया शुचः'—इति भागवते (१०।८२।१७)। सम्यक्कथनं; सम्यग्भाषणं; सङ्कथनम्। ७७९

सङ्करः पुं. [सङ्कीर्यते इति। सम्+कॄ विक्षेपे+अप्] सम्मार्जन्याक्षिप्तधूल्यादिः; अवकरः; सङ्कारः; अग्निचटत्कारः; मिश्रितत्वम्; 'भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः'— इत्यमरः। परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरण्यम्; यथा—मूर्तत्वं मनसि वर्तते भूतत्वं नास्ति, आकाशे भूतत्वं वर्तते मूर्तत्वं नास्ति, पृथिव्यां भूतत्वं वर्तते मूर्तत्वं चास्तीति जातिसाङ्कर्यम्। 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः'—इति सिद्धान्तमुक्तावली। वर्णसङ्करजातिः; 'वक्ष्ये सङ्करजात्यादि गृहस्थादिविधिं परम्। विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्। जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्षतोऽपि वा। माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्। वैश्यां शूद्राच्च राजन्यां माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ। शूद्रायां करणो वैश्याद् विद्वान् एष विधिः स्मृतः। ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा। शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च। शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते। असंस्तुतास्च विज्ञेयाः प्रातिलोमानुलोमजाः। जात्युत्कर्षाद् द्विजो ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा। व्यत्यये कर्मणां साम्ये पूर्ववच्चोत्तरावरम्'—इति गारुडे। ३०२

सङ्कर्षणः पुं. [सम्यक् कर्षतीति। सम्+कृष्+ल्यु] बलदेवः; बलभद्रः; मुसली; नीलाम्बरः; प्रलम्बघ्नः; सीरी; सात्वतः; तालध्वजः; एककुण्डलः; अनन्त; रौहिणेयः; कालिन्दीकर्षणः; बलः; रेवतीरमणः; रामः; कामपालः; हलायुधः; बलरामः; 'कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाच्चावितस्य वै। सङ्कर्षणो नाम शुभे तव पुत्रो भविष्यति'—इति हरिवंशे (५९।६)। [सम्यक् कर्षणं यस्य माययेति शेषः] 'गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं भुवि'—इति भागवते (१०।२।१३)। क्ली सम्यक् प्रकारेण कर्षणम्; आकर्षणम्; एकीकरणं; 'तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याता अनन्त इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणम् अहमित्यभिमानलक्षणं यं सङ्कर्षण इत्याचक्षते'—इति भागवते (५।२५।१)। २९

सङ्कल्पः पुं. [सम्+कृप्+भावे घञ्। गुणे कृते रस्य लः] मानसं कर्म; 'मनसा सङ्कल्पयति, वाचा अभिलपति, कर्मणा चोपपादयति'—इति हारीतः। 'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित्कुरुते नरः। फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्'—इति भविष्यपुराणे। ७७३

सङ्कल्पजन्मा [न्] पुं. [सङ्कल्पाद् जन्म यस्य] सङ्कल्पजः; सङ्कल्पभवः; सङ्कल्पयोनिः; कामदेवः; मदनः; मन्मथः; प्रद्युम्नः; 'दग्धोऽपि कामः सङ्कल्पजन्मा शर्वेण निर्मितः'—इति कथासरित्सागरे (४९।२३८)। ३२

सङ्कारः पुं. [सङ्कीर्यते इति। सम्+कॄ विक्षेपे+घञ्] अवकरः; सङ्करः; सम्मार्जन्याक्षिप्तधूल्यादिः; अग्निचटत्कारः। ३०२

सङ्काशः त्रि. [सम्यक् काशते प्रकाशते इति। सम्+काश्+पचाद्यच्] सदृशः; 'आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात् ततः। विमाने सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता'—इति महाभारते (१।१२३।३)। अन्तिकम्। ७३८

सङ्कुलम् त्रि. [सम्+कुल् संस्त्याने+क] जनादिभिर्निरवकाशम्, शङ्कुलं; सङ्कीर्णम्; आकीर्णं; कलिलं; गहनम्; आचितं; निचितं; व्याप्तं; छन्नं; कीर्णम्; आकुलं; भरितं; पूर्णम्; 'ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम्। प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसङ्कुलाम्'—इति महाभारते (१।११३।२६)। क्ली. युद्धम्, 'ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ। उभयोरन्तरं ताभ्यां सङ्कुलं समपद्यत'—इति हरिवंशे (९१।९५)। परस्परपराहतवाक्यं; क्लिष्टं; द्वे पूर्वापरविरुद्धे वाक्ये; यथा—'यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम। माता च मम बन्ध्या स्यात् स्मरामोऽनुपमो भवान्।' यद्वा 'यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता। माता तु मम बन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः।' सङ्कीर्णता; 'एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्तमाने भयङ्करे। अति-

भाराद्वसुमती योजनानां शतं गता'—इति महाभारते (३।१४२।३८)। ७०२

सङ्केतः पुं. [सङ्केत्यते अत्र। सम्+कित्+घञ्। सङ्केत इति चौरादिकाद् वा] स्वाभिप्राय व्यञ्जकचेष्टाविशेषः; प्रज्ञप्तिः; परिभाषा; शैली; समयः; आकारः; 'सङ्केतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वश्रमम्'—इति रससंग्रहः। 'सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्'—इति साहित्यदर्पणे। ८२२

सङ्केतकः पुं. [सङ्केत+कन्] समयः; सङ्केतः। ८३९

सङ्क्रन्दनः पुं. [सङ्क्रन्दयति असुरानिति। सम्+क्रन्द्+णिच्+ल्यु] इन्द्रः; भौत्यस्य मनोः पुत्रविशेषः; 'स्त्रोमानी च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा। तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः।' क्ली. [सम्+क्रन्द्+भावे ल्युट्] रोदनम्; 'दिष्टया नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयम्। कुरु सङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि'—इति महाभारते (११।२३।४)। [सङ्क्रन्दयति शत्रूनिति] शत्रुतापके त्रि.। 'तस्यमौर्वीमपाकर्षत् शूरः सङ्क्रन्दनो युधि। कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः'—इति महाभारते (४।५।२६)। ५२

सङ्क्षेपः पुं. [सम्+क्षिप्+घञ्] स्तोकेन भूयसोऽभिधानं; स्वल्पम्। ७६६

सङ्ख्यम् क्ली. [सम्यक् ख्यायतेऽत्रेति। सम्+ख्या+बाहुलकात् क] युद्धम्; 'एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत्'—इति भगवद्गीतायाम् (१।४६)। सङ्ख्येपे त्रि.। ४५३

सङ्ख्या स्त्री. [सङ्ख्यायतेऽनयेति। सम्+ख्या+अङ+टाप्] प्रेक्षा; प्रज्ञा; प्रतिभा; धीः; धिषणा; शेमुषी; मनीषा; बुद्धिः; मतिः; मेधा; संवित्तिः; उपलब्धिः; विचारणा; यो वेत्ति सङ्ख्यां निकृतौ विधिज्ञश्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु। महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु'—इति महाभारते (२।५७।७)। एकत्वादिः; सङ्ख्येये त्रि.। सङ्ख्यानम्; 'विपणो विक्रयः सङ्ख्याः सङ्ख्येये ह्यादशत्रिषु। विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः। सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः। पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम्'—इत्यमरः। ३३४

सङ्ख्यावान् पुं. [सङ्ख्या बुद्धिरस्त्यस्येति। मतुप्, मस्य व] पण्डितः; बुद्धिमान्; बुधः; सुधीः; कृती; कृष्टिः; कविः; व्यक्तः; विशारदः; विचक्षणः; मेधावी; मतिमान्। ३३३

सङ्गतम् क्ली. [सम्+गम्+क्त] सख्यं; साप्तपदीनं; सौहार्दं; सौहृदं; स्नेहः; मैत्री; प्रीतिः; अजर्यं; सभाजनं; मित्रता; सखित्वं; सखिता; 'यतः सतां सन्नतगात्रि ! सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते'—इति कुमारे (५।३९)। युक्तियुक्तवाक्यं; हृदयङ्गमं; पुं. मौर्यवंशीयनृपतिविशेषः; 'सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः'—इति भागवते (१२।१।१३)। ७०६

सङ्गतिः स्त्री. [सम्+गम्+क्तिन्] सङ्गमः; सङ्गः; मेलनं; समितिः; सम्भेदः; नद्यादिमेलकः; ज्ञानं; मेलनम्; 'क्षणमिहसज्जनसङ्गतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका'—इति मोहमुद्गरे (६)। युक्तिः; 'त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशाः। सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम्'—इति रामायणे (२।७९।३)। ८२१

सङ्गमः पुं.-क्ली. [सम्+गम्+'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्] सम्भेदः; नद्यादिमेलकः; सङ्गः; 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे'—इति साहित्यदर्पणे। स्त्रीपुंसोर्मिथुनीभावः। ८२१

सङ्गरः पुं. [संगृणन्ति शब्दायन्ते वीरा यत्र। सम्+गॄ शब्दे+अप्] युद्धं; सङ्कटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे'—इति कथासरित्सागरे (३१।९३)। (७१५) आगूः, सन्धा, प्रतिश्रवः, संश्रवः, प्रतिज्ञा। आपत्; अङ्गीकारः; 'तथेति तस्या वितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमग्रजन्मा'—इति रघौ (५।२६)। संवित्; क्रियाकारः; विषं; क्लीं. [सङ्गीर्यते इति, सम्+गॄ+अप्] शमीवृक्षफलम्। ४५३

सङ्गीतम् क्ली. [सम्+गै+क्त] प्रेक्षणार्थं नृत्यगीतवाद्यं; 'गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्यत्रिकं च तत्। सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका'—इति हेमचन्द्रः। नृत्यगीतवाद्यस्य शास्त्रम्। ९५

सङ्गीतिः स्त्री. [सम्+गै+'स्थागापापचो भावे' इति

क्तिन्] आलापः; सङ्कथा; परस्परभाषणं; सङ्गीतम्। ७७९

सङ्ग्रहः पुं. [सम्+ग्रह्+अप्] संक्षेपः; समाहृतिः; 'कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रहः। अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते'—इति रघौ (१७।६०)। [संक्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्था बुध्यन्तेऽनेनेति सङ्ग्रहः। सम्+ग्रह् उपादाने+अप्] लक्षसङ्ख्यो व्याकरणग्रन्थः; 'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन सङ्ग्रहं तं विदुर्बुधाः।' ग्रन्थविशेषः; 'चतुष्पादं धनुर्वेदं शास्त्रग्रामं ससङ्ग्रहम्। अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत्'—इति हरिवंशे (८९।७)। बृहत्; उत्तुङ्गः; ग्रहणम्; 'नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः। न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः'—इति रघौ (१।६६)। मुष्टिः; स्वीकारः; महोद्योगः। ७६६

सङ्ग्रामः पुं. [सङ्ग्राम+णिच्+भावे घञ्] युद्धं; समरः; रणम्; 'न निवर्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन्'—इति मनुः (७।८७)। ४५३

सङ्ग्राहः पुं. [सङ्ग्रहणमिति। सम्+ग्रह्+'समि मुष्टौ' इति घञ्] मुष्टिः; सङ्ग्रहः। ५२३

सङ्घः पुं. [सम्+हन्+'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः'—इति अप् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते] समूहः; सजातीयविजातीयजन्तुवृन्दः; 'तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान्। सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः'—इति महाभारते (१।१२०।१)। ६८६

सङ्घातः पुं. [सम्+हन्+घञ्, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वं, हनस्तः] समूहः; 'न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि'—इति कुमारे (५।५५)। नरकभेदः; हननं; निविडसंयोगः; 'द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः। व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु'—इति कुमारे (२।११)। कफः; नाटके गतिविशेषः। ६८६

सचिः स्त्री. [सच् समवाये+'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्] शची; इन्द्राणी; इन्द्रपत्नी। ५५

सचिवः पु. [सच् समवाये+इन्। तथा सचि वातीति, वा+क] मन्त्री; सहायः; बुद्धिसहायः; अमात्यः; 'इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान्। कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम्। आरुरोहोत्तरासूनुः सचिवैः सह तत्क्षणम्'—इति देवीभागवते (२।९।४२)। कृष्णधत्तूरकः। ४२६

सची स्त्री. [सचि+कृदिकारादिति ङीष्] शची; इन्द्राणी; इन्द्रपत्नी। ५५

सज्जनः पुं. [सन् चासौ जनश्चेति] सत्कुलोद्भवः; महाकुलः; कुलीनः; आर्यः; सभ्यः; साधुः; कुलजः; सभ्बः; साधुजः; 'निजाचारग्राहिणो ये कुर्वन्तो वेदसम्मतम्। पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्तिताः'—इति पाद्मे। 'नलिनीदलगतजलवत्तरलं तद्वज्जीवनमतिशयचपलम्। क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका'—इति मोहमुद्गरः। ३७२

सज्जितः त्रि. [षस्ज् गतौ+क्त] सन्नद्धः; वर्मितः; भूषितः; कृतसज्जः। २२१

सञ्चयः पुं. [सञ्चीयते इति। सम्+चि+'एरच्' इत्यच्] समूहः; निकरः; निकायः; उत्करः; 'तस्यौ संसेवमानस्तं राजानं स तदाश्रितः। भुञ्जानश्च सहान्यैस्तैर्ब्राह्मणैर्ग्रामसञ्चयम्'—इति कथासरित्सागरे (१८।१२८)। सङ्ग्रहः; सञ्चयनं; 'शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः। शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते'—इत्याह्निकाचारतत्त्वम्। ६८६

सञ्चारिका स्त्री. [सञ्चारयति नायकयोर्वार्तामिति। सम्+चर्+णिच्+ण्वुल्] दूती; युगलं; कुट्टनी; घ्राणम्। ४९१

सञ्जवनम् क्ली. [सञ्जवन्ति संमिलन्त्यत्रेति। सम्+जु गतौ+अधिकरणे ल्युट्] अन्योन्याभिमुखगृहचतुष्टयम्; चतुःशालं; संयमनं; चतुःशाली; सञ्जीवनं; शाला; निलयः; चतुःशालकम्; 'तस्मिन् सुविहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः। सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनध्वजाः'—इति हरिवंशे (१५५।५६)। २९२

सञ्जीवनम् क्ली. [सञ्जीव्यतेऽस्मिन्निति। सम्+जीव्+अधिकरणे ल्युट्] सञ्जवनम् [सम्+जीव्+भावे ल्युट्] सम्यक्प्रकारेण प्राणधारणम्; 'व्यामोहोद्दलनौषधं मुनिमनोवृत्तिप्रवृत्त्यौषधं, दैत्यानर्थकरौषधं त्रिजगतां सञ्जीवनैकौषधम्। भक्तार्तिप्रशमौषधं भवभयप्रध्वंसि दिव्यौषधं, श्रेयः प्राप्तिकरौषधं पिब मनः श्रीकृष्णनामौषधम्'—इति मुकुन्दमालायाम् (३०)।

नरकविशेषः; 'नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च। सञ्जीवनं सहावीचिं तपनं सम्प्रतापनम्'—इति मनुः (४।८९)। २९२

सञ्ज्ञपनम् (संज्ञपनम्) क्ली. [सम्+ज्ञा+णिच्+ल्युट्] मारणं; हिंसा; 'दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे'—इति भागवते (४।५।२२)। विज्ञापनम्। ४७८

सञ्ज्ञा (संज्ञा) स्त्री. [सम्+ज्ञा+अङ] आख्या; अभिधा; आह्वानं; नाम; नामधेयम्; 'लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि। ता म्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः'—इति मनुः (८।१३१)। (८२२) सङ्केतः; हस्ताद्यैरर्थसूचना; हस्तभ्रूलोचनादिभिः प्रयोजनस्य ज्ञापना; 'मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत्'—इति कुमारे (३।४१)। चैतन्यं; चेतना; 'रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः'—इति कुमारे (६।४४)। बुद्धिः; ज्ञानम्; 'गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन्भगवान्स्वराट्। ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः'—इति भागवते (६।७।१७)। 'नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते'—इति भगवद्गीतायाम् (१।७)। गायत्री; सूर्यपत्नी; 'मार्तण्डस्य रवेर्भार्या तनया विश्वकर्मणः। संज्ञा नाम महाभागा तस्यां भानुरजीजनत्'—इति मार्कण्डेये (७७।१)। १५२

सटम् क्ली. [सटतीति। सट् अवयवे+अच्] जटा; 'जटा जटिर्जटी जूटो जुटकं तु सटं सटा। कौटीरं जूटकं हस्तं शिखायां व्रतिनामपि'—इति शब्दरत्नावली। ५३२

सटा स्त्री. [सट् अवयवे+अच्] जटा; सटः; 'जटा जटिर्जटी जूटो जुटकं तु सटं सटा'—इति शब्दरत्नावली। केशरः; 'तं वाहनादवनतोत्तरकायमीषद् विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीयुः'—इति रघौ (९।६०)। शिखा; 'क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम्'—इति भागवते (४।५।२)। ५३२

सण्डः पुं.— षण्डः; समूहः। ४३०

सत् त्रि. [अस्तीति। अस्+शतृ] सूरिः; प्राज्ञः; पण्डितः; धीरः; सत्यम्; अभ्यर्हितं; प्रशस्तं; विद्यमानम्; 'दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन्। मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः'—इति हितोपदेशे। साधुः; 'रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन्'—इति मुग्धबोधे। क्ली. ब्रह्म; 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा'—इति भगवद्गीतायाम्। 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते।' 'यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत्प्रयुज्यते अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथमतः सच्छब्दः प्रयुज्यते' इति भगवद्गीताव्याख्या। ३३२

सततम् क्ली. [सन्तन्यते स्मेति। सम्+तन्+क्त। 'समो वा हिततततयोरिति' पक्षे मलोपः] निरन्तरक्रिया; तद्वति त्रि.। अव्य. सन्ततम्; अनिशं; नित्यम्; अजस्रं; शश्वत्; अश्रान्तम्; अविरतम्; अनवरतम्; अनारतम्; असक्तम्। ६९८

सती स्त्री. [अस्तीति। अस्+शतृ, उगित्वाद् ङीप्] साध्वी; पतिव्रता; सुचरिता; 'सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे'—इति कुमारे (१।२१)। दुर्गा; सौराष्ट्रमृत्तिका; दानम्; अवसानं; सावित्री; विद्यमाना; 'तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती। निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता'—इति कुमारे (५।१)। ४९५

सत्तमः त्रि. [अयमेषामतिशयेन सन्। सत्+तमप्] उत्तमः; 'तद्भेदानपि वक्ष्यामि शृणु देवर्षिसत्तम'—इति देवीभागवते (११।१६।३)। ६९०

सत्ता स्त्री. [सतो भावः। सत्+तल्] विद्यमानता; 'यद्यपि पापस्य कार्यानिन्वितत्वेन तत्सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। साधुता; भावः; जातिविशेषः। ८५०

सत्रम् क्ली. [सतः साधून् त्रायते इति। सत्+त्रै+क। यद्वा सीदन्ति सज्जना यत्र। सद् गतौ+'गुधृवीपचिवचीति' त्र] अरण्यम्; अटवी; कान्तारं; काननं; वनं; विपिनं; गहनम्; 'अयमेव मृगव्यसत्रकामः' इति किराते (१३।९)। (४१४) यागः; यज्ञः; क्रतुः; स्तोमः; सप्ततन्तुः; मखः; अध्वरः; वितानः; संस्तरः; बर्हिः; सवः; 'अभयस्य हि यो दाता सम्पूज्यः सततं नृपः। सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम्'—इति

मनुः (८।३०३)। सदादानम्; आच्छादनं; धनं; गृहं; दानं; सरोवरं; कैतवम्; 'सत्त्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम्। उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद् बहिः'––इति महाभारते (४।३६।३८)। यागविशेषः; 'नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः। सत्त्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत। कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम्। आसीना दीर्घसत्त्रेण कथायां सक्षणा हरेः' —इति भागवते (१।१)। सदक्षिणं सततान्नदानम्; 'नालपेज्जनविद्विष्टान् वीरहीनां तथा स्त्रियम्। देवता-पितृसच्छास्त्रयज्ञसत्त्रादिनिन्दकैः। कृत्वा तु स्पर्शनालाप शुद्धयेतार्कावलोकनात्'–इति मार्कण्डेये। 'सत्त्रं सदक्षिणं सततान्नदानम्'—इति तट्टीका। २१०

सत्त्रम् अव्य.— सह; सत्त्रा; साकम्। ८७७

सत्त्रशाला स्त्री. [सत्त्रस्य शाला] अन्नादिदानगृहं; प्रतिश्रवः; 'ततः सा सत्त्रशालान्तः प्रविवेश वणिक्सुता। अन्वगाद् राजपुत्रोऽपि स तां गुप्तमवेक्षितुम्'—इति कथासरित्सागरे (२१।७४)। २९७

सत्त्रा अव्य.— सह; समं; सत्त्रम्। ८७७

सत्त्वम् क्ली. [सतो भावः। सत्+त्व] प्रकृतेर्गुणविशेषः, अत्र सत्त्वं प्रकाशकज्ञानं सुखहेतुः। सत्त्वं द्वितकारमिति। 'सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान्। यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः'—इति मनुः (१२।२४)। सत्ता; विद्यमानता; स्थाम; बलं; 'शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्। गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्'— इति रघौ (४।७२)। भूतः; पिशाचादिः; 'अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते। न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति'--इति रामायणे (२।३३।१०)। द्रव्यं; व्यवसायः; असुः; 'ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः। धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत्'— इति रामायणे (२।६०।१)। स्वभावः; 'सत्त्वविहितमतुलभुजयोर्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः'— इति किराते (१२।२९)। आत्मा; चित्तं; रसः; आयुः; कुबेरः; धनम्; आत्मता; पुं.– क्ली. [सत्त्वमस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्] जन्तुः; 'रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्—इति रघौ (३।८)। ८६८

सत्वरम् अव्य.– क्ली. [सह त्वरया वर्तते इति] शीघ्रं; द्राक्; चपलं; लघु; मङ्क्षु; स्राक्; तूर्णं; त्वरितम्; आशु; अरम्; अह्नाय; क्षिप्रं; द्रुतम्; अञ्जसा; झटिति; 'राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये। उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः'—इति रामायणे (२।३९।१४)। तद्वति त्रि.। 'त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः'—इति मनुः (९।९४)। ६९७

सदनम् क्ली. [सीदन्त्यत्रेति। सद्+अधिकरणे ल्युट्] गृहं; गेहम्; 'तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति। श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः'—इति रामायणे (२।६४।३६)। जलम्। २९१

सदः [स्] स्त्री– क्ली. [सीदन्त्यस्यामिति। सद्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] सभा; समाजः; संसत्; आस्थानी; परिषत्; गोष्ठी; 'विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः। यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्'—इति हितोपदेशे। ७४५

सदा अव्य. [सर्व+'सर्वैकान्य' इति दा, 'सर्वस्य सोऽन्यतरेति' सादेशः] सर्वकालः; सर्वदा; नित्यत्वं; सना; 'परोपकारनियतः सदा भव महाजन !'— इति विष्णुपुराणम्। ८८७

सदागतिः पुं. [सदा सर्वदा गतिर्यस्य] पवनः; श्वसनः; वायुः; मरुत्; अनिलः; मारुतः; जगत्प्राणः; पृषदश्वः; पवमानः; प्रभञ्जनः; स्पर्शनः; वातः; नभस्वान्; मातरिश्वा; समीरः; समीरणः; गन्धवहः; गन्धवाहः; हरिः; महाबलः; 'एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम्। प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह'—इति महाभारते (१।७२।१)। सूर्यः; निर्वाणं; मोक्षः; मुक्तिः; सदीश्वरः; सर्वदागमनशीले त्रि.। 'चतुर्विंशतिपर्व त्वा षण्णाभि द्वादशप्रधि। तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागतिः —इति महाभारते (३।१३३।२५)। ७६

सदृक् [श्] त्रि. [समान इव दृश्यतेऽसौ। समान+दृश्+'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्त्या क्विन्, 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सः] तुल्यः; सदृक्षः; समानः; सदृशः; प्रख्यः; प्रकाशः; प्रतिमः; प्रकारः; समं; सन्निभम्; 'न त्वया सदृगन्योऽस्ति त्रैलोक्येऽपि

धनुर्धरः'—इति कथासरित्सागरे (३९।८९)। ६९४

सदृक्षः त्रि. [समान इव दृश्यते इति। समान+दृश्+क्स। समानस्य सादेशः] सदृशः; समः; सदृक्; समानः; 'कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः'—इति भागवते (३।१।२९)। ६९४

सदृशः त्रि. [समान इव दृश्यतेऽसौ। समान+दृश्+कञ्। 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सः] समानः; सदृक्; 'आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः। आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः'—इति रघौ (१।१५)। उचितः। 'तुल्यः समानः सदृक्षः सरूपः सदृशः समः। साधारणसधर्माणौ सवर्णः सन्निभः सदृक्'—इति हेमचन्द्रः। ६९४

सद्म [न्] क्ली. [सीदन्त्यत्रेति। सद्+मनिन्] गृहं; गेहं; भवनम्; आलयः; 'न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि'—इति रघौ (३।१९)। जलं; [साद्यन्ते अवसाद्यन्ते प्राणिनो यत्रेति] सङ्ग्रामः। २९१

सद्यः [स्] अव्य. [समाने अहनि इति। 'सद्यः परुत्परार्यै-षम' इति द्यस् प्रत्ययः समानस्य सभावश्च निपात्यते] तत्क्षणं; सपदि; तत्कालम्। ७५२

सद्यस्कः त्रि. [सद्यः कायतीति। सद्यस्+कै+क] प्रत्यग्रः; नूतनः; नवीनः; 'नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरमिति'—सुश्रुते। ७६३

सधर्मचारिणी स्त्री. [सह धर्मं चरतीति। सह+धर्म+चर्+णिनि, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः] पत्नी; जाया; गृहिणी; गृहाः; दाराः; दारा; क्षेत्रं; कलत्रं; भार्या; सहचरी; वधूः; सधर्मिणी; गृहणी; पाणिगृहीती; 'एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो। सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज'—इति महाभारते (१३।१५०।४८)। ४९४

सना अव्य.—नित्यं; नित्यत्वं; सनात्; 'सना पुराणमध्येम्यारात्'—इति ऋग्वेदे (३।५४।९)। ८८७

सनातनः त्रि. [सना भवः। 'सायञ्चिरमिति' ट्युट्युलौ तुट् च] नित्यं; ध्रुवं; शाश्वतं; सुनिश्चलः; 'एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः। अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून्'—इति मनुः (७।९८)। (२५) पुं. विष्णुः; शिवः; ब्रह्मा; पितॄणामतिथिः; दिव्यमनुष्यः; 'सनत्कुमारो धर्मश्च सनकश्च सनातनः। सनन्दश्चापि सूर्यश्च येऽन्ये वा ब्रह्मणः सुताः। विचक्षणा न यद्वक्तुं के वान्ये जडबुद्धयः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। वैष्णवराजः। १२५

सनाभिः पुं. [समानो नाभिर्गोत्रमस्य। 'ज्योतिर्जनपदेति' समानस्य सः] सपिण्डः; ज्ञातिः; आत्मीयः; स्वजनः; बन्धुः; आत्मा; बान्धवः; सगोत्रः; त्रि. [समानो नाभिर्यस्येति। समानस्य सः] तुल्यः; स्नेहयुक्तः। ५०९

सनिष्ठीवम् क्ली. [नि+ष्ठिवु निरसने+घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। निष्ठीवेन सह वर्तमानम्] सनिष्ठेवम्; अम्बूकृतम्; सथूत्कारवचनम्। १४२

सनिष्ठेवम् क्ली. [निष्ठेवो मुखवारिबिन्दुः तेन सह वर्तते इति। निपूर्वष्ठिवेर्घञ्, गुणः] अम्बूकृतम्। १४२

सनीडः त्रि. [नीडस्य वासस्थानस्य समीपमिति। प्रादिसमासः] निकटम्; 'सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत्'—इति भट्टिः (५।३१)। नीडयुक्तः। ६९२

सन्तः पुं. [सच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तरूपम्] 'तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः। हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा'—इति रघौ (१।१०)। ३९८

सन्ततम् क्ली. [सम्+तन्+क्त। 'समो वा हिततयोः' इति पक्षे मलोपाभावः] सततं; तद्वति त्रि.। अव्य. सततम्; अनिशं; नित्यम्; अजस्रं; शश्वत्; अश्रान्तम्; अविरतम्; अनवरतम्; अनारतम्; असक्तम्। ६९८

सन्ततिः स्त्री. [सम्+तन्+क्तिन्] पुत्रः; (कन्या;) सूनुः; आत्मजः; तनुजः; प्रसूतिः; सुतः; तुक्; तोकं; तनयः; नन्दनः; अपत्यम्। 'सन्तत्या पितृऋणं तु शोधयित्वा परिव्रजेत्'—इति स्मृतिः। गोत्रम्; 'सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे'—इति रघौ (१।६९)। पङ्क्तिः; 'तच्छ्रुत्वा नेत्रयुगलात् स तत्याजाश्रुसन्ततिम्'—इति कथासरित्सागरे (११।५१)। विस्तारः; 'विदधाद् यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम्'—इति भागवते (१।४।१९)। परम्पराभवः। ४९७

सन्तमसम् क्ली. [समन्तात् तमः। 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति अच्] विष्वक्तमः; व्यापकान्धकारः; अवतमसः;

अन्धतमसः; 'अवधार्य कार्यंगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम्'–इति माघे (९।२२)। मोहः; महामोहः; 'ममापि किं नो दयसे दयाधन त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः। निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा'—इति नैषधे ९ सर्गः। ११०

सन्तानः पुं. [सन्तनोति विस्तारयति पत्रपुष्पादीनिति। सम्+तन् विस्तारे+'तनोतेरुपसंख्यानम्' इत्युक्त्या ण] कल्पवृक्षः; [सन्तन्यते इति। सम्+तन्+घञ्] वंशः; विस्तारः; 'तयोरुत्पादयापत्यं सन्तानाय कुलस्य नः। मन्नियोगान्महाबाहो धर्मं कर्तुमिहार्हसि'—इति महाभारते (१।१०३।१०)। अपत्यं; तुक्; तोकं; तनयः; तोक्म; तक्म; शेषः; अप्नः; गयः; जाः; यहुः; सूनुः; नपात्; प्रजा; बीजं; क्ली. अस्त्रविशेषे। 'सन्तानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्। एतैर्विद्धाः सर्वं एव मरणं यान्ति मानवाः'—महाभारते (५।९६।४०)। १३५

सन्दर्भः पुं. [सम्+दृभ् ग्रन्थे+घञ्] श्रन्थनं; ग्रन्थनं; गुम्फः; रचना; 'कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुखैकसंवादः। विद्वद्विनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः'–इति आर्यासप्तशत्याम्। प्रबन्धः; ग्रन्थनम्; 'सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रन्थनं समाः'—इति हेमचन्द्रः। 'गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा। नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः'—इति सन्दर्भकारिका ७३०

सन्दानम् क्ली. [संदीयते इति, सम्+दाण्+ल्युट्। संपूर्वो दाण् बन्धने वर्तते] दामनी; दाम; पशुबन्धनं; रज्जुः। २७७

सन्देहः पुं. [सम्+दिह्+घञ्] एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं; विचिकित्सा; संशयः; द्वापरः; शङ्का; वितर्कः; आरेकः; विभ्रमः; विकल्पः; भ्रान्तिः; 'तान् समीक्ष्य ततः सर्वान् निर्विशेषाकृतीन् स्थितान्। सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम्'—इति महाभारते (३।५७।११)। ६९१

सन्दोहः पुं. [सम्+दुह्+घञ्] समूहः; सङ्घः; समुदायः; उत्करः; 'स्तननूतननखलेखालम्बी तव घर्मबिन्दुसन्दोहः। आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः'–इति आर्यासप्तशत्याम् (५८९)। ६८६

सन्धा स्त्री. [सम्+धा+अङ] प्रतिज्ञा; आगूः; सङ्गरः; प्रतिश्रवः; 'गङ्गां निषादाहृतनौनिवेषस्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः'—इति रघौ (१४।५२)। (८१८) अवधिः; सीमा; स्थितिः; सन्धानं; सन्ध्या; 'सन्ध्या द्विजमैत्री पितृप्रसूः'—इति वाचस्पतिः। ७१५

सन्धानम् क्ली. [सन्धीयते यदिति। सम्+धा+ल्युट्] मद्यसज्जीकरणम्; अभिषवः; सन्धानी; सन्धिका; धान्याम्लम्; आरनालं; काञ्जिकं; सौवीरः; अवन्तिसोमः; तुषोदकं; शुक्तं; सङ्घट्टनम्; 'मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना। तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम्'—इति कुमारे (५।२७)। मदिरा; अवदंशः; सौराष्ट्रं; धनुषि बाणयोजनम्; 'तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर शायकम्। आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि'—इत्यभिज्ञानशाकुन्तले १ अङ्कः। अन्वेषणं; सन्धिः; 'एवं कृते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत्। यत्तः समभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः'—इति महाभारते (५।१०।३३)। [सन्दधातीति। सम्+धा+ल्यु] धारके त्रि.। 'मधु तु मधुरं कषायानुरसं....हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणमिति'—इति सुश्रुते (१।४५)। ३१८

सन्धिः पुं. [सन्धानमिति। सम्+धा+कि] सुरुङ्गा; (८३५) संश्लेषः; रन्ध्रं; राजादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः; ऐक्यम्; एकता; 'मेल' इति भाषा। 'पणबद्धो भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत्। मर्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः। मर्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत्। न तं संशयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः। बलवद्भिर्गृहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिश्रयः। आपन्नः सन्धिभावेन विदध्यात्कालयापनाम्। ये च दैवेनोपहता राष्ट्रं येषां च दुर्गतम्। बहवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते। दुर्मन्त्रो भिन्नमन्त्रश्च नीचधर्मरतश्च यः। एतैः सन्धिं न कुर्वीत विशेषात् पूर्वपीडितैः। सन्धिं हि तादृशैः कुर्वन् प्राणैरपि हि हीयते'—इति भोजयुक्तिकल्पतरुः। संयोगः; श्लेषः; 'तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च। सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च'—इति मनुः (८।२४९)। भगं; सङ्घट्टनं; रूपकाणां मुखाद्यङ्गं; सावकाशः; भेदः; साधनम्; 'तस्य सावरणदृष्टसन्धयः काम्यवस्तुषु नरेषु सङ्गिनः। वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्त-

विषयाः समागमाः'–इति रघौ (१९।१६)। अक्षरद्वयस्य मेलनम्; 'सन्धिमात्रं न जानासि मा शब्दोदकशब्दयोः। न च प्रकरणं वेत्सि मूर्खस्त्वं कथमीदृशः'—इति कथासरित्सागरे (६।११७)। 'सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः। सूत्रेषु च भवेन्नित्यः स चान्यत्र विभाषया' —इति प्राञ्चः। ७७१

सन्ध्या स्त्री. [सम् सम्यक् ध्यायत्यस्यामिति। सम्+ध्यै चिन्तायाम्+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ। यद्वा सन्दधातीति। सम्+धा+'अघ्न्यादयश्च' इति यक् प्रत्ययेन निपातितः] कालविशेषः; दिवारात्रिसम्बन्धिदण्डद्वयरूपः; पितृप्रसूः; सन्धा; द्विजमैत्री; सायं; दिनान्तं; निशादि; दिवसात्ययः; सायाह्नः; विकालः; ब्रह्मभूतिः; सायः; 'कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्ध्यारात्रिदिनानि च। याभिर्विना विधात्रा च संख्या कर्तुं न शक्यते'— इति ब्रह्मवैवर्ते। रात्रेराद्यन्तदण्डचतुष्टयात्मककालः; 'रवेस्तु मण्डलार्द्धास्तात् सायं सन्ध्या त्रिनाडिका। तथैवार्द्धोदयात्पूर्वं प्रातः सन्ध्या त्रिनाडिका।' 'त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते'—इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। 'समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते। रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। त्रिसन्ध्याकालिकोपासना; तत्कालोपास्या देवता; सन्ध्योपासनम्; प्रातःसन्ध्या; मध्याह्नसन्ध्या; सायंसन्ध्या ; 'अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्। अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः।' 'एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते।' 'सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्त्यजन्मगतोऽपि सन्'—इति याज्ञवल्क्यः। 'यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च। स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा'—इति कौर्मे। नदीविशेषः; युगसन्धिः; चिन्ता; संश्रवः; सीमा; सन्धानं; कुसुमविशेषः। १०६

सन्नः त्रि. [सद्+क्त] शान्तः; अवसन्नः; 'कश्मलाभिहिता सन्ना बभौ सा रावणोरसि।' पुं. पियालवृक्षः। ७६७

सन्नद्धः त्रि. [सम्+नह्+क्त] वर्मितः; कवचितः; दंशितः; कृतसन्नाहः; 'सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे'—इति भागवते (७।१०।६६)। व्यूढः; व्यूहविन्यासयुक्तः; आततायी; वधोद्यतः; मन्त्रादिसंयुतः; आबद्धः; 'कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। सञ्जातः; 'पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा'—इति रघौ (३।७)। ४६०

सन्नाहः पुं. [संनह्यतेऽसौ इति। सम्+नह्+घञ्] अङ्गत्राणं; वर्म; कङ्कटः; जगरः; कवचं; दंशः; तनुत्रं; माठी; उरश्छदः; तनुत्राणं; दंशनं; जालिका; 'पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयत्'—इति महाभारते (४।३०।१७)। उद्योगः; 'ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च। सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत'—इति रामायणे (६।७५।४७)। ४५९

सन्नाह्यः पुं. [संनह्यते इति, सम्+नह्+ण्यत्] समरोचितगजः; युद्धयोग्यहस्ती; 'राजवाह्यस्तूपवाह्यः सन्नाह्यः समरोचितः'—इति हेमचन्द्रः। २२४

सन्निकर्षः पुं. [सम्+नि+कृष्+घञ्] सान्निध्यं; पार्श्वं; समीपं; सविधं; समीपाभ्यासं; सवेशः; अन्तिकं; सदेशः; अभ्यग्रं; सनीडं; सन्निधानम्; उपान्तं; निकटम्; उपकण्ठं; सन्निकृष्टं; समर्यादम्; अभ्यर्णम्; आसन्नः; सन्निधिः; 'स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन् अन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः'—इति कुमारे (३।७४)। विषयेन्द्रियसम्बन्धः; ज्ञानस्य कारणम्। ६९२

सन्निकृष्टः त्रि. [सम्+नि+कृष्+क्त] सन्निकर्षविशिष्टः; निकटः; सन्निधं; सन्निधानं; समीपः; समीपम्। ६९२

सन्निधम् क्ली. [सम्+नि+धा+क] सन्निधानं; निकटं; समीपम्। ६९२

सन्निधानम् क्ली. [सम्+नि+धा+ल्युट्] निकटं; समीपम्; 'श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधानं ममैव कृत्स्नादपि जीवलोकात्'—इति रामायणे (२।२१।५३)। [सम्यक् निधीयतेऽस्मिन्निति] आश्रयः; 'आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानाम्, दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम्। दुस्त्याज्यं यन्महद्भिः सुरनरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं, स्त्रीरूपं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय सृष्टम्'—इति शान्तिशतकम्।

अवस्थानम्; 'यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा। सन्निधानं कृते श्राद्धे तत्रास्माकं भविष्यति'—इति मार्कण्डेये (९७।३५)। ६९२

सन्निधिः पुं. [सम्+नि+धा+कि] सन्निकर्षः; समीपं; निकटम्; 'हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ'—इति मनुः (२।१९४)। इन्द्रियगोचरः; अवस्थानम्; 'गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। कावेरि नर्मदे सिन्धो जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु'—इति जलशुद्धिप्रकरणे। ६९२

सन्निभः त्रि. [सम्यक् निभातीति। सम्+नि+भा+क] सदृशः; 'भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जागेन्द्रसन्निभः'—इति भागवते (३।१३।३२)। ६९४

सन्निवेशः पुं. [संनिविशन्ते अत्रेति। सम्+नि+विश्+घञ्] संस्थानम्; 'उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये'—इति कुमारे (३।४५)। पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः; पूर्वदिगाद्यवच्छिन्नगृहम्; पुरादेर्बहिर्विहरणभूमिः; स्वाम्यादयः; निकर्षणम्; 'नगरादिबहिः स्वैरविहारचारुभूमिषु। तत्र द्वयं निगदितं सन्निवेशो निकर्षणम्'—इति शब्दरत्नावली। 'अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैस्तमोऽपहन्त्रीं तमसां वगाह्य'—इति रघौ (१४।७६)। ७७८

सन्न्यासः पुं. [सम्+नि+अस्+घञ्] प्रायः; भोजनत्यागः; अनशनम्; जटामांसी; काम्यकर्मणां न्यासः; 'काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः'—इति भगवद्गीतायाम् १८ अध्याये। 'सन्न्यासः कर्मणां न्यासः कृतानामकृतैः सह। कुशलाकुशलाभ्यां तु प्रहाणं न्यास उच्यते'—इति मात्स्ये। चतुर्थाश्रमः; 'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्। देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्'—इति कलौ संन्यासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयकमिति मलमासतत्त्वम्। ७६०

सपत्राकरणम् क्ली. [सपत्रशब्दात् कृञो योगे 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने'—इति डाच्] परस्यातिपीडनं; सपत्राकृतिः; निष्पत्राकृतिः; अत्यन्तपीडनम्। ७६५

सपत्नः पुं. [सह पतति एकार्थे इति। सह+पत्+न, सहस्य सः] शत्रुः; 'संरक्ष तात मन्त्रांश्च सपत्नांश्च ममोद्धर। निपुणेनाभ्युपायेन यद् ब्रवीमि तथा कुरु'—इति महाभारते (१।१४५।५)। ४५६

सपदि अव्य. [सह पद्यते इति, पद् गतौ+इन्, सहस्य सः] द्रुतं; तत्क्षणम्; 'सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या, दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्याम्। सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां, प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः'—इति कुमारे (३।७६)। ७५२

सपर्या स्त्री. [सपर पूजायाम्+'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक्, 'अ प्रत्ययात्' इति अ, टाप्] पूजा; अर्चा; 'तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत्'—इति माघे (१।१४)। १२८

सपिण्डः पुं. [समानः पिण्डो मूलपुरुषो निवापो वा यस्य] समानस्य सः सप्तपुरुषान्तर्गतज्ञातिः; सनाभिः; सगोत्रः; आत्मीयः; स्वजनः; 'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्। सपिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः'—इत्युद्वाहतत्त्वम्। ५०९

सपीतिः स्त्री. [पा पाने+क्तिन्, 'घुमास्थागेति' ईत्वम्। सह एकत्र पीतिः पानं, सहस्य सः] सहपानकं; तुल्यपानं; सहपीतिः; आत्मीयजनैः सह मिलित्वैककालपानम्; 'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे...... यज्ञेन कल्पताम्'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१८।९)। ३२८

सप्तकी स्त्री. [सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते इति। सप्त+कै+क, गौरादित्वाद् ङीष्] काञ्ची; मेखला; रसना। ५६०

सप्ततन्तुः पुं. [सप्तभिर्भूरादिभिर्महाव्याहृतिभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते इति। तनु विस्तारे+'सितनिगमीति' तुन्। सप्त तन्तवः संस्था यस्येति वा] यागः; यज्ञः; क्रतुः; स्तोमः; मखः; वितानः; संस्तरः; बर्हिः; सवः; सत्रम्। 'सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वनुग्रहमनुज्ञया मम। मूलतामुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्ममयवृक्षता मया'—इति माघे (१४।६)। ४१४

सप्तला स्त्री. [सप्त पत्राणि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लातीति। सप्त+ला+क] नवमालिका; नवमल्लिका; चर्मकषा; गुञ्जा; पाटला। २०७

सप्तविंशतिमौक्तिका स्त्री. [सप्तविंशतिः मौक्तिकानि यस्यां सा] नक्षत्रमाला। ४६२

सप्तार्चिः [स्] पुं. [सप्त अर्चींसि यस्य] अग्निः; वह्निः; अनलः; 'सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम्।

सप्तार्चिर्मुखमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम्'—इति रघौ (१०।२१)। चित्रकवृक्षः; शनिग्रहः; क्रूरचक्षुषि त्रि.। ६२

सप्ताश्वः पुं. [सप्त अश्वा यस्य] सूर्यः; अर्कवृक्षः; 'आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे' —इति ऋग्वेदे (५।४५।९)। 'सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा आयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु'—इति तद्भाष्ये सायणः। ३६

सप्तिः पुं. [षप् समवाये+'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्।' सपति सङ्ग्रामेषु सहसा समवैति। सर्पति, सृपि गतौ, अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपे बाहुलकात् साधुः] अश्वः; अर्वा; गन्धर्वः; वाजी; तुरङ्गमः; तुरगः; तार्क्ष्यः; हरितः; तुरङ्गः; ययुः; घोटकः; हयः; वाहः। ४३६

सभा स्त्री. [सह भान्ति शोभन्ते यत्रेति। सह+भा दीप्तौ+भिदादित्वाद् अधिकरणे अङ, सहस्य सः] सह भान्ति अत्र; समज्या; परिषत्; गोष्ठी; समितिः; संसत्; आस्थानी; आस्थानं; सदः; समाजः; पर्षत्; 'यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः'—इति मनुः। सामाजिकः; द्यूतगृहं; समूहः; गृहम्। ७४५,८२१

सभाजनम् क्ली. [सभाज प्रीतिदर्शनयोः+णिच्+ल्युट्] मैत्री; मित्रता; सख्यं; सखिता; गमनागमनादिसमये सुहृदादेः आलिङ्गनारोग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दोत्पादनम्; आनन्दनम्, आप्रच्छनं; गमनसमये सुहृदमालिङ्ग्य गमनानुज्ञाग्रहणम्; आगतस्य वा स्वागतारोग्यादिपृच्छा; 'सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते' —इति रघौ (१३।४३)। [सभाजयतीति, सभाज प्रीतौ+ल्यु] प्रीतिदायके त्रि.। 'प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम्। मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं गृहं महत् शोभयतामियं मम'—इति महाभारते (४।१३।१०)। ७०६

सभिकः पुं. [सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्येति। सभा+व्रीह्यादित्वात् ठन्] सभीकः; द्यूतकारकः; दुरोदरम्; 'दुरोदरं च निर्ग्रन्थद्यूतकारकलग्नकाः। सभिकः प्रतिभूश्चेति'—इति जटाधरः। ३८८

सभीकः पुं.—द्यूतकारकः; सभिकः; 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभीकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम्'—इति याज्ञवल्क्यः (२।२०२)। ३८८

समम् अव्य.—सहितम्; 'सार्धं तु साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः। 'विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना। आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामिरिणे वपेत्'—इति मनुः (२।११३)। त्रि. [समतीति, सम् वैक्लव्ये+पचाद्यच्] सर्वं; (सर्वनामसंज्ञम्) 'नमः समस्तात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम्'—इति मुग्धबोधे। समानम्; 'समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तिराय च'—इति मुग्धबोधे। साधुः; पुं. राशिविशेषाणां संज्ञाविशेषः; 'क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च, ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च। चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया, मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। मानस्य प्रकारविशेषः; वर्गमूलानयनार्थम् अङ्कोपरि दत्तऋजुरेखाविशेषः; 'त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्धृते। त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत्' —इति लीलावती। ८७७

समग्रः त्रि. [समं समकालमेव गृह्णातीति। सम+ग्रह+ड] सकलं; सर्वं; समस्तं; कृत्स्नं; विश्वं; निखिलम्; अखिलम्; 'चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने। भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति'—इति रामायणे (२।५२।८४)। पूर्णः; 'अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः। स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम्'—महाभारते (१।१५३।१३)। ७१३

समन्ततः [स्] अव्यः [समन्त+आद्यादित्वात् तसि] चतुर्दिगभिव्याप्तः; परितः; सर्वतः; विश्वक्; समन्तात्; 'स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम्'—इति रामायणे (२।५७।३४)। ८७४

समयः पुं. [सम्यगेतीति। सम्+इण् गतौ+पचाद्यच्] सिद्धान्तः; कृतान्तः; राद्धान्तः; कालः (८६९); 'समयः समवर्तत इवैष यत्र मां समनन्दयत् सुमुखि! गौतमार्पितः। अयमागृहीतकमनीयकङ्कणस्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः'—इति उत्तरचरिते १ अङ्के। शपथः; संवित्; क्रियाकारः; निर्देशः; सङ्केतः; आचारः; 'ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर!, निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवान् ब्राह्मणान् विदुः'

—इति महाभारते (१३।९०।५०)। भाषा; 'देशाचारान् समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः सः परावरज्ञः' —इति महाभारते (५।३३।११६)। व्यवहारः; 'न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्'—इति मनुः (१०।५३)। सम्पत्; नियमः; 'अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं, यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे'—इति भागवते (३।२२।१८)। अवसरः। १०

समया अव्य. [समयनमिति । सम्+इण् गतौ+'आः समिण्निकषिभ्याम्' इति आ प्रत्ययः] निकटं; निकषा; हिरुक्; सामीप्यम्; 'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं समयावनौ घनमदभ्रमराणि। गगनं च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः समया वनौघनमदभ्रमराणि'—इति माघे (६।७३)। मध्यः; 'समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिके। हिरुङ् मध्ये विनार्थे च'-इति रुद्रः। कालविज्ञापनम्। ८७९

समरः पुं.— क्ली. [सम्यग् अरणं प्रापणमिति। सम्+ऋ गतौ +अप्। यद्वा सम्यक् ऋच्छत्यत्रेति। 'मन्दरकन्दरशीकरेति' बाहुलकाद् अरप्रत्ययेन साधुः] युद्धं; संग्रामः; संख्यं; रणम्; 'इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु। रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव'—इति रघौ (१२।८२)। ४५३

समरोचितम् त्रि.— युद्धयोग्यम्। २२४

समर्यादः त्रि. [मर्यादया सह वर्तमानः] समीपः; निकटः। ६९२

समवर्ती [न्] पुं. [समं वर्तते इति। सम्+वृत्+णिनि] यमः; शमनः; प्रेतपतिः; पितृपतिः; कीनाशः; वैवस्वतः; कृतान्तः; कालः; कालिन्दीसोदरः; अन्तकः; धमराजः; दण्डधरः; हरिः; दक्षिणाशापतिः; श्राद्धदेवः; यमुनाभ्राता; 'शासितारं च पापानां पितृणां समवर्तिनम्। असृजत्सर्वभूतात्मा निधिपं च धनेश्वरम्' —इति महाभारते (१२।२०७।३५)। तुल्यवर्तनशीले त्रि.। ७१

समवायः पुं. [समवाय्यते इति । सम्+अव+अय्+घञ्] समूहः; 'अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च' —इति मनुः (४।१०८)। सम्बन्धविशेषः; 'घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः। तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः'—इति भाषापरिच्छेदः। 'अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः'—इति सिद्धान्तमुक्तावली। ६८६

समसुप्तिः पुं. [समेषां सर्वेषां सुप्तिर्यत्र] कल्पान्तः; महाप्रलयः; स्त्री. [समा सुप्तिरिति] तुल्यशयनम्। ११७

समस्तम् त्रि. [सम्+अस्+क्त] सम्पूर्णं; समं; सर्वं; विश्वम्; अशेषं; कृत्स्नं; निखिलम्; अखिलं; निःशेषं; समग्रं; सकलं; पूर्णम्; अखण्डम्; अनूनकम्; अनन्तम्; अन्यूनम्; अनूनम्; 'सूक्तान्यशेषाणि शटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव'—इति विष्णुपुराणे (१।४।३३)। ७१३

समा स्त्री. [सम् वैक्लव्ये+पचाद्यच्, ततष्टाप्] वत्सरः; हायनः; अब्दः; शरत्; वर्षः; संवत्सरः; [समति विकलयति भावान्। समा नित्यबहुवचनान्ता स्त्रियामिति वामनादयः। 'समां समां विजायते' इत्येकत्वेऽपि दृश्यते। अतएव समाः इति बहुवचनं तथा समेति एकवचनमपि] 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्'—इति रामायणे (१।२।१५)। ११६

समांसमीना स्त्री. [समां समां विजायते इति। 'समां समां विजायते' इति ख] प्रतिवर्षप्रसूतगवी। २७२

समाख्या स्त्री. [समाख्यायतेऽनयेति। सम्+आ+ख्या+अङ्] कीर्तिः; श्लोकः; यशः; अभिख्या; संज्ञा; 'सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथा चरणम्' —इति तिथ्यादितत्त्वम्। १५३

समाघातः पुं. [समाहन्यतेऽनेनेति । सम्+आ+हन्+घञ्] युद्धं; रणः; समरः; आयोधनम्; 'संस्फेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः'—इति साहित्यदर्पणे (६।४२१)। वधः। ४५४

समाजः पुं. [संवीयतेऽत्रेति। सम्+अज्+घञ्, 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावो न। 'अजिव्रज्योश्च' इति कुत्वनिषेधः] पशुभिन्नानां सङ्घः; सङ्घातः; उत्करः; हस्ती; (७४५) सभा; संसत्; आस्थानी; परिषत्; सदः; 'धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत्। यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित्'—इति भागवते। ६८६

समाधानम् क्ली. [सम्+आ+धा+ल्युट्] ब्रह्मणि मनःस्थिरीकरणं; चित्तैकाग्र्यम्; अवधानं; प्रणिधानं; समाधिः; 'स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः'—इति भागवते (३।२८।६)। १२८

समाधिः पुं. [समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति। सम्+आ+धा+'उपसर्गे घोः किः' इति कि] प्रणिधानं; समाधानं; चित्तैकाग्रता; ब्रह्मणि मनःस्थिरीकरणं; समर्थनं; नीवाकः; नियमः; 'अयाचितारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपः समाधये'—इति कुमारे (५।६)। ध्यानं; काव्यगुणविशेषः; अर्थालङ्कारविशेषः; 'समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्' —इति साहित्यदर्पणे (१०।७४०)।] समाधीयतेऽनेनेति करणे कि] कारणसामग्री; 'तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना। तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः' —इति रघौ (१।२९)। इन्द्रियनिरोधनम्; 'नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम्। तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम्। अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते'—इति गारुडे ४४ अध्याये। 'द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः। तुष्टे तु संयतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते। ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तल्लयतां गतः। पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते'—इति गारुडे २४० अध्याये। 'तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि तत्। मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते'—इति विष्णुपुराणे (६।७।९०)। 'इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः। अन्तः शीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते'—इति योगवाशिष्ठे। योगाङ्गविशेषः; स्वनामख्यातवैश्यविशेषः; अयं हि महामायामाराध्य परं ज्ञानमलभत्। अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु देवीमाहात्म्ये द्रष्टव्यः। १२८

समानम् त्रि. [समानितीति सम्यक्प्रकारेण प्राणितीति। सम्+आ+अन्+ल्यु। यद्वा समानं मानमस्य, 'समानस्य च्छन्दसीति' स] समं; सदृशः; तुल्यः; सन्निभः;। 'भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज' —इति रघौ। सत्; एकम्; 'नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने। समानशयने चैव न शयीत तया सह'—इति मनुः (४।४०)। [मानेन सह वर्तमानम्] गवसहितम्; 'स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्कितायाः'—इति भागवते (१।१६।३६)। पुं. [समन्तादनित्यनेनेति। सम्+अन्+घञ्] नाभिसंस्थितवायुः; शरीरस्थवायुविशेषः; 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः।' वर्णभेदः। ६९४

समानोदर्यः पुं. [समाने उदरे शयितः। 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यत्। 'विभाषोदरे' इति पक्षे सादेशो न] सहोदरः; सोदर्यः; सगर्भः; सोदरः। ५०८

समाप्तिः स्त्री. [सम्+आप्+क्तिन्] अवसानम्; अन्तः; 'सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे। निवेशयामास मधुर्द्विरेफान् नामाक्षराणीव मनोभवस्य'—इति कुमारे (३।२७)। समर्थनं; परिप्राप्तिः। ८८७

समालम्भनम् क्ली. [सम्+आ+लम्भ्+ल्युट्] कुङ्कुमादिविलेपनं; विच्छित्तिः; कषायः; समालम्भः; विलेपनं; चर्चा; मार्ष्टिः; 'समालम्भनमादाय गोरोचनमनःशिलाम्। आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश'—इति रामायणे (४।२६।२८)। सम्यङ्मारणं; सम्यक्स्पर्शनम्। ५४०

समासः पुं. [सम्+अस्+घञ्] समाहारः; संक्षेपः; सङ्ग्रहः; 'सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्। स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम्'—इति मनुः (७।२०२)। समर्थनम्; ऐकपद्यम्। ७६६

समाहारः क्ली. [सम्+आ+हृ+घञ्] समाहरणं; समासः; संक्षेपः; सङ्ग्रहः; समुच्चयः; बहूनां भिन्नानां बाह्यव्यापारेण बुद्ध्या वा राशीकरणम्; 'समासस्तु समाहारः संक्षेपः संग्रहोऽपि च'—इति हेमचन्द्रः। 'समाहारः स्वरितः'—इत्यष्टाध्यायी। ७६६

समाह्वयः पुं. [समाहूयतेऽत्रेति। सम्+आ+ह्वे+पुंसीति घ। बाहुलकात् नात्वम्] सङ्गरः; युद्धं; सम्परायः; समाघातः; संज्ञा (८१९); आह्वानं; द्यूतं; सङ्गरम्; 'द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्। राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्। प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्। अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः।

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा। तान्सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः'—इति मनुः (९।२२१-२२४)। ४५०

समित् स्त्री. [समीयतेऽत्रेति । सम्+इग्+क्विप्] युद्धं; रणः; 'पाण्ड्यश्च राजा समितीन्द्रकल्पो युधि प्रवीरै-र्बहुभिः समेतः'— महाभारते (५।२२।२३)। ४५३

समित् [ध्] स्त्री. [समिध्यतेऽनयेति । सम्+इन्ध्+क्विप्, तुक्] इन्धनम्; एधम्; इध्मम्; एधः; समिन्धनम्; अग्निसन्दीपनार्थतृणकाष्ठादिः; 'अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात्'—इति याज्ञवल्क्यः । 'प्रादेशमात्राः सशिखाः सवल्काश्च पलाशिनीः। समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा'—इति मत्स्यपुराणे। 'नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च'—मनुः (२।१७६)। ६९

समितिः स्त्री. [संयन्त्यस्यामिति । सम्+इण्+क्तिन्] युद्धम्; 'ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः, काम्बोजमत्स्यकुरुसृञ्जयकैकयाद्याः'—इति भागवते (२।७।३४)। (८२१) सङ्गतिः; सङ्गः; सन्निपातः; 'प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे। स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा'—इति भागवते (११।२५।८)। साम्यं; सभा; 'प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभोः। ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च'–इतिमहाभारते (१।२।२२४)। ४५३

समीकम् क्ली. [सम्+'अलीकादयश्चेति' ईक] युद्धं, रणः; 'तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वतत्राम्'—इति ऋग्वेदे (४।२४।३)। ४५३

समीचीनम् क्ली. [सम्यगेव, सम्यक्+'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति ख] यथार्थं; सत्यं; सम्यक्; ऋतं; तथ्यं; यथातथं; यथास्थितं; सद्भूतं; तद्वति त्रि.। 'समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ। तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम्'—इति भागवते (२।४।५)। १४४

समीपः त्रि. [सङ्गता आपो यत्र। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति अ; 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्] निकटः; 'अपां समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः। सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः'–इति मनुः (२।१०४)।६९२

समीरः पुं. [सम्यगीर्ते गच्छतीति । सम्+ईर् गतौ कम्पने च+क] वायुः; पवनः; समीरणः; 'समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका निकामसुखिनाम्'—इति माघे (४।५४)। ७६

समीरणः पुं. [समीरयतीति । सम्+ईर्+ल्यु] पवनः; श्वसनः; वायुः; मरुत्; अनिलः; मारुतः; जगत्प्राणः; पृषदश्वः; पवमानः; प्रभञ्जनः; स्पर्शनः; वातः; नभस्वान्; मातरिश्वा; समीरः; समिरः; सदागतिः; गन्धवहः; हरिः; महाबलः; 'यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन। उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्'—इति कुमारे (१।८)। मरुवकः; पथिकः; क्ली. [सम्+ईर्+ल्युट्] प्रेरणम्; 'शराभिघाताच्च रुषा च राजन् त्वया च भासास्त्रसमीरणाच्च'–इति महाभारते (८।८४।२३)। प्रेरके त्रि.। 'सोऽपिबत् पाण्डुराभ्राभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः। वनान्तरगतो रामः पानं मदसमीरणम्।' ७६

समुखः त्रि. [मुखेन सह वर्तमानः] वाग्मी; वावदूकः। ३७४

समुच्छ्रयः पुं. [सम्+उत्+श्रि+अच्] उत्सेधः; समुच्छ्रायः; आरोहः; 'कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः'—इति रघौ (९।२०)। विरोधः। १८१

समुदयः पुं. [सम्+उत्+इण्+अच्] युद्धं; संग्रामः; समरः; रणः; 'द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे। महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः'—इति महाभारते (६।११३।४४)। (६८६) सार्थः; यूथं; समूहः; 'तमुपाजग्मतुस्तौ च सेनासमुदयान्वितौ। तं विज्ञायैव सम्बन्धं मुदा दुहितृवत्सलौ'—इति कथासरित्सागरे (१०।१९६)। समुद्गमः; दिवसः; लग्नम्। ४५३

समुद्गः पुं. [समुद्गच्छतीति । सम्+उद्+गम्+अन्येष्वपीति ड] सम्पुटकः; सम्पुटः; समुद्गकः; 'शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः'—इति रामायणे (२।९१।७५)। [मुद्गेन सह वर्तमानः] मुद्गसहितः। ७६४

समुद्रः पुं. [चन्द्रोदयाद् आपः सम्यगुन्दन्ति क्लिद्यन्ति अत्र। चन्द्रोदयात् सदुन्दयति वा। उन्दी क्लेदने+

'स्फायितञ्ची'ति रक्। 'अनिदितामिति' नलोपः। मुद्रा मर्यादा तया सह वर्तते इति वा। सम्यगुद्गतो रोऽग्निरत्र। मुदं रान्ति ददति इति डे, मुद्राणि रत्नादीनि तैः सह: वर्तते इति वा] अब्धिः; अकूपारः; पारावारः; सरित्पतिः; उदन्वान्; उदधिः; सिन्धुः; सरस्वान्; सागरः; अर्णवः; रत्नाकरः; जलनिधिः; यादःपतिः; अपांपतिः; महाकच्छः; नदीकान्तः; तरीयः; द्वीपवान्; जलेन्द्रः; मन्थिरः; क्षौणीप्राचीरं; मकरालयः; सरिताम्पतिः; जलधिः; नीरनिधिः; नीरधिः; अम्बुधिः; पाथोनिधिः; पाथोधिः; यादसाम्पतिः; नदीनः; इन्द्रजनकः; तिमिकोषः; वारांनिधिः; वारिनिधिः; वार्द्धिः; वारिधिः; तोयनिधिः; कीलालधिः; धरणीपूरः; क्षीराब्धिः; धरणिप्लवः; वाङ्कः; कचङ्गलः; पेरुः; मितद्रुः; वाहिनीपतिः; गङ्गाधरः; दारदः; तिमिः; प्राणभास्वान्; ऊर्मिमाली; महाशयः; अम्भोनिधिः; अम्भोधिः; तरिषः; कूलङ्कषः; तारिषः; वारिराशिः; शैलशिविरं; पराकुवः; तरन्तः; महीप्राचीरं; पयोधिः; सरिन्नाथः; अम्भोराशिः; धुनीनाथः; नित्यः; कन्धिः; अपांनाथः; 'अपां चैव समुन्नेन स समुद्र इति स्मृतः'—इति वायुपुराणम्। 'सामुद्रमुदकं क्षारं सर्वदोषप्रकोपणम्'—इति राजवल्लभः। मुद्रायुक्ते त्रि.। 'हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात्। आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्राद् निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः'—इति भागवते (३।१२।१३)। ६५२

समुद्रकान्ता स्त्री. [समुद्रस्य कान्ता] नदी; सिन्धुः; स्रवन्ती; तटिनी; तरङ्गिणी; धुनी; निर्झरिणी; निम्नगा; कूलङ्कषा; शैवलिनी; सरस्वती; ह्रदिनी; आपगा; स्रोतः; स्रोतस्विनी; कर्षूः; कुल्या; द्वीपवती; सरित्; समुद्रगा; पृक्का। ६६५

समुद्ररमणा स्त्री. [समुद्रो रमण इव यस्याः] पृथ्वी; समुद्ररसना। १५६

समुद्ररसना स्त्री. [समुद्रः रसनेव यस्याः] समुद्रमेखला; पृथ्वी; समुद्ररमणा; समुद्राम्बरा। १५६

समुद्रवसना स्त्री.—समुद्ररसना; समुद्रमेखला; समुद्ररमणा; समुद्राम्बरा; समुद्रान्ता; पृथ्वी; पृथिवी; भूमिः; अचला। १५६

समुद्रवह्निः पुं. [समुद्रस्य वह्निः] वाडवानलः; और्वः; वाडवः; बडवानलः; बडवामुखः। ७०

समुन्नद्धः त्रि. [सम्+उत्+नह्+क्त] अतिगर्वितः; गर्वितः; पण्डितम्मन्यः; प्रभुः; समुद्धतः; ऊर्ध्वबद्धः। ३८३

समूहः पुं. [समूह्यते इति। सम्+ऊह्+घञ्] अनेकः; निवहः; व्यूहः; सन्दोहः; विसरः; व्रजः; स्तोमः; ओघः; निकरः; व्रातः; वारः; सङ्घातः; सञ्चयः; समुदायः; समुदयः; समवायः; चयः; गणः; संहतिः; वृन्दं; निकुरम्बं; कदम्बकं; पूगः; सन्नयः; स्कन्धः; निचयः; जालम्; अम्रं; पटलं; काण्डं; मण्डलं; चक्रं; विस्तरः; उत्करः; समुच्चयः; आकरः; प्रकरः; सङ्घः; प्रचयः; जातम्; 'एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्'—इति मनुः(८।२२१)। ६८६

समृद्धः त्रि. [सम्+ऋधु वृद्धौ+क्त] समृद्धियुक्तः; अधिकर्द्धिः; सम्पत्तिशाली; आढ्यः; धनवान्; इनः; ईशः; धनी; ईश्वरः; 'संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम्'—इति रामायणे (२।१४।२७)। पुं. नागविशेषः; महाभारते (१।५७।१७)। ३५६

सम्पत्तिः स्त्री. [सम्+पद्+क्तिन्] विभवोत्कर्षः; श्रीः; लक्ष्मीः; सम्पत्; सम्पद्; ऋद्धिः; भूतिः; 'तदैव च ददौ तस्मै सुतां क्लेशविवर्द्धिताम्। निजां शिवाय सम्पत्तिमिव मूढत्वहारिताम्'—इति कथासरित्सागरे (२४।१६१)। ३९७

सम्परायः पुं. [सम्यक् परे काले ईयते इति। सम्+पर+इण्+घञ्] युद्धं; सम्परायकं; साम्परायिकं; योधनं; समरः; कलहः; संग्रामः; रणः; आयोधनं; जन्यं; प्रधनं; प्रविदारणं; मृधं; संख्यम्। आपत्; उत्तरकालः। ४५४

सम्पिण्डिताङ्गुलिः स्त्री. [सम्पिण्डिताः संकुचिताः अङ्गुलयः यत्र] मुष्टिः। ५३७

सम्पुटः पुं. [सम्+पुट्+क] सम्पुटकः; आधारविशेषः; समुद्गः; समुद्गकः; कुरुवकपुष्पं; पेटा; एकजातीयोभयमध्यवर्ती; 'सकामः सम्पुटो जप्यो निष्कामः संपुटं विना'—इति तन्त्रसारः। 'केवलां मातृकां कृत्वा मातृका तारसम्पुटा। मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः'—इति तन्त्रसारः। रतिबन्धविशेषः; 'सम्प्रसार्योभयोः

पादौ शय्यागतकपोलकः । भगलिङ्गस्य संयोगाद् रमते सम्पुटो हि सः'—इति रतिमञ्जरी । ७६४

सम्पृक्तः त्रि. [सम्+पृच्+क्त] मिश्रितः; करम्बः; कवरः; मिश्रः; खचितः । ७४१

सम्प्रदायः पुं. [सम्प्रदीयतेऽनेन पारंपर्योपदेशः । सम्+प्र+दा+घञ्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] गुरुपरम्परागतसदुपदेशः; शिष्टपरम्परावतीर्णोपदेशः; आम्नायः; पारम्पर्यः; गुरुक्रमः; 'सम्प्रदायविगमादुपेयुषी रेवनाशमविनाशिविग्रहः । स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतीर्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः'–इति माघे (१४।७९) । गुरुपरम्परागतसदुपदिष्टव्यक्तिसमूहः; 'सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः । श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते'—इति श्रीधरस्वामी । ४०२

सम्प्रयोगः पुं. [सम्+प्र+युज्+घञ्] निधुवनं; संवेशनं; रहः; रतिः; रतं; सुरतं; मोहनम्; अन्वितिः; सम्बन्धः; 'उष्णत्वमग्न्यातपसम्प्रयोगात् शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य'—इति रघौ (५।५४) । कार्मणं; वशीकरणादिकर्म; अर्थिते त्रि. । ५६९

सम्प्रश्नः पुं. [सम्यक् पृच्छनम् । सम्+पृच्छ्+नङ] हुं; सम्पृच्छा । ८७६

सम्प्रहर्षः पुं. [सम्यक् प्रकृष्टो हर्षः] हन्त; आनन्दथुः । ८७५

सम्प्रहारः पुं. [सम्यक् प्रकारेण प्रह्रियतेऽत्रेति । सम्+प्र+हृ+घञ्] युद्धं; सङ्ग्रामः; रणः; समरः; 'व्यश्वौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ'—इति रघौ (७।५२) । गमनं; हननम् । ४५३

सम्बन्धः पुं. [सम्बध्यते इति । सम्+बन्ध्+घञ्] सम्बन्धकः; 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ।' योनिजसम्पर्कः; 'सम्बन्धो येषु येषां यः सर्वजातिषु सर्वतः । तं त्वां ब्रवीमि वेदोक्तं ब्रह्मणा कथितं पुरा । सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रेन्द्र ! जगतीतले । विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः । मित्रं तु प्रीतिजं ज्ञेयं स सम्बन्धः सुदुर्लभः । मित्रमाता मित्रभार्या मातृतुल्या न संशयः'—इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । समृद्धिः; न्यायः; सख्यं; संसर्गः; त्रि. शक्तः; हितः । ८६८

सम्बाधः पुं. [सम्यग् बाधा यत्र] सङ्कटः; 'संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः सम्बाधं बृहदपि तद् बभूव वर्त्म'–इति माघे (८।२) । भगं; भयम्; 'व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम्'–इति महाभारते (४।३८।७) । नरकवर्त्म । ८२७

सम्भवः पुं. [सम्+भू+अप्] उत्पत्तिः; 'महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग ! सह्यतां याति । सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय'—इति आर्यासप्तशत्याम् । (४५८) । हेतुः; मेलकः; आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम्; सङ्केतः; अपायः; वर्तमानकल्पीयाहंह्लेदः । ८८१

सम्भाव्यः त्रि. [सम्भवितुं योग्यः । सम्+भू+'ओरावश्यके' इति ण्यत्] किल; संभवनीयता । ८७४

सम्भेदः पुं. [सम्+भिद्+घञ्] सिन्धुनद्योः सङ्गमः; 'परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्भेदे स संग्रहणमाप्नुयात्'—इति मनुः (८।३५६) । नदीमात्रसङ्गमः; 'नदः शोणो गङ्गा तपनतनयेति स्फुटमिमम्, त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि सम्भेदमनघे'—सौन्दर्यलहरी । स्फुटनम्; 'कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्'—इति सुश्रुते (२।५) । मेलनम् । ६६९

सम्भोगः पुं. [सम्+भुज्+घञ्] रतिः; सुरतम्; 'रत्युन्मादसमारम्भाः साक्षात्कारकरा मम । आत्मप्रदानसम्भोगान्मामुद्धर्तुं त्वमर्हसि'—इति महाभारते (४।१३।२८) । भुक्तिः; भोगः; 'सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् । आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः'—इति मनुः (८।२००) । जिनशासनं; हर्षः; केलिनागरः; शृङ्गारभेदः; 'दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योऽन्यं सम्भोगः समुदाहृतः'—इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । ८२८

सम्भ्रमः पुं. [सम्+भ्रम्+घञ्] दर्पः; मदः; अवलेपः; मानः; गर्वः; अहङ्कारः; आवेशः; संवेगः; संरम्भः; आटोपः; भयादिजनितत्वरा; आवेगः; प्रवेगः; त्वरा; त्वरिः; 'वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् । सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणाम् ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम्'—इति रघौ (११।२५) । आदरः; महाभ्रमः; त्रस्रम्; भयम्; 'सम्भ्रमस्त्याज्यतामेष

सर्वैर्बालिकृते महान्'–इति रामायणे (४।२।१४)। ७२२

सम्मदः पुं. [सम्+मद्+'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति अप्] हर्षः; प्रमोदः; प्रमदः; प्रीतिः; उत्कर्षः; उद्धवः; मुत्; आनन्दः; शर्म; जोषः; शं; सुखम्; 'मदसम्मद-पीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः'—इति साहित्यदर्पणे (३।१६७)। मत्स्यविशेषः; 'बह्वृचश्च सौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्जले द्वादशाब्दकालमुवास। तत्र चान्तर्जले मत्स्यः सम्मदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत्'—इति विष्णुपुराणे (४।२।१९)। तद्वति त्रि.। १२३

सम्मर्दः पुं. [संमृद्यतेऽत्रेति। सम्+मृद्+घञ्] युद्धं; समरः; संग्रामः; 'जवे प्रहारे सम्मर्दे सर्वं एवातिमानुषाः। सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ'—इति महाभारते (५।१६८।१०)। परस्परविमर्दः (७६९); परिमलः; 'यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमर्दस्तत्र मज्जताम्। अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे'—इति रघौ (१५।१०१)। ४५४

सम्मार्जनी स्त्री. [संमृज्यते संशुद्ध्यतेऽनयेति। सम्+मृज्+ल्युट्+ङीप्] धूल्यादिमार्जनसाधनी; शोधनी; ऊहनी; समूहनी; बहुकरी; वर्द्धनी। ३०२

सम्यक् [च्] त्रि.–अव्य. [सम्+अञ्च्+ऋत्विगादिना क्विन्। 'समः समि' इति सम्यादेशः] सत्यवचनम्; ऋतं; सत्यं; समीचीनं; तथ्यं; यथायथम्; [अर्थेन सह समञ्चति सङ्गच्छते] मनोज्ञः; सङ्गतः; 'तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती'—इति ऋग्वेदे (२।३।६)। १४४

सम्राट् [ज्] पुं. [सम्यक् राजते इति। सम्+राज्+क्विप्। 'मो राजि समः क्वौ' इति समो मकारस्य मादेशस्तेन नानुस्वारः] चक्रवर्त्ती; सार्वभौमः; येन राजसूयेन इष्टम्, यो मण्डलस्येश्वरः, आज्ञया राज्ञः शास्ति यः, (राजसूयश्चक्रवर्तिसाध्यो यागविशेषः। तेनयेन इष्टं यागः कृतः। यो मण्डलस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो नृपान् आज्ञया शास्ति भृत्यवद्व्यापारेषु नियोजयति स सम्राडुच्यते।) केचित्तु समुच्चयेन त्रीण्येतान्याहुः। राजसूययाजी यः स सम्राट् चतुरब्धिसीमावच्छिन्नाया भूमेर्य ईश्वरः सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमेः पतीनाज्ञया शास्ति सोऽपि। [इह परत्र च सम्यक् राजते इति क्विप्] 'आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च। अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्'–इति रघौ (२।५)। ४२२

सरः [स्] क्ली. [सरतीति। सृ+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] सरोवरः; तडागः; 'तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु। सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च'—इति महाभारते (१।१५६।२४)। नीरं; जलम्; 'सरो नीरे तडागे च'—इति रुद्रः। ६७५

सरम् क्ली. [सरतीति। सृ+अच्] सरोवरः; जलं; पुं. दध्यग्रं; गतिः; बाणः; लवणः; निर्झरे पुं.–स्त्री.। त्रि. सारकः; भेदकः;। ८१२

सरकः पुं.–क्ली. [सरतीति। सृ+वुन्] शीधुपात्रं; गल्वर्कः; अनुतर्षः; चषकः; शीधुपानम्; इक्षुशीधु; अच्छिन्नाध्वगपङ्क्तिः; मद्यपरिवेषणम्; 'प्राप्तायां निशि पप्रच्छ निजं परिजनं च सः। किमद्य रात्रिपर्याप्तिमस्ति नः सरकं न वा'—इति कथासरित्सागरे (५४।१९९)। क्ली. [सरमेव+स्वार्थे कन्] सरोवरः; आकाशं; त्रि. [सुष्ठु सरतीति। सृ+'प्रसृल्वः समभिहारे वुन्' इति वुन्] गतिशीलः। ३२७

सरघा स्त्री. [सरं मधुविशेषं हन्तीति। सर+हन्+ड। घत्वनिपातनात् साधुः] मधुमक्षिका; क्षुद्रा; 'भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्। तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव'—इति रघौ (४।६३)। २५६

सरटः पुं. [सरतीति। सृ गतौ+शकादित्वादटन्] कृकलासः; प्रतिसूर्यः; शयानकः; प्रतिसूर्यकः; 'गिरगिट' इति भाषा।॰ 'पल्ल्याःप्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे। शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च।' वातः। २३४

सरणिः स्त्री. [सरन्त्यनयेति। सृ गतौ+'अर्तिसृधृधमीति' अनि] पन्थाः; अध्वा; पद्धतिः; एकपदी; वर्त्म; वर्तनी; अयनं; पदवी; मार्गः; पद्या; निगमः; सृतिः; 'सरलां सरणिं त्यक्त्वा जीवितस्पृहया समम्। गुहा तेन ततः सान्द्रतमोभीमा व्यगाह्यत'- इति राजतरङ्गिण्याम् (३।४०१)। पङ्क्तिः; प्रसारिणी; सरणा; सरणी। २६०

सरणी स्त्री. [सरणि+वा ङीष्] पन्थाः; मार्गः; अध्वा; पदविः; सृतिः; पङ्क्तिः; प्रसारिणी; सरणिः; सरणा। २६०

सरमा स्त्री. [सृ+बाहुलकाद् अम। यद्वा रमया शोभया सह वर्तमाना] कुक्कुरी; कुर्कुरी; कुकुरी; शुनकी; श्वानी; सारमेयी; शुनी; देवशुनी; देवकुक्कुरी; राक्षसीभेदः; सा च विभीषणपत्नी, इयं लङ्कावाससमये सीतायाः प्रणयिनी आसीत्। कश्यपपत्नीविशेषः; दक्षपुत्री; 'गोलाङ्गूलश्चकोरश्च चैत्यापत्यं तथैव च। अपत्यं सरमायाश्च गणो वै भ्रमरादयः'—इति वह्निपुराणे। २८२

सरलः त्रि. [सरतीति। सृ+'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलच्। बाहुलकाद् गुणः] अवक्रः; ऋजुः; दक्षिणः; 'आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाशयः'—इति कथासरित्सागरे। उदारः; पुं. वृक्षविशेषः; पीतद्रुः; पूतिकाष्ठं; धूपवृक्षकः; पीतदारुः; भद्रदारुः; मनोज्ञः; पीतः; स्निग्धदारुसंज्ञः; स्निग्धः; मरिचपत्रकः; पीतवृक्षः; सुरभिदारुः; 'सरलः पीतवक्षः स्यात् तथा सुरभिदारुकः। सरलो मधुकस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः। स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षाकरः स्मृतः। कफानिलस्वेदयूककामलाक्षिव्रणापहः'—इति भावप्रकाशः। बुद्धः; अग्निः। ३८५

सरव्यम् क्ली. [सरं रागं व्ययतीति। सर+व्ये+ड] लक्ष्यं; वेध्यं; निमित्तं; शरव्यम्। ४६८

सरसम् क्ली. [रसेन जलेन सह वर्तमानम्] सरोवरः; रसयुक्ते त्रि.। 'कविता कोमलवनिता आयाता सुखदायिका। बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत्'—इत्युद्भटः। ६७५

सरसी स्त्री. [सृ+असुन्। गौरादित्वाद् ङीष्] सरोवरः; सरः; 'सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम्। आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम्'—इति रघौ (१।४३)। ६७५

सरस्वती स्त्री. [सरो नीरं ज्ञानं वा तद्वद् रसो वास्त्यस्या इति। सरस्+मतुप्, मस्य वः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न पदकार्यम्] वाणी; 'उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती'—इति रघौ (१५।४६)। नदी (६६५); 'ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः। बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती'—इति महाभारते (१।२१४।३)। स्त्रीरत्नं; गौः; नदीभेदः; मनुपत्नी; ज्योतिष्मती; ब्राह्मी; सोमलता; बुद्धशक्तिविशेषः; दुर्गा; 'स्वराः स्वरणशीलत्वाद् गेयाख्याः सप्त कीर्तिताः। अति प्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती'—इति देवीपुराणे। वाग्देवता; ब्राह्मी; भारती; भाषा; गीः; वाक्; वाणी; इरा; शारदा; गिरा; गिरादेवी; गीर्देवी; ईश्वरी; वाचा; वचसामीशा; वाग्देवी; वर्णमातृका; गौः; श्रीः; वाक्येश्वरी; अन्त्यसन्ध्येश्वरी; सायंसन्ध्यादेवता; 'आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता। यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मूर्खो भवति पण्डितः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ८

सरस्वान् [त्] पुं. [सरो नीरमस्त्यस्येति। मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न पदकार्यम्] रत्नाकरः; उदधिः; उदन्वान्; सरित्पतिः; अकूपारः; पारावारः; तोयनिधिः; अर्णवः; जलराशिः; सागरः; समुद्रः; नदः; रसिके त्रि.। ६५२

सरित् स्त्री. [सरतीति, सृ गतौ+'हृसृरुहियुषिभ्यः इति' इति इति] नदी; 'सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासंस्तत्र पातिते'—इति देवीमाहात्म्ये। सूत्रं; दुर्गा; 'क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता। सङ्गमाद् गमनाद् गङ्गा लोके देवी विभाव्यते'—इति देवीपुराणे। ६६६

सरित्पतिः पुं. [सरितां पतिः] सरितां नाथः; सरितापतिः; सरिन्नाथः; समुद्रः; सागरः। ६५२

सरिद्वरा स्त्री. [सरित्सु वरा श्रेष्ठा] सरितांवरा; भागीरथी; सुरसरित्; विष्णुपदी; जाह्नवी; गङ्गा; मन्दाकिनी; त्रिपथगा; त्रिदशदीर्घिका; 'महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्यच्युतं नृपम्। तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्तत्सरिद्वरा'—इति महाभारते (१।९६।८)। नदीश्रेष्ठे त्रि.। 'सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा। शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता'—इति महाभारते (१।७८।९)। ६७२

सरीसृपः पुं. [कुटिलं सर्पतीति। सृप्+'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्लुकि पचाद्यच्] अहिः; सर्पः; भुजगः; उरगः; भुजङ्गमः; 'वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम्। परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति'—इति महाभारते (३।२।३)। जङ्गमे त्रि.। 'पातु

न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते' —इति भागवते (५।१८।२७)। ६४०

सरोजम् क्ली. [सरसि जातमिति। सरस्+जन्+ड] पद्मं; कमलं; सरोरुहम्। ६९७

सरोरुहम् क्ली. [सरसि रोहतीति। सरस्+रुह्+क्विप्] पद्मं; कमलं; सरोजम्। ६७९

सर्जः पुं. [सृजति निर्यासादीनिति। सृज्+अच्] सर्जकः; शालवृक्षः; सालः; सर्जरसः; पीतशालः; 'कदम्बसर्जार्जुननीपकेतकीर्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः। सशीकराम्भोधरसङ्गशीतलः समीरणः कं न करोति सोत्सुकम्' —इति ऋतुसंहारे (२।१७)। १९५

सर्पः पुं. [सृप्यते इति, सृप्+घञ्। सर्पति इतस्ततो गच्छति, सृप्+अन्] हिंस्रजन्तुविशेषः; पृदाकुः; भुजगः; भुजङ्गः; अहिः; भुजङ्गमः; आशीविषः; विषधरः; चक्री; व्यालः; सरीसृपः; कुण्डली; गूढपात्; चक्षुःश्रवाः; काकोदरः; फणी; दर्वीकरः; दीर्घपृष्ठः; दन्दशूकः; बिलेशयः; उरगः; पन्नगः; भोगी; जिह्मगः; पवनाशनः; बिलेशयः; कुम्भीनसः; द्विरसनः; भेकभुक्; श्वसनोत्सुकः; फणाधरः; फणावान्; फणवान्; फणाकरः; फणकरः; समकोलः; व्याडः; दष्ट्री; विषास्यः; गोकर्णः; उरङ्गमः; गूढपादः; बिलवासी; दर्विभृत्; हरिः; प्रचलाकी; द्विजिह्वः; जलरुण्डः; कञ्चुकी; चिकुरः; भुजः। 'अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः। हीनाः स्वशिरसो भूयः समारोहन् ततः शिरः। सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः' —इति वह्निपुराणे। नागकेशरः; गमनं; श्मश्रुधारी म्लेच्छजातिविशेषः। पुरा अयं क्षत्रिय आसीत्, सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अनधिकारित्वं कृत्वा वेशान्यत्वं धर्मनाशश्च कृतः। ६४०

सर्पभुक् [ज्] पुं. [सर्पं भुङ्क्ते इति। सर्प+भुज्+क्विप्] राजसर्पः; भुजङ्गभोजी; सर्पविशेषः; मयूरः; सर्पभक्षके त्रि.। ६४३

सर्पाशनः पुं. [सर्पमश्नातीति। सर्प+अश्+ल्यु] मयूरः; सर्पारातिः; सर्पारिः; केकी; शिखी; शिखण्डी; प्रचलाकी; बर्हिणः; कलापी; शिखावलः; श्यामकण्ठः; गरुडः। २४१

सर्पिः [ष्] क्ली. [सर्पतीति, सृप् गतौ+'अर्चिशुचिहुसृपीति' इसि] घृतम्; आज्यम्; आघारः; 'अपि नः स कुले जायाद् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च'—इति मनुः (३।२७४)। उदकं; जलं; पानीयम्। २७५

सर्वः त्रि. [सृ+वन्] सम्पूर्णः; समग्रं; सकलं; समस्तं, कृत्स्नं; विश्वं; निखिलम्; अखिलम्; 'सर्वरत्नमयो मेरुः सर्वाश्रयमयं नभः। सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो हरिः'—इति वह्निपुराणे। पुं. शिवः; विष्णुः; 'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाव्ययः। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते'—इति विष्णुपुराणम्। ७१३

सर्वंसहा स्त्री. [सर्वं सहते इति। सर्व+सह्+'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्, अरुर्द्विषदिति मुम्] वसुमती; पृथिवी; पृथ्वी; 'ऊढामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि। सर्वंसहे कठोरत्वचः किमङ्केन कमठस्य' —इति आर्यासप्तशत्याम् (१३९)। राज्ञि पुं.। सर्वक्लेशादिसहे त्रि.। 'कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वसहो, वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव'—इति साहित्यदर्पणे (२।२०)। १५६

सर्वगः पुं. [सर्वं गच्छतीति। सर्व+गम्+ड] शिवः; 'प्रभवः सर्वगो वायुर्यमा सविता रविः'—इति महाभारते (१३।१७।१०४)। ब्रह्मा; आत्मा; भीमस्य पुत्रः; 'भीमोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्कां तस्यां सर्वगं नामोत्पादयामास'—इति महाभारते (१।९५।७७)। सर्वत्रगामिनि त्रि.। 'करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन। वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम्'—इति याज्ञवल्क्यः (३।१३०)। क्ली. जलम्। ११

सर्वज्ञः पुं. [सर्वं जानातीति। सर्व+ज्ञा+क] शिवः; 'सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः'—इति महाभारते (१३।१७।३९)। सुगतः; बुद्धः; विष्णुः; 'सर्वदर्शीविमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्'—इति महाभारते (१३।१४९।६१)। सकलज्ञातरि त्रि.। 'सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः'—इति रघौ (१०।२०)। ११

सर्वतः [स्] अव्य. [सर्व+तसिल्] परितः; विष्वक्; समन्तात्; समन्ततः; चतुर्दिगभिव्याप्तिः; 'सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्'—इति मनुः (४।२४७)।

'भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छन्, शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात्'—इति ऋतुसंहारे (१।२३)। ८७४

सर्वभक्षः त्रि. [सर्वान् भक्षयतीति। भक्ष्+अण्] सर्वभक्षणकर्ता; सर्वान्नीनः; 'इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान्। शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि'—इति महाभारते (१।६।१४)। ३५१

सर्ववेदाः [स्] पुं. [सर्वं धनं वेदयति निवेदयति ऋत्विग्भ्य इति। विद्+णिच्+असुन्] सर्वस्वदक्षिणयागो येनेष्टः सः; सर्वस्वं दक्षिणा यत्र स सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नाम यागः स येनेष्टः सम्पादितः स सर्ववेदा उच्यते। सर्वस्वं वेदयति लम्भयति ऋत्विजे इति सर्ववेदाः। ३९५

सर्वसन्नहनम् क्ली.–पुं. [सर्वेषां सन्नहनं यत्र] सर्वसन्नाहः; चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः; सर्वाभिसारः; सर्वौघः। ४६१

सर्वसन्नाहः पुं. [सर्वेषां सन्नाहो यत्र] सर्वात्मा; सर्वसन्नहनम्। ८०१

सर्वसस्या स्त्री. [सर्वाणि सस्यानि जायन्ते यत्र] उर्वरा भूमिः; उर्वरक्षेत्रम्। १५८

सर्वस्वम् क्ली. [सर्वं स्वम्] समुदायधनम्; 'गुरवे दक्षिणां दद्यात् प्रत्यक्षाय शिवात्मने। सर्वस्वं वा तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा तदाज्ञया'—इति तन्त्रसारः। ५१८

सर्वाणी स्त्री. [सर्वस्य पत्नी। सर्व+'इन्द्रवरुणभवसर्वेति' ङीष् आनुगागमश्च] दुर्गा; अपर्णा; पार्वती; शर्वाणी; 'सर्वान्मोक्षं प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम्। चराचरांश्च विश्वस्थान् सर्वाणी तेन कीर्तिता'—इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। १५

सर्वात्मा [न्] पुं.—सर्वरूपः; सर्वाधिवासी; सर्वसन्नाहः। ८०१

सर्वान्नीनः त्रि. [सर्वान्नानि भक्षयतीति। सर्वान्न+'अनुपदसर्वान्नायानयमिति' ख] सर्वान्नभोजी; सर्वेषामन्नभक्षकः; सर्वप्रकारान्नभक्षकः; सर्वभक्षः। ३५१

सर्वाभिसारः पुं. [सर्वेषामभिसारो यत्र] चतुरङ्गसैन्यवाहः; सर्वौघः। ४६१

सर्वायसः त्रि.—लौहकृतः। ४६७

सर्षपः पुं. [सरतीति। सृ गतौ+'सर्तेरपः षुक् च' इति अप, षुगागमश्च] सिद्धार्थः; सस्यविशेषः; तन्तुभः; कदम्बकः; सरिषपः; तन्तुकः; कटुस्नेहः; शर्षपः; राजक्षवकः; 'सर्षपः कटुकस्नेहस्तन्तुभश्च कदम्बकः। गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते। सर्षपस्तु रसे पाके कटुहृद्यः सतिक्तकः'—इति भावप्रकाशः। स्थावरविषभेदः; षड्लिक्षापरिमाणम्; 'जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः'—इति शब्दचन्द्रिका। ५८१

सलिलम् क्ली. [सलति गच्छतीति। सल् गतौ+'सलिकल्यनीति' इलच्] जलं; नीरं; पानीयम्; उत्तराषाढानक्षत्रम्। ६४८

सल्लकी स्त्री. [सत्कृत्य लक्यते खाद्यते राजभिरिति। सत्+लक्+क्वुन्। गौरादित्वाद् ङीष्] वृक्षविशेषः; गजप्रिया; गजभक्ष्या; सुवहा; सुरभी; रसा; महेरणा; कुन्दुरुकी; ह्लादिनी; गजभक्षा; सुरभिः; सुरभीरसा; महेरुणा; शल्लकी; सिल्लकी; शिल्लकी; ह्लादिनी। १९९

सवः पुं. [सूयते सोमोऽत्रेति। सू+अप्] यज्ञः; यागः; क्रतुः; स्तोमः; सप्ततन्तुः; मखः; अध्वरः; वितानः; संस्तरः; बर्हिः; सत्रः; 'राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद् बहुभिः सवैः'—इति महाभारते (१।९४।२५)। सन्तानः; सूर्यः; चन्द्रः; अज्ञे त्रि.। 'सविता त्वा सवानां सुवताम्'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (९।३९)। 'सविता सवानां प्रसवानामज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु'—इति तद्भाष्यम्। ४१४

सवनम् क्ली. [सु अभिषवे+ल्युट्] यज्ञस्नानम्; आप्लवनं; स्नानं; सूत्या; अभिषवः; 'प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः। तस्य पदविनमितो हिमवान् गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः'—इति किराते (१२।१०)। सोमसन्धानं; सोमपानम्; अध्वरम्; 'अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुराश्रमस्थितः। अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान् इति शिष्येण किलान्वबोधयत्'—इति रघौ (८।७५)। सोमनिर्दलनं; प्रसवः; [सु+युच्] पुं. चन्द्रः; [वनेन सह वर्तमानमिति विग्रहे] वनविशिष्टे त्रि.। 'अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः। उज्जहार बलाद् ब्रह्मन् सवनं सवनौकसम्'—इति महाभारते (१।१८।८)। ४०८

सविता [ऋ] पुं. [सूते लोकादीनिति। सू+तृच्] सूर्यः; 'विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः

सवितारमैक्षत'—इति कुमारे (५।२०)। 'धीशब्द-वाच्यं ब्रह्माणं प्रचोदयति सर्वदा। सृष्ट्यर्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कीर्तितः। सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्री-त्युच्यते ततः'—इति वह्निपुराणे। अर्कवृक्षः; शिवः; इन्द्रः; ब्रह्मा। ३५

सवित्री स्त्री. [सूते या। सू+तृच्+ङीप्] माता; 'तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे'—इति कुमारे (१।२४)। गौः। ५०४

सविध त्रि. [समाना विधास्येति] निकटं; समीपं; सनीडः; सनीलः; 'अग्रे सविधमागत्य राज्ञस्तस्योपविष्ट-वान्'—इति कथासरित्सागरे (५३।३०)। समान-प्रकारः; 'आसां मुहूर्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम्। सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया'—इति भागवते (३।३।८)। ६९३

सवेशम् त्रि. [वेशेन सह वर्तमानम्] निकटं; समीपं; पार्श्वं; वेशान्वितः। ६९२

सव्यः त्रि. [सू प्रेरणे+'माच्छाससिसूभ्यो यः' इति य] वामः; 'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने'—इति मनुः (२।६३)। दक्षिणः; 'एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्खाय किमाह रावणः। साधु रे मनुष्यडिम्भ साधु'—इति अनर्घराघवे (६।७०) 'सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन' इति तट्टीका। प्रतिकूलः। पुं. [सूते विश्वमिति, सू प्रसवे+'माच्छाससिसूभ्यो यः'—इति य] विष्णुः। ७५६

सव्येष्ठः पुं. [सव्ये तिष्ठतीति,। सव्य+स्था+क। 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इत्युक्त्या षत्वम्। हलदन्तादि-त्यलुक्] सारथिः; सूतः। ४४९

सव्येष्ठा [ऋ] पुं. [सव्ये तिष्ठतीति, सत्य+स्था+ 'सव्ये स्वश्छन्दसि' इति छन्दसि ऋ, स च डित्। 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इति षत्वम्, सप्तम्या अलुक्] सारथिः; सूतः। ४४९

ससीम [न्] त्रि. [सीम्ना सह वर्तते इति] समीपं, निकटम्। ६९२

सस्यम् क्ली. [सस् स्वप्ने+'माच्छाससिसूभ्यो यः' इति य] धान्यं; सीत्यं; शस्यं; व्रीहिः; 'धान्यस्तु सस्यं सीत्यं च व्रीहिस्तम्बकरिश्च तत्'—इति हेमचन्द्रः। वृक्षादीनां फलम्; 'स्रंसनं सीसकं सस्यं स्रस्तं सास्ना च साध्वसम्'—इति भरतः। शस्त्रं; गुणः; 'जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्यां च गतयौवनाम्। रणात् प्रत्यागतं शूरं सस्यं च गृहमागतम्'—इति चाणक्यः। ५७४

सह अव्य. [सहते, सह्+पचाद्यच्] सहितं; साकं; सार्द्धं; सत्रं; समं; सजूः; 'यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः। राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति'—इति मनुः (१०।६१)। साकल्यं; विद्य-मानं; सादृश्यं; यौगपद्यं; समृद्धिः; सम्बन्धः; सामर्थ्यं; क्ली. [सहते इति, सह्+अच्] पांशुलवणं; (११४) पुं. आग्रहायणमासः; मार्गशीर्षः; 'सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (१४।२७)। महादेवः; शिवः; शङ्करः; उमापतिः; क्षमे त्रि.। 'गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः। त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम्'—इति महा-भारते (१६।८।१०)। पुं.— क्ली. बलम्। ८७७

सहः [स्] क्ली. [सहते इति, सह्+'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति असुन्] बलं; ज्योतिः; 'सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति। अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव'—इति रघौ (८।७)। ७२३

सहकारः पुं. [सह युगपत् कारयति विक्षेपयति सौगन्ध्य-मिति। सह+कृ+णिच्+अच्] अतिसौरभाम्रः; चूतः; च्यूतः; आम्रः; 'मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिक-तया गुरौ। फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः'—इति रघौ (४।९)। १९२

सहचरी स्त्री. [सह चरति या, सह+चर्+अच्। पचादिषु चरतेष्टित्करणाद् ङीप्] पीतझिण्टी; (४९४) पत्नी; भार्या; जाया; गृहिणी; 'लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः, प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्। आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी, बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार'—इति रघौ (९।५७)। सखी; आलिः; वयस्या; सध्रीची। २०५

सहदेवा स्त्री. [सह दीव्यतीति, सह+दिव्+अच्+टाप्] दण्डोत्पलः; कर्णिकारवृक्षविशेषः; बला; शारि-वौषधिः; अर्हन्माता; देवककन्यान्यतमा; सा तु वसुदेवपत्नी; 'शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता।

सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः'—इति भागवते (९।२४।२३)। पुं. पाण्डवविशेषः; स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः; माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः; जरासन्धसुतः; स युधिष्ठिराश्वमेधकाले मगधेषु राजासीत्। हर्यश्वनसुतः; 'हर्यश्वनसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान्। सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः'—इति हरिवंशे (२९।३)। सोमदत्तपुत्रः; 'सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः। सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः'—इति हरिवंशे (३२।८०)। देवैः सह वर्तमाने त्रि.। 'श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः। साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात्'—इति भागवते (४।२।८)। १९९

सहपानकम् क्ली. [सह मिलित्वा पानम्, सहपान+स्वार्थे कन्] सपीतिः; आत्मीयजनैः सहैककालपानं; तुल्यपानं; सहपीतिः; एकत्र मद्यसेवनम्। ३२८

सहसा अव्य. [सह मर्षणे+असाप्रत्ययः] हठात्; अतर्कितः; अकस्मात्; 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः'—इति किराते (२।३०)। हास्ययुक्ते त्रि.। 'प्रियतमेन यया सरुषा स्थितं न सहसा सहसा परिरभ्य तम्। श्लथयितुं क्षणमक्षमतां गता न सहसा सहसा कृतवेपथुः'—इति माघे (६।५७)। ८८४

सहस्तः त्रि. [हस्तैः कृतशस्त्राभ्यासैरिति लक्षणया, सह वर्तमानः] शिक्षितायुधः। ३१३

सहस्यः पुं. [सहसि बले साधुः। 'तत्र साधुरिति' यत्] पौषमासः; 'निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा'—इति कुमारे (५।२६)। ११४

सहस्रकिरणः पुं. [सहस्रं किरणानि यस्य] सहस्रांशुः; सहस्ररश्मिः; सहस्रकरः; सहस्रदीधितिः; सहस्रधामा; सहस्रपादः; सहस्रमरीचिः; सूर्यः; भानुः; रविः; भास्कर; प्रभाकरः; दिनकरः; दिवाकरः; 'राशी राशी यस्मिन् शिशिरमयूखः सहस्रकिरणो वा'—इति बृहत्संहितायाम् (४२।१३)। ३५

सहस्रदंष्ट्रः पुं. [सहस्रं दंष्ट्राः यस्य] पाठीनमत्स्यः; 'रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः'—इति सुश्रुते (१।४६)। ६५८

सहस्रनयनः पुं. [सहस्रं नयनानि यस्य] सहस्रनेत्रः; इन्द्रः; 'केयं सहस्रनयनप्रेक्षणीया किमप्सराः। वनश्रीरथवा पुष्पलग्नाप्रकरपल्लवा'—इति कथासरित्सागरे (१०१।२२७)। त्रि. 'किम्वात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरन्दर। सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम'—इति महाभारते (१३।१४।२०४)। ५२

सहस्रपत्रम् क्ली. [सहस्रं पत्राणि यस्य] पद्मं; कमलम्; 'तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्। विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन्'—इति रघौ (७।११)। ६७९

सहाः [स्] पुं. [सहते इति। सह् +असुन्] आग्रहायणमासः; मार्गशीर्षः ११४

सहायः पुं. [सह अयते इति। सह+अय्+अच्] अनुकूलः; अनुप्लवः; अनुचरः; अभिसरः; अनुजीवः; सेवकः; अनुगः; 'अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः। आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह'—इति मनुः (६।४९)। 'सद्वृत्ताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः। राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता'—इति मात्स्ये (२१५।७४)। ४२८

सहिष्णुता स्त्री. [सहिष्णोर्भावः। सहिष्णु+तल्] सहिष्णोर्भावः; तितिक्षा; क्षमा; क्षान्तिः; मर्षः; सहिष्णुत्वम्; 'श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता'—इति सुश्रुते (४।२४)। ७२५

सहृदयः त्रि. [हृदयेन अन्तःकरणेन सह वर्तमानः] चिद्रूपः; प्रशस्तमनाः; 'कुरु साधुप्रदानं मे बाले सहृदया ह्यसि'— इति रामायणे (२।१३।२२)। काव्यमर्मज्ञः ३७३।

सांयात्रिकः पुं. [संयात्रा द्वीपान्तरगमनं, सा प्रयोजनमस्येति। संयात्रा+'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठञ्] पोतवणिक्; 'सिद्धिः सांयात्रिकाणां तु वेला त्वं सागरस्य च'—इति हरिवंशे (५८।१४)। ६५५

सांवत्सरः पुं. [संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्रं वेत्ति अधीते वा। संवत्सर+अण्] गणकः; दैवज्ञः; ज्योतिषिकः; ज्यौतिषिकः; ज्योतिषी; ज्यौतिषी; मौहूर्तिकः सांवत्सरिकः। 'मुहूर्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा। सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात्सांवत्सरो यदि। तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणीः। जय यशः

श्रियं भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता'—इति बृहत्संहितायाम् (२।१०-११)। फले पर्वणि च क्ली.। [संवत्सरस्येदमिति+अण्] संवत्सरसम्बन्धिनि त्रि.। 'स सांवत्सरदीक्षायां दीक्षितः षट्पुरालये। आवर्ताया शुभे तीरे सुनद्या मुनिजुष्टया'—इति हरिवंशे (१४०।३)। ४०३

साकम् अव्य. [सह+अक्+'आभीक्ष्ण्ये णमुल्', सहस्य सः] सहार्थं; सार्धं; समं; सत्रा; 'अहं जनन्या गुरुभिश्च साकम् आसाद्य लक्ष्मीमवसं चिराय'—इति कथासरित्सागरे (४।१३६)। ८७८

साकल्यवचनम् क्ली. [साकल्येन सामस्त्येन वचनम् उच्चारणम्] पारायणं; साद्यन्तपाठः। ४०१

साक्षात् अव्य. [सह अक्ष्णा साक्षं, तमतति, क्विप्] प्रत्यक्षं; स्वयंदृष्टिः; 'साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा। प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे'—इति कुमारे (६।२२)। तुल्यः; सदृशः। ८७४

सागरः पुं. [सगरस्य राज्ञोऽयमिति। सगर+अण्। यद्वा न गरः मृत्युः येन स अगरः अमृतं स्यमन्तमणिर्वा, तेन सह वर्तमानः] समुद्रः; अकूपारः; अब्धिः; सरित्पतिः; 'लवणः क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसंज्ञकः। सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत्। चत्वारः सागराः ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः स्मृताः।' [सगरस्यापत्यं पुमानिति। सगर+अण्] सगरपुत्रः; 'वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः। ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः'—इति महाभारते (३।१०७।७)। मृगविशेषः; दशपद्मसंख्या; 'वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः'—इति ब्रह्माण्डपुराणम्। [सागरस्येदमिति] सागरसम्बन्धिनि त्रि.। 'आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम्'—इति हरिवंशे (५३।३८)। ६५२

सातिसारः त्रि. [अतिसारेण सह वर्तमानः] अतिसाररोगयुक्तः; अतिसारकी। ६०६

सातीनः पुं. [सति जीवे इनः, सप्तम्यलुक्, सतीन एव। स्वार्थिकोऽण्] कलायः; खण्डिकः; सातीनकः; सातीलकः; सतीलक; सतीनः; सतीनकः; 'मटर' इति भाषा। ५८२

सात्यवतेयः पुं. [सत्यवत्याः मत्स्यगन्धायाः अपत्यं पुमान्। स्त्रीभ्यो ढक्] पाराशर्यः; पाराशरिः; पाराशरः; द्वैपायनः; व्यासः; सात्यवतः; वेदव्यासः; माठरः; कानीनः; बादरायणः; कृष्णद्वैपायनः; सत्यभारतः; बादरायणिः; सत्यरतः; सत्यवतीसुतः। ४१३

सात्वतः पुं. [सात्वतस्यापत्यं पुमानिति+अञ्] बलदेवः; बलभद्रः; 'ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे। आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते'—इति महाभारते (१।२१९।१२)। यादवमात्रे; 'अर्थलुब्धान् न वः पार्थो मन्यते सात्वतान् सदा। स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः'—इति महाभारते (१।२२२।३)। [सत्त्वमेव सात्त्वं, तत् तनोतीति, तन्+ड] विष्णुः। [सच्छब्देन सत्त्वमूर्तिर्भगवान् स उपास्यतया विद्यतेऽस्येति, मतुप्, ततः स्वार्थे अण्] विष्णुभक्तविशेषः; 'सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम्। योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः। विहाय काम्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम्। सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः। मुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च। कीर्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात्स्मरणे हरेः। वन्दनार्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसख्ययोः। रतिरात्मार्पणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः'—इति पाद्मोत्तरे ९९ अध्यायः। यदुवंशीयसत्वतराजपुत्रः; 'अनोस्तु पुरुकुत्सोऽभूदंशुस्तस्य तु रिक्थभाक्। अथांशोः सत्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्। महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः। स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चनान्वितः। शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम्। तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम्। प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम्। सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः। पुण्यश्लोको महाराजस्तेन चैतत् प्रकीर्तितम्। सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्नः कौशल्यान् सुषुवे सुतान्। अन्धकं वैमहं भोजं विष्णुं देवावृधं नृपम्'—इति कौर्मे। वर्णसङ्करजातिविशेषः; 'वैश्याज् जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च। कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च'—इति मनुः (१०।२३)। २८

सादी [न्] पुं. [सद् गतौ+णिनि] अश्वारूढः; अश्वारोहः; 'पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी'—इति रघौ (७।४७)। गजारोहः; रथारोहः। ३९०

साधनम् क्ली. [साध्+करणे भावे च ल्युट्] उपकरणं; करणकारकविशेषः; तृतीयाविभक्तिः; द्रविणं; धनं; द्रव्यं; लिङ्गं; मेढ्ं; यातना; सेनाङ्गं; संसिद्धिः। कारणं; हेतुः; 'औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः। तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्'—इति मनुः (११।२३८)। मारणम्; 'अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः फलं च तस्य प्रतिकायसाधनम्। अविक्षते तत्र मयात्मसात् कृते कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः'—इति किराते (१४।१७)। मृतसंस्कारः; अग्निदानं; गतिः; गमनं; द्रव्यं; धनम्; अर्थदापनम् [अर्थस्य धनभूम्यादेर्दापनम्]; निर्वर्तनं; निष्पादनम्; 'वार्षिकं सञ्जहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ। प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ'—इति रघौ (४।१६)। उपकरणं; सामग्री, यथा युद्धोपकरणहस्त्यश्वादिः। 'रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः, पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धिः। मत्तालियूथविरुतं निशि शीधुपानं, सर्वं हि साधनमिदं कुसुमायुधस्य'—इति ऋतुसंहारे (६।३४)। अनुव्रज्या; अनुगमनं; सैन्यं; सिद्धौषधिः; उपायः; 'तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः। दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने'—इति मत्स्यपुराणम्। मैत्रम्; ऊधः; सिद्धिः; कारकम्; प्रमाणं; व्याप्यम्; 'अनुमा त्वनुमानं स्याद् व्याप्यं लिङ्गं च साधनम्'—इति त्रिकाण्डशेषः। मोहनं; जवः; साधना; 'शशाप पार्वती दृष्टा स्त्रीस्वभावाच्च चापलात्। सर्वेषां साधनेनैव क्षन्तुमर्हन्ति साधवः'—इति ब्रह्मवैवर्ते। मन्त्रसिद्धिकरणम्; 'मत्स्यं मांसं च मद्यं च मुद्रा मैथुनमेव च। दिव्यानां चैव वीराणां साधनं भवसाधनम्'—इति मुण्डमालातन्त्रम्। ८६६

साधुः त्रि. [साध्नोति परकार्यमिति । साध्+उण्] सज्जनः; आर्यः; चारुः (६८९); 'न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा'—इति महाभारते (१।१०७।८)। वार्धुषिकः; पुं. उत्तमकुलोद्भवः; महाकुलः; कुलीनः; आर्यः; सभ्यः; सज्जनः; कुलजः; साधुजः; कुलकः; कुलिकः; कुल्यः; कौलेयकः; जिनः; मुनिः; 'न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति। न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम्'—इति गारुडे (११३।४२)। 'त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः। परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि। नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः। परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते। आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम्। ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखं च सहते स्वयम्'—इति वह्निपुराणे। ३७२

साध्वसम् क्ली. [अस्यतीति असम्, अच्, साधूनामसम्] आतङ्कः; भयम्; आशङ्का; दरः; त्रासः; 'अन्तकालेऽपि पुरुष आगते गतसाध्वसः। छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम्'—इति भागवते (२।१।१५)। [स्यति नाशयतीति। सो+'स्यतेर्धुक्' इति असच्, धुक् च] प्रतिभा; भाणिकाङ्कविशेषः। ७२५

साध्वी स्त्री. [साधु+ङीष्] सती; पतिव्रता; सुचरिता; सुचरित्रा; 'आर्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता'—इति हारीतः। 'साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित्'—इति शुद्धितत्त्वम्। 'साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी। असाध्वी वैरितुल्या च शश्वत् सन्तापदायिका'—इति ब्रह्मवैवर्ते। ४९५

सानुः पुं–क्ली. [सन्यते सेव्यते मुनिप्रभृतिभिरिति। षण् संभक्तौ+'दृसनिजनीति' ञुण्] पर्वतस्थसमभूभागः; स्नुः; प्रस्थः; 'भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते। अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते'—इति रामायणे (२।३१।२७)। वनं; वात्या; मार्गः; अग्रं; कोविदः; अर्कः; पल्लवः। १६६

सानुनयः त्रि.– अनुनयसहितः; विनीतः; नम्रः। ८२२

सानुमान् [त्] पुं. [सानुर्विद्यतेऽस्येति। सानु+मतुप्] पर्वतः; अचलः; शिलोच्चयः; शैलः; क्षितिधरः; गिरिः; गोत्रः; अहार्यः; नगः; शिखरी; धरः; अद्रिः; कुध्रः; अगः। 'न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि। द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः'—इति रघौ (८।९०)। त्रि. 'आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः'—इति रामायणे (२।४८।१०)। १६५

सान्त्वम् क्ली. [सान्त्व सामप्रयोगे+घञ्] अत्यर्थमधुरं; तत्तु कर्णमनःप्रीतिजनकं वाक्यं; सान्त्वनं; सान्त्वना;

'कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान्'—इति महाभारते (५।१४०।२)। (७८०) साम; तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः क्रोधोपशमनम्; 'चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया। स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति'—इति माघे (२।५४)। दाक्षिण्यम्। १४१

सान्त्वनम् क्ली. [सान्त्व्+ल्युट्] प्रियकरणं; प्रणतिः अनुनयः; प्रणिपातः; सान्त्वना; प्रणयः; 'नास्य देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम्। लोकवृद्धतरं कृष्णे योऽर्हणां नाभिमन्यते'—इति महाभारते (२।३८।६)। ७४१

सान्दृष्टिकम् क्ली. [सन्दृष्टौ प्रत्यक्षे भवम्। सन्दृष्टि+ठञ्] सद्यःफलं; तात्कालिक परिणामः; दृष्टपरिकल्पनान्यायः,यथा 'पितामहदौहित्राभावे प्रपितामहप्रपितामह्योः क्रमेणाधिकारः। प्रपितामहपिण्डस्य घनिभोग्यत्वात् पूर्वोक्त सान्दृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च।' ११८

सान्द्रम् त्रि. [अन्तरेण निविडबन्धनेन सह वर्तते इति] निरन्तरं; घनं; बहुलं; विरलेतरं; निविडं; निविरीशं; दृढं; गाढम्; 'उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा'—इति माघे (४।२८)। मृदुः; स्निग्धः; मनोज्ञः। ७१७

साप्तपदीनम् क्ली. [सप्तभिः पदैः सुबन्ततिङन्तैः चरणन्या सैर्वा अवाप्यते इति। 'साप्तपदीनं सख्यम्' इति खञ् प्रत्ययेन साधु] सख्यं; सौहार्दं; सौहृदं; स्नेहः; मैत्री; प्रीतिः; अजर्यं; सभाजनं; सङ्गतं; सखिता; मित्रता; 'प्रमुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि। यतः सतां सन्नतगात्रि! सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते'—इति कुमारे (५।३९)। सप्तपदसम्बन्धिनि त्रि.। ७०६

साम [न्] क्ली. [स्यति छिनत्ति दुःखं गेयत्वात्। स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वादिति वा। षो अन्तकर्मणि+ 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' इति मनिन्। स्यति विरोधमिति, सान्त्व साम सान्त्वने इत्यस्मान् मनिन् वा। शमयति विरोधमिति शाम नान्तं तालव्यादि च] शत्रुवशीकरणोपायविशेषः; प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः क्रोधोपशमनम्; 'ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः। ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततं च राजन्'—इति मात्स्ये। प्रियवाक्यादिना सान्त्वनम्; 'सामपूर्वमुवाचासौ तं क्षत्ता संस्थितं मुनिम्। गच्छतां यत्र ते कार्यं यथेष्टं द्विजसत्तम!'—इति देवीभागवते (१।१७।३१)। वेदविशेषः; चतुर्वेदान्तर्गततृतीयवेदः; 'सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन। वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च। ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः। सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः—इति मानवे (४।१२३)। ७८०

सामि अव्य. [साम सान्त्वप्रयोगे, णिच्+'अच इः'] अर्द्धम्; निन्दा। ७१३

सामीप्यम् क्ली. [समीपस्य भावः। समीप+चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्] समीपत्वं; नैकट्यं; समीपता; निकटता; समया; निकषा; आधारभेदः; 'सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः'—इति कारके मुग्धबोधव्याकरणम्। ८७९

सामोद्भवः पुं. [साम्नो वेदभेदात् सान्त्ववचनैर्वा उद्भवो यस्य] सामजः; हस्ती; मातङ्गः; द्विरदः; द्विपः; करी; गजः; स्तम्बेरमः; अनेकपः; कुम्भी; कुञ्जरः; वारणः; इभः; रदी; सिन्धुरः; माघे (१२।११)। २१४

साम्परायिकः पुं. [सम्परायाय विपदे प्रभवतीति। सम्पराय+'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति ठञ्] युद्धरथः; क्ली. युद्धं; [सम्पराये उत्तरकाले हितम्। सम्पराय+ठक्] पारलौकिके त्रि.। 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलम्'—इति मनुः (११।३०)। [सम्पराय युद्धमर्हतीति। 'तदर्हतीति' ठक्] युद्धार्हे त्रि.।' पित्रा संवर्द्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः। तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत'—इति रघौ (१७।६२)। ४४६

साम्प्रतम् अव्य. [सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः, ततः प्रज्ञाद्यण्] वर्तमानम्; इदानीम्; 'समुद्गतस्वेदचिताङ्गसन्धयो विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतम्। स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः।' [सम्प्रति भवं साम्प्रतम्, अण्] इदानीन्तने त्रि.। 'वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्रते समुपस्थिते। वैन्यात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः'—इति हरिवंशे (६।१६)।

'मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे। इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः'—इति हरिवंशे (७।३७)। 'तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह। विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते:'—इति हरिवंशे (७।३७)। युक्तम्; 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्। विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्'—इति कुमारे (२।५५)। ८८०

साम्यम् क्ली. [समस्य भावः। सम+ष्यञ्] लयः; समता; तुल्यत्वम्; 'चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति'-इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। साम्यन्त्वेकस्थानत्वम्। साम्यावस्थापन्ने त्रि.। 'नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे। निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च'—इति भागवते (८।३।१२)। ९४

साम्यावस्था स्त्री.—तुल्यदशा; त्रैगुण्यम्। ८६४

सायः पुं. [स्यति दिनम्। षोऽन्तकर्मणि+'स्याद्व्यधेति' ण] दिनान्तः; दिवावसानम्; 'दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाह्ने सायमव्ययम्'—इति शब्दार्णवः। १०९

सायम् अव्य. [स्यति समापयति दिनमिति। षो+ बाहुलकाद् णम् युगागमश्च] सायाह्नः; सन्ध्या; सायंकालः; सायंसन्ध्यासमयः; 'स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः। सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः'—इति रघौ (१।४८)। १०९

सायकः पुं. [स्यति छिनत्तीति। षो+ण्वुल्+युक्] शायकः; बाणः; 'अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ'—इति रामायणे (२।३१।३०)। खड्गः; तलवारिः; तरवारिः; 'कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रहः। प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः'—इति महाभारते (४।४८।१४)। पञ्चमसंख्या; 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः'-इति साहित्यदर्पणे (४।२६४)। ४६६

सारम् क्ली. - पुं. [सार दौर्बल्ये+अच्। सृ गतौ+घञ् वा] धनं; वित्तं; हिरण्यं; विभवः; द्रव्यं; रिक्थं; पृक्थम्; 'परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु। राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा'—इति रघौ (४।७९)। जलं; न्याय्यं; लौहं; विपिनं; [सरात् जातम्। सर+अण्] नवनीतम्; 'क्षीरशेषं च तन्मध्यं शीतं सारमुपाहरेत्'—इति उत्तरतन्त्रे (२६)। अमृतम्; 'धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन सारंजुषां चरणयोरुपगायतां नः'—इति भागवते (७।६।२५)। सारवस्तूनि—'सारं रसानां तु घृतं घृतसारं हुतं च यत्। हुतस्य सारं स्वर्गं च स्वर्गात् सारं तु योषितः। अतो राजन् प्रदेयाः स्युः स्त्रियः स्वर्गमभीप्सतां। तथैवेह सुखं ताभिः सह राज्यं नृपोत्तम'—इति वह्निपुराणे। 'असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम्। काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम्'—इति पुराणे। ८०

सारः पुं. [सृ+'सृ स्थिरे' इति घञ्] मज्जा; (८५३) त्रि. वरः; श्रेष्ठः; 'सर्वसारो यथा कृष्णो व्रतानां पुण्यकं तथा'—इति ब्रह्मवैवर्ते। पुं. बलं; स्थाम; सामर्थ्यं; 'तरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम्। पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय'—इति महाभारते (१।१५५।२३)। धनम्; 'परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु। राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा'—इति रघौ (४।७९)। शुक्रं; वीर्यं; स्थिरांशः; 'प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम्। कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा'—इति रघु (१०।१०)। वज्रक्षारं; वायुः; रोगः; पाशकः; दध्युत्तरम्; अर्थालङ्कारविशेषः; 'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते'—इति साहित्यदर्पणे। 'राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम्। सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गना सर्वस्वम्।' १८३

सारघम् क्ली. [सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतमिति। सरघा+अण्] माक्षिकं; क्षौद्रं; मधु; पुष्परसः; 'पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि'—इति भागवते (१०।१६।४३)। ६२१

सारङ्गः पुं. [सरतीति, सृ गतौ, 'सृवृञोर्वृद्धिश्च' इति अङ्गच्, वृद्धिश्च] हरिणः; मृगः; कुरङ्गः; 'गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यग् नायासिषुर्भीममरासिषुश्च'—इति भट्टिः (३।२६)। चातकपक्षी (२४८); 'उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः। ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः'—इति रामायणे (२।६३।१६)। मतङ्गजः; पक्षिभेदः; भृङ्गः; 'नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक्। कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्'

संस्कृतम्; 'सर्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात्'—इति हेमचन्द्रः। ३२२

सार्वभौमः पुं. [सर्वभूमौ विदितः। 'तत्र विदित इति च' 'तस्येश्वरः' इति वा अण्] उत्तरदिग्गजः; (४२२) सम्राट्; सर्वभूमीश्वरः चक्रवर्ती; एकजन्मा; नृपाग्रणीः; 'भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव !, ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापन् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः'—इति महाभारते (३।९३।) । विदूरथपुत्रः; 'परीक्षिदनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाह्नवः। ततो विदूरथस्तस्मात् सार्वभौमस्ततोऽभवत्'–इति भागवते (९।२२)। पुरुवंशीयाहंयातिपुत्रः 'अहंयातिः खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं ना। तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः। सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे'—इति महाभारते (१।९५।१५-१६)। १०४

सालः पुं. [शल्यते इति शल् गतौ+घञ्, सत्वे पृषोदरादिः] वृक्षविशेषः; [सारोऽस्यत्रेति, अच्, रस्य लः] सर्जः; सर्जरसः; कलः; कलगोद्भवः; वल्लीवृक्षः; चौरपर्णः; रालकार्यः; अजकर्णव वस्तकर्णः; कषायी; ललनः; गन्धवृक्षकः; वंशः; शनिर्यासः; दिव्यसारः; सुरेष्टकः; शूरः; अग्निवल्लभः प्रक्षधूपः; सिद्धिकः; 'सालस्तु सर्जकार्याश्वकर्णकाः यसम्बरः। अश्वकर्णः कषायः स्याद् व्रणस्वेदकफक्रिम्। व्रघ्नविद्रधिवाधिर्ययोनिकर्णगदान् हरेत्'—इति वप्रकाशः। शालमत्स्यः; वृक्षमात्रं; प्राकारः; रा। १९५

सास्ना स्त्री. [षस् ने+'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' इति नप्रत्ययेन साधुः] लकम्बलः; 'रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासांचक्रे लिदलसेक्षणमौक्तिकेण' — इति माघे (५।६२)। २

सिंहः पुं. [सिञ्चति पशुषु इति। सिच्+'सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' ति क, अन्त्यादेशो हकारः, नुम् च। पृषोदरादित्वा अन्तविपर्यये हिनस्तीति सिंह इत्यपि भवति] मृगेः पञ्चास्यः; हर्यक्षः; केशरी; हरिः; पारीन्द्रः; पिङ्गलः; कण्ठीरवः; पञ्चशिखः; शैलाटः; विक्रमः; सटाङ्कः; मृगराट्; मृगराजः; मरुत्प्लवशी; लग्नौकाः; करिदारकः; महावीरः; श्वेतपिङ्गजमोचनः; मृगारिः; इभारिः; नखरायुधः; महानामृगपतिः; पञ्चमुखः; नखी; मानी; क्रव्यादः; मृगाधिपः; शूरः; विक्रान्तः; द्विरदान्तकः; बहुबलः; दीप्तः; बली; विक्रमी; दीप्तपिङ्गलः; 'सिंहो बली द्विरदकुञ्जरमांसभोजी, संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम्। पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी, कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः।' पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः; 'क्व यास्यसि महाराज ! हित्वेमं दुःखितं जनम्। हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा।' अर्हतां ध्वजः; रक्तशिग्रुः; 'तुत्थालकटुकाव्योषसिंहाकंहयमारकाः'—इति सुश्रुते (४।९)। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतपञ्चमराशिः; लेयः; मेषादिद्वादशलग्नान्तर्गतपञ्चमलग्नम्; 'सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रुविमर्दनः। स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोत्साही गजविक्रमः'—इति- कोष्ठीप्रदीपः। २१४

सिंहध्वनिः पुं. [सिंहस्य ध्वनिः] सिंहशब्दः; सिंहनादः; 'तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्। दृष्टः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्नदन्'—इति कुमारसम्भवम्। ७८५

सिंहनादः पुं. [सिंहस्येव नादः] योधानां रणोत्साहजरवः; क्ष्वेडा; गजयूथदर्शनात् तद्भङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय स्वोत्साहविवृद्धये च यो रावः सः; [सिंहस्येव नादः सिंहनादः] 'कविसमरसिंहनादः स्वरानुनादः सुधैकसंवादः। विद्वद्विनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (७००)। सिंहशब्दः; सिंहध्वनिः; महादेवः; शिवः; शङ्करः; शम्भुः। ७८५

सिंहासनम् क्ली. [सिंहखचितमासनम्] स्वर्णमयराजासनं; राज्ञो वरासनम्; 'राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते।' 'शुभे मुहूर्ते शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पातनिरीतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति'–इति युक्तिकल्पतरुः। चतूराजीक्रीडायां जयविशेषः; 'अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर। तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम। राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा। द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्। मित्रसिंहासन पार्थ यदा रोहति भूपतिः। तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्बलम्। यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः। तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः'–इति तिथ्यादितत्त्वम्। योगासनविशेषः; 'गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।

–इति भागवते (११२८।७)। छत्रं; राजहंसः; चित्र-मृगः; 'आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशबला हयाः'—इति महाभारते (७।२२।२१)। वाद्यभेदः; अंशुकं; नानावर्णः; मयूरः; कामदेवः; धनुः; केशः; स्वर्णम्; आभरणं; पद्मं; शङ्खः; चन्दनं; कर्पूरं; पुष्पं; कोकिलः; मेघः; पृथिवी; रात्रिः; दीप्तिः; सिंहः; त्रि. शवलः; 'शारङ्गश्चातके स्यातः शवले हरिणेऽपि च'—इत्यजयः (अत एव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च)। २३०

सारणिः स्त्री. [सृ+णिच्+अनि] क्षुद्रनदी; प्रसारिणी; पानम्। ६८५

सारणी स्त्री. [सारणि+वा ङीष्] प्रसारिणी; स्वल्पनदी; पानम्; 'आलबालवलयेषु भूरुहां मांसलस्तिमितमन्तरान्तरा। केरलीचिकुरभङ्गिभङ्गुरं सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते'—इति अनर्घराघवे। ६८५

सारथिः पुं. [सरत्यश्वानिति। सृ+अन्तर्भाविण्यर्थः+'सर्तेर्णिच्च' इति थथिन्] रथादिघोटकनियोगकर्ता; नियन्ता· प्राजिता; यन्ता; सूतः; क्षत्ता; सव्येष्ठा; दक्षिणस्थः; रथकुटुम्बी; सादी; सव्येष्ठः; नियामकः; चातुरिकः; प्रवेता; रथनागरः; [सरथस्यापत्यं सारथिः, बाह्वादित्वादिञ्] 'निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः। हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित्। स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां च प्रियंवदः। शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः'—इति मात्स्ये (२१५।२०-२१)। समुद्रः। ४४८

सारमेयः पुं. [सरमाया अपत्यं पुमानिति, ढक्] कुक्कुरः; कुर्कुरः; कुकुरः; श्वानः; कौलेयकः; भषणः; शुनकः; 'अन्योऽन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम्। राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम्'—इति महाभारते (६।९।७३)। २८१

सारशनम् क्ली. [सारमुत्कृष्टं सनं रचना यस्य। सार+षणु+घ, शत्वे पृषोदरादिः] मेखला; काञ्ची; सारसनम्। ५६०

सारसः पुं.– स्त्री. [सरसि भवः+अण्] पक्षिविशेष; पुष्कराह्वः; गोनर्दः; नाडकुरः; लक्ष्मणः; लक्षणः; सरसीकः; सरोत्सवः; रसिकः; कामी; दार्वाघाटः; पुष्कराख्यः; 'इष्टार्थसिद्धिः सकलासु दिक्षु स्यात्सारसद्वन्द्वविलोकनेन। श्रुत्वास्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत् सिध्यत्यभीष्टं गृह एव यस्मात्। वामेन योषित्कुललाभकारी शब्दे तथाग्रे नृपतेर्ऽथलब्ध्यै। यः सारसाभ्यां युगपद्विरावः कृतोऽचिरेण क्रमतोऽपि वामः। स वेदितव्यः कथितार्थकारी क्रौञ्चद्वयस्याप्ययमेव वर्गः'—इति वसन्तराजशाकुने सारसवर्गः। २४४

सारसनम् क्ली. [सारं सनोति ददातीति। षणु दाने+अच्। सह अरसनेन स्वल्पध्वनिना वा] सप्तकी; काञ्ची; मेखला; रसना; रशना; कटिसूत्रं; सारशनम्। ५६०

सारसी स्त्री. [सारस+जातौ ङीष्] सारसपत्नी; लक्ष्मणा; लक्षणा; 'हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः। सारस्य इव रासन्त्यः पतिताः पश्य माधव!'—इति महाभारते (११।१८।१४)। २४४

सारिफलकः पुं. [सारीणां पाशकानां फलकः पट्टः] आकर्षः; खेलनाधारः। ८४५

सार्थः पुं. [सरतीति, सृ+'सर्त्तेर्णिच्च' इति थन् स च णित्] समूहमात्रं; निकरः; निकायः; उत्करः; 'पश्चिमे शर्वरीभागे नप्तृकोलूकपिङ्गलाः। सर्व एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषिताम्'—इति बृहत्संहितायाम् (८६।४९)। जन्तुसङ्घः; वणिक्समूहः; 'वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव। सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु'—इति रघौ (१७।६४)। त्रि. [अर्थेन सह वर्तमानः] अर्थयुक्तः; सार्थकः; 'सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः। आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः'—इति शुद्धितत्त्वम्। ६८६

सार्द्धम् अव्य.– सहितं; साकं; समं; सत्रा; सहार्थम्; 'सुशर्मा भ्रातृभिः सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात्'—इति महाभारते (७।२७।२)। त्रि. [अर्द्धेन सह वर्तमानम्] अर्द्धयुक्तम्; 'मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। 'गतेऽब्दे द्वितये सार्द्धे पङ्कपक्षे दिनद्वये। दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः'—इति मलमासतत्त्वम्। ८७७

सार्पिषः त्रि. [सर्पिषः अयम्, सर्पिषा संस्कृतो वा। सर्पिष्+अण्] सर्पिःसम्बन्धी; सर्पिःसंस्कृतवस्तु ; घृतमिश्रम्। ३२२

सार्पिष्कम् त्रि. [सर्पिष्+'संस्कृतम्' इति ठक्] सर्पिषा

संस्कृतम्; 'सार्पिष्कं दाध्रिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात्'—इति हेमचन्द्रः। ३२२

सार्वभौमः पुं. [सर्वभूमौ विदितः। 'तत्र विदित इति च' 'तस्येश्वरः' इति वा अण्] उत्तरदिग्गजः; (४२२) सम्राट्; सर्वभूमीश्वरः चक्रवर्ती; एकजन्मा; नृपाग्रणीः; 'भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव !, ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापन् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः'—इति महाभारते (३।९३।) । विदूरथपुत्रः; 'परीक्षिदनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाह्नवः। ततो विदूरथस्तस्मात् सार्वभौमस्ततोऽभवत्'—इति भागवते (९।२२)। पुरुवंशीयाहंयातिपुत्रः 'अहंयातिः खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम। तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः। सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे'—इति महाभते (१।९५।१५-१६)। १०४

सालः पुं. [शल्यते इति शल् गतौ+घञ्, सत्वे पृषोदरादिः] वृक्षविशेषः; [सारोऽस्त्यत्रेति, अच्, रस्य लः] सर्जः; सर्जरसः; कलः; कलशोद्भवः; वल्लीवृक्षः; चौरपर्णः; रालकार्यः; अजकर्णः; वस्तकर्णः; कषायी; ललनः; गन्धवृक्षकः; वंशः; शनिर्यासः; दिव्यसारः; सुरेष्टकः; शूरः; अग्निवल्लभः; प्रक्षधूपः; सिद्धिकः; 'सालस्तु सर्जकार्यश्वकर्णकाः यसम्बरः। अश्वकर्णः कषायः स्याद् व्रणस्वेदकफक्रिमि। ब्रघ्नविद्रधिवाधिर्यंयोनिकर्णगदान् हरेत्'—इति वप्रकाशः। शालमत्स्यः; वृक्षमात्रं; प्राकारः; रा। १९५

सास्ना स्त्री. [षस् स्ने+'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' इति नप्रत्ययेन साधुः] कम्बलः; 'रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासांचक्रे स्लिदलसेक्षणमौक्षिकेण' — इति माघे (५।६२)। २

सिंहः पुं. [सिञ्चति पशुषु इति। सिच्+'सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्चात् क, अन्त्यादेशो हकारः, नुम् च। पृषोदरादित्वात् अन्तविपर्यये हिनस्तीति सिंह इत्यपि भवति] मृगेन्द्रः; पञ्चास्यः; हर्यक्षः; केशरी; हरिः; पारीन्द्रः; पिङ्गलः; कण्ठीरवः; पञ्चशिखः; शैलाटः; विक्रमः; सटाङ्कः; मृगराट्; मृगराजः; मरुत्प्लवशी; लग्नौकाः; करिदारकः; महावीरः; श्वेतपिङ्गजमोचनः; मृगारिः; इभारिः; नखरायुधः; महानामृगपतिः; पञ्चमुखः; नखी; मानी; क्रव्यादः; मृगाधिपः; शूरः; विक्रान्तः; द्विरदान्तकः; बहुबलः; दीप्तः; बली; विक्रमी; दीप्तपिङ्गलः; 'सिंहो बली द्विरदकुञ्जरमांसभोजी, संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम्। पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी, कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः।' पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः; 'क्व यास्यसि महाराज ! हित्वेमं दुःखितं जनम्। हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा।' अर्हतां ध्वजः; रक्तशिग्रुः; 'तुत्थालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः'—इति सुश्रुते (४।९)। मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतपञ्चमराशिः; लेयः; मेषादिद्वादशलग्नान्तर्गतपञ्चमलग्नम्; 'सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रुविमर्दनः। स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोत्साही गजविक्रमः'—इति-कोष्ठीप्रदीपः। २१४

सिंहध्वनिः पुं. [सिंहस्य ध्वनिः] सिंहशब्दः; सिंहनादः; 'तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्। दृष्टः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद'—इति कुमारसम्भवम्। ७८५

सिंहनादः पुं. [सिंहस्येव नादः] योधानां रणोत्साहजरवः; क्ष्वेडा; गजयूथदर्शनात् तद्भङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय स्वोत्साहविवृद्धये च यो रावः सः; [सिंहस्येव नादः सिंहनादः] 'कविसमरसिंहनादः स्वरानुनादः सुधैकसंवादः। विद्वद्विनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः'—इति आर्यासप्तशत्याम् (७००)। सिंहशब्दः; सिंहध्वनिः; महादेवः; शिवः; शङ्करः; शम्भुः। ७८५

सिंहासनम् क्ली. [सिंहखचितमासनम्] स्वर्णमयराजासनं; राज्ञो वरासनम्; 'राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते।' 'शुभे मुहूर्ते शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पातनिरीतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति'—इति युक्तिकल्पतरुः। चतूराजीक्रीडायां जयविशेषः; 'अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर। तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम। राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा। द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्। मित्रसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भूपतिः। तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्बलम्। यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः। तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। योगासनविशेषः; 'गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।

दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके । हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य च । व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्'—इति हठप्रदीपे । पुं. [सिंहस्य आसनम् उपवेशनमिव आसनं यत्र] षोडशरतिबन्धान्तर्गतचतुर्दशबन्धः; 'स्वजङ्घाद्वय-बाहू च कृत्वा योषापदद्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः'—इति रतिमञ्जरी । ४२३

सिक् स्त्री. [सिञ्चति शोभाम् । क्विप्] वर्तिः; वस्तिः; दशा; वस्त्रतटम् । ५५१

सिकता स्त्री. [सिक् सेवने+बाहुलकाद् अतच्] बालुका; सिकतिलः; बालुकायुक्तभूमिः । ६७०

सिकताः स्त्री. भूम्नि [सिक्+अतच्] बालुका; 'सिकता वपन् सव्यसाची राजानमनुगच्छति । असक्ताः सिकता-स्तस्य यथा सम्प्रति भारत । असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु'—महाभारते (२।७६।१६) । ६७०

सिक्थकम् क्ली. [सिञ्चति सिच्यते वा, षिच् क्षरणे+ 'पातृतुदिवचि' इति थक्, स्वार्थे कन्] मधूच्छिष्टम्; पुं. भक्तपुलाकः; 'सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थ-समन्विता । यवागू बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा' —इति वैद्यके । 'दन्तैर्नागा गोहयाद्याश्च लोम्ना हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः । तद्वद्देशा वर्षमासा दिशश्च शेषद्रव्याण्यात्मरूपस्थितानि'—इति बृहत्संहितायाम् (२६।८) । ५५५

सिक्थितम् त्रि. [शिक्थे धृतम्, प्रातिपदिकाण्णिच्, क्त] काचितम् । ७६८

सिङ्घिनी, सिङ्घिणी स्त्री.— नासिका; नासा; घ्राणं; घोणा । ५२१

सिचयः पुं. [सिचं सिञ्चनमेति प्राप्नोतीति । सिच्+इण्+अच्] वस्त्रम्, 'भूषाभोगिफणारत्नरोचिःसिचय-चारवे । नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमहीरुहे'—इति राजतरङ्गिण्याम् । जीर्णवस्त्रम् । ५४८

सिञ्जिनी स्त्री.— बाणासनं; द्रुणा; मौर्वी; ज्या; गुणा; जीवा; शिञ्जिनी; धनुर्गुणः । (५६१) नूपुरः; शिञ्जिनी; पादकटकः । ४६४

सितः त्रि. [सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति+अच्] शुक्ल-वर्णयुक्तः; गौरः; श्वेतः; शुभ्रः; वलक्षः; धवल; अर्जुनः; 'सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्'—इति माघे (१।२५) । [सो+क्त] समाप्तः; निबद्धः; गतः । क्ली. रौप्यं; मूलकं; चन्दनं; शुक्लचन्दनम् । 'सितं मलयजं शीतं गोशीर्ष-सितचन्दनम्'—इति गारुडे । पुं. शुक्लवर्णः; शुक्राचार्यः; शरः । ७३२

सिताम्बरः पुं. [सितमम्बरं यस्य] श्वेतवस्त्रपरिहितव्रती; रजोहरणधारी; श्वेतवासाः, नग्नाटः; दिग्वासः; क्षपणः; श्रमणः; शुक्लवस्त्रपरिधायिनि त्रि. । ३४४

सिताम्बुजम् क्ली. [सितम् अम्जम्] पुण्डरीकं; श्वेतकमलम् । ६८०

सिताम्भोजम् क्ली. [सितम् म्भोजम्] श्वेतपद्मम् । ६००

सितेतरौ [सितश्च इतरश्च] ष्णशुक्लौ [द्वि. व.]; 'नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामविरेजतुः । स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ'-इति भागवते (१०।४१।४१) । पुं. [सिततरः] श्यामशालिः; कुलत्थः; त्रि. सितेतरः=ष्णः; शुक्लेतरवर्णः; कृष्णः; 'नीवीमतिक्रम्य सितेस्य तन्मेखलामध्यमणे-रिवार्चिः'—इति कुमारे (१।) । २५२

सितेतरगतिः पुं. [सितेतरा ष्णगतिरस्य] वह्निः; अग्निः । ६२

सिद्धः पुं. [सिध्+क्त] देवनविशेषः; स तु अणि-मादिगुणोपेतो विश्वावसुप्रभृ; 'उद्वेजिता वृष्टि-भिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यवन्ति सिद्धाः'—इति कुमारे (१।५) । व्यासादिः; वहारः; कृष्णधुस्तूरः; गुडः; विस्कम्भादिसप्तविंशोगान्तर्गतैकविंशयोगः; 'जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः । सत्योपपन्नः कृतभागो यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः'—इति कोष्ठीप्रदी क्ली. सैन्धवलवणं; त्रि. प्रसिद्धः; 'एवं तौ लोकसिद्धः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने' —इति भागवते (१०।१८।१। नित्यः; निष्पन्नः; 'सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रोपमम् । मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्यु—इति रामायणे (२।९८।८) । मुक्तः; 'अहो व सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी'--इति भाग (६।१२।१९) । पक्वम्; 'पर्युसितं पुनः सिद्धमन्यत्र हिरण्योदक-

स्पर्शात्'—इति श्राद्धतत्त्वम् । मन्त्रसिद्धिविशिष्टः; 'सम्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । पुनस्तेनैव कर्तव्यस्ततः सिद्धो भवेद् ध्रुवम्'—इति तन्त्रसारः । सिद्धिविशिष्टः; 'चतुस्त्रिंशद्विधः सिद्धः सर्वकर्मोपकारकः । तमुपैति स्वयं सिद्धं सर्वसाधनकारणम्' —इति ब्रह्मवैवर्ते । ८७

सिद्धान्तः पुं. [सिद्धः वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतः अन्तः अर्थः यस्य] पूर्वपक्षं निरस्य सिद्धपक्षस्थापनं; राद्धान्तः; कृतान्तः; समयः । १०

सिद्धार्थः पुं. [सिद्धोऽर्थो यस्य] शाक्यसिंहः; शौद्धोदनिः; दशबलः; बुद्धः; शाक्यः; तथागतः; सुगतः; मारजित्; अद्वयवादी; समन्तभद्रः; जिनः । (५८१) [सिद्धोऽर्थो यस्मात्] श्वेतसर्षपः; गौरसर्षपः; 'ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः । सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बु दूर्वां पुष्पफलानि च । उपहुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः'—इति भारते (४।९।५८) । वृत्तार्हत्पिता; वटीवृक्षः; प्रसिद्धः; 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः' —इति व्याकरणका । ८५

सिध्म [न्] क्ली. सिध्+मन् स च कित्] किलासरोगः; 'क्षुद्रकुष्ठान स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठञ्च मंदलं विसर्पः परिः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसा चेति'—सु (२।५) । ६०२

सिध्मम् क्ली. [सि-बाहुलकात् मक्] किलासरोगः; सप्तमहाकुष्ठान्तर्गष्ठरोगविशेषः; 'श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टमुञ्चति । प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम्-इति माधवकरः । ६०२

सिध्मलः त्रि. [सि अस्यास्तीति । सिध्म+'सिध्मादिभ्यश्च' इति ल किलासी; 'विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै रणमभूत्यै इति'—वाजसनेयसंहितायाम् (३०।१९) ६०६

सिनीवाली स्त्री. नी शुक्ला बाला चन्द्रकला अस्यामिति । यद्वा सिन् कलया चन्द्रकलया वल्यते मिश्रयते या । वल् मिश्रणे । ततो ङीष्] दृष्टेन्दुकलामावास्या; सा शीयुक्तामावास्या; 'पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वां श्रवणेऽथवा'—इति भागवते (४।१२।४८) । ११२

सिन्दुवारः पुं. [सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् । सिन्धु+वृ+अण् । पाक्षिको धस्य दः] वृक्षविशेषः; सिन्दुकः; इन्द्रसुरिसः; निर्गुण्डी; इन्द्राणिका; सिन्धुकः; सिन्धुवारकः; इन्द्राणी; पौलोमी; शक्राणी; कासनाशिनी; श्वेतपुष्पः; सिन्दुवारकः; स्थिरसाधनकः; अनन्तः; सिद्धकः; अर्थसिद्धकः; [स्यन्दं वारयति सिन्दुवारः । केचित्तु सिन्धुं समुद्रमपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफघ्नत्वात्, सिन्धुकसिन्धुवारौ तवर्गचतुर्थवन्तावित्याहुः] 'सिन्धुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः । केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् । कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मव्रणान् नीलापि तद्विधा । सिन्धुवारदलं तत्तु वातश्लेष्महरं लघु'—इति भावप्रकाशः । २००

सिन्धुः स्त्री. [स्यन्दते इति । स्यन्द्+उ, सम्प्रसारणं, दस्य धश्च] सरित्; नदी; 'अन्तः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा'—इति मुण्डकोपनिषदि (२।१।९) । नदीविशेषः (८३८); 'शतद्रोविपाशायुजः सिन्धुनद्याः, सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च, प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषं च'—इति राजनिर्घण्टः । पुं. [स्यन्दते इति । स्यन्दू प्रस्रवणे+'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च' इति उ, धकारादेशः सम्प्रसारणं च] समुद्रः; 'तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः । प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः'—इति भागवते (३।११।३१) । वमथुः; गजमदः; सिन्धुवारवृक्षः; श्वेतटङ्कणं; देशविशेषः; 'युधाजितश्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम् । ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः'—इति रघौ (१५।८७) । नदविशेषः; 'विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः । दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धांल्लग्नकुङ्कुमकेशरान्'—इति रघौ (४।६७) । रागविशेषः; स च मालकोशरागपुत्रः; 'माधवः शोभनः सिन्धुर्मारुमेवाडकुन्तलाः । कलिङ्गः सोमसंयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ।' ६६५

सिन्धुपारजः पुं. [सिन्धुपारे तदाख्यनदप्रान्तदेशे जातः । जनेर्डः] सैन्धवः । ४३९

सिन्धुमन्थजम् क्ली. [सिन्धुमन्थात् जातम् इति । जन्+

ड] सैन्धवं; सिन्धुलवणम् । ४३९

सिन्धुरः पुं. [सिन्धुं मदं राति ददातीति । सिन्धु+रा+क] हस्ती; गजः; 'गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोलौ करोतु मदमलिनौ । मुखबन्धमात्रसिन्धुरलम्बोदर किं मदं वहसि'—इति आर्यासप्तशत्याम् (१९८) । २१४

सिन्धुवारः पुं. [सिन्धुमपि वृणोति गत्येति । सिन्धु+वृ+अण् । सिन्धुं मदजलमपि वारयति तिरस्करोति तिक्तरसेन । सिन्धु+वृ+णिच्+अण्] सिन्दुवारवृक्षः; सिन्धुवारकः; 'विसुन्धुकः सिन्धुवारः सिन्धुकं सुरसोऽपि च । तथेन्द्रसुरसस्त्विन्द्रसुरिसः सिन्धुवारितः । निर्गुण्डीन्द्राणिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः'—इति शब्दरत्नावली । 'सिन्धुवारो विषश्लेष्मव्रणकुष्ठक्षयापहः'—इति राजवल्लभः । २००

सिन्धूत्थम् क्ली. [सिन्धु+उद्+स्था+'सुपि स्थः' इति क] सिन्धूपलं; माणिमन्थं; माणिबन्धं; सैन्धवं; लवणोत्तमं; सिन्धुलवणम् । ६१३

सीकरः पुं. [शीक्यतेऽनेनेति । शीकृ सेचने+बाहुलकाद् अरन् । पृषोदरादित्वात् सः] वातप्रेरितजलकणाः; शीकरः; वातास्तवारि; अम्बुकणाः; 'स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले । निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्त रजोधूसरकेतु सैन्यम्'—इति रघौ (५।४२) । ५९

सीता स्त्री. [सिनोतीति, षिञ् बन्धने+बाहुलकात् क्त दीर्घश्च । लाङ्गलरेखया सिनोति खनति भूमिम्, षिञ् बन्धने क्त, निपातनाद्दीर्घः । सीता दन्त्यसादिः, शेते भुवि इति शीता, तालव्यशादिश्च] लाङ्गलपद्धतिः; 'न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा, सखीभिरस्रोत्तरमोक्षितामिमाम् । तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं, वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम्'—इति कुमारे (५।६१) । जनकराजनन्दिनी ; सा तु श्रीरामपत्नी; वैदेही; मैथिली; जानकी; धरणीसुता; भूमिसम्भवा; 'अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता'—इति रामायणे (२।६।१३) । लक्ष्मीः; उमा; सस्याधिदेवता; स्वर्गङ्गा; मदिरा; गङ्गास्रोतः; 'गङ्गायां तु भद्रसोमा महाभद्राथ पाटला । तस्याः स्रोतसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च कीर्तिता । तद्भेदेऽलकनन्दापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा'—इति शब्दमाला । नदीविशेषः; 'गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् । एताश्चान्याश्च सरितः पृथिव्यां या नरोत्तम । परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः'—इति महाभारते (३।१८८।१००) । ५७६

सीत्यम् क्ली. [सीतया निर्वृत्तमिति । सीता+यत्] सस्यं; शस्यं; धान्यं; त्रि. [सीतया समितम् । सीता+नौवयोधर्मेति' यत्] कृष्टक्षेत्रादि । ५७४

सीमन्तः पुं. [सीम्नोऽन्तः, शकन्ध्वादित्वात् साधुः] केशेषु वर्त्म; केशवेषः; स्त्रीकेशाध्यपद्धतिः; 'अपश्यन्त तथा चैनमाकाशे नागमुत्तमम् सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम्'—इति महाभारते (१।४४।२) । सीमन्तोन्नयनसंस्कारः; 'गर्भाधानतो पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त प्रसवे जातकर्म च' —इति याज्ञवल्क्यः । प्रत्यङ्गविशेषः; 'चतुर्दशैव सीमन्ताः ये चास्थिसंघातवद् गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः । ये ह्युक्ताः व्रातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम्'—इति सुश्रुते (३।५) ५२९

सीमन्तिनी स्त्री. [सीमन्तोऽस्या अस्तीति । इनि+ङीप्] नारी; अङ्गना; सुन्दरी; अबल स्त्री; 'मास्म सीमन्तिनी काचिज् जनयेत् पुत्रमीदृक् । सौमित्रे ! योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकं—इति रामायणे ।३५।२१) । ४८१

सीमा [न्], सीमा स्त्री. [सी इति, सि+'नामन्सीमन्व्योमन्निति' मनिन् प्रत्य साधुः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्'—इति पाक्षि डाप्] ग्रामादीनामवधारितान्तभागः; मर्यादा; आः; आघाटः । २५९

सीरः पुं. [सिनोति सीयते इति वसि बन्धने+'शुसिचिमिञां दीर्घश्च' इति क्रन् दीर्घः] हलः; लाङ्गलः; शीरः; 'सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालं, किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण'— इति मेघदूते (१६) । सूर्यः; अर्कवृक्ष५७५

सीरी [न्] पुं. [सीरोऽस्यास्ती इनि] बलदेवः; बलरामः; बलभद्रः । २८

सीसकम् क्ली. [सीसमेव, स्वार्थे] धातुविशेषः; नागं; योगेष्टं; वप्रं; सीसं; सीस; गण्डूपदभवम्; सिन्दूरकारणं; वर्द्धं; स्वर्णारि; नेष्टं; सुवर्णकं; वध्रं, पिच्चटं; सुवर्णारि; त्रपु; त्रपुध्रकं; महाबलं;

यवनेष्टकं; बहुमलं; चीनं; पिष्टं; जडं; भुजङ्गमम्; उरगं; कुरङ्गं; परिपिष्टकं; मृदुकृष्णायसं; पद्मं; तारशुद्धि; शिरावृत्तं; वयोवङ्गं; चीनपिष्टम् । १७२

सीसपत्रम् क्ली.– सीसपत्रकं; सीसं; सीसकम् । १७२

सुकृतम् क्ली. [सु+कृ+क्त] पुण्यं; धर्मः; श्रेयः; वृषः; सुकृतिः; 'अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम्। स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे'—इति कुमारे (६।४७)। शुभं; सुविहिते त्रि.। 'क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे । यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः'—इति भागवते (८।२३।३१) । 'सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति। तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ । दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्तनानि च कारयेत्'—इति वह्निपुराणे। १२५

सुकेशी स्त्री. [शोभनाः केशा यस्याः, ङीष्] स्वर्गवेश्याभेदः; अप्सरोविशेषः; 'मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा। एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः'--इति महाभारते (१३।१९।४५)। सुकेशा; सुन्दरकेशयुक्ता; शोभनकेशयुक्ते त्रि.। 'सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना । सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया'—महाभारते (३।६४।६४)। ८८

सुखम् क्ली. [सुखयतीति । सुख्+अच्] आत्मगुणविशेषः; मनसो धर्मः; मुत्; प्रीतिः; प्रमदः; हर्षः; प्रमोदः; आमोदः; संमदः; आनन्दथुः; आनन्दः; शर्म; शातं; मदः; भोगः; रभसः; निर्वृतिः; धृतिः; वीचिः; संमोदः; मोदः; नन्दथुः; नन्दः; मुदा; सौख्यम्; उपजोषम्; आनन्दं; जोषम्; 'सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः' —इति भाषापरिच्छेदः । १२३

सुगतः पुं. [सु शोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा अस्येति] शौद्धोदनिः; दशबलः; बुद्धः; शाक्यः; तथागतः; मारजित्; अद्वयवादी; समन्तभद्रः; जिनः; सिद्धार्थः; शाक्यसिंहः; 'तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र सा'—इति कथासरित्सागरे (२९।४०)। सुन्दरगमनविशिष्टे त्रि.। ८५

सुगन्धिता स्त्री. [सुगन्धेर्भावः । सुगन्धि+तल्+टाप्] सौगन्ध्यं; सौरभम्; आमोदः; परिमलः; सौरभ्यं; सुगन्धिः; 'सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् । मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः'—इति माघे (३।५४)। ७७

सुचरिता स्त्री. [शोभनं चरितं यस्याः] सती; साध्वी; पतिव्रता; सुचरित्रा। ४९५

सुचरित्रा स्त्री. [शोभनं सुन्दरं चरित्रं यस्याः] सती; साध्वी; पतिव्रता; सुचरिता। ४९५

सुतः पुं. [सूयते स्मेति । सु+क्त] पुत्रः; सूनुः; सन्ततिः; आत्मजः; तनुजः; प्रसूतिः; तुकः; तोकं; तनयः; नन्दनः; अपत्यम्; 'शीलं संभजते पुत्रो मातुस्तातस्य वै सुता । यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः'—इति वह्निपुराणे। पार्थिवः; राजा; उत्पन्ने त्रि.। ४९७

सुत्रामा [न्] पुं. [सु+त्रै+मनिन् । सुष्ठु त्रायते भुवनम्] इन्द्रः; 'यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका। सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा'—इति अम्बाष्टके (३)। त्रि. 'इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व'–इति वाजसनेयसंहितायाम् (१०।३१)। 'सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व' इति तद्भाष्यम्। ५३

सुदर्शनः पुं.– क्ली. [शोभनं दर्शनमस्येति] विष्णुचक्रं; क्ली. [सुष्ठु दृश्यते इति । सु+दृश्+ल्युट् । शोभनं दर्शनमस्येति वा] इन्द्रनगरम्। २६

सुधा स्त्री. [सुखेन धीयते पीयते इति । सु+धेट् पाने+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ, टाप्] अमृतं; पीयूषं; पेयूषं; त्रिदशाहारः; 'न पश्चात्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः'—इति रामायणे (२।६१।१३)। लेपनद्रव्यम्; 'सेनासुधाक्षालितसौधसम्पदां पुरां बहूनां परभागमाप सा'—इति माघे (१२।६२)। मूर्वी; स्नुही; 'सेहुण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रद्रुमोऽपि च। सुधा समन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुडा'—इति भावप्रकाशः। गङ्गा; इष्टका; विद्युत्; रसः; तोयम्; 'रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते'—इति सुश्रुते। धात्री; हरीतकी; मधु; शालपर्णी। १३३

सुधीः पुं. [सुष्ठु ध्यायतीति, सु+ध्यै+क्विप्] पण्डितः; बुधः; स्त्री. [शोभना धीः] सुन्दरबुद्धिः; सुष्ठुधीः; [शोभना धीर्यस्य] शोभनबुद्धियुक्ते त्रि.। 'मात्रातिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात्'

—इति भट्टिः । ३३३

सुनासीरः पुं. [सुष्ठु नासीरम् अग्रगामिसैन्यं यस्य] इन्द्रः; शुनाशीरः; सुनाशीरः; 'ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य सुनासीराः सहर्षिभिः । भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः'—इति भागवते (४।७।७) । ५३

सुनिश्चितः त्रि. [सुष्ठु निश्चितः] सुन्दरनिश्चयविषयीभूतः; संशितः । ४०२

सुन्दरः त्रि. [सुष्ठु उनत्ति आर्द्रीकरोति चित्तमिति । सु+उन्दी क्लेदने+अर । शकन्ध्वादित्वात् साधुः] मनोहरं; रुचिरं; चारु; सुषमं; साधु; शोभनं; कान्तं; मनोरमं; रुच्यं; मनोज्ञं; मञ्जु; मञ्जुलं; मनोहारि; सौम्यं; भद्रकं; रमणीयं; रामणीयकं; बन्धूरं; बन्धुरं; पेशलं; पेसलं; वामं; रामम्; अभिरामं; नन्दितं; सुमनः; वल्गु; हारि; स्वरूपम्; अभिरूपं; दिव्यम् । पुं. [सु+उन्द्+अर] कामदेवः; वृक्षविशेषः; 'जम्बुबदबोलखदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दरः । एषामन्यतमाङ्गारं निर्मलाम्बुनि भावयेद्'—इति सुखबोधः । ६८९

सुन्दरी स्त्री. [सुन्दर+गौरादित्वाद् ङीष्] अङ्गना; स्त्री; अवला; नारीभेदः; रूपलावण्यसम्पन्ना स्त्री; तरुभेदः; हरिद्रा; त्रिपुरसुन्दरी; 'अङ्गुष्ठानामिकायोगाद् वामहस्तस्य पार्वति । तर्पयेत् सुन्दरीं देवीं समुद्राञ्च सवाहनाम्'—इति तन्त्रसारः । योगिनीविशेषः; 'तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी । ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम्'—इति तन्त्रसारे । ४८१

सुपर्णः पुं. [सुष्ठु पर्णं पक्षो यस्य] विहङ्गराजः; गरुडः; सुपर्णकः; गरुत्मान्; तार्क्ष्यः; सुपर्णीतनयः; वैनतेयः; पवनाशनाशः; सुरेन्द्रजित्; कश्यपनन्दनः; 'उहयन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा'—इति रघौ (१०।६१) । स्वर्णचूडपक्षी; कृतमालकवृक्षः; पक्षिमात्रम्; 'नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान्'—इति मनुः (१।३७) । विष्णुः; शोभनवर्णविशिष्टे त्रि. । ३०

सुपर्णकेतुः पुं. [सुपर्णः गरुडः केतौ ध्वजे यस्य सः] विष्णुः; गरुडध्वजः । २२

सुपर्वा [न्] पुं. [सुष्ठु पर्व उत्सवो यस्य] देवता; अमरः; सुरः; बाणः; वंशः; पर्व; धूमः; स्त्री. श्वेतदूर्वा; सुन्दरपर्वविशिष्टा । ४

सुप्रतीकः पुं. [शोभनाः प्रतीकाः अङ्गानि यस्य] ईशानदिग्गजः; 'मदपुटनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः'—इति रघौ (५।७५) । शिवः; कामदेवः; साधुः; 'एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ, स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते'—इति भागवते (१०।८।३१) । [शोभनः सुन्दरः प्रतीकः अङ्गम्] शोभनाङ्गं; तद्युक्ते त्रि. । 'भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयः'—इति भागवते (५।३।२८) । १०४

सुप्रभा स्त्री. [सुष्ठु प्रभा यस्याः] अग्निजिह्वाविशेषः; सप्तार्चिषो जिह्वाभेदः; 'सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता'—इति तन्त्रसारः । शोभनदीप्तिः; वाकुची । ६८

सुभगः त्रि. [सुन्दरः भगः श्रीर्यस्य] सुदृश्यः; चक्षुष्यः; वल्लभः; दयितः; प्रियः; 'केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः'—इति रघौ (११।८०) । ३६७

सुमनाः [स्] पुं. [शोभनं मनो यस्य] देवता; पण्डितः; पूतिकरञ्जः; निम्बः; महाकरञ्जः; गोधूमः; शोभनचित्ते त्रि. । 'ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन्'—इति महाभारते (३।२६।२१) । स्त्री. [सुष्ठु मनो यस्याः] पुष्पं; (१८६) मालती; जाती; शतपत्री; 'स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुष्पे जातौ च भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते'—इति व्याडिः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'—इति मेदिनी । ४

सुमेधाः [स्] त्रि. [सुष्ठु मेधा यस्य] सुधीः; प्राज्ञः; सुबुद्धिः; 'इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः'—इति भागवते (९।४।३) । ज्योतिष्मती । ६२०

सुमेरुः पुं. [सुष्ठु मिनोति क्षिपति ज्योतींषि इति । सु+मि+'मिपीभ्यां रुः' इति रु] पर्वतप्रभेदः; मेरुः; हेमाद्रिः; रत्नसानुः; सुरालयः; अमराद्रिः; भूस्वर्गः; शक्रक्रीडाचलः; हेमपर्वतः; त्रिदशालयः । १३६

सुरः पुं. [सुष्ठु राति ददात्यभीष्टमिति । सु+रा+क । यद्वा सुरति शोभते इति, षुर् प्रसवैश्वर्ययोः +'इगुपधेति' क । यद्वा सुनोतीति, षु अभिषवे+'सुसूधाञ्-

गृधिभ्यः क्रन्' इति क्रन्] देवः; देवता; अमरः; 'चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव'—इति रघौ (३।५६)। सूर्यः; पण्डितः; स्वरः; 'लक्षणानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः'—इति महाभारते (१३।८५।८१)। ४

सुरङ्गः पुं. [सुष्ठु रङ्गो यस्मात्] गर्तविशेषः; सन्धिः; नागरङ्गः; क्ली. हिङ्गुलं; पत्राङ्गम्। ७७१

सुरङ्गा स्त्री. [सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा। सु+रञ्ज रागे, 'हलश्चेति' घञ्, 'चजोरिति' कुत्वम्, टाप्] तिर्यग्भूखातः; सन्धिः; कैवर्तिका। ७७१

सुरज्येष्ठः पुं. [सुरेषु ज्येष्ठः] ब्रह्मा; पितामहः। ६

सुरतम् क्ली. [सुष्ठु रतं रमणं यत्र] निधुवनं; मैथुनं; 'भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः' —इति कुमारे (१।१०)। 'सुरते सात्त्विका भावाः सीत्काराः कुड्मलाक्षता। काञ्चीकङ्कणमञ्जीररवाधरनखक्षतिः'—इति कविकल्पलता। दयालौ त्रि.। क्रीडायुक्तः। ५६९

सुरतरुः पुं. [सुराणां देवानां तरुः वृक्षः] मन्दारः; पारिजातः; पारिजातकः; हरिचन्दनः; कल्पवृक्षः; सन्तानः; सुरपादपः। १३५

सुरपतिः पुं. [सुराणां पतिः] सुरेन्द्रः; सुरेशः; सुरेश्वरः; सुरोत्तमः; मघवा; इन्द्रः। ५२

सुरपर्णिका स्त्री. [सुरपर्णी+संज्ञायां कन्] पुन्नागः; वृक्षविशेषः। २०८

सुरपर्वतः पुं. [सुराणां पर्वतः] मेरुः; सुमेरुः; हेमाद्रिः। १३५

सुरभिः स्त्री. [सुष्ठु रभते रम्भते वा। सु+रभ्+इन्] गौः; अघ्न्या; माहेयी; बहुला; सौरभेयी; उस्रा; अर्जुनी; रोहिणी; अनडुही; अनड्वाही; शल्लकी; मातृभेदः; मुरा; रुद्रजटा; वनमालिका; तुलसी; पाची; पृथिवी; गौः; गोमाता; 'सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः। आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा'—इति रघौ (१।८१)। 'गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः। गवां प्रधाना सुरभिः गोलोके सा समुद्भवा'—इति ब्रह्मवैवर्ते। २६८

सुरभिः त्रि. [सुष्ठु रभन्ते अत्र, सु+रभ्+इन्] श्रेष्ठः; सुगन्धिः; 'उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान्। गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम्'—इति मनुः (३।२०९)। धीरः; विख्यातः; कान्तः; 'निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः। पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्' —इति रघुः (२।२)। पुं. सुगन्धिः; चम्पकः; वसन्तर्त्तुः; जातीफलवृक्षः; शमीवृक्षः; कदम्बवृक्षः; कणगुग्गुलुः; गन्धतृणं; वकुलवृक्षः; रालः; सर्जरसः; चैत्रमासः; धीरः; पन्धफलः; क्ली. स्वर्णं; गन्धाश्मा; सुन्दरः; साधुगन्धः। ८००

सुरशत्रुः पुं. [सुराणां शत्रुः] सुरवैरी; असुरः; सुरविद्विट्; दानवः; दैत्यः; दैतेयः; पूर्वदेवः; शुक्रशिष्यः; पातालनिलयः; सुरारिः; सुरद्विट्। ५

सुरसद्म [न्] क्ली. [सुराणां सद्म] स्वर्गः; सुरलोकः; स्वः; स्वर्गलोकः सुरालयः; त्रिदशावासः; त्रिविष्टपं; त्रिदिवं; द्यौः; नाकः; अमर्त्यभुवनं; देवगृहम्; 'एत मोक्षं प्रयातेति वदन्त्यामिव दूरतः। वाताक्षिप्तसमुत्क्षिप्तैः सुरसद्मध्वजांशुकैः'—इति कथासरित्सागरे (९३।८३)। ३

सुरसरित् स्त्री. [सुराणां देवानां सरित् नदी] गङ्गा; सुरसिन्धुः; सुरापगा; सुरेश्वरी; सुरदीर्घिका; सुरनदी; सुरनिम्नगा; 'सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्'—इति रघौ (२।७५)। ३७३

सुरा स्त्री. [सु अभिषवे+क्रन् स्त्रियां टाप्। यद्वा सुष्ठु रायन्त्यनयेति। सु+रै शब्दे+'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ, टाप्] मध्वासवः; शीधुः; प्रसन्ना; परिस्रुता; मदिरा; मदिष्ठा; कादम्बरी, स्वादुरसा; शुण्डा; गन्धोत्तमा; माधवकः; हाला; कल्यः; कश्यः; मद्यं; मैरेयं; कापिशायनं; माध्वीकम्; आसवः; परिस्रुत्; वारुणी; मधु; 'कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम्। सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च'—इति राजवल्लभः। 'सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ। लज्जामानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता भ्रमः'—इति कविकल्पलता। ३२९

सुरुङ्गा स्त्री. [सुष्ठु रुज्यते भज्यते। सु+रुजो भङ्गे, घञ्, कुत्वं, नुमि पृषोदरादिः] सुरङ्गा; सन्धिला; सन्धिः; 'सेंध, सुरङ्ग' इति भाषा। 'ज्ञात्वा तु तद् गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः। सुरुङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा

सार्द्धमरिन्दमाः'—इति महाभारते (१।१४९।११)। ७७१

सुरेन्द्रजित् पुं. [सुरेन्द्रं देवराजं जितवानिति । सुरेन्द्र+जि+क्विप्, तुगागमश्च] विहङ्गराजः; गरुडः; गरुत्मान्; तार्क्ष्यः; सुपर्णीतनयः; सुपर्णः; वैनतेयः; पवनाशनाशः; कश्यपनन्दनः; इन्द्रजित्; सौपर्णेयः । ३०

सुवर्णम् क्ली. [शोभनो वर्णो यस्य] धातुविशेषः; स्वर्णं; कनकं; हिरण्यं; हेम; हाटकं; तपनीयं; शातकुम्भं; गाङ्गेयं; भर्मं; कर्वुरं; चामीकरं; जातरूपं; महारजतं; काञ्चनं; रुक्मं; कार्तस्वरं; जाम्बूनदम्; अष्टापदं; शातकौम्भं; कर्बुरं; कर्चुरं; रुग्मं; भद्रं; भूरि; पिञ्जरं; द्रविणं; गैरिकं; चाम्पेयं; भरुः; चन्द्रः; कलधौतम्; अभ्रकम्; अग्निबीजं; लोहवरम्; उद्घारुकं; स्पर्शमणिप्रभवं; मुख्यधातु; उज्ज्वलं; कल्याणं; मनोहरम्; अग्निवीर्यम्; अग्निः; भास्करं; पिञ्जाननम्; अपिञ्जरं; तेजः; दीप्तम्; अग्निभं; दीप्तकं; मङ्गल्यं; सौमञ्जकं; भृङ्गारं; जाम्बवम्; आग्नेयं; निष्कम्; अग्निशिखम्; 'सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम्। स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्। पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये। असौख्यकार्येव सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात् । असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् । करोति रोगान्मृत्युं च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः'—इति भावप्रकाशः। हरिचन्दनं; स्वर्णगैरिकं; धनं; नागकेशरं; पुं.–क्ली. [सुष्ठु वर्णोऽस्य] हेम्नोऽक्षः; स अशीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णः; विस्तः; कर्षपरिमाणम्; 'विद्यात् कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलग्रहम्'—इति गारुडे । पुं. [शोभनो वर्णो यस्य] स्वर्णकर्षः; यज्ञविशेषः; धुस्तूरः; कणगुग्गुलुः; सुष्ठुवर्णे त्रि.। 'वाससां सम्प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः। सुवर्णश्च सुवेशश्च भवतीत्यनुशुश्रुमः'—इति महाभारते (१३।६८।३३)। १७३

सुवर्णकारः पुं. [सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करोतीति । सुवर्ण+कृ+अण्] स्वर्णकारः; नाडिन्धमः; कलादः; मुष्टिकः; सुवर्णकृत्; सुवर्णकर्ता। ५८८

सुवासिनी स्त्री. [सुखेन वसतीति। सु+वस्+णिनि, ङीष्] किञ्चित्प्रौढा; 'सुवासिन्यां चिरण्टी स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियाम्'—इति रुद्रः। चिरिण्टी। ४८३

सुषमम् त्रि. [सुष्ठु समं सर्वं यस्मात्। 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति षत्वम्] शोभनं; सौम्यं; चारुः समम्। ६८९

सुषमा स्त्री. [सु शोभनं समं सर्वं यस्याः] परमा शोभा; 'जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्ष्मणोः'–इति नैषधे (१९।२)। ५६५

सुहृत् पुं. [सु शोभनं हृत् हृदयं यस्य] मित्रं; सखा; वयस्यः; स्निग्धः; 'सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम्। विपत्सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः।' लग्नाच्चतुर्थस्थानम्; 'पातालं हिबुकं चैव सुहृदम्भश्चतुर्थकम्'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। 'शशिजः सुहृद्गृहगतः करोति चातुर्य्यंहास्य धनवन्तं वचसामधिपः'—इति कोष्ठीप्रदीपः। महादेवः; महाभारते (१३।१७।९९)। ४२८

सूक्ष्मः त्रि. [सूच्+स्मन्] लेशः; लवः; श्लक्ष्णः; क्षुद्रः; दभ्रः; कणः; अणुः; किञ्चित्; मात्रं; तनु; स्तोकं; ह्रस्वः; अल्पं; त्रुटिः; 'अल्पे स्तोके क्षुल्लसूक्ष्मे क्षुल्लकं च कृशं तनु। दभ्रं खुल्लं खुल्लकं च स्त्रियां मात्रा त्रुटी कणा। पुमानणुर्लवो लेशः कणोऽपि च निगद्यते'—इति शब्दरत्नावली। क्ली. कैतवम्; अध्यात्मम्; 'तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान्'–इति भागवते (३।१८।१४)। अलङ्कारविशेषः; 'सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे त्वरसाकूतचेष्टितम्। मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत्'—इति चन्द्रालोकः। पुं. कतक वृक्षः। ६८८

सूक्ष्मदर्शी [न्] त्रि. [सूक्ष्मं पश्यतीति। सूक्ष्म+ दृश्+णिनि] सूक्ष्मदृष्टिः; कुशाग्रीयमतिः; अतिशयबुद्धिमान्; तत्कालधीः; प्रत्युत्पन्नमतिः; दूरदर्शी; 'न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः। स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः'—इति महाभारते (१३।१४।२३)। ३७३

सूचनम् क्ली. [सूच्+ल्युट्] गन्धनं; ज्ञापन सूचना; 'भङ्गिसूचनविधौ विशारदो नारदो मुनिरदर्शनं ययौ'—इति कथासरित्सागरे (१५।१४८)। ८७०

सूचना स्त्री. [सूच्+णिच्+युच्+टाप्] गन्धनं; सूचनं;

ज्ञापनम्; 'यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला। तदङ्कमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकं च तत्'—इति साहित्यदर्पणे (६।३१२)। व्यधनं; दृष्टिः; अभिनयः। ८७०

सूचिकः पुं. [सूच्या जीवति यः] सौचिकः; सौचिः; तुन्नवायः; सूत्रभित्। ५९०

सूची स्त्री. [सीव्यतेऽनया। षिवु+'सिवेष्टेरू च' इति चट्, टेरूत्वं च] शललं; शलं; सीवनद्रव्यं; 'सूई' इति भाषा। 'यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति'—इति महाभारते(५।५८।१८)। आङ्गिकाभिनयविशेषः; अङ्गद्वारा चेष्टाकरणं; दृष्टिः; केतकीपुष्पं; व्यूहविशेषः; 'वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा'--इति मनुः (७।१८७)। २३३

सूच्यम् त्रि. [सूच्+यत्] सूचनायोग्यं; सूचनार्हम्। ९४

सूतः पुं. [षू प्रेरणे ऐश्वर्ये प्रसवे च+क्त] प्रबोधकः; मागधः; वन्दिः; वैतालिकः; मङ्गलपाठकः; वन्दी; 'सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः'—इति रघौ (५।६५)। पारदः; 'हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः। बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः। सूर्यः; पुराणवक्ता; 'सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित्। तेषां यज्ञे पुनस्त्वेवमुत्पन्नौ सूतमागधौ'—इति वह्निपुराणे। ४३५

सूतः पुं.— सव्येष्ठः; सव्येष्ठा; सारथिः; नियन्ता; प्राजिता; यन्ता; क्षत्ता; दक्षिणस्थः; रथकुटुम्बी; सादी; नियामकः; चातुरिकः; प्रवेता; रथनागरः; 'स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसम्भवः। पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम्'—इति रघौ (३।४२)। त्वष्टा; क्षत्रियाद् ब्राह्मणीसुतः; 'क्षत्रियाद् विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः'—इति मनुः (१०।११)। अश्वसारथ्यमेवैतेषां जीविका। 'सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्'—इति मनुः (१०।४७)। पुं.– क्ली. [सू+क्त] पारदः; 'रसोनकरसैः सूतो नागवल्लीदलोत्थितैः। त्रिफलायास्तथा क्वाथै रसो मर्द्यः प्रयत्नतः। ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः। सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेद्रसकर्मसु'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः। त्रि. प्रसूतः; प्रेरितः। ४४९

सूतिकाभवनम् क्ली. [सूतिकाया भवनम्] प्रसवगृहं; सूतिकागारं; सूतिकागृहं; प्रसवालयः; अरिष्टं; सूतकागृहं; सूतीगृहं; सूतिगृहं; सूतिकागेहं; सूतिकावासः; अरिष्टगेहम्। ४९९

सूतिमासः पुं. [सूतेः प्रसवस्य मासः] प्रसवमासः; वैजननः; सूतीमासः; 'सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च'—इति जटाधरः। ४९९

सूत्रम् क्ली. [सूत्र्यतेऽनेनेति। सूत्र ग्रन्थने+णिच्+'एरच्' इत्यच्। यद्वा षिवु तन्तुसन्ताने+'षिविमुच्योष्टेरू च' इति ष्ट्रन् टेरू च] वस्त्रारम्भकं; तन्तुः; सूत्रतन्तुः; 'अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः। मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः'—इति रघौ (१।४)। यज्ञसूत्रम्; 'ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम्'—इति महानिर्वाणे (१।४८)। शास्त्रादिसूचनाग्रन्थः; 'स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।' कारणं; निमित्तम्; 'त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम्'—इति भागवते (४।६।४३)। ५४९

सूदः पुं. [सूदयति रसानिति। सूद् क्षरणे+णिच्+अच्] आरालिकः; सूपकारः, वल्लवः; पाककर्ता; आसन्धिकः; औदनिकः; गुणः; पाचकः; पाकुकः; भक्ष्यङ्कारः; 'तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम्। आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत'—इति महाभारते (१।१३४।२१)। सूपः; सारथ्यम्; अपराधः; लोध्रः; पापम्; 'भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि वा। उपाकृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि'—इति महाभारते(१।१२८।३४)। ४३१

सूदनम् क्ली. [सूद्+ल्युट्] हननं; मारणं; हिंसा; 'वैष्णवास्त्रं प्रयच्छास्मै वधार्थं शम्बरस्य च। अभेद्यं कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने'—इति हरिवंशे (१६३।४२)। अङ्गीकरणं; निःक्षेपणं; तद्वति त्रि। 'तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि। चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम्'—इति महाभारते (१।१९।२०)। ४७७

सूदाध्यक्षः पुं. [सूदानां सूपकाराणामध्यक्षः] पौरोगवः; पुरोगमः; पाकशालाध्यक्षः; 'अनाहार्यः शुचिर्दक्ष-

श्चिकित्सितविदांवरः। सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते'--इति मात्स्ये। ४३१

सूना स्त्री. [सूयते स्मेति। सूङ+क्त+टाप्। सुञ् अभिषवे+'सुञो दीर्घश्च' इति न, दीर्घश्च धातोः] वधस्थानं; घातनस्थानं; गलशुण्डिका; मृगादिमांसविक्रयः; मृगपक्षिवधस्थानम्; 'अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ। द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः'—इति भागवते (१।१७।३८)। जाता। ५९५

सूनुः पुं. [सूयते इति। सू+'सुवः कित्' इति नु, स च कित्] सन्ततिः; आत्मजः; तनुजः; पुत्रः; प्रसूतिः; सुतः; तुकः; तोकः; तनयः; नन्दनः; अपत्यम्, 'सूनुः सुनृतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम्'—इति रघुः (१।९५)। अनुजः; सूर्यः; अर्कवृक्षः। ४९७

सूनुः, सूनूः स्त्री. [सू+नु, वा ऊङ] कन्या। ४९७

सूनृतम् क्ली. [सुनृत्यत्यनेनेति। सु+नृत्+घञर्थे क। उपसर्गस्य दीर्घः] सत्यप्रियवाक्यम्; 'भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी'—इति साहित्यदर्पणे (३।१५।५)। मङ्गलं; तद्वति त्रि.। 'प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत्'—भागवते (१।१९।३१)। १४१

सूपकारः पुं. [सूपं व्यञ्जनविशेषं करोतीति। सूप+कृ+अण्] पाककर्त्ता; वल्लवः; आरालिकः; आन्धसिकः; सूदः; औदनिकः; गुणः; पाचकः; पाकुकः; भक्ष्यङ्कारः; 'इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाचकः। शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते'–इति चाणक्यः। ४३१

सूरः पुं. [सूते जगदिति। सू+'सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्' इति क्रन्] सूर्यः; 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट'--इति ऋग्वेदे (१।१६३।२)। अर्कवृक्षः; वृत्तार्हत्तिपविशेषः; पण्डितः। ३५

सूरता स्त्री.— अचण्डी गौः; विनम्रा धेनुः। २७०

सूरिः पुं. [सूते सद्वाक्यानीति। सू+'सूङः क्रिः' इति क्रि] पण्डितः; प्राज्ञः; 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्, तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः'—इति भागवते (१।१।१)। यादवः; सूर्यः। ३१२

सूरी [न्] पुं. [सूरः सूर्यः उपास्यतया अस्त्यस्येति। सूर+इनि] पण्डितः; प्राज्ञः; धीरः; अभिरूपः। ३३२

सूर्मी स्त्री. [शोभना ऊर्मिः विद्यते यस्याम्। ङीष्] शूर्मी; शूर्म्मिः; शूर्मिका; लौहप्रतिमा; लोहमयी मूर्तिः। १३१

सूर्यः पुं. [सरति आकाशे, सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति वा। सृ गतौ, सू प्रेरणे वा+'राजसूयसूर्यमृषोद्येति' क्यप् प्रत्ययेन साधुः] ग्रहविशेषः; सूरः; अर्यमा; आदित्यः; द्वादशात्मा; दिवाकरः; भास्करः; अहस्करः; ब्रध्नः; प्रभाकरः; विभाकरः; भास्वान्; विवस्वान्; सप्ताश्वः; हरिदश्वः; उष्णरश्मिः; विकर्तनः; अर्कः; मार्तण्डः; मिहिरः; अरुणः; पूषा; द्युमणिः; तरणिः; मित्रः; चित्रभानुः; विरोचनः; विभावसुः; ग्रहपतिः; त्विषाम्पतिः; अहःपतिः; भानुः; हंसः; सहस्रांशुः; तपनः सविता; रविः; शूरः; भगः; वृध्नः; पद्मिनीवल्लभः; हरिः; दिनमणिः; चण्डांशुः; सप्तसप्तिः; गभस्तिमान्; अंशुमाली; काश्यपेयः; खगः; भानुमान्; लोकलोचनः; पद्मबन्धुः; ज्योतिष्मान्; अव्ययः; तापनः; चित्ररथः; खमणिः; दिवामणिः; गभस्तिहस्तः; हेलिः; पतङ्गः; अर्चिः; दिनप्रणीः; वेदोदयः; कालकृतः; ग्रहराजः; तमोनुदः; रसाधारः; प्रतिदिवा; ज्योतिःपीथः; इनः; कर्मसाक्षी; त्रयीतपः; प्रद्योतनः; खद्योतः; लोकबान्धवः; पद्मिनीकान्तः; अंशुहस्तः; पद्मपाणिः; हिरण्यरेताः; पीतः; अद्रिः; अगः; हरिवाहनः; अम्बरीषः; धामनिधिः; हिमारातिः; गोपतिः; कुञ्जारः; प्लवगः; सूनुः; तमोपहः; गभस्तिः। ३५

सूर्यकान्तः पुं. [सूर्यः कान्तो यस्य। सूर्यस्य कान्तः प्रियो वा] स्फटिकः; सूर्यमणिः; सूर्याश्मा; दहनोपलः; तपनमणिः; तापनः; रविकान्तः; दीप्तोपलः; अग्निगर्भः; ज्वलनाश्मा; अर्कोपलः; 'ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात् सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः'—इति रघौ (११।२१)। पुष्पवृक्षविशेषः; सूर्यमणिः; पुष्परक्तः; पद्मपुटः। १७६

सृक्क [न्] क्ली. [सृजति लालादीनिति। सृज्+बाहुलकात् कनिन्] सृक्कणी (द्विवचने ङीबन्ते च); ओष्ठयोः प्रान्तभागः; ओष्ठप्रान्तभागः; 'महासृक्काकक्षोभितो नृसिंहनखाग्रवत्'—इति भ्वात्स्येये।

'भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्कणी लेलिहन्मुहुः—इति महाभारते (३।१२५।२)। ५२०

सृक्कम् क्ली.— सृक्कणी; सृक्व; सृक्किणी; सृक्कि; सृक्वं; सृक्वणी; सृक्विणी; सृक्वि; ओष्ठपर्यन्तभागः; 'जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात्'—इति सुश्रुते (२।१६)। 'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्त्रजाः।' ५२०

सृक्वम् क्ली.— ओष्ठप्रान्तभागः; सृक्कम्। ५२०

सृक्व [न्] क्ली. [सृजति लालादीनिति। सृन्+वनिप्] ओष्ठप्रान्तभागः; 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्वणी'—इत्यमरः। 'स्मितस्य सम्भावय सृक्वणा कणान्'–इति नैषधे। ५२०

सृक्वि क्ली.— ओष्ठप्रान्तभागः; सृक्कम्। ५२०

सृणिः स्त्री. [सृ+नि, णत्वञ्च] अङ्कुशः; 'आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं सिताग्रमेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः'—इति माघे (५।५)। पुं. [सरतीति। सृ+ 'सृविषिभ्यां कित्' इति नि, स च कित् णत्वं च] शत्रुः। २२४

सृणी स्त्री. [सृणि+कृदिकारादिति ङीष्] अङ्कुशः। २२४

सेतुः पुं. [सिनोति बध्नाति जलमिति। सिञ् बन्धने+ 'सितनिगमिमसीति' तुन्] वरुणः; वरुणवृक्षः; सेतुकः; 'वरुणो वराणः सेतुस्तिक्तशाकोऽग्निदीपनः। वरुणः पित्तलो मेदः श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान्। निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः। कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः'—इति भावप्रकाशः। क्षेत्रादेरालिः; आली; पूरणः; पिण्डलः; पङ्कारः; जङ्गालः; सञ्चरः; पिण्डिलः; धरणः; 'सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः। प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम्। संक्रमाणां तु यः कर्ता स स्वर्गं तरते नरः। स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत् सदा'–इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वम्। प्रणवः; 'मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते। नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः। द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मणि। अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः। वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्ममे पुरा। स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः। स्वरितश्चोरुजातानां मनसापि तथा स्मरेत्। चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरीकारसंज्ञकः। स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते। निःसेतुश्च यथा तोयं क्षणान्निम्नं प्रसर्पति। मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम्। तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजातयः। पार्श्वयोः सेतुमादाय जपकर्म समारभेत्। शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः। द्वे सेतू वः समाख्याताः सर्वदैव द्विजातयः'—इति कालिकापुराणे। ६७१

सेना स्त्री. [सिनोति शत्रूनिति। षिञ् बन्धने+'कृवृजूषीति' न, स च नित्+टाप्] चतुरङ्गबलं; ध्वजिनी; वाहिनी; पृतना; अनीकिनी; चमूः; वरूथिनी; बलं; सैन्यं; चक्रम्; अनीकं; वाहना; पूतना; गुल्मिनी; वरचक्षुः; 'सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्। शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता'—इति रघौ (१।१९)। ४५७

सेनाङ्गम् क्ली. [सेनाया अङ्गम्] हस्त्यश्वरथपदातीनां समूहः; 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्'—इत्यमरः। 'सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि दशानाम्'—इति बृहत्संहितायाम् (११।४२)। ८६६

सेनानीः पुं. [सेनां नयतीति। सेना+नी+'सत्सूद्विषेति' क्विप्] कार्तिकेयः; अग्निभूः; गुहः; स्कन्दः; सेनापतिः; 'अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः'—इति रघौ (२।३७)। वाहिनीपतिः (४३३); 'स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै। प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत्'—इति महाभारते (४।२।६)। १९

सेवकः त्रि. [सेवते इति, षेवृ सेवने+ण्वुल्] अनुचरः; अनुगः; अनुजीवी; भृत्यः; 'पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः। पश्चात् कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः'—इति बृहत्संहितायाम् (५।३४)। आश्रयिता; 'दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः। शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः'—इति भागवते (४।१६।१६)। पुं. [सेवते इति, सेव्+ण्वुल्] प्रसेवकः। ४२८

सेवा स्त्री. [षेवृ सेवने+'गुरोश्च हलः' इत्य, टाप्] वरिवस्या; परिचर्या; शुश्रूषा; उपासना; परीष्टिः; भक्तिः; उपास्तिः; प्रसादना; आराधना; उपचारः; सेवनं; श्ववृत्तिः; 'सत्यानृतं च वाणिज्यं तेन चैवापि

जीव्यते। सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्'-इति मनुः (४।६)। उपभोगः; आश्रयणम्; 'वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः। अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम्'—इति मनुः (१२।८७)। १२९

सैंहिकेयः पुं. [सिंहिकाया अपत्यं पुमानिति। सिंहिका+ढक्] सैंहिकः; राहुः; स्वर्भानुः; तमः; विधुन्तुदः; 'ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्। पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्विषाम्'—इति माघे (२।३५)। ४९

सैकतम् क्ली. [सिकताः सन्त्यत्रेति। सिकता+अण्] बालुकामयतटं; पुलिनं; द्वीपम्; 'मन्दाकिनी सैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च। रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये'—इति कुमारे (१।२९)। त्रि. सिकतामयः; सिकतिलः; सिकतावान्; 'शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती। मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता'—इति भागवते (११।२८।१२)। ६७०

सैंधवी स्त्री.— रागिणीविशेषः। १०६ अ

सैन्धवः पुं. [सिन्धुरभिजनोऽस्येति। सिन्धु+'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' इति अण्] घोटकविशेषः; सिन्धुपारजः; स तु सिन्धोरदूरभवः; 'स एकदा महाराज! विचरन् मृगयां वने। वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम्'—इति भागवते (९।१।२३)। सिन्धुदेशाधिपतिः जयद्रथः; 'यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः। अमर्षयन् सैन्धवं वध्यमानं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय'—इति महाभारते (१।१।१९६)। सिन्धुदेशोत्पन्नमात्रे त्रि.। 'हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा'—इति महाभारते (३।५१।२४)। ४३९

सैन्धवम् क्ली.–पुं. [सिन्धौ समुद्रतीरे सिन्धुदेशे वा भवम्। सिन्धु+'अणञौ च' इति अण्] लवणविशेषः; स तु सिन्धुनद्युपलक्षितदेशोद्भवः; शीतशिवं; माणिमन्थं; सिन्धुजं; वशिरं; सिन्धुदेशजं; माणिबन्धं; शितशिवं; नादेयं; शिवं; सिद्धं; शिवात्मजं; पथ्यम्; 'सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं दीपनं रुचि। पूतं स्वादु त्रिदोषघ्नं व्रणदोषविबन्धजित्। सैन्धवं द्विविधं ज्ञेयं सितं रक्तमिति क्रमात्। रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं कथितं सितम्'—इति राजनिर्घण्टः। ६१४

सैन्यम् क्ली. [सेना एव, चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्] सेना; पृतना; ध्वजिनी; पताकिनी; वाहिनी; बलं; चक्रं; चमूः; वरूथिनी; अनीकिनी; अनीकम्; 'हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम्। मुण्डं च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम्'—मार्कण्डेये (८७।२१)। ४५७

सैन्यः पुं. [सेनां समवैतीति। सेना+'सेनाया वा' इति ण्य] सेनासमवेतः; 'सेना यत्र तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च'–इति भरतः। 'सैन्यं क्लीबे बलेऽंशे ना समवेते तु वाच्यवत्'—इति मेदिनी। ४५७

सैरन्ध्री स्त्री. [स्वैरं स्वातन्त्र्यं धरति। स्वैर+धृ+मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादित्वात् साधुः। गौरादित्वाद् ङीष्] गन्धकारिका; सैरिन्ध्री; अन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी; 'सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम्। वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम्'—इति महाभारते (३।६५।५१)। द्रौपदी; वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री; 'अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः। बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च। प्रसाधनोपचारज्ञमदासन्दासजीवनम्'—इति महाभारते (१२।४८।११)। ४९२

सैरिन्ध्री स्त्री [स्वैरं स्वाच्छन्द्यं धरतीति। स्वैर+धृ+मूलविभुजादित्वात् क। पृषोदरादित्वात् साधुः, गौरादित्वाद् ङीष्] गन्धकारिका; सैरन्ध्री; परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका; सैरन्धी; सैरन्धिः; 'वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत्। कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्र्याः कृष्णा च व्यचरत् तदा'—इति महाभारते (४।८।२)। वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री; महल्लिका; द्रौपदी; 'यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम्। विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम्'—इति महाभारते (४।२३।५)। ४९२

सैरिभः पुं. [सीरे लाङ्गलवहने इभ इव। शकन्ध्वादित्वात् साधुः। ततः स्वार्थे अण्] महिषः; रक्ताक्षः; कासरः; लुलायः; लुलापः; स्वर्गः। २२७

सोत्प्रासम् क्ली. [उत्प्रासेन आधिक्येन सह वर्तमानम्] सोल्लुण्ठं; सोल्लुण्ठनं; स्तुतिपूर्वकदुर्वादः; व्यङ्ग्योक्तिः; प्रियावाक्यम्; 'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं चटु चाटु प्रियोदितम्'—इति शब्दरत्नावली। पुं. सशब्दहास्यम्;

अट्टहासः; महाहासः; प्रहासः; 'सोत्प्रास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा। अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि'—इति शब्दरत्नावली। १४९

सोत्प्रासहसितम् क्ली. [उत्प्रासेन सहितं यद् हसितम्] उपहसितम्। ७३१

सोदरः पुं. [सह समानम् उदरं यस्य। 'सहस्य सः'] समानोदर्यः; सोदर्यः; सगर्भः; सहोदरः; 'भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्वा वेणुदलेन वा'—इति मनुः (८।२२९)। स्त्री. सोदरा; सहोदरा भगिनी। ५०८

सोदर्यः पुं. [समाने उदरे शयितः। सोदर+'सोदराद् यः' इति य] सहोदरः; सोदरः; समानोदर्यः; सगर्भः; 'स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसम्। भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः'—इति रघौ (१५।२६)। ५०८

सोपहासः त्रि.— सोल्लुण्ठः; सोत्प्रासं; सोल्लुण्ठनं; प्रियावाक्यं; व्यङ्गचोक्तिः; स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्यम्। १४९

सोपानम् क्ली. [उपानमुपरि गमनं तेन सह विद्यमानम्] आरोहणं; निःश्रेणिः; निःश्रेणी; निःश्रयणी; निःश्रयिणी; अधिरोहिणी; निश्रेयिणी; 'आरोहणं च सोपानं पैठा इति समाह्वये। सोपाने काष्ठघटिते निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी। निःश्रेणी स्यान्निःश्रयणी तथा निःश्रेयिणीत्यपि'—इति शब्दरत्नावली। 'सध्येन सा वेदिविलग्नमध्या बलित्रयं चारु बभार बाला। आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्'—इति कुमारे (१।२९)। ३०१

सोमः पुं. [सूते अमृतमिति। षू प्रसवे+'अर्तिस्तुसुहुसृिति' मन्] चन्द्रः; चन्द्रमाः; इन्दुः; कुमुदबान्धवः; 'द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा। यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत्'—इति हरिवंशे (४।२)। कर्पूरः; वानरः; कुबेरः; यमः; वायुः; वसुभेदः; 'आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ कीर्तिताः'—इति मात्स्ये (५।२१)। जलं; सोमलतौषधिः; 'ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम्। जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते'—इति सुश्रुते। 'सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव हीयते वर्द्धते च'—इति चरकः। शिवः; दीधितिः; दिव्यौषधिः; सोमलतारसः; 'मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्। अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते'—इति मनुः (३।२५७)। अमृतं; पर्वतविशेषः। ४२

सोमपः पुं. [सोमं पिबतीति। सोम+पा+क] यागे पीतसोमलतारसः; सोमपीती; सोमपाः; 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते'—इति गीतायाम् (९।२०)। ३९१

सोमपाः पुं. [सोमं पिबतीति। सोम+पा+क्विप्] यागे सोमलतारसपानकर्ता; सोमरसपानशीले त्रि.। 'तत्श्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान्। गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति'—इति भागवते (३।३२।३)। ३९१

सोल्लुण्ठः त्रि. [उल्लुण्ठेन सह वर्तमानः] सोल्लुण्ठनः; सोत्प्रासः; सोपहासः; स्तुतिपूर्वकदुर्वादः; व्यङ्गचोक्तिः; 'दुर्वादः स्यादुपालम्भस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः। सोल्लुण्ठस्तु सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम्'—इति जटाधरः। १४९

सौगन्धिकम् क्ली. [सुगन्धोऽस्त्यस्येति। सुगन्ध+ठन् ततः स्वार्थे अण्] कह्लारं; श्वेतपुष्पवृक्षविशेषः; कत्तृणं; सौगन्धम्; 'सौगन्धिकं च सौगन्धं रामकर्पूरके तृणे'—इति शब्दरत्नावली। 'कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा। भूतिकं व्यामपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम्'—इति भावप्रकाशः। पद्मरागमणिः; नीलोत्पलम्; 'इन्दीवरं कुवलयं पद्मं नीलोत्पलं स्मृतम्। सौगन्धिकं शतदलमब्जं कमलमुच्यते'—इति गारुडे। 'अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम्। अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति'—इति महाभारते (३।१५४।२)। पुं. गन्धकः; सुगन्धव्यवहारी; 'गन्धी' इति भाषा। श्लेष्मनिमित्तकक्रिमिविशेषः; 'तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि अन्नादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्च'—इति चरकः। ६८१

सौचिकः पुं. [सूच्या जीवतीति। सूची शिल्पम् अस्य वा। सूची+ठक्] सूचीकर्मोपजीवी; तुन्नवायः; सूचिकः; सौचिः; सूत्रभित्; 'दर्जी' इति भाषा। ५९०

सौदामनी स्त्री. [सुदामा मेघः पर्वतो वा तेन एकदिक्।

सुदामन्+'तेनैकदिक्' इति अण्] विद्युत्; शम्पा; चपला; क्षणिका; शतह्रदा; ह्रादिनी; तडित्; सौदामिनी; सौदाम्नी; अचिरांशुः; ऐरावती; [सुदामा ऐरावतः तस्य स्त्री ऐरावती, सौदामनी] 'खेऽभ्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदामनीलताधामास्तम् । कुवलयमयमिव सरजः सरसमसौदामनीलताधामास्तम्'—इति हरिप्रबोधयमकात् । अप्सरोभेदः; विद्युद्भेदः; 'एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः । कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा'—इति भागवते (१।६।२८) । ६०

सौदामिनी स्त्री.— विद्युत्; सौदाम्नी; सौदामनी; ऐरावती; 'नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका'–इति ऋतुसंहारे (३।१२) । तडिद्भेदः; 'तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा'—इति महाभारते (३।५३।१२) । अप्सरोभेदः; देशविशेषः । ६०

सौनिकः पुं. [सूनया पश्वादिवधेन चरतीति । सूना+ठक्] पशुपक्षिमांसविक्रयकर्ता; वैतंसिकः; मांसिकः; कौटिकः; शौनिकः; 'दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः । तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः'—इति मनुः (४।८६) । ५९५

सौप्तिकम् क्ली. [सुप्तौ सुप्तिकाले भवम् । सुप्ति+ठञ्] रात्रियुद्धं; निशारणं; रात्रिमारणम्; अवस्कन्दः; प्रपातः; 'अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः'—इति महाभारते (१०।४।३३) । महाभारतीयपर्वविशेषः; 'आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च भीष्मो गुरू रविजमद्रजसौप्तिकं च । स्त्रीपर्व शान्तिरनुशासनमश्वमेधव्यासाश्रमो मुषलयानदिवावरोहः'—इति महाभारतटीका । सुप्तसम्बन्धिनि त्रि. । ४५२

सौम्यः पुं. [सोमस्य चन्द्रस्य अपत्यं पुमान् । सोम+ष्यञ्] बुधग्रहः; रौहिणेयः; चान्द्रमसायनः; चान्द्रमसायनिः; 'पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च'—इति बृहत्संहितायाम् (५।६०) । [सोम इव सोम्यः, ततः प्रज्ञाद्यण्] विप्रः; उडुम्बरवृक्षः; वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः; 'क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वे । भूखण्डविशेषः; 'गन्धर्वो वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च । कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा । चन्द्रेन्द्रमलयाशङ्ख्यवाङ्कगभस्तिमान् । ताम्राकुश्च कुमारी च तत्र द्वीपदशाष्टभिः'—इति शब्दमाला । सौम्यकृच्छ्रव्रतम्; 'प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः । अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः । 'सौम्यः सौम्यकृच्छ्रः' इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । पितृगणविशेषः; 'अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत्'—इति मनुः (३।१९९) । त्रि. [सोमो देवतास्य, सोम+'सोमाट्ट्यण्' इति ट्यण्] सोमदैवतः; अनुग्रः; मनोज्ञः; 'संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् । निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ।' भक्तः; 'नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे । पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम्'—इति भागवते (२।४।२३) । भास्वरः । (६८९) त्रि. साधुः; चारुः । ४६

सौरभेयः पुं. [सुरभेरपत्यमिति । सुरभि+ढक्] उक्षा; अनड्वान्; बलीवर्दः; ककुद्मान्; वृषभः; वृषः; ऋषभः; गौः; वाडवेयः; शाक्वरः; 'मा सौरभेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलाद् भयम्'–इति भागवते (१।१७।९) । सुरभिसम्बन्धिनि त्रि. । २६३

सौरभेयी स्त्री. [सुरभेरपत्यं स्त्री । सुरभि+ढक्+ङीप्] अघ्न्या; गौः; माहेयी; सुरभिः; बहुला; सौरभी; उस्रा; अर्जुनी; रोहिणी; अनडुही; अनड्वाही; 'निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः । पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ।' सुरभिसम्बन्धिनि त्रि. । अप्सरोविशेषः; 'विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा । वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता'—इति महाभारते (२।१०।११) । २६८

सौरभ्यम् क्ली. [सुरभेर्भावः । सुरभि+ष्यञ्] सौगन्ध्यम्; आमोदः; परिमलः; सुगन्धिता; सौगन्धिः; 'गुणविधृता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किन्तु हृदयं ते । हृतममुना मालायाः समीरणेनेव सौरभ्यम्'—इति आर्यासप्तशत्याम् (२१३) । गुणगौरवम् । ७७

सौराष्ट्रकः पुं. [सुराष्ट्र एव+अण्, सौराष्ट्र+संज्ञायां

कन्] कांस्यं; सौराष्ट्रं; देशविशेषः। १७०

सौराष्ट्रिकम् पुं–क्ली. [सुराष्ट्रे देशे भवम्। अध्यात्मादित्वात् ठञ्] विषभेदः; 'विषं तु गरलं क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः स हारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव। सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते'—इति भावप्रकाशः। सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि त्रि.। ६४६

सौवर्चलम् क्ली. [सुवर्चले देशे भवम्। सुवर्चल+अण्] सुवर्चलदेशभवलवणम्; अक्षं; रुचकं; कृष्णलवणं; तिलकं; हृद्यगन्धकं; रुच्यं; कौद्रविकम्; 'सौवर्चलं लघु क्षारं कटूष्णं गुल्मशूलनुत्। ऊर्ध्ववातामशूलार्तिविबन्धारोचकान् जयेत्'—इति राजनिर्घण्टः। 'सौवर्चलं स्याद्रुचकमक्ष्यं पाक्यं च तन्मतम्। रुचकं रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम्। सस्नेहवातनुन्नातिपित्तलं विशदं लघु। उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलहृत्'—इति भावप्रकाशः। सर्जिकाक्षारः; सुवर्चलासम्बधिनि त्रि.। ६१७

सौवस्तिकः पुं. [स्वस्ति, तत्करणे साधु। स्वस्ति+ठक्] पुरोधाः; पुरोहितः; स्वस्तिसम्बन्धिनि त्रि.। ४२६

सौविदः पुं. [सुष्ठु वेत्तीति। सु+विद्+क। ततः प्रज्ञाद्यण्] अन्तःपुररक्षकः; सौविदल्लः; कञ्चुकी; स्थापत्यः; स्थपतिः; सुविदः; सौविदल्लकः; महल्लरक्षकः। ४२७

सौवीरम् क्ली. [सुष्ठु वीरा यत्र, ततः स्वार्थे अण्] धान्याम्लम्; आरनालं; सन्धानं; काञ्जिकम्; अभिषवम्; अवन्तिसोमं; तुषोदकं; शुक्तम्; 'सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे। सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते'—इति भावप्रकाशः। बदरम्; 'सौवीरं बदरं महत्'—इति रत्नमाला। सौवीराञ्जनम्; 'सुवीरकं पार्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम्'—इति रत्नमाला। स्रोतोऽञ्जनं; पुं. देशविशेषः। 'सौवीरराजः शैब्यश्च पाण्ड्यश्च बलिनां वरः'—इति हरिवंशे (९०।१९)। ३१८

सौष्ठवम् क्ली. [सुष्ठु भावः। सुष्ठु+'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' इत्यञ्] प्रशंसनम्; अवष्टम्भः; 'आयुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्'—हरिवंशे (४०।३४)। आतिशय्यम्; 'तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च। सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः'—इति महाभारते (१।१३४।१४)। नाटकाङ्गविशेषः। ७५९

सौहार्दम् क्ली. [सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा। सुहृद् वा सुहृदय+'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इत्यण्। हृदयस्य हृदादेशः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इति उभयपदवृद्धिः] सुहृदो भावः; सख्यं; सौहृदं; साप्तपदीनं; मैत्री; अजर्यं; सङ्गतं; सखिता; मित्रता; स्नेहः; प्रीतिः; सौहृद्यं; सभाजनं; संगतम्; 'सौहार्द्रे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम्। न मामर्हसि धर्मज्ञ! त्यक्तुं भक्तामनागसम्'—इति महाभारते (१।७७।११)। पुं. [सुहृदः मित्रस्य अपत्यं पुमान्, सुहृद्+अण्] मित्रपुत्रः। ७०६

सौहार्द्यम् क्ली. [सुहृदयस्य भावः। सुहृदय+ष्यञ्। 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति हृदयस्य हृदादेशः] सौहार्दं; मैत्री; सख्यं; स्नेहः। ७०६

सौहित्यम् क्ली. [सुहितस्य भावः कर्म वा। सुहित+'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक्] तृप्तिः; 'अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव। कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः'—इति महाभारते (१२।२४४।१३)। ३२६

सौहृदम् क्ली. [सुहृदः कर्म भावो वा। सुहृद्+अण्] सख्यं; सौहार्दं; मैत्री; सखित्वं; सखिता; मित्रता; 'तद् भुज्यते यद् द्विजभुक्तशेषं स बुद्धिमान् यो न करोति पापम्। तत् सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः'—इति गारुडे। ७०६

सौहृद्यम् क्ली.— सुहृदयता; स्नेहः; मैत्री; सख्यं; सौहार्दं; सखिता। ७०६

स्कन्दः पुं. [स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति, स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा। स्कन्द्+अच्] कार्त्तिकेयः; स्वामी; अग्निभूः; गुहः; षडाननः; 'किमर्थमेषकः क्रौञ्चो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत। एतन्मे विस्तराद् ब्रह्मन् कथयस्वामितद्युते!'—इति कालिकापुराणे। महादेवः; नृपतिः; शरीरं; पारदः; नदीतटं; पण्डितः; बालकस्य

ग्रहविशेषः; 'स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः। ×××× स्कन्दार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद् ध्रुवम्'—इति वाग्भटः। १९

स्कन्धः पुं. [स्कन्द्यतेऽसौ इति। स्कन्द्+घञ्। पृषोदरादित्वात् साधुः। स्कन्द्+असुन्, धश्चान्तादेशो वा] अवयवविशेषः; भुजशिरः; अंसः; दोः शिखरम्; 'यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन्। तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः'—इति भागवते (४।२९।३३) । (१८२) तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तं; प्रकाण्डः; काण्डं; दण्डः; प्रधाणः; 'खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु। कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः'—इति रघौ (४।५७) । समूहः (८११); नृपतिः; सम्परायः; कायः; 'सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्। पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्ययः'—इति महाभारते (१२।१५।२६)। भद्रादिः; छन्दोभेदः; विज्ञानादिपञ्च; 'सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्। सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्'—इति माघे (२।२८)। 'रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः। तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः। तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः। आलयविज्ञानसन्ताने विज्ञानस्कन्धः। नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः। वासनाप्रपञ्च संस्कारस्कन्धः। एवं पञ्चधा परिवर्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः'—इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। व्यूहः; 'प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्। ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः'—इति रघौ (४।३०) । पन्थाः; 'तथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः। सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः'—इति महाभारते (३।२३०।५५) । ग्रन्थपरिच्छेदः; 'स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो। शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम्'—इति पाद्मे। १८२

स्कन्धदेशः पुं. [स्कन्धस्य देशः] स्कन्धमात्रम्; अवयवविशेषः; भुजशिरः; अंसः; स्कन्धः; दोः शिखरं; 'कन्धा' इति भाषा। 'त्रिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशनः'—इति माहेश्वरकवचम्। गजस्य स्कन्धः; यत्र हस्तिपक उपविशति। आसनम्। २६७

स्कन्धवाहकः पुं. [स्कन्धेन वहतीति। स्कन्ध+वह्+ण्वुल्] शकटादिवाहकवृषः; स्कन्धवाहः; स्कन्धिकः। २६६

स्कन्धशाखा स्त्री. [स्कन्धस्य शाखा] वृक्षस्य मुख्यशाखा; शाला; 'यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम्। एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि'—इति भागवते (८।५।४९)। १८२

स्कन्धावारः पुं. [स्कन्धेन सैन्यसमूहेन व्यूहेन नृपतिना वा आव्रियते इति। स्कन्ध+आ+वृ+घञ्] राजधानी; 'ते तु दृष्ट्वा परं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः। कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा'—इति महाभारते (१।१८५।६)। कटकः; सैन्यस्थितिः; 'एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम्'—इति रामायणे (६।४२।२२)। २८०

स्कन्धिकः पुं. [स्कन्धेन वहतीति। स्कन्ध+ठक्] स्कन्धवाहकवृषः; स्कन्धवाहः; स्कन्धवाहकः। २६६

स्तनः पुं. [स्तन्यते शब्दयते कामुकैः, स्तनयति कथयति वक्षःशोभामिति वा। स्तन् शब्दे+घञ्] अवयवविशेषः; कुचः; कूचः; उरोजः; वक्षोजः; पयोधरः; वक्षोरुहः; उरसिजः; चूचुकम्; 'अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ। कठिनावरोममुरो मृदुग्रीवा च कम्बुभा'—इति गारुडे (५६।९५)। ५२६

स्तनयित्नुः पुं. [स्तनयतीति। स्तन् शब्दे+'स्तनिहृषिपुषीति' इत्नुच्, 'अयामन्तेति' अयादेशः] अभ्रम्; अब्दः; घनः; मेघः; पयोधरः; धाराधरः; धूमयोनिः; जीमूतः; बलाहकः; 'किमव्यक्तेऽसि निनदे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी। स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता'—इति उत्तररामचरिते ३ अङ्के। मुस्तकः; मेघध्वनिः; विद्युत्; मृत्युः; रोगः। ५८

स्तन्यम् क्ली. [स्तने भवम्। स्तन+'शरीरावयवाच्च' इति यत्] ऊधस्यं; क्षीरं; दुग्धं; पयः; पीयूषम्; 'स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम्। पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः'—इति रघौ (२।६९)। [स्तनाय हितमिति, 'शरीरावयवाद् यत्'—इति यत्] स्तनहिते त्रि.। २७५

स्तब्धत्वम् क्ली.— स्तम्भः; जडीभावः; स्तब्धता; निष्प्रतिभता; जडत्वं; जाड्यम्। ८३४

स्तभः पुं. [स्तम्भु रोधनार्थः सौत्रः, ततः क] अजः

बस्तः; छागः; छगलः; छगलकः; छगः; स्तुनकः। २७७

स्तम्बः पुं. [तिष्ठतीति । स्था+'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' इति अम्बच् स्तादेशश्च] प्रकाण्डरहितवृक्षः; गुल्मः; उलपः; स तु झिण्टिकादिः । तृणादिः; गुच्छः; गुत्सः; विटपः; काण्डम्; 'आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः'—इति रघौ (५।१५)। १९०

स्तम्बकरिः पुं. [स्तम्बं करोतीति। स्तम्ब+कृ+'स्तम्बशकृतोरिन्' इति इन्] धान्यं; व्रीहिः; 'पुंसि स्तम्बकरिर्धान्यं व्रीहिर्ना धान्यमात्रके'—इति शब्दरत्नावली। ५७९

स्तम्बेरमः पुं. [स्तम्बे रमते इति। स्तम्ब+रम्+'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच्, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्] मातङ्गः; द्विरदः; द्विपः; करी; गजः; अनेकपः; कुम्भी; कुञ्जरः; वारणः; इभः; रदी; सामोद्भवः; सिन्धुरः; हस्ती; 'शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः, स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते' —इति रघौ (५।७२)। २१४

स्तम्भः पुं. [स्तम्नातीति । स्तम्भु+पचाद्यच्] स्थूणा; आलानम्; 'खूँटा' इति भाषा। स्तब्धत्वं; जडीभावः; निष्प्रतिभता; जाड्यं; जडत्वम्; 'स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच, दानं ददावतितरां सहसाग्रहस्तः। बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्, स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः'—इति माघे (५।४८)। 'महान्तं स्तम्भम् आलानं जाड्यं च सहसा मुमोच। स्तम्भः स्थूणजडत्वयोः इति विश्वः'—इति तट्टीका। ८३४

स्तम्भतीर्थी स्त्री.— रागिणीभेदः। १०३ अ

स्तवः पुं. [स्तूयतेऽनेनेति, स्तु+'ऋदोरप्' इत्यप्] प्रशंसा; स्तोत्रं; नुतिः; स्तुतिः; स्तवनं; वर्णः; अर्थवादः; ईडा; विकत्थनं; श्लाघा; वर्णना; 'तुष्टाव च तमीशानं मारीचः कश्यपस्तदा। वेदोक्तैः स्वकृतैश्चैव स्तवैः स्तुत्यं जगद्गुरुम्'—इति हरिवंशे (१२९।२८)। १४५

स्तवकः पुं. [तिष्ठतीति । स्था+'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' इति अवक, धातोश्च स्तादेशः] गुच्छकः; गुच्छः; गुत्सः; गुत्सकः; 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः'—इति रन्तिदेवः। 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः'—इति मेदिनी। 'स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बे च कीर्तितः'—इति रुद्रः। 'गुत्सः स्यात् स्तवके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः'—इति मेदिनी। मुकुरः कुड्मलश्चापि स्तवको गुत्सकाविति' इति हड्डः। [स्तूयते इति, ष्टुञ् स्तुतौ, अप्, स्तवः+स्वार्थे क] स्तुतिः; ग्रन्थपरिच्छेदः; समूहः; स्तवकारके त्रि.। १८८

स्तुतिः स्त्री. [स्तु+क्तिन्] अर्थवादः; प्रशंसा; स्तोत्रं; ईडा; नुतिः; विकत्थनं; स्तवः; श्लाघा; वर्णना; 'इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति'—इति नैषधे (३।११६)। दुर्गा; 'स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रियाः संश्रयणाच्च सा। लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते'—इति देवीपुराणे ४५ अध्याये। १४५

स्तेनः पुं. [स्तेनयतीति, स्तेन्+पचाद्यच्] ऐकागारिकः; तस्करः; दस्युः; प्रतिरोधकः; परास्कन्दी; चौरः; चोरः; मलिम्लुचः; स्तेन्यः; परिमोषी; पारिपन्थिकः; तृप्नुः; तक्का; रिम्वा; रिपुः; रिक्का; स्त्येनः; रिहायाः; तायुः; वनर्गुः; ह्वरश्चित्; मुषीवान्; अघशंसः; वृकः। 'स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये। परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः। स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते। अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषम्। यस्तु तान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः। तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चौरयेद् गृहात्। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः'—इति मानवे ८ अध्यायः। देवायानिवेद्यान्नादिभोक्ता; 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः।' ३३८

स्तेयम् क्ली. [स्तेनस्य भावः कर्म वा। स्तेन+'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' इति यत् नलोपश्च] चौर्यं; चौरस्य भावः तस्य कर्म च; स्तैनं; स्तैन्यम्; 'प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा। यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम्'—इति प्रायश्चित्तविवेके। ३३९

स्तैनम् क्ली. [स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म वा। स्तेन+अण्] चौर्यम्। ३३९

स्तैन्यम् क्ली. [स्तेनस्य भावः कर्म वा। स्तेन+ष्यञ्]

चौर्यं; महाभारते (३।२७२।७)। ३३९

स्तोकम् त्रि. [ष्टुच्+घञ्] अल्पं; सूक्ष्मं; लेशः; लवः; श्लक्ष्णः; क्षुद्रः; दभ्रः; कणः; अणुः; किञ्चित्; मात्रं; तनु; ह्रस्वं; त्रुटिः; 'सञ्जयैवंगते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि मा चिरम्। स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे'—इति महाभारते (१।१।२१८)। पुं. [ष्टुच् प्रसादे+घञ्] चातकपक्षी; स्तोककः; बिन्दुः; कणा; 'वृष्ट्यावरुद्धैरभवन् स्रोतःखातानि निम्नगाः। ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले' —इति मार्कण्डेये (४९।५९)। 'एवं गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः। सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः'—इति भागवते (९।६।४८)। ६८८

स्तोत्रम् क्ली. [स्तूयतेऽनेनेति। स्तु+'दाम्नीशसयुयुजेति' ष्ट्रन्] अर्थवादः; प्रशंसा; स्तुतिः; ईडा; नुतिः; विकत्थनं; स्तवः; श्लाघा; वर्णना; 'अत्र वो वर्णयिष्यामि विधिं मन्वन्तरस्य तु। ऋचो यजूंषि सामानि यथावत् प्रति दैवतम्। विधिहोत्रं तथा स्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च। तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम्। मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदाद्भवन्ति ये। प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः'—इति मात्स्ये।१४५

स्तोमः पुं. [स्तु+मन्] यागः; यज्ञः; क्रतुः; सप्ततन्तुः; मखः; अध्वरः; वितानः; संस्तरः; बर्हिः; सवः; सत्रं; (६८७) निकरः; निकायः; समूहः; 'ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम्। लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः'—इति उत्तरचरिते १ अङ्के। स्तवः; क्ली. मस्तकं; धनं; सस्यं; लोहाग्रदण्डः; वक्रे त्रि.। ४१४

स्त्यानः त्रि. [स्त्यै शब्दसंघातयोः, स्त्यायति स्म, क्त] शीनः; संहतः; संहतिकर्ता; ध्वनिकर्ता; क्ली. स्निग्धं; प्रतिध्वानं; घनत्वम्; 'दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि'—इति उत्तररामचरिते २ अङ्के। २७६

स्त्री स्त्री. [स्त्यायति गर्भो यस्यामिति। स्त्यै+'स्त्यायतेर्ड्रट्' इति ड्रट्, डित्वाट् टिलोपः, टित्वात् ङीप्] स्तनयोन्यादिमती; योषित्; अबला; योषा; नारी; सीमन्तिनी; वधूः; प्रतीपदर्शिनी; वामा; वनिता; महिला; प्रिया; रामा; जनिः; जनी; योषिता; जोषित्; जोषा; जोषिता; वनिका; महेला; महेलिका; शर्वरी; सिन्दूरतिलका; सुभ्रूः; सुनयना; वामदृक्; अङ्गना; ललना; कान्ता; पुरन्ध्री; वरवर्णिनी; सुतनुः; तन्वी; तनुः; कामिनी; तन्वङ्गी; रमणी; कुरङ्गनयना; भीरुः; भाविनी; विलासिनी; नितम्बिनी; मत्तकासिनी; सुनेत्रा; प्रमदा; सुन्दरी; अञ्चितभ्रूः; ललिता; वासिता; भामिनी; वरारोहा; नताङ्गी; त्रिनता; वरा; श्यामा; चारुवर्द्धना। 'रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान्। स्त्रीसंसक्तं च पुरुषं यः पश्यति नराधमः। करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेद् ध्रुवम्। तत्र तिष्ठति पापीयान् यावच्चन्द्रदिवाकरौ। विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं द्विज। रहःसु रतिसंसक्तं न हि पश्येद्विचक्षणः। कामतः कोपतो वापि यः पश्येत्सुरतोन्मुखम्। स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य ध्रुवं सप्तसु जन्मसु। श्रोणीं वक्षःस्थलं वक्त्रं यः पश्यति परस्त्रियाः। कामतो वापि मूढश्च पण्डो भवति निश्चितम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते (४२।१०।१४)। 'विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेलता। व्याधीनां भोजनं जीर्णं शस्त्रैर्घातः प्रगल्भता। दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः स्त्रियः। ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनम्'—गारुडे १०९ अध्याये। पत्नी; स्त्रीलिङ्गः। ४८१

स्त्रीधनम् क्ली. [स्त्रिया धनम्] स्त्रीस्वत्वास्पदीभूतधनं; शुल्कम्; 'अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायं तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' —इति दायभागधृतनारदवचनम्। 'प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्'—इति कात्यायनः। ८२८

स्त्रीपुंसौ पुं. [स्त्री च पुमांश्च, 'अचतुरविचतुरेति' अच्] स्त्रीपुंसयोर्युग्मं; मिथुनं; द्वन्द्वम्; (द्विवचनान्तोऽयम्) 'एवोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा'—इति मनुः (९।२५)। ७००

स्थगितम् त्रि. [स्थग्+क्त] तिरोहितं; संवीतं; रुद्धम्; आवृतं; संवृतं; पिहितं; छन्नम्; अपवारितम्; अन्तर्हितं; तिरोधानम्; 'उद्गूढवृक्षः स्थगितैकदिङ्मुखो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः'—इति किराते (१४।३१)। ७४३

स्थण्डिलम् क्ली. [तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+'मिथिलादयश्चेति' निपातनाद् इलच्] चत्वरं; यज्ञार्थं परिष्कृताऽनिम्नोन्नता विस्तृता भूमिः; संस्कृता भूमिः; 'यज्ञे परिष्कृतस्थाने स्यातां स्थण्डिलचत्वरे' —इति शब्दरत्नावली । 'तस्मात् सम्यक्परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि'—वशिष्ठसंहितायाम् । ७६२

स्थपतिः पुं. [तिष्ठन्त्यस्मिन्निति, स्था+क, स्थः स्थानम्, तं पातीति, पा+बाहुलकाद् अति] गीष्पतीष्टियज्वा; बृहस्पतिसवननामयज्ञकर्ता; कारुभेदः; 'वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः । दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः'—इति मात्स्ये । कञ्चुकी; कुबेरः; अधीशः; 'स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत्'—इति रामायणे (२।५२।५) । त्रि. [तिष्ठन्ति स्वधर्मे इति स्थाः सन्तस्तेषां पतिः] सत्तमः । ४१८

स्थपुटम् त्रि.— विषमोन्नतं; विषमसञ्चारजीवी; निम्नोन्नतस्थानगतः । ७५३

स्थलम् क्ली.- स्त्री. [स्थल्यते स्थीयतेऽत्र, स्थल् स्थाने+अच्] जलशून्याकृत्रिमभूभागः; स्थली; 'स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा। वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले'—इति मनुः (७।१९२) । 'यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति'—इति तैत्तिरीयसंहितायाम् (१।६।१०।५)। क्ली. स्थानमात्रम्; 'उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः'—इति रघौ (५।५२)। वस्त्रगृहम्; 'पटवासः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्थलम्'—इति त्रिकाण्डशेषः। १५८

स्थलशृङ्गाटः पुं. [स्थलजातः शृङ्गाटः] गोक्षुरवृक्षः; स्थलशृङ्गाटकः; गोक्षुरकः; श्वदंष्ट्रा; श्वदंष्ट्रकः; त्रिकण्टकः । २०१

स्थला स्त्री. [स्थल+टाप्] जलशून्या कृत्रिमभूमिः; स्थलम् । १५८

स्थली स्त्री. [स्थल+'जानपदकुण्डगोणस्थल' इति अकृत्रिमार्थे ङीष्] जलशून्याकृत्रिमा भूमिः; स्थलम्; 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् । अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्'—इति रघुवंशे (१३।२३)। १५८

स्थविरः त्रि. [तिष्ठति सुचिरम् । स्था+'अजिरशिशिरेति किरच्] वृद्धः; यातयामः; प्रवयाः; 'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'—इति मनुः (२।१२०) । भिक्षुः; अचलः; पुं. ब्रह्मा; क्ली. शैलेयम् । ५०३

स्थाणुः पुं. [तिष्ठतीति । स्था+'स्थो णुः' इति णु] शिवः; शम्भुः; शङ्करः; रुद्रः; महादेवः; उमापतिः; 'समुत्तिष्ठञ्जलात्तस्मात् प्रजास्ताः सृष्टवानहम् । ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा । क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम् । उत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् । तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्'—इति वामने। कीलः (७९७); ब्रह्मा; 'यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ'—इति महाभारते (१।१।३२) । जीवकगन्धद्रव्यम्; 'जीवके जीवनो जीवो निधिः स्थाणुः प्रकीर्तितः'—इति शब्दचन्द्रिका । पुं.- क्ली. निःशाखवृक्षः; ध्रुवः; शङ्कुः; अशाखवृक्षः; 'छायायामातपे चैव समदर्शी महातपाः । ध्यानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थाणुरिवाचलः'—इति देवीभागवते (१।१७।५३) । अस्त्रभेदः; त्रि. स्थिरः; 'अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणु जङ्गमम् । तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृद्विभुः'—इति विष्णुपुराणे (१।५।५८) । ११

स्थानम् क्ली. [स्था+ल्युट्] गृहं; गेहम्; अयनं (७६२); नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतवर्गविशेषः; सादृश्यम्; अवकाशः; स्थितिः; 'स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः'—इति मनुः (६।२२) । सन्निवेशः; वसतिः; 'स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः।' ग्रन्थसन्धिः; भाजनं, निकटम्; 'त्वामत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर । सर्वे धर्मादयो देवा धर्माधर्मस्य साक्षिणः'—इति ब्रह्मवैवर्ते । २९१

स्थानकम् क्ली. [स्थानमिव, कन् । स्थाने कं जलं यत्रेति वा] आलवालं; नगरं; फेनं; [स्थानमेव । स्वार्थे कन्] 'तत्स्थानकं ब्राह्ममभीप्समानैर्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या'—इति महाभारते (१३।२६।९४) । १८४

स्थानस्थः पुं. ['सुपि स्थः' इति क] गृहवासी। ३६८

स्थानीयम् क्ली. [स्थानाय हितमिति । स्थान+छ] नगरं; पत्तनं; पुरम्; अधिष्ठानं, निगमं; पुटभेदनं; नगरी; द्रङ्गः; पूः; पुरी; स्थानसम्बन्धिनि त्रि.। २८५

स्थापत्यः पुं. [स्थपतिरेव । स्थपति+ष्यञ्] अन्तः-पुररक्षकः; सौविदः; सौविदल्लः; कञ्चुकी; क्ली. स्थपतेर्भावः कर्म वा। ४२७

स्थाम [न्] क्ली. [तिष्ठत्यनेनेति । स्था+'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन्] सामर्थ्यं; प्राणः; बलं; द्युम्नं; द्युम्नम्; ओजः; शुष्म; तरः; सहः; प्रतापः; पौरुषं; तेजः; विक्रमः; पराक्रमः। ७२३

स्थायिभावः पुं. [स्थायी भावः] रसस्य त्रिधाभावान्त-र्गतभावविशेषः; 'सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते । न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । परस्पर-कृता सिद्धिरनयो रसभावयोः।' ९१

स्थालम् क्ली. [तिष्ठत्यस्मिन् अन्नादिकमिति । स्था+'स्थाचतिमृजेरिति' आलच्] हेमादिकृतभोजनपात्रं; [स्थलति तिष्ठति अन्नादिकमत्र, स्थल् स्थाने+घञ्] अस्थिविशेषः; 'स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दण्डा वै विंशति-र्नखाः'—इति याज्ञवल्क्यः । 'स्थालानि दन्तमूलप्रदेश-स्थान्यस्थीनि'—इति तत्र मिताक्षरा। ३२७

स्थाली स्त्री. [तिष्ठन्त्यत्रान्नादीनि । स्था+आलच्, गौरादित्वाद् ङीष्] पाकपात्रविशेषः; पिठरः; उखा; कुण्डं; पिठरी; स्थालं; उषा; कुण्डी; कुण्डा; कुण्डघका; पाकः; पातिली; 'पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् । अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्व नराधिप'—इति हरिवंशे (२६।४०)। पाटलावृक्षः। ३१४

स्थासकः पुं. [तिष्ठति, स्था+बाहुलकात् स, स्वार्थे कन्] चार्चिक्यं; हस्तबिम्बं; चन्दनादिना देहविलेपन-विशेषः; जलादेर्बुद्बुदम्—माघे (१८।५)। ५४०

स्थितः त्रि. [स्था+क्त] ऊर्द्धवः; ऊर्ध्वन्दमः; कृत-प्रतिज्ञः; प्रतिज्ञातवान्; 'पक्षीन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रो-ऽब्रवीदिदम्। स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः' —इति हरिवंशे (२५५।९५)। निश्चलः; वर्तमानः; गतिनिवृत्तिविशिष्टः; 'स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्'—इति रघौ (२।६)। क्ली. [स्था+भावे क्त] अवस्थानं; कुलमर्यादा; 'साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते'—इति रामायणे (२।३९।२४)। ३८६

स्थितिः स्त्री. [स्था+क्तिन्] स्थानं; व्यवस्था; न्याय्य-पथस्थितिः; संस्था; मर्यादा; धारणा; संस्थितिः; 'स मानसीं मेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः । मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे'—इति कुमारे (१।१८)। अवस्थानम्; आस्या; आसना; 'प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः'—इति रघुवंशे (१।८९)। सीमा; नियमः; 'श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासजः'—इति महाभारते (३।१३१।२०)। ८३७

स्थिरः त्रि. [स्था+किरच्] विश्रब्धः; विस्रब्धः; कठिनः; निश्चलः; 'अभ्रच्छाया खलैः प्रीतिः पर-नारीषु सङ्गतिः । पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च। अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम्। अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्तिर्यशः स्थिरम्'—इति गारुडे (११५।२५-२६)। ३७०

स्थिरप्रेम त्रि.— स्थिरसौहृदम्; अचलमैत्री। ३७४

स्थिरा स्त्री. [स्था+किरच्+टाप्] पृथिवी; पृथ्वी; भूः; भूमिः; अचला; शालपर्णी; काकोली; शाल्मलि-वृक्षः; स्थैर्ययुक्ता स्त्री। १५६

स्थुलम् क्ली. [स्थूल्यते, स्थूल परिबृंहणे, घञ्, पृषोदरा-दित्वेन ह्रस्वः] दूष्यं; पटकुटी; वस्त्रवेश्म; केणिका; 'शुक्लैः सतारैर्मुकुलीकृतैः स्थुलैः'–इति माघे (१२।४)। ४५१

स्थूणा स्त्री. [तिष्ठतीति । स्था+'रास्नासास्नास्थूणा-वीणाः' इति नप्रत्ययेन साधुः] शूर्मी; लौहप्रतिमा; लोहमयी मूर्तिः; सूर्मी; गृहस्तम्भः; 'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं, कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो। यत्नात् सञ्चिततैल-बिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला, दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति'—इति साहित्यदर्पणे (३।१७२)। १३१

स्थूरी [न्] पुं. [सादृश्येन स्थूरो वृषोऽस्यातीति, इनि] खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः; स्थौरी; स्थूरी; पृष्ठवाह्यवृषभः । २६६

स्थूलम् त्रि. [स्थूलयतीति, स्थूल्+अच्] उपचितावयवं; पीनं; पीवं; पीवरं; 'मोटा' इति भाषा। 'द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः । व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु'—इति कुमारे (२।११)। जडः; 'न यः संसत्सु कथयेद् ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात्'—इति महाभारते (१२।३०५।१६) । (४५१) क्ली. दूष्यं; पटकुटी; गुणलयनी; केणिका —माघे (१२।४) । कूटं; समूहः; पुं. विष्णुः; महाभारते (१३।१४९।१०३) । कन्दविशेषः; रक्तलशुनः; 'स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ।' 'माणकं स्वादु शीतं च गुरु चापिप्रकीर्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा'—इति सुश्रुतः । ३४२

स्थूललक्षः त्रि. [स्थूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । स्थूल+लक्ष्+अण्] बहुप्रदः; बहुव्ययी; 'महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः'—इति याज्ञवल्क्यः । ३६५

स्थूललक्ष्यः त्रि. [स्थूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य] बहुप्रदः; बहुव्ययी; 'अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति'—इति महाभारते (३।४५।११) । ३६५

स्थूलोच्चयः पुं. [स्थूलानामुच्चयो यत्र] गजानां मध्यमगतिः; हस्तिमध्यमगतिः; 'स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां गजोऽप्रयाताग्रकरः करेणुकाम्'—इति माघे (१२।१६) । असाकल्यं; वरण्डः; हस्तिदन्तरन्ध्रं; गण्डोपलः । २२२

स्थेयः पुं. [विवादनिर्णयार्थं स्थातुं योग्यः । स्था+यत्] विवादपक्षस्य निर्णेता; प्राड्विवाकः; अक्षदृक्; 'कार्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहितः । दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।१३)। पुरोहितः; स्थिरतरे त्रि.। क्ली. [स्था+भावे यत्] स्थातव्यम्; 'बलिनः सन्निकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वै। अपक्रामेद्धि कालज्ञः समर्थो युद्धमावहेत्'—इति हरिवंशे (९५।७) । ४२९

स्नसा स्त्री. — स्नायुः; शिरा; नाडी; धमनी। ६३४

स्नातकः पुं. [स्नात एव । स्नात+'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्] आप्लुतव्रती; ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृहस्थाश्रमं गतः सः; समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानशीलः आश्रमानन्तरं न गतः । ३९४

स्नानम् क्ली. [स्ना+ल्युट्] मज्जनम्; अवगाहनम्; आप्लावः; आप्लवः; अभिषेकः; उपस्पर्शनं; सवनं; सर्जनम्; 'स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलसन्धानं केश्यमोजस्करं परम्। उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः। तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः। स्नानं वचाघनैरिष्टं श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम्। विनिहन्ति शिरःस्नानं तृष्णाताल्वास्यशोषणम्। मलोष्णपीडकाकण्डूं शिरोरोगांश्च पैत्तिकान्। मधुकामलकैः स्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम्। स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम्। अस्नातस्य शरीरस्थं उष्मा सर्वाङ्गगोचरः। स्नानेनैकत्वमायाति तेन दीप्यति पावकः। स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु। आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्। दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छुं मलमरोचकम्। स्वेदं बीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम्'—इति राजवल्लभः। ४०८

स्नायुः स्त्री. [स्ना+बाहुलकात् उण्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] वायुवाहिनी नाडी; वस्नसा; स्नसा; नसा; शिरा; 'शिराशतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च' —इति याज्ञवल्क्यः (३।१००) । ६३४

स्निग्धः पुं. [स्निह्यति स्मेति । स्निह्+अकर्मकत्वात् कर्तरि क्त] वयस्यः; मित्रं; सखा; सुहृत्; रक्तैरण्डः; सरलवृक्षः; क्ली. शिक्थकं; त्रि. स्नेहयुक्तः; अरूक्षः; चिक्कणं; मसृणम्; आमृष्टं; चिक्वं; चिक्वणम्; 'स्निग्धं तु वत्सलो वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत्'—इति शब्दरत्नावली। ४२८

स्नुषा स्त्री. [स्नौति मनो यस्यामिति । स्नु प्रस्रवणे+'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' इति स, स च कित्] जनी; पुत्रवधूः; वधूः; 'स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः । समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया'—इति रघौ (८।१४)। स्नुहीवृक्षः;

स्थूरी [न्] पुं. [सादृश्येन स्थूरो वृषोऽस्यातीति, इनि] खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः; स्थौरी; स्थूरी; पृष्ठवाह्यवृषभः । २६६

स्थूलम् त्रि. [स्थूलयतीति, स्थूल्+अच्] उपचितावयवं; पीनं; पीवं; पीवरं; 'मोटा' इति भाषा। 'द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः । व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु'—इति कुमारे (२।११)। जडः; 'न यः संसत्सु कथयेद् ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात्'—इति महाभारते (१२।३०५।१६) । (४५१) क्ली. दूष्यं; पटकुटी; गुणलयनी; केणिका —माघे (१२।४) । कूटं; समूहः; पुं. विष्णुः; महाभारते (१३।१४९।१०३) । कन्दविशेषः; रक्तलशुनः; 'स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ।' 'माणकं स्वादु शीतं च गुरु चापिप्रकीर्तितम्। स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा'—इति सुश्रुतः । ३४२

स्थूललक्षः त्रि. [स्थूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । स्थूल+लक्ष्+अण्] बहुप्रदः; बहुव्ययी; 'महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः'—इति याज्ञवल्क्यः । ३६५

स्थूललक्ष्यः त्रि. [स्थूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य] बहुप्रदः; बहुव्ययी; 'अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति'—इति महाभारते (३।४५।११) । ३६५

स्थूलोच्चयः पुं. [स्थूलानामुच्चयो यत्र] गजानां मध्यमगतिः; हस्तिमध्यमगतिः; 'स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां गजोऽप्रयाताग्रकरः करेणुकाम्'—इति माघे (१२।१६) । असाकल्यं; वरण्डः; हस्तिदन्तरन्ध्रं; गण्डोपलः । २२२

स्थेयः पुं. [विवादनिर्णयार्थं स्थातुं योग्यः । स्था+यत्] विवादपक्षस्य निर्णेता; प्राड्विवाकः; अक्षदृक्; 'कार्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहितः । दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः'—इति राजतरङ्गिण्याम् (६।१३)। पुरोहितः; स्थिरतरे त्रि.। क्ली. [स्था+भावे यत्] स्थातव्यम्; 'बलिनः सन्निकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वै। अपक्रामेद्धि कालज्ञः समर्थो युद्धमावहेत्'—इति हरिवंशे (९५।७) । ४२९

स्नसा स्त्री. — स्नायुः; शिरा; नाडी; धमनी। ६३४

स्नातकः पुं. [स्नात एव । स्नात+'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन्] आप्लुतव्रती; ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृहस्थाश्रमं गतः सः; समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानशीलः आश्रमानन्तरं न गतः । ३९४

स्नानम् क्ली. [स्ना+ल्युट्] मज्जनम्; अवगाहनम्; आप्लावः; आप्लवः; अभिषेकः; उपस्पर्शनं; सवनं; सर्जनम्; 'स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलसन्धानं केश्यमोजस्करं परम् । उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः । स्नानं वचाघनैरिष्टं श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम्। विनिहन्ति शिरःस्नानं तृष्णाताल्वास्यशोषणम् । मलोष्णपीडकाकण्डूं शिरोरोगांश्च पैत्तिकान्। मधुकामलकैः स्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम्। स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम्। अस्नातस्य शरीरस्थ उष्मा सर्वाङ्गगोचरः । स्नानेनैकत्वमायाति तेन दीप्यति पावकः । स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छुं मलमरोचकम् । स्वेदं बीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम्'—इति राजवल्लभः । ४०८

स्नायुः स्त्री. [स्ना+बाहुलकात् उण्, 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्] वायुवाहिनी नाडी; वस्नसा; स्नसा; नसा; शिरा; 'शिराशतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च' —इति याज्ञवल्क्यः (३।१००) । ६३४

स्निग्धः पुं. [स्निह्यति स्मेति । स्निह्+अकर्मकत्वात् कर्तरि क्त] वयस्यः; मित्रं; सखा; सुहृत्; रक्तैरण्डः; सरलवृक्षः; क्ली. शिक्थकं; त्रि. स्नेहयुक्तः; अरूक्षः; चिक्कणं; मसृणम्; आमृष्टं; चिक्वं; चिक्वणम्; 'स्निग्धं तु वत्सलो वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत्'—इति शब्दरत्नावली। ४२८

स्नुषा स्त्री. [स्नौति मनो यस्यामिति । स्नु प्रस्रवणे+ 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' इति स, स च कित्] जनी; पुत्रवधूः; वधूः; 'स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः । समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया'–इति रघौ (८।१४) । स्नुहीवृक्षः;

स्नुहा; स्नुहिः । ५०४

स्नुहा स्त्री. [स्नुह+टाप्] स्नुहीवृक्षः; थाहुण्डः; वज्रद्रुः; स्नुक्; गुडा; समन्तदुग्धा; सिहुण्डः; शीहुण्डः; वज्रः; स्नुहिः; गुडी; गुडः; वज्री; सुधा; वज्रकण्टकः; कृष्णसारः । १९७

स्नेहः पुं. [स्निह्+घञ्] सख्यं; सखिता; साप्तपदीनं; सौहार्द्यं; सौहार्दं; सौहृदं; मैत्री; मित्रता; प्रेमा; 'दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा । यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते । यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् । स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्सुखम्'—इति गारुडे (११३।५९) । तैलादिरसभेदः; 'मृदु व्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते । प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया'—इति माघे (२।८५) । ७०६

स्पन्दनः पुं. [स्पन्द्+ल्युट्] वृक्षविशेषः; क्ली. प्रस्फुरणम्; ईषत्कम्पनम्; 'गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च'—इति याज्ञवल्क्यः (१।११) । ८१२

स्पर्धा स्त्री. [स्पर्ध्+भिदादित्वादङ+टाप्] संहर्षः; 'महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्द्धयेव सहस्रशः । अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम्'—इति महाभारते (१।२१।१७) । क्रमसमुन्नतिः; साम्यम् । ७८६

स्पर्शनः पुं. [स्पृशतीति । स्पृश्+ल्यु] पवनः; श्वसनः; वायुः; मरुत्; अनिलः; मारुतः; जगत्प्राणः; समीरणः; पृषदश्वः; गन्धवहः; पवमानः; प्रभञ्जनः; वातः; नभस्वान्; मातरिश्वा; समीरः; सदागतिः; हरिः; महाबलः । ७५

स्पर्शनम् क्ली. [स्पृश्+ल्युट्] विश्राणनं; विश्रणनं; विहापितम्; अंहतिः; अपवर्जनं; वितरणं; निर्वपणम्; उत्सर्गः; प्रदेशनं; दानं; स्पर्शः; 'तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् । दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः'—इति भागवते (१।१०।१२) । सम्बन्धः; 'तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् । महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः'—इति रघुवंशे (२।५०) । ४१९

स्पशः पुं. [स्पशतीति । स्पश्+पचाद्यच्] अपसर्पः; चरः; चारः; प्रणिधिः; गूढपुरुषः; यथार्थवर्णः; मन्त्रज्ञः; हेरकः; 'वयन्तु यदि दाहस्य बिम्यतः प्रद्रवेमहि । स्पशैर्नो घातयेत् सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः'—इति महाभारते (१।१४७।२५) । युद्धम् (८१८); अभिसारः; प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्यार्थं व्यालं हस्तिनं वा योधयति सः । ४२५

स्पष्टम् त्रि. [स्पश्यते स्मेति । स्पश्+णिच्+क्त । 'वा दान्तशान्तेति' साधुः] व्यक्तं; स्फुटं; प्रव्यक्तम्; उल्वणम्; उद्रिक्तं; प्रकटम्; 'भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिँल्लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्य मे स्यात् । किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः'—इति भागवते (४।१५।२२) । ७५२

स्पष्टेतरः त्रि. [स्पष्टादितरः] अव्यक्तः; अस्पष्टः; गूढः । ८४२

स्पृहा स्त्री. [स्पृह्+अङ+टाप्] इच्छा; वाञ्छा; काङ्क्षा; कामना; ईप्सा; रुचिः; आशंसा; आकाङ्क्षा; 'तपो धनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा । तपस्या कामधेनुश्च सन्ततं तपसि स्पृहा । ऐश्वर्ये क्षत्रियाणां च वाणिज्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता । क्षत्रियाणां च तपसि स्पृहातीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः । रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना । तपोधनानां विप्राणां वाग्बलानां युगे युगे । शान्तिस्वस्त्ययनं कर्म विप्रधर्मो न सङ्गरः'—इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे (३५।७३।८५) । ७१०

स्फटिकः पुं. [स्फट् विकसने+बाहुलकाद् इकन्] सूर्यकान्तमणिः; स्फाटिकं; स्फाटकं; भासुरः; स्फाटिकोपलः; शालिपिष्टं; धौतशिलं; सितोपलः; विमलमणिः; निर्मलोपलः; स्वच्छः; स्वच्छमणिः; अमररत्नं; निस्तुषरत्नं; शिवप्रियः; 'मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं शरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात् तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्'—इति राजवल्लभः । १७६

स्फाटिकम् क्ली. [स्फटिकमेव । स्वार्थे अण्] स्फटिकं; —महाभारते (२।५५।१) । स्फटिकसम्बन्धिनि त्रि. । महाभारते (१।६३।१३) । १७६

स्फिक् [ज्] स्त्री. [स्फायी वृद्धौ, बाहुलकाद् डिक् डिच् वा] कटिप्रोथः (द्विवचनान्ते स्फिचौ स्फिगौ वा) । ५११

स्फुटम् त्रि. [स्फुटति, स्फुट् विकसने+क] प्रकटं; स्पष्टं; विकसितम्। ७५२

स्फुर्जथुः पुं. [स्फूर्जतीति, स्फूर्ज् वज्रनिर्घोषे+अथुच्, ह्रस्वः] वज्रपातजनितशब्दः; वज्रनिष्पेषः; स्फूर्जथुः; वज्रनिर्घोषः । ५७

स्फुलिङ्गः त्रि. [स्फुल्+इङ्गच् । यद्वा स्फु इति करणेन लिङ्गतीति । स्फु+लिगि+अच्] अग्निकणः; स्फलिङ्गः; स्फुलिङ्गा; स्फुलिङ्गम्; 'बलाहकादुच्चरतः सुभीमान् विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्'—इति महाभारते (५।४८।५४)। ६७

स्फुलिङ्गिनी स्त्री. [स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति । इनि, ङीप्] अग्निसप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः; 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः'—इति मुण्डकोपनिषदि (१।२।४)। ६७

स्फूर्जथुः पुं. [स्फूर्जनम्, स्फूर्ज् वज्रनिर्घोषे+अथुच्] वज्रपतनजनितशब्दः; वज्रनिष्पेषः; स्फुर्जथुः; विस्फूर्जथुः; वज्रनिर्घोषः । ५७

स्फोटकः पुं. [स्फुटतीति, स्फुट्+ण्वुल्] रोगविशेषः; पिटकः; गण्डः; स्फोटः; विस्फोटः; भेदकपरीहासक्योस्त्रि.। ६०४

स्म अव्य.— संस्मरणम्; श्लोकपादपूरणम्; 'यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम्। फलेत मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा'—इति रामायणे (२।६४।२२)। एतद्योगे अतीतकाले लट्लकारो भवति, 'लट् स्मे', 'यजति स्म युधिष्ठिरः, हन्ति स्म रावणं रामः'—इति सिद्धान्तकौमुदी। ८८३

स्मरः पुं. [स्मारयति उत्कण्ठयतीति। स्मृ+णिच्+अच्] कामदेवः; प्रद्युम्नः; मदनः; मन्मथः; मारः; कामपालः; अङ्गजः; 'स्मरसि स्मर! मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्। च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा'—इति कुमारे (४।८)। [स्मृ+अप्] स्मरणम्। ३२

स्मरकूपकः पुं. [स्मरस्य कूप इव, कन्] भगं; स्त्रीयोनिः; स्मरकूपिका; स्मरगृहं; स्मरध्वजं; स्मरमन्दिरम्। ५१४

स्मरकूपिका स्त्री. [स्मरकूप+टाप्] भगं; स्त्रीयोनिः। ५१४

स्मरमन्दिरम् क्ली. [स्मरस्य कामदेवस्य मन्दिरं गृहम्] योनिः; भगं; स्मरकूपकः; उपस्थः; वराङ्गं; स्मरागारम्। ५१४

स्मितम् क्ली. [स्मिङ ईषद्धसने+क्त] ईषद्धास्यम्; 'विलज्जमानेव नता दिव्याभरणभूषिता। स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत्'—इति महाभारते (१।१५३।२२)। त्रि. विकसितः (१८७); 'स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामतिसिताङ्गविहङ्गहसद्दिवम्'—इति माघे (६।५४)। ५६७

स्यदः पुं. [स्यन्द्+घञ्। 'स्यदो जवे' इति निपातनात् साधुः] वेगः; रंहः; तरः; प्रसरः; रयः; जवः; वाजः। ४४३

स्यन्दनः पुं. [स्यन्दते चलतीति। स्यन्द्+'बहुलमन्यत्रापि' इति युच्] रथः; चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम्; 'स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ। प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव'—इति रघौ (१।३६)। तिनिशवृक्षः; वृत्तार्हद्विशेषः; वायुः; त्रि. शीघ्रः; स्यन्दकः; 'ग्रहैः परिवृतं चन्द्रमवतीर्णमिवाम्बरात्। रूपोपमानमन्येषाममृतस्यन्दनं दृशोः'—इति कथासरित्सागरे (१०३।६२)। क्ली. [स्यन्द्+ल्युट्] क्षरणं; जलं; गमनम्। ४८४

स्यन्दनारोहः पुं. [स्यन्दनमारोहतीति। स्यन्दन+आ+रुह्+अण्] रथस्थितयोद्धा; रथी। ३९०

स्रक् [ज्] स्त्री. [सृजति शोभामिति। सृज्यते इति वा। सृज्+ऋत्विगादिना कर्त्तरिक र्मणि वा क्विन्] माल्यं; माला; मूर्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम; 'उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च'—इति मनुः (४।६६)। ५५२

स्रवद्गर्भा स्त्री. [स्रवन् गर्भो यस्याः] दैववशात् पतितगर्भा गौः; अवतोका; पतितगर्भामात्रम्। २७०

स्रवन्ती स्त्री. [स्रु+शतृ+ङीप्] नदी; निम्नगा; आपगा; 'उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत्'—इति मनुः (११।१३३)। गुल्मस्थानम्; ओषधिभेदः; क्षरणविशिष्टे त्रि.। यथा स्रवन्, स्रवन्ती, स्रवत्। ६६५

स्रष्टा [ऋ] पुं. [सृजतीति। सृज्+तृच्] ब्रह्मा; विधिः; विधाता; विरञ्चिः; विरिञ्चिः; प्रजापतिः;

भवनं; दिवानम्; 'मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः। वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः'—इति गारुडे (१०९।४४)। 'मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः। नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः'—इति ब्रह्मपुराणे १९ अध्यायः। ३

स्वर्गौकाः [स्] पुं. [स्वर्गं ओको वासस्थानं यस्य] देवः; देवता; अमरः; विबुधः; सुरः; अदितिनन्दनः; स्वर्गी; 'अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा। आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम्'—इति कुमारे (११५८)। ४

स्वर्णम् क्ली. [सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य] सुवर्णम्; अष्टापदम्; 'सुवर्णं तिक्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम्। हृद्यं रसायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि। आयुर्मेधावयःस्थैर्यवाग्विशुद्धिधुतिप्रदम्। क्षयोन्मादगदार्त्तानां शमनं परमुच्यते'—इति राजवल्लभः। १७३

स्वर्णपुष्पी स्त्री. [स्वर्णवत् पीतं पुष्पं यस्याः। ङीष्] आरग्वधः; कृतमालः; स्वर्णकेतकी; हरिद्रावर्णकेतकीपुष्पं; हेमकेतकी; कनकप्रसवा; हैमी; छिन्नरुहा; विष्ठारुहा; कामखड्गदला। १९८

स्वर्भानुः पुं. [स्वराकाशे भातीति। स्वर्+भा+'दाभाभ्यां नुः' इति नु] राहुः; सैंहिकेयः; तमः; विधुन्तुदः; अस्रपिशाचः; ग्रहकल्लोलः; सैंहिकः; उपप्लवः; शीर्षकः; उपरागः; सिंहिकासूनुः; कृष्णवर्णः; कबन्धः; अगुः; असुरः; 'तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्। हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्'—इति माघे (२।४९)। सत्यभामागर्भजातः श्रीकृष्णपुत्रविशेषः; 'भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा। चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः। श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश'—इति भागवते (१०।६१।११)। ४९

स्वल्पशरीरः त्रि.– पृश्निः; अल्पतनुः; किरातः। ६११

स्वसा [ऋ] स्त्री. [सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते इति। सु+अस्+'सुञ्यसेऋन्' इति ऋन्] भगिनिः; भगिनी; जामिः; भग्नी; 'मातरं वा स्वसारं वा मातुलां भगिनी निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्'—इति मनुः (२।५०)। ५०७

स्वस्ति अव्य. [सु+अस्+'सावसेः' इति ति, बहुलवचनात् न भूभावः] आशीः; क्षेमम्; आशीर्वादः; मङ्गलादि; पुण्यादि; 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु'—इति भागुरिः। 'स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम्'—इति महाभारते (३।१६६।१३)। दानस्वीकारमन्त्रः; 'स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते'—इति मुग्धबोधव्याकरणम्। ८८७

स्वस्तिकः पुं.– क्ली. [स्वस्ति क्षेमं कायति कथयतीति। स्वस्ति+कै+क] आढ्यानां गृहविशेषः; वर्धमानः; नन्द्यावर्तः; 'स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत्स्यादनिन्द्यानुगतं भवेत्। तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः'—इति साम्ब्रः। शतावरीशाकः; 'शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः। श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखा'—इति राजनिर्घण्टः। योगाङ्गासनम्; मङ्गलद्रव्यं; तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्मितत्रिकोणाकाराधिवासद्रव्यं; चतुष्पथः; पिष्टकविकारः; रतितालिकः; जिनानां चतुर्विंशतिचिह्नान्तर्गतचिह्नविशेषः "卐" इत्याकारः; 'वृषो गजोऽश्वः प्लवगः क्रौञ्चोऽब्जं स्वस्तिकः शशी। मकरः श्रीवत्सः खड्गी महिषः सूकरस्तथा। श्येनो वज्रं मृगश्छागो नद्यावर्तो घटोऽपि वा। कूर्मो नीलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः'—इति हेमचन्द्रः। रसोनकः; सर्पफणास्थितनीलरेखाविशेषः; 'शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः। वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः'—इति रामायणे (१।१९५)। ३०५

स्वस्रीयः पुं. [स्वसुरपत्यं पुमानिति। स्वसृ+'स्वसुश्छः' इति छ] भागिनेयः; स्वस्रेयः; जामेयः; भगिनीसुतः; 'मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्'—इति मनुः (३।१४८)। ५०७

स्वस्रेयः पुं. ['स्त्रीभ्यो ढक्'] स्वस्रीयः। ५०७

स्वाच्छन्द्यम् क्ली. [स्वच्छन्द+ष्यञ्। स्वच्छन्दस्य भावः] स्वच्छन्दता; यदृच्छा; स्वातन्त्र्यं; स्वतन्त्रता; स्वाधीनता; स्वैरता; स्वैरिता; 'ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते'—इति मनुः (३।३१)। ७७४

स्वादुरसा स्त्री. [स्वादुः रसो यस्याः] मध्वासवः; शीधुः; सुरा; मदिरा; काकोली; आम्रातकफलं; शतावरी; द्राक्षा। १२९

स्वाध्यायः पुं. [अध्ययनम् अध्यायः। अधि+इङ+'इङश्च' इति घञ्। सुष्ठु आवृत्य अध्यायः वेदाध्ययनं यस्येति वा] वेदः; श्रुतिः; आम्नायः; छन्दः; आगमः; आवृत्य वेदाध्ययनं; जपः; जापः; 'स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणि'—इति शब्दरत्नावली। ९

स्वानः पुं. [स्वननमिति, स्वन् शब्दे+'स्वनहसोर्वा' इति घञ्] शब्दः; ह्लादः; नादः; ध्वानः; स्वरः; स्वनिः; स्वनः; रवः; घोषः; 'या बिभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमाऽलया। नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमतिकाऽलिमालया'—इति माघे (४।५७)। १३८

स्वान्तम् क्ली. [स्वन्यते स्मेति। स्वन्+क्त। 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' वृद्धिः अनिट्कत्वं च निपात्यते] चेतः; चित्तं; मनः; हृदयं; मानसम्; 'तस्यालिम्पत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन्। अलिप्तेवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्लयत्'—इति भट्टिः (६।२२)। गह्वरं; स्वस्य अन्ते पुं.– क्ली.। 'यो ह्यात्ममायाविभवं च पर्यगाद् यथा नभः स्वान्तमथापरे कुतः'—इति भागवते (२।६।३४)। शब्दिते त्रि.। ५३४

स्वापतेयम् क्ली. [स्वपतेरागतम्, ढञ्। यद्वा स्वपतौ धनस्वामिनि साधु। स्वपति+'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्, स्वागतादित्वान्नैजागमः] द्युम्नं; द्युम्नं; द्रव्यं; द्रविणं; राः; सारम्; अर्थः; स्वम्; ऋ (रि) क्थं; पृक्थं; वित्तं; धनं; हिरण्यं; वसु; विभवः; 'स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः पर्यपालयमवीवृधं च यत्। तीर्थगामि करवै विधानतस्तज्जुषस्व जुहवानि चानले'—इति माघे (१४।९)। ८०

स्वापदः पुं. [श्वापद+पृषोदरादित्वात् साधुः] श्वापदः; व्याघ्रादिवनचरपशुः। २३३

स्वामी [न्] पुं. [स्वमस्यास्तीति, 'स्व+स्वामिन्नैश्वर्ये' इति आमिन्] गौरीपुत्रः; षण्मुखः; शक्तिपाणिः; क्रौञ्चारातिः; कार्तिकेयः; विशाखः; स्कन्दः; तारकारिः; कुमारः; सेनानीः; अग्निभूः; बाहुलेयः; गाङ्गेयः; ब्रह्मचारी; गुहः; बर्हिणवाहनः; महासेनः; महातेजाः; शरजन्मा; राजा; 'स्वाम्यमात्यः सुहृत्कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च'—इत्यमरः। विभुः; हरः; हरिः; गुरुः; भर्त्ता; वात्स्यायनमुनिः; गरुडः; अतीतकल्पीयार्हद्भेदः; परमहंसः, यथा श्रीधरस्वामिप्रभृतयः। १९

स्वामी [न्] त्रि. [स्वमस्यास्तीति। स्व+'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति आमिन् प्रत्ययेन निपातितः] अधिपतिः; ईश्वरः; पतिः; ईशिता; अधिभूः; नायकः; नेता; प्रभुः; परिवृढः; अधिपः; अवमतिः; ईशः; आर्यः; पालकः। ३४३

स्वाराट् [ज्] पुं. [स्वः स्वर्गे राजते इति। स्वर्+राज्+क्विप्] सुरपतिः; इन्द्रः। ५३

स्वाहा स्त्री. [सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनयेति। सु+आ+ह्वे+डा] अग्निभार्या; सा दक्षकन्या; अग्नायी; हुतभुक्प्रिया; अनलप्रिया; वह्निवधूः; ठिठः; 'स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्वकर्मसु। पिण्डदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्वतो वरा।' 'ॐ ह्रीं श्रीं वह्निजातायै देव्यै स्वाहेत्यनेन च। यः पूजयेच्च तां देवीं सर्वेष्टं लभते ध्रुवम्'—इति ब्रह्मवैवर्ते। बौद्धशक्तिविशेषः; तारा; महाश्रीः; ओङ्कारी; श्रीः; मनोरमा; तारिणी; जया; अनन्ता; शिवा; लोकेश्वरात्मजा; खदूरवासिनी; भद्रा; वैश्या; नीलसरस्वती; शङ्खिनी; महातारा; वसुधारा; धनन्ददा; त्रिलोचना; लोचनास्या। अव्य. देवहविर्दानमन्त्रः; श्रौषट्; वौषट्; वषट्; स्वधा; 'त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरात्मिका'—इति देवीमाहात्म्ये (१।५४)। ६६

स्वाहापतिः पुं. [स्वाहायाः पतिः भर्ता] स्वाहाप्रियः; अग्निः। ६२

स्वाहाप्रियः पुं. [स्वाहायाः प्रियः] अग्निः; वह्निः; अनलः; पावकः। ६२

स्वित् अव्य.— प्रश्नः; 'किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः स्विद् विरोचन'–इति महाभारते (५।३५।८)। वितर्कः; 'अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः'—इति मेघदूते (१४)। पादपूरणे; 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे'—इति मेदिनी। ८८०

स्वेदनिका स्त्री. [स्वेदनमस्त्यस्या इति। ठन्] कन्दुः; स्वेदनी; लौहमयपात्रं; भर्जनपात्रं; भर्जनशाला। ३११

स्वैरः त्रि. [स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्त्ते इति। ईर् गतौ+अच्, 'स्वादीरेरिणोः' इत्युक्त्या वृद्धिः] मन्दः; 'अथोत्तरः कुसुमैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा। आकीर्यमाणः संहृष्टो

नगरं स्वैरमागमत्'—इति महाभारते (४।६६।४९)। स्वच्छन्दः; 'अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्'—इति रघौ (२।५)। वृथालापः; 'नैवान्यथेदं भविता पितरेवं ब्रवीमि ते। नाहं मृषा ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि कुतः शपन्'—इति महाभारते (१।४२।२)। ८३३

स्वैरिणी स्त्री. [स्वेनव ईरितुं शीलमस्याः। स्व+ईर्+णिनि, ङीप्। स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः] व्यभिचारिणी; सा तु चतुःपुरुषगामिनी; पांशुला; बन्धकी; असती; पुंश्चली; इत्वरी; धर्षिणी; कुलटा; अविनीता; अभिसारिका; 'पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः। वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत्। नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत। अतः परं स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत्'—महाभारते (१।१२३।७३-७४)। ४९६

ह

हंसः पुं. [हन्ति सुन्दरं गच्छति। हन् हिंसागत्योः+'वृतृवदिहनीति' स] भानुः; रविः; आदित्यः; अंशुः; सूर्यः; 'त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः'—इति महाभारते (३।३।६१)। (२५१) पक्षिविशेषः; श्वेतगरुत्; चक्राङ्गः; मानसौकाः; कलकण्ठः; सितच्छदः; सितपक्षः; सरःकाकः; पुरुदंशकः; धवलपक्षः; मानसालयः; 'स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं मांसं जलपक्षिणां तु वातघ्नम्। तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरं च'—इति राजनिर्घण्टः। निर्लोभनृपः; विष्णुः; 'शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यते'—इति महाभारते (३।३।६१)। परमात्मा; मत्सरः; योगिभेदः; मन्त्रभेदः; गुरुः; पर्वतः; तुरङ्गमप्रभेदः; शिवः; विशुद्धः; अग्रतः स्थितः; श्रेष्ठः; गोविशेषः; 'सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः'—इति बृहत्संहितायाम् (६१।१७)। जरासन्धनृपतेः सेनापतिविशेषः; 'स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ!, कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते। ययोस्ते नामनी राजन्! हंसेति डिम्भकेति च। पूर्वं संकथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते'—इति महाभारते (२।२२।३१-३२)। मेरोरुत्तरस्थपर्वतविशेषः; 'शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः। कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः'—इति विष्णुपुराणे (२।२।२८)। ३७

हंसकः पुं. [हंस इव कायति, मधुरध्वनित्वात्] पादकटकः; सिञ्जिनी; तुलाकोटिः; नूपुरं; मञ्जीरः; स्त्रीचरणाभरणम्; 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्। हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका'—इत्यमरः (२।६।१०९)। हंसः; राजहंसः [हंस+स्वार्थे कन्] मरालः; 'सरित इव सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः'—इति माघे (७।२३)। ५६१

हंसकान्ता स्त्री. [हंसस्य कान्ता पत्नी] हंसभार्या; चक्राङ्गी; वरटा; चक्राकी; वरटी; सरःकाकी; हंसिका; वारला; हंसयोषित्; वरला; मराली; मञ्जुगमना; मृदुगामिनी। २५१

हंसपादम् क्ली.–पुं. [हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य] हिङ्गुलं; कुरुविन्दम्; 'हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलं चूर्णपारदम्। दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः। हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम्। चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः। जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः'—इति भावप्रकाशः। पुं. हंसचरणः। ६२१

हंहो अव्य.— सम्बोधनम्; आमन्त्रणम्; आह्वानम्; 'तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत्। हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः'—इति महाभारते (१२।२६७।९)। दर्पः; दम्भः; प्रश्नः। ८८३

हठः पुं. [हठ्+पुंसीति घ] प्रसभः; बलात्कारः; प्रस्नी; हठयोगः; 'अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः। अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः'—इति हठयोगप्रदीपिकायाम् (१।१०)। ७५९

हतकः पुं. [हत इव+कन्] आक्षेपः; नीचलोकः; 'देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्योधनहतकः'—इति साहित्यदर्पणे (६।३९५)। ३७८

हनुः पुं.–स्त्री. [हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति। हन्+'शृस्वृस्निहीति' उ स च नित्] कपोलद्वयपरमुखभागः; यत्र जम्भाख्या दन्ता जायन्ते। गण्डः; गल्लः; कपोलः; क्ली. श्मश्रु; जानु; गुदं; स्त्री. [हन्ति पुरुषमिति। हन्+ड] हट्टविलासिनी; रोगः; अस्त्रं; मृत्युः। ५२२

हन्त अव्य.— विषादः; शोचनं; खेदः; 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्, भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्म-जालम्। इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे, हा हन्त! हन्त!! नलिनीं गज उज्जहार'–इति भ्रमराष्टके (८)। 'काचमूल्येन विक्रीतो हन्त! चिन्तामणिर्मया'—इति रामायणे। हर्षः; सम्प्रहर्षः; अनुकम्पा; दया; 'हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे'––इति गीतायाम् (१०।१९)। वाक्यारम्भः; अर्तिः; वादः; सम्भ्रमः। ८७५

हयः पुं. [हयति गच्छतीति। हय्+अच्] तुरगः; घोटकः; अश्वः; 'हयायुर्वेदमाख्यास्ये हयैः सर्वार्थरक्षणम्। काकुटी कृष्णजिह्वश्च कृष्णाख्यः कृष्णतालुकः'—इति हयायुर्वेदः। ४३६

हयमारः पुं. [हयं मारयतीति। हय+मृ+णिच्+ण्वुल्] हयमारकः; करवीरः; वृक्षविशेषः; हयारिः। १९४

हरः पुं. [हरति पापानीति। हृ+अच्] शिवः; शङ्करः; शम्भुः; महादेवः; 'स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागर-गामिनीम्। बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः'—इति रघौ (४।३२)। अग्निः; गर्दभः; हरणं; त्रि. हरणकर्ता; 'एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्रावितास्ते'—इति भागवते (३।१८।११)। ११

हरिः पुं. [हरति पापानीति। हृ+'हृपिषिरुहीति' इन्] सूर्यः; विष्णुः (२३); 'हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशै-स्तदीयैः पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः'—इति रघौ (१०।८६)। (५२) सुरपतिः; इन्द्रः; 'यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्यमापृच्छ्य राघवमनुष्ठित-देवकार्यम्'—इति रघौ (१२।१०३)। (७२) धर्म-राजः; यमः। (७६) पवनः; वायुः। (२१४) मृग-पतिः; सिंहः; 'स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य'—इति रघौ (२।५९)। (२३१) कपिः; वानरः। (६६२) मण्डूकः; भेकः। (७३५) पिङ्गलवर्णः; कद्रुः; कडारः; पिङ्गलः; कपिलः। (८३६) अर्कः; आदित्यः; सूर्यः। मर्कटः; कपिः; वानरः। मण्डूकः; भेकः। वासवः; इन्द्र; विष्णुः; वायुः; पवनः। तुरङ्गः; घोटकः; अश्वः; 'ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम्। मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन्'—इति महाभारते (३।१६६।५)। सिंहः; मृगारिः; रघौ (२।५९)। शीतांशुः; चन्द्रः; चन्द्रमाः; यमः; धर्मराजः; अन्तकः; शुकपक्षी; सर्पः; शिवः; ब्रह्मा; किरणः; वर्षविशेषः; मयूरः; कोकिलः; हंसः; अग्निः; भर्तृहरिः; हरिद्वर्णः; त्रि. [हरति नेत्रदुःख-मिति। हृ+इन्] पिङ्गलवर्णः; हरिद्वर्णः; 'शनैस्त-मक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः। अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव'–इति रघौ (३।४३)। पीतवर्णः। ३५

हरिचन्दनम् पुं.– क्ली. [हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम्] देव-तरुविशेषः; सुरतरुभेदः; 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरि-चन्दनम्'—इत्यमरः। चन्दनविशेषः; तैलपर्णिकं; गोशीर्षं; सुराहं; हरिगन्धं; दिव्यम्; इन्द्रचन्दनं; दिविजं; महागन्धं; नन्दनजं; लोहितजम्; 'हरिचन्दनं तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्वहं मनुजैः। पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोषमान्द्यमेदोहृत्'—इति राजनिर्घण्टः। पीत-चन्दनम्, 'कालीयकं तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम्। हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यकम्'—इति भाव-प्रकाशः। चन्दनविशेषः; 'घृष्टं च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरु-योगतः। अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते'—इति पाद्मे। क्ली. [हरिचन्दनं तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्येति+अच्] ज्योत्स्ना; कुङ्कुमं; पद्मकेशरं; कान्ताङ्गम्। १३५

हरिणः पुं. [हरति मनः, ह्रियते गीतादिना वा। हृ+'शास्त्याहृञविम्य इनच्' इति इनच्] पशुविशेषः; मृगः; कुरङ्गः; वातायुः; अजिनयोनिः; सारङ्गः; चलनः; पृषत्; भीरुहृदयः; मयुः; चारुलोचनः; जिनयोनिः; कुरङ्गमः; ऋष्यः; ऋश्यः; रिष्यः; रिश्यः; एणः; एणकः; कृष्णतारः; सुलोचनः; पृषतः; 'हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः। रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा। एणः कषायो मधुरः पित्तासृक्कफनाशनः। संग्राही रोचनो हृद्यो बलकृज्ज्वरनाशनः'—इति राजवल्लभः। शुक्लवर्णः; विष्णुः; सूर्यः; हंसः; शिवः; 'आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः'—इति महाभारते (१३।१७-११९)। ऐरावतवंशोद्भूतनागविशेषः; 'पारावतः पा-रिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः। विहङ्गः शरभो मेदः

प्रमोदः संहतापनः। ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्'—इति महाभारते (१।५७।११)। पाण्डुवर्णः; (७३२) त्रि. पाण्डुरः; पाण्डुः; पाण्डरः; अवदातः; 'स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विविधानि च। कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः'—इति महाभारते (१।१।१३५)। २३०

हरिणी स्त्री. [हरिण+ङीष्] हिरण्मयी प्रतिमा; स्वर्णप्रतिमा; सुवर्णमूर्तिः; (७३४) पालाशः; हरित्; हरिता [हरित+ङीष् तस्य न]; शुकाभा (७३८); चित्रिणी; नारीभेदः; मृगी; 'धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः। विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः'—इति रघौ (२।११)। वृत्तविशेषः; 'नसमरला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।' स्वर्णयूथी; तरुणी; वरस्त्री; सुराङ्गनाभेदः; 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्'—इति रघौ (८।७९)। १३५

हरित् स्त्री. [हृ+इति] आशा; ककुप्; ककुभा; काष्ठा; दिशा; दिक्; 'ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः'—इति रघौ (३।३०)। हरिद्रा; पुं. नीलपीतमिश्रितवर्णः; पालाशः; हरितः; श्यामः; अश्वविशेषः; सूर्याश्वः; 'उत्पाटच मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः। आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु'—इति कुमारे (२।४३)। मुद्गः; सिंहः; सूर्यः; विष्णुः; हरिद्वर्णविशिष्टे त्रि.। पुं.–क्ली. तृणम्। (४३६) पुं. [हरति नयनमनांसीति। हृ+ 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' इति इति] तुरगः; घोटकः; अश्वः। १००

हरितः त्रि. [हृ+इतच्] हरिद्वर्णयुक्तः; शाद्वलः; 'परिसरविषयेषु लीढमुक्ताः हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः'—इति किराते (५।३८)। १५९, ७३४

हरिताली स्त्री. [हरिताल+ङीष्। हरिता आली पङ्क्तिर्वा] दूर्वा; हरितालिका; आकाशरेखा; खड्गलता; पार्वती; तन्निमित्तकतृतीयाव्रतं; सौरभाद्रपदीयनक्षत्रविशेषयुक्ता चतुर्थी; 'भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदैवतसंयुता। हरिताली चतुर्थी स्यात् शर्वाणीप्रीतिदा सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः। ददाति किल्विषं घोरं दृष्टचन्द्रो न संशयः। करचित्रानलर्क्षेषु हरौ सूर्ये चतुर्थिका। हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा'—इति राजमार्तण्डः। १९१

हरिदश्वः पुं. [हरितः अश्वाः यस्य] सूर्यः; 'पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः'—इति रघौ (३।२२)। अर्कवृक्षः। ३६

हरिद्रारागः त्रि. [हरिद्राया राग इव रागो यस्य। अचिरस्थायित्वादेवास्य तथात्वम्] अस्थिरसौहृदः; क्षणमात्रानुरागी; हरिद्रारागकः। ३७५

हरिन्मणिः पुं. [हरिद्वर्णो मणिः] अश्मगर्भः; मरकतमणिः; 'हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः'—इति माघे (३।४९)। १७५

हरिप्रिया स्त्री. [हरेः प्रिया] लक्ष्मीः; श्रीः; कमला; पद्मा; पद्मवासा; क्षीरोदतनया; मा; हरिवल्लभा; इन्दिरा; तुलसी; द्वादशीतिथिः; पृथिवी। ३१

हरिवान् [त्] पुं. [हरिः हरिद्वर्णोऽश्वोऽस्त्यस्येति। मतुप्, 'छन्दसीरः' इति मस्य व] मघवा; मरुत्वान्; शचीपतिः; इन्द्रः; हरिविशिष्टे त्रि.। 'जुषाणे बर्हिर्हरिवान्न इन्द्रः प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः'—इति वाजसनेयसंहितायाम् (२०।३९)। ५४

हरिहयः पुं. [हरिः हयो यस्य] मघवा; हरिवान्; इन्द्रः; 'द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः। अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः'—इति महाभारते (१।६७।५०)। सूर्यः; कार्तिकेयः; गणेशः। ५२

हरीतकी स्त्री. [हरिम् पीतवर्णफलमिता प्राप्ता इति हरीता, ततः संज्ञायां कन्, गौरादित्वाद् ङीष्] वृक्षविशेषः; अभया; अव्यथा; पथ्या; वयःस्था; पूतना; अमृता; हैमवती; चेतकी; श्रेयसी; शिवा; सुधा; कायस्था; कन्या; रसायनफला; विजया; जया; चेतनकी; रोहिणी; प्रपथ्या; जीवप्रिया; जीवनिका; भिषग्वरा; जीवन्ती; प्राणदा; जीव्या; देवी; दिव्या; 'उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम्। विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां हरीतकी स्यात् सह भोजनेन।' 'अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान्। हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता। लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा। घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता'—इति भाव-

प्रकाशः। ६१८

हर्म्यम् क्ली. [हरति जनमनांसीति। हृ+अघ्न्यादित्वाद् यत् मुट् च] धनिनां वासः; धनवतां गृहम्; 'हर्म्यं चाक्लेदि भूमिर्नभसि च शयनं शीकरोष्णप्रहीणे'—इति वैद्यके। २९३

हर्यक्षः पुं. [हरि पिङ्गलं अक्षि यस्य। षच्] हरिः; मृगपतिः; पञ्चाननः; केसरी; मृगारिः; सिंहः; कुबेरः; पिङ्गलनेत्रे त्रि.। 'तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वल-कुण्डलम्। हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा'—इति महाभारते (३।३०७।५)। २१४

हर्षः पुं. [हृष् तुष्टौ+घञ्] इष्टश्रवणजन्यसुखम्; आह्लादः; मुत्; प्रीतिः; प्रमदः; प्रमोदः; आमोदः; सम्मदः; आनन्दथुः; आनन्दः; शर्म; शातं; सुखं; मुदा; मुदिता; आनन्दिः; नन्दिः; सातं; सौख्यम्; 'मुत् प्रीतिः प्रमदामोदसम्मोदमोदसम्मदाः। प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय ईरिताः। आनन्दो नन्दथुर्नन्दः सुखमानन्दथुर्मुदा। सौख्यं शर्मोपजोषः स्यादानन्दं जोषमित्यपि। मुदादिजोषपर्यन्तमेकपर्याय इत्यपि'—इति शब्दरत्नावली। रोमाञ्चः; 'हृष्येते हर्षयुतौ भवतः हर्षश्च रोमाञ्चप्रायः'—इति विजपरक्षितः। १२३

हलम् क्ली. [हलति विलिखति भूमिमिति। हल्+अच्] लाङ्गलं; गोदारणं; सीरः; कुन्तलः; 'पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्र्यशिवान्यभेषु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। द्व्यङ्गालिगोसमुदये विकुजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः'—इति दीपिकायाम्। 'हलं तु लाङ्गलं गोदारणं च सीरकुन्तलौ'—इति जटाधरः। ५७५

हलमुखम् क्ली. [हलस्य मुखं विदारणसाधनम्] पोत्रं; हलस्य तीक्ष्णाग्रलोहावयवः। ८३२

हलायुधः पुं. [हलमायुधं यस्य] हलधरः; हलभृत्; बलदेवः; बलरामः; बलभद्रः; रेवतीरमणः; रामः; कामपालः; 'ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात्। तूष्णींभूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन्'—इति महाभारते (१।२२१।२३)। २९

हलाहलः पुं. [हलमिव आ समन्तात् सर्वाङ्गेषु हलति कर्षतीति। हल्+आ+हल्+अच्] विषभेदः; 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्। पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः'—इत्यमरः। 'हालाहलं हलाहलं हाहलं च हलाहलम्'—इति रुद्रः। 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलमेव केवलम्। अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते'—इति कुलचरितेऽश्वघोषः। मूलजविषभेदः; 'सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गिविषं हलाहलं तथा। एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च'—इति चरकः। पुं. [हलाहलोऽस्यास्तीति, अच्] ब्रह्मसर्पः; अञ्जना; बुद्धविशेषः। ६४७

हविः [स्] क्ली. [हूयतेऽनेनेति। हु+'अर्चिशुचिहुसृपीति' इसि] हवनीयद्रव्यं; सान्नाय्यं; घृतम्; 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते'—इति महाभारते (१।८५।११)। जलं; विष्णुः; महाभारते (१३।१४९।५२)। शिवः; महाभारते (१३।१७।१०२)। ४१६

हव्यपाकः पुं. [हव्याय पाको यस्य] चरुः। ४१६

हव्यवाहः पुं. [हव्यं वहतीति। हव्य+वह्+अण्] अग्निः; अनलः; हव्यवाहनः; हव्याशः; हुताशनः; हव्याशनः; हसनीमणिः; 'एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्वलोकभृत्। हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव'—इति महाभारते (१।२२४।५८)। ६२

हसन्तिका स्त्री. [हसतीति, हस्+शतृ+ङीप्, हसन्ती+कन्+टाप्] हसनी; हसन्ती; अङ्गारधानी; अङ्गारधानिका; अङ्गारशकटी। ३१४

हसन्ती स्त्री. [हसतीति। हस्+शतृ+ङीप्] अङ्गारधानिका; हसन्तिका; मल्लिकाविशेषः; शाकिनीभेदः; हास्यं कुर्वती; 'अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः। हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम्'—इति कथासरित्सागरे (११।३१)। ३१४

हसितः त्रि. [हस्+क्त] विकसितः; कृतहासः; क्ली. हास्यम्; 'हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं च पापस्य। दुष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते'—इति बृहत्संहितायाम् (६८।७४)। कामदेवधनुः; हास्यकरणम्; 'अथ कर्मगतिं चित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया'—इति कथासरित्सागरे (५९।१५९)। परिहासः; 'कीर्तितानि हसितेऽपि तानि यं व्रीडयन्ति चरितानि

हसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः। ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्। किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः। मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम्। अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्'—इति साहित्यदर्पणे। ९२

हि अव्य.— विशेषः; हेतुः; 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः'—इति शाकुन्तले १ अङ्के। अवधारणं; पादपूरणं; प्रश्नः; 'नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे। किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो ह्यसि ?।' हेत्वपदेशः; सम्भ्रमः; असूया; शोकः। ८८१

हिंसा स्त्री. [हिंसनमिति। हिंस्+अ+टाप्] घातः; मारणं; चौर्यादिकर्म (८१०); 'हिंसा चौर्यादिकर्म च'—इत्यमरः। 'हिंसा चैव न कर्तव्या वैधहिंसा तु राजसी। ब्राह्मणैः सा न कर्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः।' ४७५

हिंस्रः त्रि. [हिनस्तीति। हिंस् + 'नमिकम्पीति' र] हिंसाशीलः; शरारुः; घातुकः; हिंसकः; हन्ता; शार्वरः; 'कृपा कार्या सतां शश्वदहिंस्रेषु च जन्तुषु। हिंसायां न हि दोषश्च हिंस्राणां च व्रजेश्वर'—इति ब्रह्मवैवर्ते। पुं. घोरः; भीमसेनः; हरः। ३७२

हिंस्रपशुः पुं. [हिंस्रः पशुः] हिंसकजन्तुः; व्याडः; हिंस्रकः; शिविः; श्वापदः; व्यालः। ८३२

हिङ्गु क्ली.–पुं. [हिनोति प्रहिणोति गन्धम्। हि गतिवृद्धयोः+मृगय्वादित्वात् साधु] मूलविशेषनिर्यासः; स तु पारस्यखोरासानमुलतानादिदेशे भवति। सहस्रवेधि; जतुकं; वाह्लीकं; रामठं; वाह्लिकं; जन्तुघ्नं; पिण्याकं; बाह्वी; सहस्रवेधी; गृहिणी; मधुरा; सूपधूपनं; जतु; केशरम्; उग्रगन्धं; भूतारिः; जन्तुनाशनं; सूपाङ्गं; रक्षोघ्नम्; उग्रवीर्यम्; अगूढगन्धं; जरणं; भेदनं; दीप्तम्; 'रामठं हिङ्गुरुच्यते'—इति गारुडे २०८ अध्याये। 'हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत्। रसे पाके च कटुकं स्निग्धं च वह्निदीपनम्। शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्'– इति भावप्रकाशः। 'हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत्। लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्'—इति राजवल्लभः। वंशपत्री; काकादनी; 'हिङ्गु काकादनी मता'—इति गारुडे २०८ अध्याये। ६१७

हिङ्गुलः पुं.– क्ली. [हिङ्गुं तद्वर्णं लातीति। हिङ्गु+ला+क] रागद्रव्यविशेषः; हिङ्गुलुः; हिङ्गुलं; रक्तं; मर्कटशीर्षं; दरदः; रसः; हंसपादः; कुरुविन्दः; हिङ्गुलिः; रक्तपारदः; बर्बरं; सुरङ्गं; सुपरं; रञ्जनं; दरदं; म्लेच्छं; चित्राङ्गं; चूर्णपारदं; चर्मारकं; मणिरागं; रसोद्भवं; रञ्जकं; रसगर्भम्; 'हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छं चित्रासं चूर्णपारदम्। दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः। हंसपादस्तृतीयः स्याद् गुणवानुत्तरोत्तरः। चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः। जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः। तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति। ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु डमरुयन्त्रपाचितम्। हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत्'—इति भावप्रकाशः। ६२१

हिङ्गुलिः पुं. [हिङ्गु इव वर्णं लातीति। ला+कि] हिङ्गुलः। ६२१

हिङ्गुलुः पुं. – क्ली.— हिङ्गुलः; 'हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः। रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः। ६२१

हिञ्जीरः पुं.– हस्तिपादबन्धः; निगडः; शृङ्खलः; अन्दुकः; 'बिन्दुजालं पुनः पद्मं शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः। हिञ्जीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धभूः'—इति हेमचन्द्रः। २२३

हिण्डिरः पुं.— हिण्डीरः; फेनः। ६६८

हिण्डीरः पुं. [हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति। हिण्ड्+ईरन्] समुद्रफेनः; 'एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचि शीतमरीचिबिम्बम्। उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन'—इति साहित्यदर्पणे (१०।६८३)। वार्ताकुः; पुरुषः; रुचकं; क्ली. दाडिमम्। ६६८

हितम् त्रि. [हि गतिवृद्धयोः, डुधाञ् धारणपोषणयोः वा+क्त] पथ्यं; गतं; धृतम्; इष्टसाधनं; मङ्गलम्; 'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न यत्। सर्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम्। अहितहितविचारशून्यबुद्धेः श्रुतिसमयैर्बहुभिर्विवर्जितस्य। उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः'—इति गारुडे ११५ अध्यायः। मित्रम्; 'हितसमरिपु-

संज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता; अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम् । ४०६

हिमम् क्ली. [हन्+मक्, हन्तेर्हि च] आकाशवाष्पः; अवश्यायः; नीहारः; तुषारः; तुहिनं; प्रालेयं; मिहिका; इन्द्राग्निधूमः; खवाष्पः; रजनीजलम्; 'अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः । हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता'—इति रघौ (८।४५) । शीतं; कर्पूरः; 'पुंसि क्लीबे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमबालुकः । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि स स्मृतः'—इति भावप्रकाशः । त्रि. शीतगुणविशिष्टः; शीतलवस्तु; सुषीमः; शिशिरः; जडः; तुषारः; शीतलः; शीतः; 'अपराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयात्'—इति सुश्रुतः । पुं. चन्दनवृक्षः; चन्द्रः; चन्द्रमाः; कर्पूरः; हेमन्तर्तुः; 'हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु स्तनतपनवनाम्भोहर्म्यगोक्षीरपानैः । सुखमनुभव राजंस्तद्द्विषो यान्तु नाशं दिवसकमलवल्लज्जाशर्वरीरेणुपङ्काः'—इति ऋतुसंहारः । हिमालयपर्वतः । ६५०

हिमसङ्घातः स्त्री. [हिमानां सङ्घातः संहतिः] हिमसमूहः ६५०

हिमसंहतिः स्त्री. [हिमानां संहतिः] हिमसमूहः; हिमानी; महद्धिमम्; 'बरफ' इति भाषा । ६५०

हिमानी स्त्री. [महद्धिममिति । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' इत्युक्त्या ङीष् आनुक् च] हिमसंहतिः; महद्धिमम्; 'हिमान्यां बोद्धबाधाय पतन्त्यां प्रतिवत्सरम् । शीते दार्वाभिमारादौ षण्मासान् पार्थिवोऽवसत्'—इति राजतरङ्गिण्याम् (१।१९०) । यावनालशर्करा । ६५०

हिरण्मयः त्रि. [हिरण्य+मयट्, यलोपश्च] सुवर्णमयः; स्वर्णमयः; 'हिरण्मयी शाल्मलतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा'—इति भट्टिः (२।४७) । पुं. ब्रह्मा; क्ली. भारतवर्षादिनववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । १३१

हिरण्यम् क्ली. [हर्यति दीप्यते इति । हर्य गतिकान्त्योः+ 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन् हिरादेशश्च धातोः] धनं; वित्तं; (१७४) सुवर्णं; हेम; चन्द्रं; रुक्मम्; अयः; पेशः; कृशनं; लोहं; कनकं; काञ्चनं; भर्मं; अमृतं; मरुत्; दत्रं; जातरूपम् । धुस्तूरं; रेतः; द्रव्यं; वराटः; अक्षयम्; अकुप्यं; मानभेदः; रजतं; पुं. गुग्गुलुविशेषः; 'महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि । हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः'—इति भावप्रकाशः । ८०

हिरण्यगर्भः पुं. [हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य] ब्रह्मा; षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानं; विष्णुः; सूक्ष्मशरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यं; प्राणात्मा; सूत्रात्मा । ६

हिरण्यरेताः [स्] पुं. [हिरण्यं रेतो यस्य] अग्निः; वह्निः; 'विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा'—इति महाभारते (१।५५।१०) । चित्रकवृक्षः; सूर्यः; शिवः । ६४

हिरण्यवाहः पुं. [हिरण्यं वहतीति । हिरण्य+वह्+अण्] शोणनदः; शिवः; शङ्करः; शम्भुः; महादेवः; उमापतिः । ६७२

हिरण्या स्त्री. — सप्तार्चिषो जिह्वाभेदः । ६८

हीनः त्रि. [ओहाक् त्यागे+क्त, 'ओदितश्च' इति नत्वम्, 'घुमास्थागापाजहातीति' ईत्वम्] गर्ह्यः; अधमः; कदर्यः; कीनाशः; किम्पचानः; मितम्पचः; कृपणः; क्षुल्लकः; क्लीवः; क्षुद्रः; 'आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद् हीने हीनं समे समम्'—इति मनुः (३।१०७) । प्रतिवादिविशेषः; 'अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः'—इति व्यवहारतत्त्वम् । ऊनः; 'तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे । सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्ध्यमाश्रमपादपम्'—इति रघौ (१।७०) । ३४७

हीनवादी [न्] त्रि. [हीनं वदतीति । हीन+वद्+णिनि] वाक्यवर्जितः; अधरः; विरुद्धार्थवादी; 'पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः'—इति नारदः । 'हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते'—इति मिताक्षरा । ३६४

हुडः पुं. [होडतीति । हुड्+क] मेषः; अविः; ऊर्णायुः; उरभ्रः; उरणः; वृष्णिः; मेण्ढः; लगुडः; सैन्याश्रयस्थानं; रथोपरि विण्मूत्रत्यागशृङ्गम् । २७९

हुतम् त्रि. [हु+क्त] अग्नौ प्रक्षिप्तं घृतादि; वष

कृतम्; 'अहमग्निरहं हुतम्'—इति गीतायाम् (९।१६)। तर्पितम्; 'प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीञ्च'—इति रघौ (२।७१)।होमे क्ली.। ४१७

हुतवहः पुं. [वहतीति, वह्+अच्, हुतस्य वहः] अग्निः; वह्निः; हुताशः; हुतभुक्; अनलः; पावकः; 'एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद् भगवान् सर्वलोककृत्। हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव'—इति महाभारते (१।२२४।५८)। ६२

हुताशनः पुं. [हुतम् आहुतिद्रव्यम् अशनमस्य] अग्निः; हुतवहः; 'लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः। पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदः सदा'—इति तिथ्यादितत्त्वम्। 'आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात्। ज्ञानं तु शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्'—इति मत्स्यपुराणम्। शिवः; वटिकौषधविशेषः; 'एकद्विकं द्वादशभागयुक्तं योज्यं विषं टङ्कणभूषणं च। हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफजिन्नराणाम्'—इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे। ६४

हृच्छयः पुं. [हृदि शेते इति। हृद्+शी+'अधिकरणे शेतेः' इति अच्] कामदेवः; मदनः; मन्मथः; मारः; प्रद्युम्नः; 'तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि। हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्तां च भज मानद !'—इति महाभारते (३।४६।४२)। हृदयशायिनि त्रि.। 'जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः। हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः'—इति महाभारते (१३।८५।१७)। पुं. कामः; 'सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ !, मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान् मुञ्चति हृच्छयान्'—इत भागवते (१।६।७)। 'हृच्छयान् कामान्' इति तट्टीकायां श्रीधरः। ३२

हृदयम् क्ली. [ह्रियते विषयैरिति। हृ+'वृह्रोः षुक्दुकौ च' इति कयन् दुक् च] हृत्; हृदयं; चेतः; चित्तं; मनः; स्वान्तं;. मानसम्; 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः'—इत्यमरः। 'उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च'—इति त्रिकाण्डशेषः। बुक्कं; वक्षः। ५३४

हृदयङ्गमम् क्ली. [हृदयं गच्छतीति। हृदय+गम्+खच् मुम् च] सङ्गतं; युक्तियुक्तवाक्यं; हृद्यार्थं; त्रि. मनोहरः; 'इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः। प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः'—इति कुमारे (२।१६)। 'हृदयङ्गमाः मनोहराः' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः। १४६

हृदयस्थानम् क्ली. [हृदयस्य स्थानम्] वक्षःस्थलं; क्रोडम्; उरः; वक्षः; वत्सं; भुजान्तरं; भुजमध्यं; वत्सः। ५२७

हृद्यः त्रि. [हृदयस्य प्रिय इति। हृदय+'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति यत् हृदादेशश्च] मनोहरः; मनोज्ञः; रुचिरः; पुं. वशकृद्वेदमन्त्रः; क्ली. गुडत्वक्; त्रि. हृज्जः; हृद्गतः; हृत्प्रियः; 'भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च'—इति मनुः (३।२२७)। ६८९

हृद्यार्थम् क्ली.— हृदयङ्गमं; युक्तियुक्तवाक्यम्। १४६

हृल्लेखः पुं. [हृदयं लिखतीति, अण्। 'हृदयस्य हृल्लेखेति' हृदादेशः] औत्सुक्यं; ज्ञानं; तर्कः। ७४२

हृल्लेखा स्त्री. [हृल्लेख+अजादित्वात् टाप्] औत्सुक्यम्; आयल्लकम्; उत्कण्ठा; उत्कलिका; अरतिः; रणरणकम्। ७४२

हृषीकम् क्ली. [हृष्यत्यनेनेति। हृष्+'अनिहृषिभ्यां किच्च' इति ईकन् स च कित्] इन्द्रियं; स्रोतः; करणम्; 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः'—इति भागवते (२।६।३२)। ५३५

हृषीकेशः पुं. [हृषीकाणाम् ईशः] विष्णुः; कृष्णः; अच्युतः; 'हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः। हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः'—इति वाराहे। २३

हेतिः स्त्री. [हिनोति इति, हि+क्तिन् निपातनं च] अर्चिः; सूर्यकिरणः; [हन्यतेऽनयेति। हन्+'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इति क्तिन् निपातनं च] अस्त्रम् (४६२); 'दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः। हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम्'—इति रघौ (१०।१२)। अग्निशिखा; शिखा; तेजोमात्रं; साधनम्; 'सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः'—इति भागवते (२।७।४७)। 'कर्ता भेदः तन्निरासोऽकर्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। पुं. असुरविशेषः;

'पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः । दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः'—भागवते (६।१०।२०)। ६५

हेतुः पुं. [हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति । हि+'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' इति तु] कारणम्; निमित्तम्; 'प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि थक् पृथक्'—इति मनुः (८।३) । तैजसधातुविशेषः; 'यसदं रङ्गसदृशं रीति हेतुश्च तन्मतम्'—इति भावप्रकाशः। ८४८,८७८,८८१

हेमम् क्ली. [हि+मन्] सुवर्णं; स्वर्णम्। १७३

हेमः पुं. [हि+मन्] कृष्णवर्णाश्वः; माषकपरिमाणं; बुधः; ययातिवंशजरुषद्रथपुत्रः; 'तितिक्षो रुषद्रथः पुत्रोऽभूत् तता हेमः हेमात् सुतपाः'—इति विष्णुपुराणे (४।१८।१) । ४३७

हेम [न्] क्ली. [हिनोति वर्द्धते स्फुटति वेति । हि+मनिन्] स्वर्णम्; 'हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा'—इति रघौ (१।१०) । धुस्तूरं; केशरं; हिमः। १७३

हेमन्तः पुं.–क्ली. [हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन्+'हन्तेर्मुट् हि च' इति झच्, हिरादेशः मुडागमो गुणश्च] ऋतुविशेषः; स तु आग्रहायणपौषमासात्मकः; हैमनः; उष्मसहः; शरदन्तः; हिमागमः; 'हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति । सर्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात्'—इति वह्निपुराणे। 'हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि'–इति कविकल्पलता। ११३

हेमपर्वतः पुं. [हेममयः पर्वतः] सुमेरुगिरिः; शक्रक्रीडाचलः; मेरुः; सुमेरुः; रत्नसानुः; हेमाद्रिः; त्रिदशालयः; हेमाङ्गः; हेमगिरिः। १३६

हेमपुष्पः पुं. [हेमवर्णं पुष्पं यस्य] नागकेसरः; नागकेशरः; हेमपुष्पकः; चम्पकवृक्षः; 'चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः'—इति शब्दचन्द्रिका। अशोकवृक्षः; 'अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः। कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा' —इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डम्। २०६

हेमाद्रिः पुं. [हेममयोऽद्रिः] सुमेरुपर्वतः; हेमगिरिः; हेमपर्वतः; क्षत्रियराजविशेषः; स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामकस्मृतिसङ्ग्रहकारकः। १३६

हेरकः पुं. [हेडति वेष्टते, हेड्+ण्वुल्, डस्य रः] हेरिकः; चरः; स्पशः; गूढपुरुषः। ४२५

हेरम्बः पुं. [हे रणे शिवसमीपे वा रम्बते इति। रबि शब्दे+पचाद्यच्] गणेशः; लम्बोदरः; आखुरथः; गणपतिः; गजवदनः; परशुधरः; एकदंष्ट्रः; एकदन्तः; विघ्नराजः; विनायकः। महिषः; शौर्यगर्वितः; बुद्धविशेषः; हेरुकः; चक्रसम्बरः; देवः; वज्रकपाली; निशुम्भः; शशिशेखरः; वज्रटीकः; मन्त्रविशेषः; हेरम्बमन्त्रः; 'पञ्चान्तको बिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः। तारादिहृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरीरितः। चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः'—इति तन्त्रसारः। १८

हेरिकः पुं. [हि+इक् रुट् च] अपसर्पः; चरः; चारः; प्रणिधिः; गूढपुरुषः; यथार्थवर्णः; मन्त्रज्ञः; स्पशः। ४२५

हेला स्त्री. [हिल्+घञ्+टाप्] स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः; (७१५) अवज्ञा; अवहेला; हेलनं; रीढा; अवलीढा; अवहेलना; 'स्वल्पं पुष्पं शुभं गन्धं हेलया सम्प्रयच्छति। स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा'—इति मार्कण्डेयपुराणे (१४।२९) । (८०५) प्रस्तावः; सुरते प्रौढेच्छा; हेलिः; 'प्रौढेच्छा यातिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे। शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्तिता। स एव हेलासुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः।' 'देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः। भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता।' 'हेलिः पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति'–इति हड्डः। 'हाव एव भवेद्धेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः'—इत्युज्ज्वलनीलमणिः। ८९

हेषः पुं. [भावे घञ्] हेषा; अश्वरवः। १५१

हेषा स्त्री. [हेष्+भावे अ] अश्वानां निस्वनः; ह्रेषा; ह्लेषा; ह्रेषितं; हेषितम्। १५१

हैमम् त्रि. [हिमे भवम्। अण्] हेमजातम्; 'आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित् समावर्जितनेत्रशोभः। तिर्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम्'—इति रघौ (६।१५)। क्ली. प्रातर्हिमोद्भवजलं; हिमभवे त्रि.। 'लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते। बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्'—इति रघौ (१६।७)। पुं. भूनिम्बः; हेम्नो विकारः; शिवः; 'हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः'—इति महाभारते (१३।१७।६३)। पर्वतविशेषः; 'कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुच-

चार ह। तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम्' —इति महाभारते (१३।१९।५४)। ४२३

हैमवती स्त्री. [हिमवतोऽपत्यं स्त्री। अण्, ङीप्] पार्वती; शिवा; भवानी; अपर्णा; उमा; दुर्गा; मृडानी; चण्डिका; अम्बिका; 'उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम्'—इति देवीभागवते (१२।८।५७)। हरीतकी; स्वर्णक्षीरी; 'कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती। हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मलञ्चोकमुच्यते' —इति भावप्रकाशः। श्वेतवचा; 'षड्ग्रन्थ्युग्रा वचा प्रोक्ता श्वेता हैमवतीति च'—इति गारुडे। [हिमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते इति,-'प्रभवति' इत्यण्] गङ्गा; 'एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा। पितामहा मे वरदे ! कपिलेन महानदि !, अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम्'–इति महाभारते (३।१०८।१६)। [हिमवति भवा इति, अण्] रेणुका; कपिलद्राक्षा; अतसी। १५

हैयङ्गवीनम् क्ली. [ह्यो गोदोहस्य विकारः इति, 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' इति खञ् हियङ्ग्वादेशश्च] सद्यो गोदोहोद्भवं घृतम्; नवनीतं; दधिसारं; सरजं; मन्थजं; कलम्बुटम्; 'हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन्। गोधनं सर्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते'–इति हरिवंशे। २७४

ह्यस्तनम् त्रि. [ह्यो भवम्, ह्यस्+'ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे ट्युटुलौ] ह्योभवं; ह्यः; कल्यः; ह्यस्त्यः; गतदिवसीयः; 'ह्यस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि'—इति महाभारते (८।१८६।४)। ८०९

ह्यस्तनदिनम् क्ली.— ह्यः; गतदिनम्। ८०९

ह्लदः पुं. [ह्लादते इति, ह्लाद् अव्यक्तशब्दे+अच्, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वः] अगाधजलाशयः; तोयाशयः; 'ह्लदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च' —इति राजनिघंण्टः। किरणः। ६१०

ह्लदिनी स्त्री. [ह्लदोऽस्यामस्तीति, ह्लद+इनि+ङीप्] नदी; आपगा; निम्नगा; 'तच्छ्रद्धयेति विषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्लदिन्याम्'–इति भागवते (२।७।२८)। ६६५

ह्रस्वः त्रि. [ह्रस्+वन्] क्षुद्रवस्तुमात्रं; वामनः; न्यङ; नीचः; खर्वः; नीचैः; अनुच्चः; ऋहन्; निघृष्वः; माषुकः; प्रतिष्ठा; कृधु; बभ्रकः; दभ्रम्, अर्भकः; क्षुल्लकः; अल्पः। पुं.– स्त्री. प्रकृतपुरुषप्रमाणान्न्यूनमनुष्यः; खर्वः; वामनः; वामनी; नीचकः; नीचः; अकर्तनः; एकमात्रवर्णे पुं.। 'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्'—इति शिक्षा। मेषवृषकुम्भमीनराशयः, यथा— 'ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटाः'—इति ज्योतिस्तत्त्वम्। ६८८

ह्लादः पुं. [ह्लाद्+घञ्] शब्दः; नादः; स्वानः; ध्वानः; स्वरः; रवः; घोषः; 'ह्लादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च'—इति महाभारते (७।८०।२९)। हिरण्यकशिपुपुत्रः; 'हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः सुमहाबलाः। प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च। संह्लादश्चैव ह्लादश्च ह्लादपुत्रान् शृणुष्व तान्। ह्लादस्य पुत्रौ द्वावास्तां हिण्डिभो मूक एव च'—इति वह्निपुराणे। १३८

ह्लाविनी स्त्री. [ह्लादते शब्दायते इति। ह्लाद्+णिनि, ङीप्] विद्युत्; महाभारते (९।११।२६)। वज्रं; नदी; शल्लकी। ६०

ह्रीः स्त्री. [ह्री लज्जायाम्+सम्पदादित्वात् क्विप्] लज्जा; अपत्रपा; व्रीडा; त्रपा; मन्दाक्षम्; 'नाहं तात ! करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम्। नापैति ह्रीर्मे मनसो राज्येऽन्यं त्वं नियोजय'—इति मार्कण्डेये (१२९।२२)। ५६७

ह्रीवेरम् क्ली. [ह्रियै लज्जायै वेरमङ्गमस्य, क्षुद्रत्वात्] वालकं; जलं; ह्रुवेरम्; 'ह्रीवेरं छर्दिहृल्लासतृष्णातीसारनाशनम्'—इति राजवल्लभः। ६२२

ह्रीवेलम् क्ली. [ह्रीवेर+पृषोदरादित्वाद् रस्य लः] ह्रीवेलकं; ह्रीवेरं; वालकम्। ६२२

ह्लेषा स्त्री. [ह्लेषणम्, ह्लेषृ शब्दे+'गुरोश्च हलः' इत्य, टाप्] ह्लेषितं; हेषितं; हेषः; ह्लेषा; अश्वनादः। १५१

ह्लादिनी स्त्री. [ह्लादते शब्दायते इति। ह्लाद्+णिनि, ङीप्] विद्युत्; शम्पा; चपला; क्षणिका; शतह्लदा; तडित्; सौदामिनी 'ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतन् शराः'—इति महाभारते (९।११।२६)। वज्रं; नदी; शल्लकी; श्रीकृष्णशक्तिभेदः; राधा। ६०

